

КЫРГ.
33(03)
Э-40

ЭКОНОМИКА

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

БИШКЕК—2003

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ӨКМӨТҮНӨ КАРАШТУУ
ИЛИМ ЖАНА ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МЕНЧИК БОЮНЧА
МАМЛЕКЕТТИК АГЕНТСТВОСУ (КЫРГЫЗПАТЕНТ)

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЖАНА ЭНЦИКЛОПЕДИЯ БОРБОРУ

ЭКОНОМИКА

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

*Түзгөн: Мусакожоев Шайлобек,
ЭКОНОМИКА ИЛИМДЕРИНИН ДОКТОРУ, ПРОФЕССОР*

Бишкек – 2003

Кырг
33(03)

ББК 65.92
Э - 40

ЖООПТУУ РЕДАКТОР
Ш.М.МУСАКОЖОЕВ

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕЧЕШ:
Жумагулов Ч., Идинов К., Камчыбеков Т.

АВТОРЛОР:
Абылкасымов Р., Атышов К., Мусакожоев Ш.,
Мусакожоева Б., Мусуралиева Г.

Э - 40 Экономика. Энциклопедия. - Б.: Кыргыз Республикасынын
Өкмөтүнө караштуу илим жана интеллектуалдык менчик
боюнча мамлекеттик агентствосу (Кыргызпатент),
Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2003. - 288 б.

ISBN 9967-21-756-1

661512

Э 0601000000-03

ISBN 9967-21-756-1

ББК 65.92

©Мусакожоев Ш.

А

ААРЫ ЧАРБАСЫ — чарба тармагы. Багыты: бал, аары мому, прополис, уусун, аары сүтүн алуу, өсүмдүктү чандаштыруу, эне аары, аары уюгун көбөйтүү.

АБОНЕНТ (жазылуу) — абоненттен пайдалануучу адам (мекеме уюм).

АБОНЕНТТИК АТАЙЫ БЕЛГИЛЕНГЕН ОРУН — Маалыматтарды чогултуу ж-а берүү б-ча телекоммуникациялык маалыматтар системасындагы акыркы түзүлүш.

АБСОЛЮТТУК РЕНТА — жерге жеке менчик монополиясынан улам чыккан рентасынын формасы. Айыл чарбада капиталдын орг. түзүлүшү өнөр жайдагы караганда төмөн болот, натыйжада пайдаланылып жаткан жердин күрдүүлүгүнө карабастан кошумча нарк орто пайдадан ашык түшөт. Ал А. р-ны түзөт. Аны жер ээси алат.

АБСТРАКТТУУ ЭМГЕК — товар өндүрүшүнүн конкреттүү шартын көрсөтүүчү жалпы эле эмгек, б.а. товар чыгаруучуларды бир бири м-н товар алмашуу, рынок аркылуу байланыштыруучу алардын физиол. энергиясынын жумшалоошы. А.э. товар наркын жаратат.

АБСТРАКТУУ КАРАЖАТТАР — ишканаланын оборотунан төлөнүү түрүндө мамлекеттик бюджетке алынган банктарга которулган экономикалык стимулдаштыруу фондусуна жиберилген ж. б. чыныгы кирешенин бир бөлүгүн камтуу м-н, ишканалардын оборотуна (айлануусуна) катышпаган, башка максаттарга жиберилген абстрактуу каражат.

АВАЛЬ — 1) Үчүнчү киши аркылуу жасаган айрыкча гарантияланган заметкалардын вексель б-ча тапшырмасы. 2) Клиенттин карызын жабуу үчүн кредит берүү б-ча банктын милдети.

АВАЛЬДЫК КРЕДИТ — эгер клиент (гарантияланган) карызын өз алдынча төлөй албаган учурда банктын кредитин берүү.

АВАНС (фр. Avance) — алдында боло турган төлөм эсебинен берилүүчү акча же мүлк. А.кызматкерге эмгек акы эсебинен, командировка чыгымна ж.б.берилет.

АВАНС КАПИТАЛЫ — пайда алуу максатында өндүрүш каражаттарын (туруктуу капитал) ж-а жумушчу күчүн (өзгөрүлмө капитал) сатып алууга бөлгөн акча каражаты.

АВАНС НАРКЫ, к. *Аванс капиталы*.

АВАНС ОТЧЕТУ — кызматкердин тапшырылган ишти аткарууда авансты пайдалангандыгы ж-дө отчету; чыныгы чыгымдалган сумманы күбөлөндүргөн документтердин түп нускасы тиркелет.

АВИЗО — акчаларды которуу, товарларды жөнөтүү же өз ара эсепкысап жасоодо агенттердин ортосундагы өзгөрүүлөрдү банк аркылуу билдирүү.

АВИСТА — вексельдин бетине же башка документке акчалардын эсебин жазуу.

АВСТРИЯЛЫК МЕКТЕП саясий экономияда — бурж.саясий экономиядагы субъективдүү-психол.багыт. Австрияда 19-к-дын 80-жылдарында пайда болгон (К. Менгер, Э. Бем-Бавер, Ф. Визер ж.б.). 20-жылдарда «жаш австрия мектеби» (Л. Мизес, Ф. Хайек, Г. Хаберлер ж.б.)

анын жолдоочусу болуп калган. А.м-тин теориясынын негзэлементи — өтө пайдалуулук ж-дө илим.

АВТАРКНИЯ (гр. autarkeia — өзүн канаттандыруу) — мамлекеттердин чарбалык обочолонуу саясаты, түнт, өзүн өзү камсыздандыруу экономикасын түзүү. Кубаттуу өлкөлөр көпчүлүк учурда обочолонгон «чар-б.мейкиндик» түзүү деген шылтоо м-н башка өлкөлөрдү басып алуу максатында А-ны пайдаланышат. А.фашизмдин офици.экон. доктринасы болгон.

АВТОКРАТИЯ (гр. autokrateia — жеке бийлик, өзүнчө бийлөө) — жеке адамдын чектелбеген, контролго алынбаган толук бийлиги м-н мүнөздөлүүчү башкаруу формасы (Б. Чыгыштын деспотиялары, Рим, Византия империялары, жаңы мезгилдин абс. монархиялары). Фаш. типтеги режимдер да А. деп аталат.

АВТОМАТТЫК БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫ — маалыматты иштетүү, буйрук(команда) берүү ж-а аларды башкарылуучу объектиге таасир этүү үчүн өзгөртүп түзүүнү адамдын катышуусуз ишке ашыруучу бир системага бириктирилген башкарылуучу объект, өлчөгүч ж-а башкаруучу аппаратуралар.

АВТОМАТТЫК БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫНЫН ТИЛИ — башкарууда ж-а кайрылуу эрежелеринде колдонулуучу белгилердин жыйындысы.

АВТОМАТТЫК ЖӨНДӨӨ — автоматтык башкаруунун бир түрү; башкарылуучу процессти мүнөздөөчү кандайдыр бир физ. чоңдуктардын талап кылынган закон б-ча өзгөрүшүн же туруктуулугун автоматтык түрдө кармап туруу. Башкаруучу таасирди процес-

тин аракетин аныктоочу аткаруу механизминде берүү м-н ишке ашырылат. Технол. процесстердин параметрлерин, электр тармактарынын чыңалуусун, трансп. каражаттарынын кыймылдоо ылдамдыктарын ж. б-ды А.ж. кенири тараган.

АВУАРЫ — 1) кенири түшүнүк б-ча — карыздарды төлөөдө ж-а аларды жабуудагы анын ээсинин ар кандай активдүүлүгү (акча каражаттары, чектер, векселдер, почта аркылуу акча жиберүүлөр, аккредитивтер). 2) кууш түшүнүк б-ча — чет мамлекеттердин банктарында жаткан өзүнүн эсебиндеги валюталардын бантык каражаты (анын кассасы, башка банктардын эсеби, кымбат баалуу кагаздар, векселдер ж.б.у.с.).

АГЕНТ (лат. agens, илик жөндөмө agentis — аракеттеги) — бирөөнүн тапшырмасы б-ча аракеттенүүчү адам; мекеме, уюм д.у.с-дын тапшырмасын аткаруучу өкүл.

АГЕНТСТВО — 1) кандайдыр бир мекеменин жерг. бөлүмү. 2) Кээ бир информ., ортомчу ж.у.с. мекемелердин аталышы, мис., телеграф А-су, транспорт А-су.

АГЕНТТИК АРАКЕТТЕР — мүлктүн менчигинин бир (агентке) кишиге мүлк б-ча аракет иштерин тапшыруу.

АГРАРДЫК КРИЗИС — а.ч. азык-түлүк ашыкча чыгаруудан болуучу экон. кризис. Мында өтпөгөн а.ч. товары арбып, баа төмөндөйт, өндүрүш көлөмү азайып, майда ж-а орто а.ч. өндүрүшчүлөрү тез жакырдаанып, жумушсуздук кобойот. Бул көбүнчө о.ж-дагы, финансы чөйрөсүндөгү ж.б. кризис м-н бирге болот.

АГРАРДЫК МАМИЛЕ — а.ч. дагы өндүрүш мамилеси. Өндүрүш ыгы, жер менчигинин түрү, жер ээлөө ж-а жер пайдалануу түрүнө жараша аныкталат.

АГРАРДЫК ӨНӨР-ЖАЙ (АЗЫК-ТҮЛҮК) КОМПЛЕКСИ.

Айыл чарбасы тамак-аш өнөр жайы м-н бирге К-нда экономиканын реалдуу секторун өнүктүрүүдөгү артыкчылыктуу багыттардын бири болуп эсептелет. Азыр ал, башка тармактардай эле, кризисте турган чагы, бул көп жагынан айыл чарба өндүрүшчүлөрүндө финансылык ресурстардын жетишпегендиги, айыл чарбасында колдонулуп жаткан өнөр жай продукциясына баалардын кескин өсүшү, жер ж-а агрардык реформаны жүргүзүүдөгү чыгымдар ж-а бир катар башка себептер м-н аныкталат.

Мунун натыйжасында айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү, малдын азыктуулугу төмөндөп, малдын башы азайды, айдоо аянттары кыскарды (жыл сайын 100 миң гектардан ашуун айдоолор пайдаланылбай кала берүүдө). Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмүнүн төмөндөп кетишине минералдык жер семирткичтерди колдонуунун азайышы (азыркы убакта жер семирткичтерди чачуу 1991-жылга салыштырганда 26 эсеге кыскарды), жер сугаруунун начарлашы, жердин өзүнүн абалы, агротехникалык иш-чаралардын өз убагында жүргүзүлүп турбагандыгы ж-а бир катар башка себептер да таасирин тийгизди. Малдын башы жылдан жылга азайгандан азаюуда.

Кайра иштетип чыгуу өнөр жайынын көп тармактары араң эле

10-40%ке (консерва тармагы — 7,5%ке, май тармагы — 10, кондитер тармагы — 19, кант тармагы — 20, крахмал-шире тармагы — 7,5%ке) иштешүүдө же сырьенун жоктугунан токтоп турушат.

Эң жакынкы перспективага (2005-жылга чейин) айыл чарбасынын негизги артыкчылыктуу багыттары төмөнкүлөр болуп эсептелет:

- ички рынокту азык-түлүк м-н камсыз кылуу;
- кайра иштетип чыгуучу тармактардын ишканаларын сырьё м-н камсыз кылуу;
- экспортко кетүүчү азык-түлүк чыгаруу.

Эң жакынкы жылдардагы негизги стратегиялык милдет — бул өндүрүштүн чөгүшүн токтотуу ж-а анын акырындык м-н жогорулашы камсыз кылуу.

2005-жылга карата агрардык-өнөр жай комплексинин (АОЖ) продукциясынын кээ бир түрлөрүн чыгарууну көтөрүү ж-а 1990-1991 жылдардын деңгээлине чейин жеткирүү зарыл болуп эсептелет (бул дыйканчылыкта толук реалдуу, мал чарбасында өтө кыйыныраак).

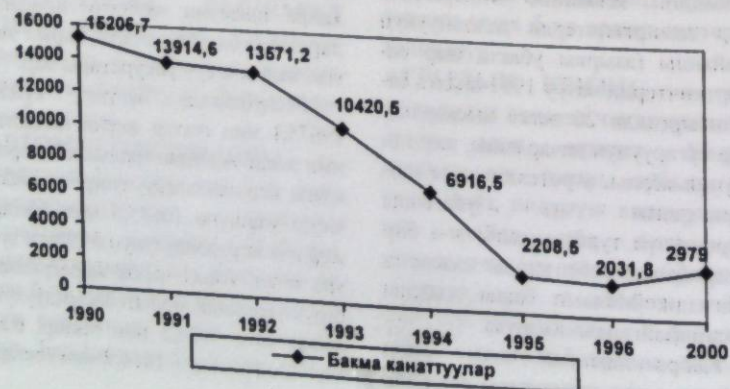
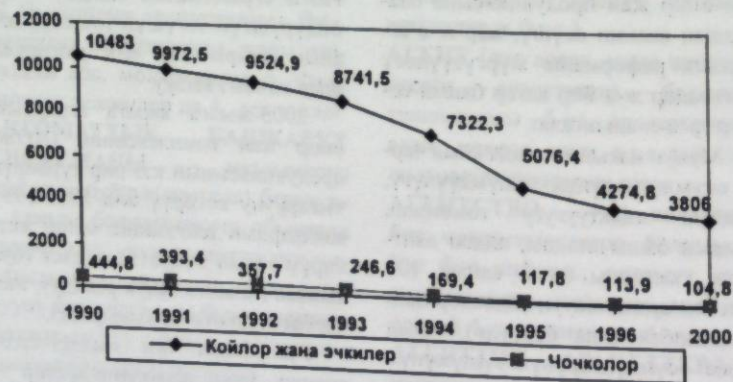
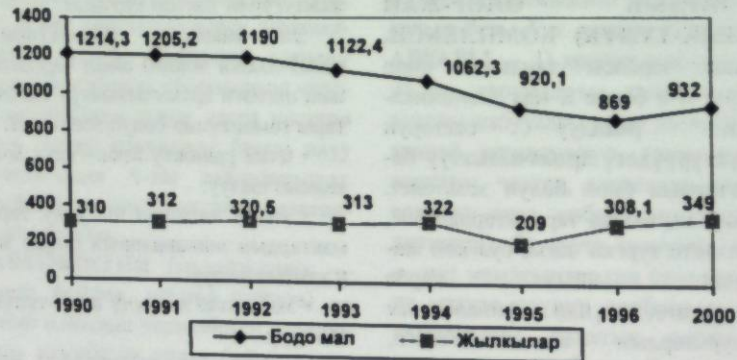
Республика бул милдеттерди аткаруу үчүн мүмкүнчүлүктөр — кайра иштетип чыгуучу ишканалардын кубаттуулуктары, зарыл эмгек, жер ж-а суу ресурстары бар.

Республикада бүгүнкү күндө 19675,1 миң гектар жерди пайдаланып жатат. Алардан бардык категориядагы жер пайдалануучулардын айыл чарба үлүшүнө 10685,6 миң гектар жер ж-а жер фондусунун 54,3%ти туура келет. Айыл чарба жерлеринин структурасында жайыт басымдуулук кылат, ал — 9020,2 миң гектар, б.а. 84,4%, айдоолор — 1414,9 миң гектар

(13,2%), чоп чабыктар – 162 миң гектар (1,5%), көп жылдык бак-дарактар – 45,7 миң гектар (0,4) ж-а кен катмарлары – 17,3 миң гектар (0,2%).

Сүрөт.

Кыргыз Республикасында жылдын башындагы малдын ж-а бакма канаттуулардын башы, миң баш

Республикада сугат жеринин аянты 1072,0 миң гектарды түзөт. Сугатка потенциалдуу жарактуу жерлер – 2,3-2,5 миллион гектар, анын ичинде айдоого жарактуулары – 1,7 миллион гектар.

Азыркы убакта калктын ар бир адамына 2,4 гектар айыл чарба жерлери, 0,32 гектар айдоо, анын ичинде – 0,21 гектар сугат айдоолору туура келет. Эң жакынкы перспективага негизги максат – бул колдо болгон айдоо аянттарын натыйжалуу пайдалануу, сугат жерлердин кыртыштык-мелиоративдик жагдайын жакшыртуу, ошондон кийин гана жаңы жерлерди айыл чарбалык иштетүүгө тартуу. Анткени түштүктүн кээ бир райондорун кошпогондо, республика суу ресурстары м-н жетиштүү даражада камсыз кылынган.

Малдын башынын кескин азайып кеткендигинен улам жайыттардын да пайдаланылышы азайды. Эгерде 1992-жылы койлорго кайрадан эсептеп чыкканда бир шарттуу баш малга 0,54 гектар туура келсе, 1995-жылдын башталышында ал 0,78 гектарды түзгөн. Алыскы жайыттар толук пайдаланылбайт, же такыр эле пайдаланылбай калды. Ошондуктан айыл чарбасынын алдында республиканын жайыттар сыяктуу негизги байлыгын натыйжалуу пайдалануу иш-чараларын тездетүү б-ча актуалдуу милдет турат.

Жалпысынан айыл чарба өндүрүшүнүн азыркы структурасы республиканын жаратылыштык ж-а экономикалык шарттарына төп келет. Ошондой болсо да айылда менчиктин ар түрдүү формаларынын пайда болуп жаткандыгына ж-а салтып өткөрүү рынокторунун түзүлүп

жаткандыгына байланыштуу анын структурасын түзөтүү зарыл.

2005-жылга чейинки мезгилде тамеки эгүүнү турукташтыруу, фабрикалык кант кызылчасынын, пахтанын, май өсүмдүктөрүнүн (рапс, күн карама, сафлор ж.б.) айдоо аянттарын кеңейтүү, ошондой эле натыйжалуу жашылча ж-а жүзүм чарбасын өнүктүрүү өтө рационалдуу болуп эсептелет. Бул өсүмдүктөр калктын иш м-н көбүрөөк камсыз болушун ж-а өндүрүштүн рентабелдүүлүгүн, жер аянтынын бирдигинен дүн азык-түлүктүн ж-а таза кирешенин арбын алынышын камсыз кылат. Алсак, дүйнөлүк бааларды эсепке алуу м-н 1 гектар тамеки өстүрүү учурундагы пайда дан өсүмдүктөрүн өстүрүп алуудагыдан 11 эсеге, жашылчалардыкы – 10 эсеге, картошканыкы – 8 эсеге, пахтаныкы – 2 эсеге жогору.

Айыл чарба тармактарын өнүктүрүүнүн перспективалары төмөнкүлөр:

1. Дан проблемасын айдоо жерлеринин жетишсиздигинен ж-а которуштуруп айдоо талаптарынан улам толук көлөмүндө чечүү азыркы убакта мүмкүн эмес. Республика өз өндүрүшүнүн эсебинен калкты азык даны м-н (710-810 миң тонна) камсыз кыла алат. 2000-2005 жылдарда 500-450 миң тонна өлчөмүндө жемдик дандын жетишпей тургандыгынан улам дефицит келечекте да сакталып калмакчы. Агротехнологияларды сактоонун, мол түшүм берүүчү сортторду өндүрүшкө киргизүүнүн эсебинен дан эгиндеринин түшүмдүүлүгүн жогорулатууга ж-а 2005-жылы дан алууну 600 миң гектар аянттан

1800-2000 миң тоннага чейин жеткирүүгө болот.

2. Республиканын калкынын кант керектөөсү рационалдык нормалар б-ча 175 миң тонна, анын ичинде тамак-аштык кант – 100 миң тонна чектеринде болот. 2005-жылга карата кант кызылчасын эгүү аянттарын 400-500 миң тоннага чейин тамырлуу жемиш алуу м-н 20-25 миң гектарга чейин жеткирүү каралууда. Кызылча эгүүнү мелiorация жагынан которуштуруп айдоодо өсүмдүктөрдү алмаштырып туруу үчүн зарыл аянттары болгон көбүнесе ирилештирилген чарбалардагы мыкты жерлерге жайгаштыруу да каралып чыгууда. Өнөр жай ишканаларын кант м-н камсыз кылуу проблемасын Аксуу жүгөрүнү кайра иштетип чыгуу комбинатын ишке киргизүү м-н жарым-жартылай чечүүгө болот. Мында жүгөрү данынын бир бөлүгүн Казакстандан ж-а Өзбекстандан алып туруу маселесин чечүү керек.

3. Калктын өсүмдүк майына керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн (35-40 миң тонна) май алынуучу өсүмдүктөрдүн (рапс, күн карама, сафлор ж.б.) айдоо аянттарын чечүү каралууда. Республиканын шарттары келечекте май чыгаруучу чакан заводдордун тармагын өнүктүрүп, май алууну өз өндүрүшүнүн эсебинен камсыз кылуу проблемасын чечүүгө мүмкүндүк берет.

4. Тамеки чарбасы келечекте агроөнөр жай комплексинин экономикалык абалын жакшырта алат, анын үстүнө тамеки Кыргызстандын экспортунун башкы статьяларынын бири болуп эсептелет. Та-

меки өстүрүү кыйла даражада калкты иш м-н камсыз кылуу проблемасын чечет. Тамеки-сырьесунун өндүрүшүн 15-20 миң гектар аянтка эгүү учурунда 30 миң тонна деңгээлинде турукташтыруу каралып жатат. Тамекинин Вирджиния тибиндеги жаңы сортторун ишке киргизүү, анын сапатын жакшыртуу ж-а түпкү продукцияга – сигареталарга чейин кайра иштетип чыгуу маанилүү милдет болуп эсептелет.

5. Республиканын муктаждыктары пахта-сырьесун өндүрүү көлөмүн арттыруу зарылдыгын таңуулоодо. Пахтаны кайра иштетип чыгуучу ишканалардын колдо турган кубаттуулуктары өз өндүрүшүбүздү сырьё м-н тенине гана камсыз кылат. Пахта-сырьесун өстүрүп алуунун интенсивдүү технологияларын өндүрүшкө киргизүү м-н пахта алууну 1998-жылдагы 76 миң тоннадан 2000-2005 жылдарда 40 миң гектарга чейинки айдоо аянттарында 90-100 миң тоннага жеткирүүгө болот.

6. Республикада картошка ж-а жашылчалар м-н толук өзүн-өзү камсыз кылуунун реалдуу мүмкүнчүлүгү бар. Жашылча өсүмдүктөрүн ж-а картошканы өстүрүп алуунун интенсивдүү технологияларын ишке киргизүү м-н (атап айтканда, картошканын голландиялык сортун), картошканы ж-а жашылча өсүмдүктөрүн жыйноо, ташуу ж-а сактоо учурундагы коромжулуктарды кыскартуу м-н 2005-жылы картошка ж-а жашылчаларды алууну 520 ж-а 440 миң тоннага чейин жеткирүүгө болот, бул калктын аларга болгон керектөөлөрүн толугу м-н камсыз кы-

гана жедирилгендей өлчөмдөрдө өнүктүрүү зарыл.

Республикада айдоо аянттарынын, анын ичинде тоют өсүмдүктөрүнүн аянттарынын түзүлгөн структурасы тоют өндүрүшүн көбөйтүү милдеттерине али толугу м-н шайкеш келбейт. Ал тоюттук которуштуруп айдоонун белгилүү схемаларын өздөштүрүүнү, аларда бир гектардан тоют бирдигинин көбүрөөк алынышын камсыз кылууга жөндөмдүү, азыктын негизги элементтери ж-а протейн б-ча балансылаштырылган беде, жүгөрү, соя, рапс сыяктуу өсүмдүктөр м-н толтурууну толук өлчөмдө камсыз кылбайт.

Тоют өндүрүшүн көбөйтүүнүн эң маанилүү резервдери талаа тоют өндүрүшүн интенсивдештирүү, себүү аянттарынын структурасын ыңгайлаштыруу, талаа өсүмдүктөрүнүн агротехникасын жакшыртуу, тоюттарды даярдоо ж-а сактоо технологиясын, сапатын жогорулатуу, талаачылыктын бүткүл кошумча продукциясын керекке жаратуу болуп эсептелет.

Аз түшүм берүүчү бир жылдык чөптөрдүн себүүлөрүн кыскартуу, баалуу тоют өсүмдүктөрдүн себүүлөрүн кеңейтүү максатка ылайыктуу болуп эсептелет. Азыркы убакта республикада рапс себүүгө тиешелүү көңүл бурулууда, анын аянтын 25 миң гектарга чейин жеткирүүгө болот. Ал эми Батыш Европанын өлкөлөрү тоют проблемасын негизинен үрөнгө болсун, жашыл тоютка болсун, күздүк ж-а жаздык рапстын беззрук сортторун алуунун эсебинен чечишкен. Тамыры жемиш

лат ж-а 100-110 миң тоннага чейинки жашылчаларды (пияз ж.б.) экспорттоого мүмкүнчүлүк берет. Бул тармактарды өнүктүрүүдө калктын фермердик, дыйкан ж-а жеке көмөкчү чарбалары белгилүү ролду ойнойт.

7. Калкты мөмө, жемиш ж-а жүзүм м-н камсыз кылуу аба ырайынын шарттарына жараша олук-солку болуп турат. Бирок кийинки жылдарда мөмө-жемиш өсүмдүктөрү ж-а жүзүм аянттары эч жүйөөсүз кыскартууда. Бул тармактарды өнүктүрүүдө артыкчылыктуу багыт түзүү керек, анткени жаңы ж-а кайра иштетилген түрүндөгү азыктар экспорттук жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Республиканын калкы бул азыктар м-н өз өндүрүшүнүн эсебинен 2005-жылы толугу м-н камсыз кылынышы мүмкүн.

Мал чарбасын өнүктүрүү, анын экономикалык натыйжалуулугу кыйла даражада тоют базасынын бекемдигине ж-а туруктуулугуна жараша болот. Тоют базасын өнүктүрүүнүн жетишилген деңгээли мал чарбасынын керектөөсүн камсыз кыла албай тургандыгын практика көрсөттү. Тоют базасын түзүү негизинен эки булак – талаачылык тоют өндүрүшү ж-а табигый тоют жерлери аркылуу ишке ашырылат.

Тоюттардын жетишсиздиги мал багууга кеткен азык заттарынын сарптоолору м-н пайдалуу азык алуунун ортосундагы пайдасыз катнашка алып келет. Ошондуктан республикада аралаш тоют өндүрүшүн бүткүл жемдик дан аш болумдуулук ж-а аминокислоталык курамы б-ча балансылаштырылган эң мыкты аралаш тоют түрүндө

өсүмдүктөрдүн, ошондой эле өсүмдүк майын, мал үчүн белогу арбын шротту алуунун баалуу сырьесу болуп эсептелген соянын, күн караманын, сафлордун аянттарынын көбөйтүү керек.

Республиканын мал чарбасында малдын ж-а бакма канаттуулардын башынын азайышынын тенденциясы уланууда. Дандын ж-а аралаш тоюттардын кымбатташы м-н иш жүзүндө чочко чарбасы ж-а бакма канаттууларды өнөр-жай негизинде өстүрүү сыяктуу тармактар жоюлду, дешке болот.

Азыркы этапта мал чарбасындагы башкы милдет малдын колдо турган башын сактап калуу, анын негизсиз азайышына жол бербөө болуп эсептелет. Малдын бардык түрлөрүнүн башын тоют базасынын сыйымдуулугу м-н балансылаштыруу, даярдала турган тоюттарды алардын сапатын жакшыртуу м-н көбөйтүүгө кам көрүү керек.

Республика үчүн жүндүн ж-а тери сырьесунун ресурстарын аларды кайра иштетип чыгуу б-ча колдогу кубаттуулуктарды иштетүү максатында толтуруп туруу, ошондой эле экспорттук мүмкүнчүлүктөрдү алда канчалык жогорулатуу маанилүү.

Кыргызстандын айыл чарбасын адистештирүүнүн кой чарбачылык багыты тарыхый жактан калыптанган, ал келечекте да сакталып калууга тийиш. Кой башын 7-7,5 миллион, уйлардын башын - 1000-1100 миң, жылкылардын башын - 300-350 миң, чочкдордун башын - 110-120 миң, бакма канаттуулардын башын - 6-7 миллион денгээлинде турукташтыруу малдын рационалдуу структурасын орнотуу-

га, жайыттарды калыбында иштетүүгө ж-а эт, сүт ж-а башка азыктарды алууну көбөйтүүгө мүмкүндүк берет.

Азыркы кырдаалда жаңыдан уюштурулган дыйкан ж-а фермер чарбалары негизинен жайытта багыла турган малды кармоого багыт алышы ж-а мында кой чарбасындагы мал структурасында тубарлардын башын 70-75%ке чейин көбөйтүү, апрелде төл алуу ж-а АКШнын өрнөгү б-ча жайкы семиртүүдөн кийин 5-6 айлык козуларды Жакынкы Чыгыштын өлкөлөрүнө пайдалуу баа м-н сатып өткөргүдөй кылып, куудуруу ишин ноябрда жүргүзүүгө багыт алуулары максатка ылайыктуу.

Азыркы убакта, фермер ж-а дыйкан чарбаларын өнүктүрүүдө кээ бир региондор кой багуунун алыскы жайыттарсыз системасын киргизүү зарылдыгы бышып жетилди, ал мал чарбасын өнүктүрүүдөгү өтө жогорку баскыч болуп эсептелет. Мындай система Австралияда, Францияда, АКШда ж-а башка өлкөлөрдө кенири колдонулат.

Сонку жылдарда баа саясаты (негизинен энергия кубаттарына, техникага ж-а башкаларга) өндүрүүчү чарбалардын эт ж-а сүт алууну көбөйтүүгө кызыгуусун шарттады. Ошондуктан мал чарбасын өнүктүрүүгө олуттуу көңүл бурулмакчы.

Жакшыртылган тоюттар кыйла дефицит болуп жаткан кезде бакма канаттууларды ж-а чочко чарбасын өнүктүрүү өтө проблемалуу болууда. Бирок, ошол эле убакта, бул тармактар эң кымбат жакшыртылган тоюттарды алда канчалык на-

тыйжалуу пайдаланышат. Бакма канаттуунун ж-а чочконун бир килограмм кошумча салмагына тоют кой м-н уйдукуна карганда 2-2,5 эсе азыраак сарпталат.

Бакма канаттуулар фабрикаларынын калыбына келтирүү ж-а аларды жакшыртылган тоют м-н камсыз кылуу м-н гана жумуртка алууну көбөйтүүгө болот. Бул үчүн жемдик дан ж-а аралаш тоют алууну арттыруу керек.

Жалпысынан республиканын айыл чарбасын өнүктүрүүгө болжолдуу баа берүү айыл чарба азыктүлүктөрүн алууну турукташтыруу 2005-жылда мүмкүн экендигин көрсөтөт ж-а 2010-жылы анын кээ бир өсүшү күтүлүүдө.

Республиканын айыл чарбасынын келечектеги өнүгүшү тамакаш азыктүлүктөрүн ж-а техникалык сырьё алууга багытталган. Ошондой болсо да 2005-2010 жылдарда айыл чарба азык-түлүктөрүн алуу аралаш экономикага өткөөл мезгилдеги уюштуруу факторлорунан, жер ж-а агрардык реформаны жүргүзүүдөгү чыгымдардан, финансылык ж-а материалдык ресурстардын жетишсиздигинен улам али зарыл денгээлге жетпейт. Республикадагы дандын, өсүмдүк майынын ж-а башка азыктардын жетишпеген санын тамекинин, пахта-ны, жемиштерди ж-а жашылчаларды, жүндү ж-а аларды кайра иштетип чыгуу продуктуларын сатып өткөрүүдөн түшкөн каражаттарга башка мамлекеттерден сатып алуууга туура келет.

Айыл чарбасын кризистен алып чыгуу үчүн атайын «Айыл чарбасы» программасын мамлекеттик денгээлде иштеп чыгуу зарыл, анын не-

гизине айыл чарбасынын балансылаштырылган өнүгүшүнүн принциптери альнууга тийиш, алар төмөнкү элементтерди камтыйт:

- айыл чарба азык-түлүктөрүнүн суроо-талабы ж-а сунушу;

- айылды (өзгөчө алыскы тоо региондорун) өнүктүрүүнүн социалдык-экономикалык аспектилери;

- экологиялык тең салмактуулукту сактоо;

- рынок мамилерине өтүү шартындагы мамлекеттик жөнгө салуу, анын маанилүү элементтери «Социалдык-экономикалык өнүгүүнүн индикативдик планы ж-а Кыргыз Республикасынын 2005-жылга чейинки мезгилдеги экономикалык стратегиясы ж-а аны турмушка ашыруу б-ча чараларда» баяндалган.

Өнөр жайынын кайра иштетип чыгуучу тармактарындагы өндүрүштүн чөгүп кетишинин негизги себептери сырьё м-н камсыз кылынбагандык ж-а ички да, тышкы да рынокто товардын атаандаштыкка жараксыздыгы болуп эсептелет. Ушуга байланыштуу кайра иштетип чыгуу өнөр жайында колдо болгон кубаттуулуктардын базасында чет өлкөлүк фирмалар м-н биргелешкен өндүрүштөрдү ж-а жаңы чакан ишканаларды (наабай-каналарды, май заводдорун, тегирмендерди ж-а башкаларды) түзүү, аларды сырьё булактарына жакындаштыруу зарыл. Мында, өзүнчө керектөө рынокторун түзүү мүмкүнчүлүгүн пайдалануу керек, бул сезондон тышкары мезгилде калктын иштешин камсыз кылат. Кайра иштетип чыгуучу ишканалардын (эт комбинаттарынын, сүт

заводдорунун ж-а башкалардын) акцияларынын кээ бир бөлүгүн айыл чарба өндүрүүчүлөрүнө өткөрүп берүү мүмкүн болор.

Тамак-аш өнөр жайы үчүн кант проблемасын жүгөрүнү кайра иштетип чыгуунун эсебинен чечүүгө болот. Ушуга байланыштуу дандык жүгөрү алууну 700-800 миң тоннага чейин (алардын 200-250 миң тоннасын Аксуу комбинаты үчүн) жеткирүү зарыл болуп эсептелет.

АГРАРДЫК ӨНӨР-ЖАЙ БИРИКМЕСИ — жаңы тех-нын базасында ж-а орток чарба кооперациясынын негизинде аймак ж-а тармак белгилерине жараша түзүлүүчү индустрияга типтеш адистештирилген ири а.ч. өндүрүш ишканасы. А.ч.жог. деңгээлде индустриялашкан өлкөлөргө мүнөздүү.

АГРАРДЫК РЕФОРМАЛАР — А. ч-сын өнүктүрүү максатында өлкөлөрдөгү жер ээлигин ж-а аны пайдалануу системасын өзгөртүү б-ча мамл.чаралар [мис., Россиядагы дыйкандар реформасы (1861), Япониядагы А.р. (1846), бир катар өлкөлөрдө коомду демокр. ж-а соц. куруунун бир бөлүгү — помещиктен жерлерди конфискациялоо, дыйкандарга берүү (мис., 20-к-дын 40-жылдарында Европа ж-а Азия өлкөлөрүндөгү элдик демокр. ж-а соц.рев-ялардын жүрүшүндөгү А.р., Кыргызстандагы 1998-2002 ж.ж. Жер реформасы).

АГРАРДЫК ТҮЗҮЛҮШ — жер ээлиги ж-а аны пайдалануу системасы м-н байланышкан а. ч-да тарыхый түрдө түзүлгөн өндүрүштүк мамилерлердин жыйындысы.

АДАМ РЕСУРСТАРЫ. Өндүрүш процессинде адамдар короткон акыл ж-а кара күч аракеттерин эко-

номисттер адам ресурстары же **эмгек** деп аташат.

Эмгек үчүн төлөнгөн баа иштенген иштер үчүн төлөө, же **эмгек акысы** — деп аталат.

АДАМ СМИТ (1723-1790) — Экономикалык теорияны илим катары англиялык экономист Смит негиздеген. Анын «элдердин байлыгынын жаратылышын ж-а себептерин изилдөө ж-дө» деген негизги эмгегинде (1776) экономикалык теория биринчи жолу системалаштырылган түрдө баяндалган, ошондуктан экономикалык теория, экономика илим катары ошол мезгилден тартып өнүгө баштаган. Ал нарктын эмгектик теориясын негиздеп, товардын наркы аны чыгарууга сарпталган эмгек м-н аныктала тургандыгын көрсөтө алган. Ал рыноктун маани-маңызын, экономикалык өнүгүүнүн кыймылдаткычы катары эркин конкуренцияны, коомдук керектөөлөрдү өндүрүш аркылуу канааттандыруу ж-а өзүнүн продукциясын товар катары эң оболу өзүнүн кызыкчылыктарында сатып өткөрүү үчүн аракеттенүүчү алардын эрк ыктыярына көз карандысыз товар чыгаруучулардын аракетин башкаруучу «көзгө көрүнгүс колдун» принцибин илимий жактап түшүндүргөн. Элдин бай болушу үчүн лоялдуу мамлекет ж-а орточо салыктар зарыл экендиги ж-дө канаттуу сөз А. Смитке таандык. А. Смиттин илимин улантуучу ж-а талдоочу Д. Рикардо болгон.

АДАМЗАТТЫК КАПИТАЛ — экономикалык, социалдык ж-а башка жыргалчылыктарга жетүү үчүн пайдаланылуучу алынган би-

лим, көндүм, ошондой эле мотивация ж-а энергия, Өндүрүштүк сарпаттардын жыйындысы, адамдын уникалдуу чыгармачылык ж-а инновациялык потенциалдарын бириктирет. Адамзаттык капитал аны өнүктүрүүгө жыйналган сарптоолор, жалпы билим берүүчү ж-а атайын мүнөздөгү билимди, көмдүмдү, топтолгон тажрыйбаны, ден соолугунун абалын ж.б. камтыган адамдын потенциалын кайра жаратуу м-н түздөн-түз байланышкан. Ушуга байланыштуу адамзаттык капиталы түзүүчү иш-аракеттердин чөйрөсү (биринчи кезекте билим беруу ж-а илимий комплекси) материалдык эмес өндүрүштүн инвестициялык тармактары катары каралат.

АДИСТЕР — фирманын инженердик-техникалык, экономикалык иштерине келишим м-н чегерилген жумушчулардын категориясы. Жетекчилер үчүн башкаруу же өндүрүштүк, социалдык маселелер б-ча өздөрүнүн атайын кесиптик даярдыктарынын ж-а тубага көрөңгөлөрүнүнүн негизинде сунуштарды, түрдүү жыйынтыкталган иштерди даярдап берүү булардын негизги функциясына кирет.

АДИСТИК — жумушчунун же кызматкердин өз кесибинин чегинде ишмердүүлүгүнүн конкреттүү багыты. Ал ээлеген кызматтан айырмаланып белгилүү бир билим ж-а эмгек жөндөмдүүлүгүнүн түпкү тегин чыгылдырат. Бул атайын кесиптик билимден, даярдыктан же иш тажырыйбадан улам келип калыптанат. Адистик качан өз ичине жумушчунун (кызматкердин) эмгек ишмердүүлүгүн толук камтыса кесип түшүнүгүнө дал келет.

АЙЛАНМА КАПИТАЛ — өндүрүш капиталы бир бөлүгү (сырьё, материал ж-а жумушчу күчүнө жумшалган чыгым). Наркы бүт бойдон жаңы продуктуга өтөт да, капитал иреттүү айланган сайын акча кайта ишкананын пайдасына түшөт.

АЙЛАНМА КАРАЖАТ — жүгүртүү фондусу м-н айлампа фондусунун акчалай туюнтмасы. Булардын бир бөлүгү өндүрүш процессинде, экинчи жүгүртүү чөйрөсүндө пайдаланылат. А.к. менчик ж-а карыз (банк кредити), нормаланма ж-а нормаланбас болуп бөлүнөт.

АЙЛАНМА КАРАЖАТТЫН ЖҮГҮРҮМДҮҮЛҮГҮ — ишканада өндүрүш ж-а жүгүртүү чөйрөсүндө айланма каражаттардын үзгүлтүксүз жаңыланып турушу.

АЙЛАНМА ФОНД — ишкананын өндүрүш фондусунун бир бөлүгү. Ал бир өндүрүш циклинде толугу м-н керектелип, бүт наркы чыгарылган продуктуга өтөт.

АЙМАКТАШ-ӨНДҮРҮШ КОМПЛЕКСИ — өлкөнүн бирдиктүү эл чарба комплексинин бир бөлүгү; жалпы табигый ж-а экон. ресурс м-н шартты пайдалануу жагынан экон-сы өз ара байланыштуу, о. эле жайгашуу системасы жалпы, тармагы ар түрдүү ө.ж. ж-а а. ч. ишканаларынын белгилүү аймактагы биргелеш тобу.

АЙРЫКЧА ЛИЦЕНЗИЯ — лицензиялык келишимдеги аныкталган шарттарга ылайык объектинин монополдук түрдө пайдалануучу кишиге (лицензиатка) берилүүчү укук.

АЙЫЛ ЧАРБА — материалдык өндүрүштүн нег. тармактарынын бири; мал чарба ж-а дыйканчылык азык-түлүгүн алуу үчүн а. ч.

өсүмдүктөрүн өстүрүү ж-а мал асыроо. А. ч. ар түрдүү өсүмдүк ж-а мал азык-түлүгүн алгач белендөөнү да камтыйт. Айрым өлкөлөрдө а. ч-га токой чарба да кирет.

АЙЫЛ ЧАРБАНЫ ӨНУКТУРҮҮ Б-ЧА ЭЛ АРАЛЫК ФОНД — ООНдогу атайын мекеме. 1977-ж. уюшулган. Ал кошумча ресурс топтоп, жеңилдик шарты м-н өнүгүп келе жаткан өлкөлөргө же орток өкмөт уюмдарына — фонд мүчөлөрүнө жардам берүү үчүн түзүлгөн. Ага 147 мамл. мүчө (1980). **АЙЫЛ ЧАРБАНЫ УРГААЛДАШТЫРУУ** — өндүрүштүн өркүндөтүлгөн каражаттары м-н методдорун колдонуунун негизинде а. ч. азык-түлүгүн чыгаруунун жер аянтынын бирдигине (мал санына) эсептегендеги өсүшү; азыркы шартта а. ч-ны өнүктүрүүнүн нег. багыты. А. ч. у. факторлору: комплекстүү механикалаштыруу, а. ч-ны химиялаштыруу, жерди мелiorациялоо, орток чарба кооперациясы м-н агр.-ө. ж. Интеграциясынын базасында өндүрүштү адистештирүү ж-а топтоо, илим м-н алдыңкы тажрыйбанын жетишкендиктерин пайдалануу.

АККРЕДИТИВ — 1) аккредитивтик поручениядагы көрсөтүлгөн каражатты токтоосуз түрдө алуу б-ча бантык эсептин бир түрү. 2) аккредитивтик сумманын банктан алуу үчүн күбөлөндүрүлгөн укугу ж-догу аталган кымбат баалуу кагаз. 3) керектүү документтерди көрсөтүү м-н белгилүү адамга анын эсебиндеги акчаны төлөп берүүдөгү бантык милдети **АКР** (англ. acre) — англ. Чендер системасында аянт бирдиги. 1 акр=4840 кв. ярд=4046,86 м².

АКСЕЛЕРАТОРДУН МОДЕЛИ.

Инвестициялар практикада УДПга да көз каранды болот. Бул көз карандылык эки себеп м-н аныкталат:

а. УДП өскөн кезде пайда өсөт, ал эми ири инвестициялар ишкердик пайдадан финансыланат.

в. Эгерде УДП аз болсо, өндүрүү да аз болот, жабдуулар токтоп турат, жаңы жабдууларды сатып алууга стимул болбойт.

$I=f(Y)$ көз карандылыгы акселератордун модели деп аталат.

Моделдин талдоо жасоочу түрү:

$$I=I_0+a*Y$$

мында: I_0 — пландуу инвестициялар, I — инвестициялар, a — бурч коэффициенти, Y — реалдуу УДП.

АКТИВДЕР — ишкер (ишкана) тарабынан киреше алуу максатында (өндүрүштө пайланылуучу негизги ж-а айлануучу капитал, материалдык эмес каражаттар түрүндөгү экономикалык ресурстар.

АКТИВДЕРИН АМОТИЗАЦИЯСЫ — узак мөөнөттүү активдердин наркын, алардын физикалык ж-а моралдык эскиришине байланыштуу акырындык м-н жоюлушу.

АКТИВДҮҮ СЧЕТТОР — чарбанын айрым каражаттарынын абалын ж-а кыймылынын чагылдыруучу бух. эсебинин нег. счеттору.

АКЦЕПТ КРЕДИТИ — импорттоочуга банктан экспорттоочу жиберүүчү вексел (тратта) акцепти түрүндө берилүүчү тышкы соода кредити.

АКЦИЗ — жекече товардын баасына кошумча салыктын кыйыр формасы. Акциз мамлекеттик бюджеттин кирешесинин негизги булактарын түзөт.

АКЦИОНЕР — тийиштүү акционер коомунда акциясы бар жөн эле укуктуу жак.

АКЦИОНЕР КАПИТАЛЫ — акционер коомунун нег. капиталы. Өлчөмү анын уставы м-н белгиленип, акция чыгаруу эсебинен пайда болот.

АКЦИОНЕР КООМУ — Капитал топтоштуруунун бир түрү, ишкана уюштуруунун нег. формасы. Акция чыгаруу ж-а сатуу жолу м-н жеке капиталды бириктирет. Укуктуу жак катары таанылат да, ага таандык мүлк б-ча милдеттенмеге жооп берет. Ар бир акционердин жоопкерчилиги анын акциясынын наркы б-ча чектелет.

АКЦИЯ (голл. arkie, нем. Aktie) — акционер коомунун капиталына үлүш кошкондугун күбөлөндүрүүчү баалуу кагаз. Акциянын ээсине пайданын тийиштүү бөлүгүн дивиденд формасында алууга укук берет.

АКЦИЯЛАРДЫ КОТИРОВКА ЛОО — ар кандай компаниялардын суроо ж-а сунуштарындагы акцияларын акынтоочу бир топ факторлорго байланыштуу, биринчи эле, дивиденттердин өлчөмү, туулугу, товардын рыноктогу конъюктураларына туура келүүчү ж. б. фондулук биржалагы рыноктук баанын акциялары.

АКЦИЯНЫН КОНТРОЛЬ ПАКЕТИ — акционер коомунда акция ээсинин чыныгы үстөмдүгүн камсыз кылуучу акция саны. Майда акция көп таралганда акционер коомунун ишин толук контролдоо үчүн жалпы акциянын 20-30%ин ээлөө жетиштүү болот

АКЧА — жалпы эквивалент милдетин аткарчу өзгөчө товар. Бел-

гилүү тарыхый шартта (этапта) өзүнөн өзү бөлүнүп чыккан (к. *Нарк түрлөрү*). Капитализмге чейинки формацияларда А. милдетин ар кыл товар (куну тери, эгин, мал) аткарган, бара-бара ал акча товарынын талабын толук канааттандырчу асыл металлга (алтын, күмүш) өткөн. А. милдеттери: нарк чени; жүгүртүү каражаты: байлык; төлөм каражаты; дүйн. акча. А нарк чени милдетин эң ыңгайлуу эсептелме акча катары аткарат, ага баа ж-а баа масштабы байланыштуу; жүгүртүү каражаты милдетин толук баалуу А. (алтын ж-а күмүш монета) ж-а аларды алмаштырчу — кем баа монета ж-а кагаз акча; байлык каражаты милдетин толук баалуу гана. А.; төлөм каражаты милдетин толук баалуу А. ж-а аларды алмаштырчу — кредит А. (вексель, банк билет); дүйн. А. милдетин уютунду алтын, кредит А. (ул. валюта куну м-н) ж-а эл аралык кредит каражаты (мис., «атайын карыздоо укугу») аткарат.

АКЧА БЕЛГИСИ — алтын же күмүш акчанын ордуна жүгүртүлүүчү нарксыз кагаз акча, кем баа монета ж.б. нарк белгиси.

АКЧА ЖҮГҮРТҮҮ — жүгүртүү ж-а төлөм каражаты иретиндеги акча товарды алмаштырышы.

АКЧА КАПИТАЛЫ — ө. ж. капиталынын иреттүү айланышынын баштапкы ж-а акыркы фазаларындагы түрү. Жүгүртүү чөйрөсүндө колдонулат. Өндүрүш каражатын ж-а жумушчу күчүн сатып алууга керектелет. А. к-нын нег. түрү — ссуда капиталы.

АКЧА КҮЧҮ — акча бирдигинин белгилүү сандагы товарга алмашуу куну. Мында алмашуу про-

порциясы наркка ж-а товар баасына, алтын (күмүш) наркынын өзгөрүшүнө, жүгүртүүдөгү кагаз акчанын санына байланыштуу болот.

АКЧА МАССАСЫ — убакыттын белгилүү өлчөмүндө жүгүртүүгө түшкөн акчанын саны. Базар мамилелери өнүккөн өлкөлөрдө акча массасынын курамын аныктоодо ар кандай ыкмаларды колдонуу кеңири таралган. Мисалы, Швецияда банкнотторду, монеталарды ж-а банктагы ошол учурундагы эсепке кирген каражаттарды гана кошот.

АКЧА РЕФОРМАСЫ — өлкөнүн акча системасын чыңдоо максатында мамл. чыгарган закондуу акт. А. р. учурунда баасын жоготкон кагаз акча жүгүртүүдөн алып ташталып, жаңысы чыгарылат, акча бирлиги же анын алтын куну өзгөрүлөт да, бир акча системасынан башка акча системасына өтүлөт. СССР де А. р.: 1922-24-ж. бирдиктүү акча системасы түзүлүп, червонец (туруктуу валюта), о. эле казына билети, күмүш ж-а жез монета чыгарылган; 1947-ж. 10:1 эсебинде акча алмаштырылган; Улуу Ата Мек. согуштан кийин ашык акча жүгүртүүдөн алып ташталып, сомдун күчү жогорулатылган. 1961-ж. акча белгиси жаңы белги м-н алмашылган (10:1). 1993-жылдын май айынан тартып Кыргыздын улуттук жаңы акчасы-сомду пайдаланат.

АКЧА РЫНОГУ, к. *Сеоуда капитал рыногу*.

АКЧА СИСТЕМАСЫ — өлкөдө мамл. тарабынан белгиленген акча жүгүртүүнү уюштуруу формасы. Мамл. акча бирлигин (сом, доллар ж.б.), масштабын, жүгүртүүдөгү акча белгисин ж-а аны чыгаруу

тартибин, акчаны камсыз кылуу мүнөзүн, акчасыз төлөө түрүн, ул. валюта курсун белгилейт. Мамлекет акча бирлигинин алтын кунун белгилейт, ул. валюта курсун дайыма тактап турат; акча туруктуу алтын ж-а товар куну м-н камсыз болот. Мында мамл. чекене баа туруктуу келип, акчанын товар кунун камсыз кылуу негиз болуп саналат. Жүгүртүүдө нак ж-а акчасыз төлөм чөйрөсү так чектелет.

АКЧА ТОВАРЫ — накта түрү коомдук жалпы эквивалент милдети м-н бириккен бөтөнчө товар, б. а. акча. Өнүккөн товар жүгүртүүдө А. т. катарында алтын ж-а күмүш жүрөт.

АКЧА ФЕТИШИЗМИ — товар фетишизминин өнүккөн түрү.

АКЧА-БУЮМ ЛОТЕРЕЯСЫ, к. *Лотерея*.

АКЧА-КРЕДИТ КРИЗИСИ — акча-кредит системасынын балансы мезгил мезгили м-н бузулушу. Коммерция ж-а банк кредити кескин кыскарып, финансы жакырдыгы өсүп, накта акча м-н алтынга кызыгып, процент нормасы кыйла көбөйүп, аманат эң көп жок кылынгандыгын көрсөтөт.

АКЧАНЫ ЖҮГҮРТҮҮ — эмгек акыны төлөөдө, товарды сатууда, кызмат акыны эсептешүүдө ж. б. Төлөм процессиндеги акчанын токтоосуз жүгүрүшү.

АКЧАСЫЗ ЭСЕПТЕШҮҮ — банкта, сактык кассада төлөмдөрдүн сметуна кредитордук сметуна белгилүү сумманы которуу аркылуу же өз ара чегерүү жолу м-н ишке ашырылат.

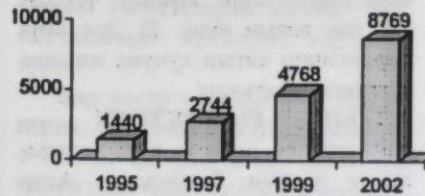
АКШНЫН БИРИКМЕ РЕЗЕРВ СИСТЕМАСЫ — АКШнын борб. Банк милдетин аткаруучу 12 мамл.

бирикме резерв банк, 55 миңдей менчик банктан 1913-ж. түзүлгөн. **АКШНЫН ЭКСПОРТ-ИМПОРТ БАНКЫ** — АКШнын экспорт-импортко жардамдаш мамл. банкы. Көбүнчө 5 жылдан ашык мөөнөткө кредит ж-а гарантия берет. 1934-ж. негизделген.

АКЫ ТӨЛӨНҮҮЧҮ КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮЛӨРДҮН БАЗАРЫ. Кыргыз Республикасында калкка акы төлөнүүчү кызматтар төмөнкү келтирилген жылдарда б эсе өскөн.

Сүрөт.

Акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөрдүн динамикасы (иш жүзүндөгү бааларда, млн сом)

Жеке ээлик кылуучулардын иш чөйрөсүн кеңейтүү турмуш-тирчилик кызматтарын көрсөтүү структурасын менчиктин формалары б-ча өзгөртүүгө таасир тийгизди. Алсак, 2002-жылы турмуш-тирчилик кызматтарын көрсөтүүнүн жалпы көлөмүндө менчиктин жеке формасынын үлүшү 1995-жылдагы 35,7%тин ордуна 73,9%ти түздү. Мунун ичинде кыйла бөлүгүн турак-жайды ондоо ж-а куруу, автотранспорт каражаттарын ондоо б-ча кызмат көрсөтүүлөр ээлейт. Булар негизинен калктын арбын акча алуучу топторунда суроо-талап м-н пайдаланылат. Акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөргө баалардын өсүшү керектөө товарларына баалардын өсүшүнөн алда канчалык

өзүп кеткен. Турмуш-тирчилик кызмат көрсөтүүлөрүн керектөө да өсүп баратат. Бирок, андан калктын көпчүлүгүнүн пайдаланышы төлөө жөндөмсүздүгүнөн улам мүмкүн болбой калууда.

АЛГАЧКЫ ЭСЕП — статистика, бух. ж-а күндөлүк эсепте факт, окуя, процесстерди байкоо формулярын ж.б. документтерди алгачкы каттоо ж-а толтуруу.

АЛГОРИТМ (алгорифм) (algorithmi, algorismus алгач-математик аль-Хорезминин атынын латынча транслитерациясы) — бир типтүү маселелердин кээ бир классындагы ар кандай айкын маселени нагыз мех. жол м-н чыгарууга мүмкүндүк түзүүчү эрежелердин акыркы жыйындысы. Ал үчүн баштапкы берилгендер белгилүү чектерде өзгөрө алат (А-дин массалуулугу) деп болжолдолот; баштапкы берилгендерге эрежелерди колдонуу процесси (маселени чыгаруу жолу) толук бир мааниде аныкталат (А-дин детерминанттуулугу); процесстин ар бир кадамында эрежелерди колдонуу ушул процесстин натыйжасы (А-дин натыйжалуугу) катары каралат. А. теориясында А-дин бул интуициялык мазмундагы түшүнүктөрү «рекурсивтүү функция», «Тьюринг машинасы», «нормалдуу алгорифм» ж.б. так түшүнүктөр м-н (бардык окшош тактоолор өз ара эквиваленттүү) такталат.

АЛМАШУУ НАРКЫ — товардын керектөө наркы катары алмашуудагы сандык ара катыш, А. н. товар наркы болуп саналат.

АЛМАШУУ экон-да — коомдук кайталанма өндүрүштү, бөлүштүрүүнү ж-а керектөөнү өндүрүш

м-н байланыштыруучу фазасы. Анун зарылдыгы эмгекти коомдук бөлүштүрүүдөн келип чыгат. Анун мүнөзү м-н түрү өндүрүш аркылуу аныкталат. Мында иш. азык-түлүк, товар алмашылат.

АЛТЫН (лат. Aurum), Au — Менделеевдин мезгилдик системасынын I тобундагы хим. элемент. Сары түстөгү ийкемдүү асыл металл; тыгызд. 19,32 г/см³, эрүү t 1064,43°C. Хим. жаткан инерттүү, абада, ал тургай ысытууда өзгөрбөйт. Адамга белгилүү болгон металлдардын алгачкысы. А. жаратылышта негизинен таза уюган түрүндө кездешет. А. дайыма башка металлдар м-н куйма түрүндө колдонулат. Куймаларынын бекемд. ж-а катуул. аны үнөмдөөгө мүмкүндүк берет. А.дын платина м-н куймасынан хим. туруктуу аппараттар жасалат. А.дын платина ж-а кумуш куймаларынан өтө маанилүү приборлордун электр тиймектери даярдалат. А. ж-а анын куймалары алтын м-н чайкоодо, ювелир буюмдарын ж-а тиш протезин даярдоодо колдонулат. А.дын ювелир буюмдарындагы, тийиңдагы ж-а медалдагы өлчөмү сынамык м-н көрсөтүлөт.

АЛТЫН (экон.) — бөтөнчө товар. Ал бир түрдүүлүгү, оной бөлүнүшү, бузулбай сакталышы, урунууга ыңгайлуулугу (кичиликкей эле алтын кымбат турат) сыяктуу табигий касиетинен улам жалпы эквиваленттин, б.а. акчалын ролун аткарууга эң оңтойлуу келет. Ал керектөө наркы аркылуу башка бардык товардын наркынын ж-а ченин көрсөтө алат. Капитализмге чейинки формацияларда ж-а капитализм мезгилиндеги *Алтын стандарт*

системасында уютунду ж-а монета түрүндө колдонулган.

АЛТЫН ВАЛЮТА РЕЗЕРВИ — мамл-ке (казынага ж-а борб. банка) тиешелүү уютунду ж-а монета түрүндөгү алтын, чет элдик валюта, о. эле чет элдик банктардын счётуңдагы валюта түрүндөгү каражат.

АЛТЫН ЗАПАСЫ — борб. Эмиссия банкында же өлкөнүн казынасында сакталуучу уютунду ж-а монета түрүндөгү мамл. алтын фонд. Эл аралык эсептешүүдө резерв катары пайдаланылат, валюта туруктуулугун камсыз кылуучу каражатын бири катары колдонулат.

АЛТЫН ПАРИТЕТ — 1) бул, акча бирдигинин закондо чектелген нак алтын куну. 2) Эки акча бирдигинин алтын кунуна жараша эсептелген катышы

АЛТЫН РЫНОКТОРУ — өлкөлөрдөгү дайыма алтын сатылуучу атайын борборлор. Алар банк бирикмелери, о. эле алтын сатуу, аны тазалоо, уютунду даярдоочу атайын фирмалар соода кылат. Башкы эл аралык А. р. — Лондон ж-а Цюрих. Бул рыноктордогу алтындын баасы анын дүйн. баасы катары колдонулат.

АЛТЫН СОМ — Россиянын шарттуу акча бирдиги (0,774235 г нак алтын). 1895-97-ж. акча реформасынан (акча монометаллизмдин орноткон) кийин киргизилип, 5ж-а 10, о. эле 15 сомдук (импернал) ж-а 7 сом 50 тыйындык (жарым импернал) алтын монета жасалып, 1914-ж. чейин жүгүртүлгөн. 1921-22-ж. А. с. эсептөө бирдиги катары пайдаланылган.

АЛТЫН СТАНДАРТ — алтын монометализм системасы. Улуу Британияда 18-к-дын аягында, баш-

ка капит. өлкөлөрдүн көпчүлүгүндө 19-к-дын аягында белгиленген. А. с-ка алтын монетаны эркин жасоо ж-а жүгүртүү, банкнотту алтынга (уютунду алтын) алмашуу мүнөздүү. Капит. экон-нын туруксуздугуна байланыштуу көпчүлүк өлкөлөрдө А.с. 1929-33-ж.дүйн. экон. кризис убагында ж-а кийин алынып ташталат.

АЛЫСКИ ЧЕТ ӨЛКӨЛӨР М-Н СООДА-ЭКОНОМИКАЛЫК МАМИЛЕЛЕР. К-ндагы экономикалык реформалардын мезгилинде алыскы чет өлкөлөргө товарлардын экспортуңун ж-а импортуңун көлөмү өстү. Муну республиканын тышкы мамилелерди либералдаштырышынын процесси көрсөтүп турат.

Бир катар жылдар бою Швейцария, Германия, АКШ, Түркия ж-а Кытай негизги соода өнөктөрү болуп кала берүүнү улантышууда.

Бул мамлекеттердин импортуңун алда канчалык үлүшү түз чет өлкөлүк инвестициялар ж-а гуманитардык жардамдын келиши м-н байланышкан.

Кыргызстандын бул мамлекеттерге экспортуңун структурасы, негизинен, төмөнкүлөр: түстүү металлдар, сымап, сурьма, булгаары сырьесу, жүн, пахта, электр лампалары, жүн ж-а пахта кездемелери, келеп жип.

Таблица

Республиканын алыскы чет өлкөлөр м-н 1993-2002-жылдардагы соода балансы (АКШнын миллион долларында)

Көрсөткүчтөр	1993	1994	1995	1996	2002
Тышкы соода жүгүртүү	224,1	224,6	308,4	462,8	1075,1
Экспорт	112,1	117,1	139,7	112,0	488,1
Импорт	112,0	107,5	168,7	350,8	587,0
Сальдо	+0,1	+9,6	-29,0	-238,8	-98,9

Кыргызстандын тышкы соода-ын импорттун структурасы б-ча талдоо республика алыскы чет өлкөлөрдөн керектөө товарларын көп санда импортко алышын улантып келаткандыгын көрсөтөт.

Кыргыз Республикасынын саясий ж-а соода-экономикалык мамилелеринде Кытай Эл Республикасы м-н кызматташтык сөзсүз артыкчылыкты ээлейт.

Бул республика м-н коңшулаштык соода-экономика мамилелерин өтө натыйжалуу түзүүгө мүмкүнчүлүк берет. 1997 жылы КНР м-н соода жүгүртүү 1996-жылга салыштырганда 45 процентке көбөйгөн ж-а АКШнын 61,1 млн долларын түзгөн. КНРдин соода жүгүртүүсүнүн алыскы чет мамлекеттер м-н жалпы товар жүгүртүшүнөн салыштырмалуу салмагы 12 процентти түзөт ж-а Кыргызстан м-н КНРдин соода мүмкүнчүлүктөрүнүн потенциалы толугу м-н пайдаланылбай жаткандыгын көрсөтөт.

Кашкар — Торугарт — Жалалабад — Анжиян темир жол магистралын куруу ж-а иштеп жаткан Автомобиль магистралдарын КНРдин аймагына узартуу КНР м-н Кыргызстандын ортосундагы жүк ташуулар м-н интенсификациялануу алмашып турууну камсыз кылууга тийиш.

Пайдалуу кендерди ж-а түстүү металлдарды казып алуу, электр энергиясын пайдалануу, жеңил ж-а тамак-аш өнөр жайында биргелешкен ишканаларды түзүү, эки тараптуу ярмарка-көргөзмөлөрдү

өткөрүп турууну жандандыруу, ири дүң соода борборлорун

түзүү жагынан Кытай Эл Республикасы м-н өз ара пайдалуу кызматташтыктын мүмкүнчүлүктөрүнүн бүткүл потенциалын иштетүү зарыл.

Өзгөчө тамак-аш, кайра иштетип чыгуу, жеңил өнөр жайы, тоо-кен иши, туризм жагынан Кыргыз ж-а Түрк Республикаларынын кызматташтыгынын зор мүмкүнчүлүктөрүн толук коломүндө пайдалануу керек.

Чакан ж-а орто бизнести өнүктүрүү чөйрөсүндө Түрк эл аралык кызматташтык б-ча агентствосу (ТИКА) м-н кызматташууда зор келечек бар.

Индия өзүнүн кеңири базары м-н Кыргыз Республикасынын перспективалуу соода өнөгү болуп эсептелет. Индия өзүнүн маанилүү өнөр жайы ж-а интеллектуалдык потенциалы м-н өнүгүп бараткан өлкө болуп эсептеле тургандыгын пайдаланып, бул мамлекеттин базарын өз ордун табуу үчүн биз зор күч-аракет жумшообуз зарыл.

Чакан ж-а орто бизнес, б.а. ал түгүл өнүккүн өлкөлөрдө кыйла салыштырмалуу салмак ээлеген өндүрүш сектору жагынан Индиянын ишканалары м-н кызматташууда зор мүмкүнчүлүктөр бар.

Кыргызстан м-н Индиянын Соода палаталарынын ортосунда түзүлгөн биргелешкен Бизнес-Кенеш андан аркы кызматташтыкты өнүктүрүү үчүн платформаны негиздөөгө тийиш.

Республиканын алтын казуу тармагынын ишинин башталгандыгына байланыштуу ж-а индустриялык өнөр жайынын зор тажрыйбасын эске алып, бул жагынан да кызматташуу мүмкүнчүлүгүн карап чыгуу зарыл. Кыргызстандын региондо

зергердик өнөр жай борборлорунун бири болуп калышынын бардык мүмкүнчүлүктөрү бар.

1997-жылы кол коюлган илим ж-а техника жагынан кызматташтык Программасынын бүткүл механизми иштеп кеткен жок. Ал Программа өндүрүш жагынан жаңы жетишкендиктер ж-а технологиялар м-н алмашып турууну камсыз кылууга чакырылган эле.

Ошону м-н катар Пакистан ж-а Афганистан м-н алака-берекеге өтүшүбүз керек.

Айрым өлкөлөр м-н гана эмес, ошондой эле ЕС, ЭКО, ОИК ж.б. региондук экономикалык блоктор м-н да Бүткүл дүйнөлүк соода уюмунун нормалары ж-а эрежелери м-н өз ара пайдалуу кызматташуунун сейрек кездеше турган мүмкүнчүлүгү ачылат.

Республика үчүн Япония, АКШ, Канада сыяктуу мамлекеттер м-н мамилелер да стратегиялык жактан маанилүү. Бул мамлекеттер, зор экономикалык ж-а илимий-техникалык потенциалга ээ болуу м-н, республикага алда канчалык инвестициялык жардам көрсөтүшөт. Инвестиция саясатынын экономикага түз инвестициялардын агымын көбөйтүүгө багытталган максатын эске алып, ушул мамлекеттер м-н мамилелерди өркүндөтүү зарыл.

АЛЬТЕРНАТИВА (фр. Alternative, лат. alter — экинчи) — мүмкүн болгон эки же бир нече чечимдин, багыттын, керектүү түрүн тандап алуу зарылдыгы.

АЛЬТЕРНАТИВАЛУУ НАРК — бере турган буюмга башка бир буюм аркылуу өлчөнө турган баа.

АМАНАТ ФУНКЦИЯСЫ. — к. Керектөөнүн кейнстик функциясы. **АМЕРИКА БАНКЫ** — АКШнын ж-а капит.дүйнөнүн эң ири банкы. 1904-ж. негизделген. 1096 бөлүмү (1979), чет өлкөлөрдө 500дөн ашуун бөлүмү ж-а өкүлдүктөрү (Москва да) бар. Баланс суммасы 103,9 млрд доллар (1979.дек).

АМОТИЗАЦИЯ (лат. amortisatio — жоюу) — эмгек каражаты эскирген сайын анын наркынан чыгарылган продуктуга белгилүү өлчөмдө улам чегерип туруу. Чегерилген нарк акчалай түрүндө А. фондусуна топтолот. А. суммасы А. чегерим түрүндө өндүрүш чыгымына (продукциянын өз наркына) киргизилет.

АМОТИЗАЦИЯ ФОНДУСУ — негизги фондунун (нег. капиталдын) наркынын ордун толтурчу фонд. Амортизация чегеримин аркылуу түзүлөт (к. Амортизация).

АМОТИЗАЦИЯ ЧЕГЕРИМИ, к. Амортизация.

АНАЛИЗ (гр. analysis — ажыратуу) — 1) объектти элементтерге (ой жүзүндө же реалдуу) ажыратуу; А. синтез (элементтерди бир бүтүндүккө бириктирүү) м-н ажырагыс байланышта; 2) жалпы элеил. Изилдөөнүн синонимин; 3) формалдуу логикада — ой жүгүртүүнүн логикалык формасын (структурасын) тактоо.

АННУТЕТ — проценттин бирдей денгээлинде, убактын бирдей мезгилинде, бир калыпта төлөөлөрдүн же акча каражаттарынын келип түшүшү.

АРАЛАШКАН АКЦИОНЕРДИК КООМДОР — биргелешкен өндүрүштө, сатууда же финансылык, камсыз кылуу, унаа ж. б. мак-

саттарга жетишүүдөгү ишканалардын операциялары.

АРАЛАШМА (КОНВЕРГЕНТТИК) ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМА — Борборлошкон ж-а рыноктук экономикаларда мамлекеттин ролу ж-а жеке менчиктин болушу өтө күчтүү айырмаланат. Борборлошкон экономикада заводдор, шахталар ж-а башка негизги өндүрүш ресурстары мамлекетке таандык. Мындан сырткары **эмне, кандай** ж-а **ким** деген негизги суроолорго жоопторду да мамлекеттик пландоо органдары аныкташат. Тескерисинче, ушул эле суроолорго жоопторду бергенде рыноктук экономика айрым сатып алуучулардын чечимдерине багыт жаайт, ал эми өндүрүш каражаттары жеке ээлик кылуучуларда болот. Бул моделде мамлекет салыштырмалуу азыраак ролду ойнойт.

Ошондой болсо да азыркы убакта «таза рынок» экономикасы бар өлкөлөрдө көпчүлүк чечимдер рынок аркылуу аныкталганына карабастан, мамлекеттин ролу улам жогорулоодо.

Рыноктук, өкмөттүк күчтөрдүн мындай айкалышы ж-а мамлекеттин экономикада активдүү катышуусу биздин экономикалык системаны ж-а көп башка демократиялуу өлкөлөрдүн экономикасын аралаш «конвергенттик» экономика деп атоого мүмкүнчүлүк түздү. Аралаш экономикалык система, мурунку рыноктук ж-а борборлошкон экономикалардын жакшы принциптерин өзүнө камтып, алардын табигый айкалышын камсыз кылат. Бул система негизги төрт принципке таянат: 1) эркин ишкердүүлүк;

2) эркин бааны түзүү системасы; 3) эркин агаандаштык (конкуренция); 4) мамдекеттик тейлөө.

Мындай айкалыштыруу, рынок-тук системанын жогорку үч принцибин мамлекеттик тейлөө тарабынан аларды басымдоого же алмаштырууга жол бербөө дегендикке жатат. Демек, бул система экономикалык эркиндикти мамлекеттик тейлөө м-н айкалыштырып, туруктуу экономикалык өсүштү (экономикалык кризистин таасирин түмүндөтүү м-н) камсыз кылууга багытталган. Кыргыз Республикасы дал ушул системаны курууда.

АРБИТРАЖ — талаш-тартыш маселелерин чечүүчү ыкма, тараптар мындай учурда арбитражга кайрылышат, алар тараптар жактан шайланышат же өз ара макулдашуунун негизинде дайындалышат же закондун негизинде коюлат.

АРБИТРАЖДЫК СОТ — соода, өнөр-жай ж-а башка чарбадагы талаш-тартыш маселелерин чечүүчү третейлик сот.

АРЕНДА (полякча *arenda*) — 1) мүлктү жалдоо, белгилүү акы алуу м-н мүлктү бирөөнүн пайдалануусуна убакт. берүү келишими. Эл аралык укукта бир мамл-тин башка бир мамл-ке өз аймагынын бир бөлүгүн пайдалануу укугун бериши (максаты, мөөнөтү ж-а төлөмү эл аралык келишимде белгиленет).

АРЕНДА БЕРҮҮЧҮ — мүлккө болгон менчик. Аренда алуучу аренда берүүчү м-н өз ара макулдашуу м-н арендага алган мүлктү сатып алса да болот.

АРЕНДА ТӨЛӨМҮ, к. *Жер арендасы*.

АРЕНДАЛЫК ПОДРЯД — арендага берүүчүлөр м-н арендага алу-

учулардын келишими м-н түзүлгөн прогрессивдүү экономикалык мамилелердин формасы.

АССОЦИАЦИЯ (ЧАРБАЛЫК) — жалпы чарбалык максатка жетишүү үчүн мекемелер м-н ишканалардын бирикмеси. Мисалы Кыргызстандагы дыйкандар чарбаларынын ассоциациясы.

АТАЙЫН ФОНДУЛАР — айкын максаттарга багытталган ж-а белгилүү иштерге жумшоону көздөгөн мамлекеттин акча каражаттары. Мындай фондуларга бюджеттен тышкары камсыздандыруу фондурларын кошууга болот. Мисалы, пенсиялык, медициналык камсыздандыруу, жолду оңдоо ж.б. фондурлары.

АУКЦИОН (лат.*auktio* — жарыя соода) — кээ бир товарды (мис., куну тери) сатуу ыгы. Анда товар (же анын үлгүсү) алдын ала көрсөтмөгө коюлат. Ал тышкы соодада кеңири тараган. Карызын төлөй албагандардын мүлкү зордук м-н А. түрүндө сатылат.

АЧЫК БАЗАРДАГЫ ОПЕРАЦИЯЛАР (иш айлантмасы) — к. *Монетардык саясат*.

АШЫК ПАЙДА (кошумча пайда) — чарбада ишкана м-н монополиянын пайдасынын орточо пайдадан ашыгы.

АШЫКЧА КОШУМЧА НАРК — салыштырма кошумча нарктын бир түрү. Айрым ишканаларда жаңы тех-ны ж-а өндүрүштүн алдынкы ыкмаларын өздөштүрүүнүн натыйжасында пайда болот. Жакшыртылган тех. ошол өндүрүш тармагынын көпчүлүк ишканаларында өздөштүрүлгөндө жоюлат.

АШЫРА ЧЫГАРУУ — экон-нын мезгил-мезгил м-н кайталануучу

абалы; керектөөгө караганда товар кескин көбөйүшү м-н мүнөздөлөт; буга өндүрүш ыгынын карама-каршылыктары шарт болот, к. Экономика кризистери.

АШЫРА ЧЫГАРУУ КРИЗИСИ, к. *Экономика кризистери*.

Б

БАА — товар наркынын акчалай туюнтмасы. Б. өзүнөн өзү пайда болуп, керектөөгө ж-а сатыкка түшкөн товарга жараша нарктын (жонокой товар өндүрүшүндө) же өндүрүш баасынын айланасында өзгөрүп турат. Рынок экономикасында товар көбүнчө монополия Б. м-н сатылат. Борбор. пландоо экономикасында Б. — мамлекеттин экон-га пландуу таасир кылуу чарасы, ал коомдук зарыл эмгекти чыгымдоо деңгээлин көрсөтөт. Негизинен дүң, чекене ж-а сатык Б. бар. Аралашма экономикасында баанын эркин түзүү системасы үстөмдүк кылат.

БАА МАСШТАБЫ — өлкөдө акча бирдиги, майда тыйын катары кабыл алынган алтындын же күмүштүн саны. Бардык товардын баа чени ж-а куну иретинде жүрөт. «**БАА РЕВОЛЮЦИЯСЫ**» — алтын ж.б. асыл металлдын казып алынышы көбөйүп, алардын наркы төмөндөөдөн улам товар баасынын тез жогорулашы. «Б.р.» Европа өлкөлөрүндө 16 к-да Америка ачылгандан кийин ж-а 19-к-дын ортосунда Калифорния м-н Австралияда алтын кендери табылган соң бурж-нын байышына шарт түзгөн.

БАА ТҮЗҮЛҮШҮ — товар баасынын, бүтүндөй эле баа системасынын калыптануу процесси. Азыркы Кыргыз экономикалык системасында баа эркин конкуренция ж-а өндүрүш анархиясы шартында талап м-н сунуштун, нарк законунун таасиринен улам түзүлөт.

БААЛАМ — баалап иштөөдө продукциянын бирдиги (белгилүү операция) үчүн эмгек акы төлөө өлчөмү (к. Эмгек акы). Тиешелүү разрядына ж-а иш нормасына (убакыт нормасына) ылайык келген тарифтик айлык эмгек акынын негизинде түзүлөт.

БААЛАМА ТӨЛӨМ — эсептешүү ыкмасы. Мында жүктү (деңиз м-н ташыганда) же бир нерсени почта аркылуу (посылка, бандероль) жөнөткөндө жиберген адам койгон наркты алуучу адам төлөгөндөн кийин буюм берилет.

БААЛАРДЫН СКИДКАСЫ — эркин баа түзүлүү шартында ишкананын коммерциялык стратегиялык инструменти. Дүйнөлүк коммерциялык практикада сатып алууну ылдамдатканга (нак акчага), бир жылдын ичиндеги сатып алуунун көлөмү ж. б. скидка берилет. Скидканын көлөмү фирмалардын коммерциялык жашыруусу.

БААЛУУ КАГАЗ — бирөөнүн кандайдыр бир мүлккө укугу бар экендиги ж-а догу документ (акция, облигация, вексель ж.б.). Б.к. көрсөтүлгөндө гана күчү бар.

БААЛУУ КАГАЗДАР РЫНОГУ — Кыргызстанда б.к.р-у дегенибиз мамлекеттик б.к.р-у, корпоративдик б.к.р-у ж-а туунду б.к.р-у болуп эсептелет. Бүгүнкү күндө мамлекеттик б.к.р-у финансы рыногунун өтө динамикалуу өнүгүп келат-

кан сегменттеринин бири. Ал 1993-жылдан баштап иштеди. Корпоративдик баалуу кагаздардын рыногуна келсек, анда ал республикада түйүлдүк түрүндө турат ж-а баалуу кагаздар м-н операциялардын солгундугу м-н финансы жагынан кыйынчылыктарды башынан өткөрүп жатат.

Фонд биржасынын иштеп жатышынын учурунда операциялар эмитенттердин чектелүү чөйрөсү м-н жүргүзүлдү. Баалуу кагаздардын саны б-ча алардын өсүшү байкалууда. Фонд биржасындагы кризистик жагдай республиканын экономикалык абалынын чагылдырылышы болуп эсептелет. Көп көрүнүктүү ишканалардын акциялары мурдагы жогорку ставкалардан ж-а инфляциядан улам инвесторлор үчүн кызыктырарлык эмес болуп эсептелет. КФБнын кызматкерлеринин баасы б-ча бир аз кечирээк, 5-7 жылдан кийин баалуу кагаздар м-н соода кылуунун жанданышы ж-а өнүгүшү болуп өтөт. Ага чейин калктын бош акча каражаттарын толук фонд рыногу аркылуу инвестициялык процесске тартуу мүмкүн эмес.

БААНЫ ДИФФЕРЕНЦИЯЛОО — бирдей продукцияга ар кыл бааченин коюу. Мында инканага (продукция чыгарчу) тиешесиз экон., табигый, аймак шартына байланыштуу продукция чыгаруу, сатуу чыгымынын түрдүүлүгү, продукция сапаты эске алынат. Б.д. ишканалардын кирешелүүлүк деңгээлинин теңдейт, бул көбүнчө белеңдөө ишканаларына (а. ч-га, жыгач даярдоо), о. эле бир катар башка тармакка (ун тартуу, пахта тазалоо ж.б.) тиешелүү.

БАЖЫ — чек арадан өткөрүлчү мамлекеттик система, соода режимин сактоочу экон-лык метод.

БАЖЫ АКЫ — бажыкана текшерип, чек арадан өткөрүлчү товар, мүлк, баалуу буюм ж.б. үчүн алынчу акчалай жыйым; кыйыр салык түрү. Тышкы, ички ж-а транзит Б.а. болуп бөлүнөт. Б.а. тарифте белгиленген чен б-ча товар бирдиги же баасына жараша жыйналат.

БАЖЫ ДЕКЛАРАЦИЯСЫ — чек ара аркылуу өткөндө бажы инспекциясына көрсөтүлүүчү баалуу буюмдар же аталган аттарын, санын, баасын, упаковканын түрүн ж. б. чагылдырган арыз.

«БАЖЫ СОЮЗУ». Беларусь Республикасынын, Казакстан Республикасынын ж-а Россия Федерациясынын өтө тыгыз соода-экономикалык кызматташтыкка умтулушу 1995-жылдын январында Бажы союзу ж-дө макулдашууларга кол коюудан көрүндү. 1996-жылдын мартында үч илтик Бажы союзуна Кыргыз Республикасы кошулду.

Бажы союзу бажы аймагынын биримдигин, үчүнчү өлкөлөргө карата бирдей соода режимин (жалпы бажы тарифин, преференциялардын жалпы системасын, тарифтик эмес жөнгө салуунун бирдей чараларын, түз ж-а кыйыр салыктарды колдонуунун бирдей системасын кошкондо) жана, шарт катары экономиканы башкаруунун экономикалык методдорунун бир типтүүлүгүн ж-а улут үстүнөн караган бажы органдарынын болушун талап кыла тургандыгын эске алуу м-н, азыркы убакта Бажы союунун бардык мүчөлөрүнүн күч-аракеттерин интеграцияны терен-

детүүнүн эн курч маселелерин, биринчи кезекте, мурда кабыл алынган чечимдерди турмушка ашыруу механизмнн түзүүнү камсыз кылуучу бир катар документтерди даярдоо ж-а аларга кол коюу б-ча маселелерди чечүүгө багыттоонун өтө зарылдыгы келип чыкты.

Эң жакынкы мезгилдеги өтө маанилуу милдет тышкы соода ишин тарифтик жөнгө салуу жагынан макулдашууну камсыз кылууда турат, анткени бирдиктүү бажы тарифин түзүү — Бажы союзунун ишиндеги негизги маселе.

Өткөн жылдарда «тортилитиктин» мамлекеттеринин ортосундагы өз ара соода инфраструктурасынын артта калышы кыйла сезилерлик болду.

Өз ара сооданы валюталык-финансылык жактан тейлөө системасы канааттандырарлык эмес бойдон кала берүүдө. Улуттук ж-а коммерциялык банктар экспорт учурунда милдеттүү алдын ала төлөө б-ча инструкцияны мыйзамга ылайыксыз колдонушууда.

Өз ара тышкы соода операциялары б-ча кыйыр салык алуу системасындагы проблемалар чечилбестен калууда.

Ошентип, Бажы союзунун мамлекеттеринин ортосундагы анын түзүлүшүнүн мезгилиндеги өз ара сооданы талдоо бир катар олуттуу кечендетүүчү проблемалар бар экендигин далилдейт.

Аларды жоюу үчүн Бажы союзуна катышкан мамлекеттер, анын ичинде Кыргызстан да төмөнкүдөй биринчи кезектеги милдеттердин комплексин чечүүлөрү зарыл:

Бажы союзунун чектеринде кабыл алынган келишимдер м-н

чечимдерди даярдоонун, кабыл алуунун ж-а турмушка ашыруунун механизмнн иштеп чыгуу;

Бажы союзунун натыйжалуу иштеши үчүн зарыл тарифтик ж-а тарифтик эмес жөнгө салуу, салык ж-а валюта мыйзамдары, соода режимдери жагынан улуттук мыйзамдарды жакындаштыруу ж-а айкалыштыруу б-ча максатка багытталган иш жүргүзүү.

БАЖЫКАНА — чек арадан алып өтүлчү жүктү (а. и. Багаж ж-а почта м-н жөнөтүлгөн) контролдоочу мамл. мекеме. Жүк

өткөрүлгөндүгү үчүн бажы ж. б. жыйым алат. Б. негизинен деңиз ж-а дарыя портторунда, эл аралык аэропорттордо, чек ара пункттарында ж-а т ж. ст-нда, өлкөнүн ири ш-нда болот..

БАЗАР — товардык-акчалай алмашуу чөйрөсүн толук камтыган ж-а өндүрүүчүлөр (сатуучулар) м-н керектөөчүлөрдүн (сатып алуучулар) ич ара экономикалык мамилелерди, кызыкчылыктарды чагылдыруучу товардык чарбанын категориясы. Мындай мамилелердин негизинин нарк, баа, атаандаштык, талап ж-а сунуш түзөт. Булардын бардыгы адамдардын ич ара экономикалык мамилелери, алардын эмгек продуктуларын алдым-саттымдын жүрүшү аркылуу ишке ашырылат. Аны ишке ашыруунун калыбы катары иш-аракеттин, алмашуунун тең самактуулугун, акчанын ж-а товардык агымдын, талаптын төлөө жөндөмдүүлүгүн ж-а сунушталуучу товарлардын санын, сапатын, түрүн аныктап туруучу талап м-н сунуштун калыптанган мыйзамы эсептелет. Товар өндүрүүчүлөрдүн көз карансыздыгы, алардын толук өз ал-

дынчалыгы, эркин баа түзүү, талдоонун кенири мүмкүнчүлүгү, товар өндүрүүчүлөрдүн, сатуучулардын атаандаштыгы ж.б. базар алкагына таандык. Базар алкагындагы атаандаштыктын өнүгүшү гана фирмаларда, ишканаларда техникалык жанылыктарга, алдыңкы технологияга ийкемдүү кылып, баанын ыксыз өсүшүн токтотот ж-а товар керектөөчүлөрдүн мукташдыктарын жогорку деңгээлде капаттандырууга багыттайт. Базар чаржайыт, баш аламан жолго түшүп кетпей үчүн экономикасы мыкты өнүккөн өлкөлөрдө аны мамлекеттик деңгээлде жөнгө салынып турат.

БАЗАР СЕГМЕНТИ — базардагы керектөөчүлөрдүн экономикалык жүрүм-турумдарынын бир тектүүлүгүн, суроо-талап м-н сунуштун айырмаланып туруучу бөлүкчөлөрүн чагылдыруучу базардын бир бөлүгү. Базарды бөлүштүрүү төмөнкүдөй түрлөргө ашырашы мүмкүн: географиялык, демографиялык, «товардын пайдалуулугу, сатып өткөрүүнүн факторлору б-ча ж.б.

БАЗАРДЫК МААЛЫМАТ — белгилүү бир башкаруу чечимин кабыл алууда, базар алкагын иликтеп үйрөнүүдө зарыл болуучу базар мамилелерине тиешелүү жактарын (талап ж-а сунуш, базарда түзүлгөн жагдай, баа ж.б.) чагылдыруучу ж-а иштин абалын айкындоочу маалыматтар. Булар экономикалык, социалдык, демографиялык ж.б. нуктагы маалыматтар болушу мүмкүн. Ар бир конкреттүү маалыматка карата анын кимге, качан, эмне үчүн керектигин тактоо өтө маанилүү болуп эсептелет.

БАЗАРДЫН СЫЙЫМДУУЛУГУ — төлөө жөндөмдүүлүгү м-н камсыз кылыптан суроо-талаптын, товардын сунуш кылуунун, баанын учурдагы деңгээлинде ж-а убакыттын белгилүү мезгил ичинде товарларды сатып өткөрүүнүн мүмкүн болуунучу максималдуу көлөмүн чагылдыруучу көрсөткүч. Базар сыйымдуулугун ар тараптуу изилдөө товар сатуунун ж-а алардын баага карата катышын, деңгээлин утурлоонун өтө маанилүү шарты болуп эсептелет.

БАЗАРЛЫК — базарга баргандар белекке ала келген буюм, тамак-аш.

БАЗИС Ж-А НАДСТРОЙКА — тарыхый материализмди түшүнүктөрү. Базис (гр. basis — негиз) — идеол, мамилелердин ж-а көз караштардын — саясат, укук, морал, дин, филос., иск-во ж-а аларга тиешелүү мекемелер м-н уюмдардын (мамл., партиялык, чиркөөлүк ж.б.) жыйындысынын б.а. надстройканын негизинде жаткан тарыхый-белгилүү өндүрүштүк мамилелердин жыйындысы. Надстройка базис аркылуу аныкталат ж-а ошол эле учурда ага ж-а бүтүндөй коомго активдүү таасир көрсөтөт. Б. ж. н. бир коомдук-экон. Формациянын чегинде өнүгөт. Формациялар алмашкада эскирген Б. ж. н-нын ордуна жаңылары түзүлөт. Бул учурда рев-ячыл күчтөр тарабынан реакциячыл Б. ж. н-нын реакциячыл элементтери жоюлат ж-а мад., адеп-ахлак жагындагы чыныгы баалуулуктар сакталып калат.

БАЗИС БАА — өндүрүш динамикасын ж. б. экон. көрсөткүчтөрдү маалымдоочу индекстин эсептөөдө негиз катары кабыл алынган баа. Тий-

иштүү сапаты, көлөмү, хим. составы бар товар баасы, бул чыныгы баанын өзгөрүп турушунун чордону болот.

БАЙЫРКЫ Ж-А КЛАССИКАЛЫК ЭКОНОМИКАЛЫК ТЕОРИЯНЫН ӨКҮЛДӨРҮ — Байыркы дүйнөнүн философтору ж-а экономисттери Ксенофонт, Платон, Аристотель ж-а башкалар экономикалык теорияга көп салым кошушкан. Ксенофонттун (биздин доорго чейинки 430-344 жылдар) айткандарында «үй чарбасын» илим катары талдоого алгандыгы даана байкалат. Анын чыгармаларында эмгекти бөлүштүрүү, товар ж-а акча ж-дөгү аныктамалар чагылдырылган. Байыркы дүйнөнүн дагы бир эң залкар ойчулу Аристотель (биздин доорго чейинки 384-322 жылдар) адамдардын коомдо жашоого табигый умтулушу үй-бүлө, айылкыштак, кийин мамлекетти түзүүгө алып келет деп эсептеген.

Аристотель экономика м-н хрематистиканы ажырата билген, ал экономика деп жашоо үчүн зарыл болгон байлыктарга, үйгө ж-а мамлекетке ээ болуу искусствосун түшүнгөн. «Нукура байлыкты» максат кылып койгон экономиканын чектери болот. Ал «нукура байлык» деп жакшы жашоого гана жетиштүү болууга тийиш болгон керектөө нарктарынын жыйындысын түшүнгөн. Аристотель хрематистиканын максаты баюу гана болуп эсептелет деп санаган. Аны жүзөгө ашыруу үчүн чек ара болбойт, анткени ал акчага негизделет.

Товар ж-а товар алмашуу тууралуу айтуу м-н, алмашуу учурунда «пропорционалдык тендештик» болууга тийиш деп эсептеген. Анткени тендештик болбогон жерде,

«алмашуу» да болбойт, башкача айтканда алмашуу процессинде буюмдардын тенештирилиши гана эмес, адамдардын да тенештирилиши болот. Ал товардык баалардын өбөлгөсү товарлардын алмашуу наркы болуп саналат, акча товарларды өлчөнүүчү нерселерге айландырат деп эсептеген.

Ислам идеологиясынын байыркы алгачкы булагы Куран болуп эсептелет, анын эң алгачкы тексти 644-646 жылдарга тиешелүү. Куран жеке менчикке, кол тийгистиктин башатында турган, анда башка бирөөнүн менчигин уурдоого тыюу салуу айтылган. Анда уурулук, эч аёосуз жазаланышы керек экендиги баса белгиленген. Куранда турмушта материалдык байлыктарды адамдардын ортосунда бөлүштүрүүдөгү тенсиздиктин болушу Кудайдын ырайымдуулугу катары каралган. Бул адамдардын жөндөмдүүлүгүндөгү ж-а ресурстарга ээ болуудагы айырмалыкка байланыштуу. Ошону м-н катар Куранда муктаж болгондорго материалдык жардам көрсөтүү идеясы ар түрдүүчө үгүттөлгөн.

Куран топук кылууга чакырат, байлар өзүн-өзү тыюуда эрдик көрсөтүшүп, жардылар өзүнүн менчигин, мүлкүн, байлыгын урунууда үнөмдүү оор басырыктуу болуулары тийиш делет.

БАЛАНС (фр. Balance, сөзмө-сөз — тараза) — 1) тең салмак, тең салмактоо. 2) Бирин бири тең салмактап туруучу кандайдыр бир иштердин 2 жагынын ортосундагы катыштын сандык туюнтулушу.

БАЛАНС НАРКЫ — бухгалтерия балансында нег. фондуну ж-а айланма каражатты (акчалай) баалоо.

БАЛЫК ӨНӨР ЖАЙЫ — балык, деңиз айбанатын, кит, омурткасыз деңиз жаныбарын ж.б.-ды кармоочу, алардан түрдүү азык-түлүк, мед. ж-а тех. продукция чыгаруу тамак-аш ө.ж. тармагы.

БАЛЫКЧЫЛЫК — эл чарбасынын балык тукумдатуу, аны көбөйтүү, сапатын жакшыртуу иштерин жүргүзүүчү тармагы. Балык дарыя, көл, деңиз, көлмө ж.б.-да өстүрүлөт.

БАНК (итал. banco — отургуч, дүкөн) — акча каражатын топтоо, кредит берүү, акчалай эсептешүү, векселди эсепке алуу, акча ж-а баалуу кагаз чыгаруу, алтын, чет элдик валюта м-н иштөө сыяктуу жумуштарды аткаруучу мекеме. Б. милдетине ж-а жумуш түрүнө жараша эмиссия, коммерция, инвестиция, экспорт, ипотека, сактык Б-на ж.б. бөлүнөт.

БАНК БИЛЕТИ — эмиссия банкы чыгарчу ж-а жөгөртөөдү металл акчанын ордуна жүрүүчү акча белгиси. Мөөнөтсүз карыздакордук милдеттенме болуп эсептелет. Жеке коммерция векселин алмаштырган. Имперализм доорунда алтынды алмаштыра албай, кагаз акчага айланган.

БАНК КАПИТАЛЫ — банктын жүгүртүүдөгү акча каражаттарынын жыйындысы. Банк ишинде пайдаланылгандыктан капитал ээси банк пайдасын алат. Б. к. ө.ж. капиталы м-н биригип, финансы капиталын пайда кылат.

БАНК КРЕДИТИ — банктын карыз акча (ссуда) бериши.

БАНК ССУДАСЫ (карызы) — банк карыз берген акчалай каражат. Ал процент м-н төлөнөт. Б. с. кыска мөөнөттүү, орто мөөнөттүү, узак

мөөнөттүү болот, о. эле анын төлөм, вексел эсеби, мүлк, баалуу кагаз күрөөсү, сарп сыяктуу түрү бар.

БАНКРОТ — к. *Банкроттолуу*.

БАНКРОТТОЛУУ (итал. banco — отургуч, банк ж-а rotto — сынган) — адам же компания, фирма каражаты жоктугунан өзүнүн карызын төлөөдөн баш тартышы.

БАНКТАН КРЕДИТТӨӨ — ишканага түздөн түз эле банктан акчалай ссуда берүү.

БАНКТАРДЫ ТОПТОМДОО — банк операциясы м-н активинин көпчүлүгүн улам азайып бараткан ири банктарга чогултуу. Өнүккөн, индустриялдуу өлкөлөрдө Б. т. өндүрүш м-н капиталды топтоо негизинде ыкчам темпте жүрөт. Мис., 1970-ж-да Францияда бардык активдин 80% тейи 10 банктын үлүшүнө туура келген. Банк монополиясы чыгып, ө.ж. монополиясы м-н тыгыз бириккендиктен финансы капиталы ж-а финансы олигархиясы пайда болгон.

БАНКТЫК АКТИВ — пайда табуу максатында банктын өзүнүн капиталын ж-а сактык кассага салым жасоочулардын акча каражаттарын жайгаштыруу. Бул банктын бухгалтердик балансынын активинде чагылдырылат. Бул өзүнө кассалык нак акчаны, ссудаларды, кымбат баалуу кагаздардын инвестицияларын, имарат — үйлөрдү, жабдууларды ж.б. камтыйт.

БАРТЕРДИК БҮТҮН — белгилүү бир товарды экинчи бир товарга алмаштыруу. Бул түшүнүк мамлекеттер, фирмалар (ишканалар, уюмдар, мекемелер ж.б.) ортосундагы тышкы соода ж-а ички өндүрүштүк байланыштарда кеңири колдонулат. Товарларды баалоо көбүнчө бирдей

келишимдин же башка баалар аркылуу ишке ашырылышы мүмкүн. Бартердик бүтүмдү билгичтикте пайдалануунун экономикалык олуттуу мааниси бар.

БАРТЕРДИК ИШ ЖАСОО (НАТУРАЛДЫК АЛМАШУУ) — баасы туура келген, менчикке болгон укукту акчасыз өткөрүп берүүдөгү экспорттук-импорттук товар алмашуу.

БАТЫШ ЧОҢ ЧҮЙ КАНАЛЫ — Кыргызстандагы эң ири ирригация ж-а энергетика каналы. 1958-жылдан пайдаланууда. Уз. 147 км. туурасы 10 — 20 м, тереңд. 5-6 м. Анда кубаттуулугу 29 миң кВт 7 гидроэлектр станция курулган.

БАШКАРУУ — табияты б-ча ар түрдүү болгон уюшулган системалардын (биол., социалдык, тех.) элементи, функциясы. Ал ошол системалардын белгилүү бир структураларынын сакталышын, аракеттенүү режиминин кармалып турушун, программалары м-н максаттарынын иш жүзүнө ашуусун камсыз кылат. Иретке салуу, сапаттык өзгөчөлүктөрүн сактоо, өркүндөтүү ж-а өнүктүрүү максатында коомго таасир көрсөтүү социалдык Б. болуп эсептелет. Б. уюшулган системага ар түрдүү күчтөрдүн, о. эле кокусунан болгон жеке актылардын көптөгөн айкалышууларынын натыйжасы түрүндө таасир тийгизүүчү стихиялык Б. ж-а коомдук ин-тар м-н уюмдар (мамл. ж.б.) тарабынан ишке ашырылуучу аң-сезимдүү Б. болуп айырмаланат. Социалдык Б-нун чектери, мазмуну, максаттары ж-а принциптери социалдык-саясий түзүлүшкө жараша болот.

БАШКАРУУ СИСТЕМАСЫ — башкарылчу объектинин ж-а башкаруу түзүлүштөрүнүн (информация жыйноо, иштеп чыгуу, берүү каражаттарынын комплекси ж-а башкаруу сигналдарын же команда берүүнү түзүү) жыйындысы; анын аракети объектинин ишин жакшыртууга же колдоого алууга багытталган.

БАШКАРУУНУН ЭКОНОМИКАЛЫК МЕТОДДОРУ — товардык-акча мамилелерин пайдалануунун негизинде, эмгек коллективдеринин экономикалык кызыкчылыгына таасиринин жардамы м-н экономикалык, илимий-техникалык ж-а социалдык саясаттарды чечүүдөгү ыкмалар.

БЕЛЕНДӨӨ ӨНӨР ЖАЙЫ — тоо-кен ө. ж. тармактарын, ГЭСт, балык, деңиз айбанатын кармоо ж-а деңиз азыгын белендөөнү камтыйт.

БЕНФИЦИАР — клиенттик тапшыруу б-ча, үчүнчү кишинин кызыкчылыгы үчүн банктын жүргүзгөн операциясы.

БИЗНЕС (англ. business) — ишкана ээсинин пайдакорлук иши; оной пайда табуунун булагы болгон иш, турмуш, аракет.

БИЗНЕСМЕН — пайдакор ишкер адам.

БИЗНЕС-ПЛАН — белгилүү бир долборду турмушка ашыруу ж-а чечин кабыл алуу үчүн керектүү ж-а жетиштүү техника-экономикалык, финансылык ж-а уюштуруучулук маалыматтарды камтыган инвестициялык проекттин жазуусу.

БИОЛОГИЯЛЫК ТҮРЛӨР — бардык тирүү организмдердин түрлөрү, ага экосистемалар ж-а экологиялык комплекстер кирип, анын бир бөлүгү болуп эсептелет.

БИРГЕЛЕШКЕН ИШКАНАЛАР — илимий-өндүрүштүк потенциалды эффективдүү пайдаланууда келишимдердин, мыйзамдардын ж-а өздөрүнүн уставынын негизинде ишканалардын, бирикмелердин, өндүрүштүк кооперативдердин чет элдик мамлекеттер м-н түзүлгөн чарбалык уюмдар.

БИРГЕЛЕШКЕН ФИНАНСЫ-ЛОО — 1) өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдү бир же бир нече өлкөлөрдүн насыячыларынын насыяларын бириктирүү жолу м-н кардылоо; 2) кандайдыр бир долбоорду, объектини финансылоодо бир нече уюмдун катышуусу.

БИРДИК БАА КОЮУ — конструктивдик элементтин же курулушкө байланышкан жумуш түрүнүн (1 куб метр темир бетон, 1 куб метр шыбак иштери ж.б.) бирдиктин акчалай түрүндөгү түз чыгымдарын аныктоочу сметалык норматив. Бул жумушчулардын иштөөгү эмгек акысын, материалдын, буюмдардык конструкцияларын, машиналарды ж-а механизмдерди ишке чегерүүнү камтыйт.

БИРЖА (голл. beurs, нем. Bourse) — товар сатылчу, такай иштөөчүдүн соода рыногунун (мында товар стандарт же үлгү б-ча сатылат — товар Б-сы) же баалуу кагаз, чет элдик валюта (фонд Б-сы) рыногунун өтө өнүккөн түрү. Кыргызстанда 1991-ж. баштап пайда болгон биржалар иштейт.

БИРЖА БҮТҮМҮ — биржадагы бүтүм: касса бүтүмү — мында акция, товар дароо же 2-3 күндө берилет да, акчасы да ошондо төлөнөт; мөөнөттүү бүтүм (кызыл кулактык бүтүм) — мында бул операциялар белгилүү бир мезгилде жүргүзүлөт. К. Депорт, Репорт.

БИРЖА КРИЗИСИ — фонд биржасынжа акция ж-а облигациянын көп сатылышы. Бул баалуу кагаз кунунун тез төмөндөшүнөн, аны чыгаруунун накта акчанын артынан түшүүдөн айкын көрүнөт.

БИРЖАЛЫК БАА — биржалык соодадагы сатылуучу товарлардын баасы; Бул тийиштүү товарлардын баасынын деңгели ж-а өсүү динамикасын билдирген керетүү ж-а жетишерлик анык билдирүүлөрдүн булагы.

БИРЖАНЫ КОТИРОВКАЛОО — тийиштүү биржанын котировкалоочу комиссиясы тарабынан катталган ж-а жарыяланган кымбат баалуу кагаздардын же биржалык соодадагы товарлардын баасы.

БОНИФИКАЦИЯ (фр. bonification, лат. bonifico — жакшыртам) — гражд. укукта эгер товар көрсөтүлгөндөн жог. сапатта берилсе, келишимде белгиленген баага кошумчалоо. Көбүнчө тышкы соодада колдонулат. **«БОРБОРДУК-АЗИЯЛЫК ЭКОНОМИКАЛЫК ШЕРИКТЕШТИК»**. Борбордук-Азиялык экономикалык шериктештиктин мамлекеттеринин социалдык-экономикалык жактан өнүгүшү Мамлекет башчылары 1994-жылы кол коюшкан «Бирдиктүү экономикалык аймак түзүү ж-догү» Келишимге негизделген.

Бир-бирин өзүлөрүнүн жаратылыш ресурстары ж-а чыгарган продуктулары м-н толуктап, региондун өлкөлөрү кыйла отун ж-а энергетика ресурстарына, түстүү ж-а кымбат баалуу металлдардын, урандын, сейрек кездеше турган элементтердин эң бай запастарына ж-а башка стратегиялык жактан ма-

нилүү ресурстарга ээлик кылышат, мына ошондуктан, ар бир өлкө Борбордук Азиянын башка өлкөлөрү үчүн табигый ж-а алмашылгыс рынок болуп кызмат өтөйт.

Бирдиктүү экономикалык аймак анын ар бир катышуучусуна алып келе турган бардык пайдаларга карабастан, өндүрүштүн масштабдарынын өсүшү, атаандаштыкка жарактуу өнөр жай структураларын түзүү, эмгектин ж-а капиталдын мобилдүүлүгүн жогорулатуу, ресурстарды Борбордук Азия регионунун чектеринде сарамжалдуу пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү интеграциялык процесске катышууга Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ар башка даярдыгынан улам пайдаланылбай жатат.

Борбордук Азия өлкөлөрүнүн экономикалык аймагын түзүү зарылдыгы географиялык чектештик, бирдиктүү магистралдык инфраструктураны пайдалануунун экономикалык пайдалары, Борбордук Азияны тышкы рынок м-н бириктирип туруучу транспорт жолдорунун тынымсыз иштешин камсыз кылуу зарылдыгы м-н гана эмес, ошондой эле, экономикалык жактан кыйла өнүккөн өнөктөр ж-а эл аралык экономикалык уюмдар м-н чечүү жеңилрээк экендиги м-н да колдоого алынууда.

Казакстан м-н Өзбекстан Кыргызстан үчүн стратегиялык жактан маанилүү соода өнөктөрү болуп эсептеле тургандыгын көңүлгө түйүп ж-а республикалардын экономикаларынын чарбалык өз ара көз карандылыгын ж-а бири-бирин толуктап турушун эске алып, Келишимге катышкан мамлекеттердин эркин соодасынын жалпы зонасын

түзүүгө бардык күч аракеттерди үрөө зарыл.

Ошентип, Борбордук-Азиялык экономикалык шериктештикке катышкан мамлекеттердин актуалдуу проблемалары болуп төмөнкүлөр калууда:

- келишимге катышкан мамлекеттердин ортосунда алып коюуларсыз ж-а чектөөлөрсүз эркин соода режимин толук көлөмүндө киргизүү;

- бирдиктүү экономикалык аймакты түзүү б-ча биринчи кезектеги чаралардын Программасын иштеп чыгуу.

БОРБОРЛОШТУРУЛБАГАН ЭСЕП — бух. эсебин уюштуруу системасы. Анда нег. эсеп иши ишканалардын айрым бөлүктөрүндө жүргүзүлөт.

БОРБОРЛОШКОН ПЛАНДУУ (КОМАНДАЛЫК) ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМА — Жогорку профессионалдуу деңгээлдеги инженерлерди, экономисттерди, компютер б-ча адистерди, өнөр жайынын өкүлдөрүн камтыган — «пландоочулар» деп аталган адамдар, — борборлошкон экономиканын системасы үчүн пландарды түзгөн ж-а иш жүзүнө ашырган саясий лидерлерге консультация беришкен.

Саясий лидерлер жиберген, ошол эле пландоочулар, товарларды ж-а кызмат өтөөнү кимдер аларын аныкташат. Эмгек акынын, процент нормасынын, пайданын ж-а рентанын деңгээлин белгилөө м-н товарларды ким аларын алар түз эле айтышат. Акыркы убакытка чейин мындай экономикалык системанын өлкөлөрү мурунку СССР, Кытай, Албания ж.б. социалисттик өлкөлөр болгон. Биздин Кыргыз-

стан да бул системаны башынан өткөргөн.

БОРБОРЛОШТУРБОО — жогорку мамлекеттик бийлик органдарынын өз ыйгарым укуктарынын ж-а жоопкерчиликтиренин бөлүгүн кыйла төмөнкү мамлекеттик органдарга же мамлекеттик эмес структураларга убактылуу берүү же өткөрүп берүү процесси.

БОСС (англ. boss) — кожоюн, ишкана ээси.

БӨЛҮШТҮРҮҮ (экон.) — коомдук кайталанма өндүрүш фазасы. Өндүрүш м-н керектөөнү байланыштырат. Б-дө өндүрүш каражаты ж-а эмгек ресурстары өлкөнүн экон. тармактары, р-ндору, ишканалары б-ча жумшалат. Ул. кирешенин белгилүү бөлүгү коомдун таптарынын, социалдык топторунун ж-а айрым мүчөлөрүнүн ортосунда бөлүштүрүлөт. Б-нун мүнөзү ж-а түрү өндүрүш ыгына жараша болот. Б. өндүрүшкө күчтүү таасир тийгизет да, анын өнүгүшүн тездетет же кечендетет.

БРИГАДА (фр. brigade) — бир катар иштерди биргелешип аткаруучу адамдар тобу (өндүрүш бригадасы).

БРИГАДИР (нем. Brigadier) — өндүрүш бригадасынын жетекчиси.

БРОКЕР — клиенттердин тапшыруусу б-ча, алардын эсебинен атайын акы алуу (сийлык) м-н белгилүү товарлар б-ча адистештирилген келишимди түзүүчү далдалчы.

БРУТТО (итал. brutto — одоно, таза эмес) — идиши м-н товар салмагы, к. *Нетто*.

БУГУ ЧАРБАСЫ — мал чарба тармагы. Түн. ж-а панттык Б. ч. болуп бөлүнөт: түн. бугу мал катары; чаар бугу, марал, кер марал пант алуу үчүн асыралынат.

БУЛГААРЫ, ТЕРИ, БУТ КИЙИМ ӨНӨР ЖАЙЫ — булгаары ж-а жасалма булгаары, кайыш чыгарчу, кой ж-а куну терисин ийлеп, булгаары ж-а жасалма булгаарыдан бут кийим, кийим, куну териден кийим тигүүчү, булгаары-галантерея буюм жасоочу, аларды жамоочу, о. эле токуу машинасы ж. б. үчүн тетик жасоочу жеңил ө. ж. тармагы.

БУФЕРДИК КРЕДИТ — мурунтан эле пландаштырылган ж-а көрсөтүлгөн банктын булагынан төлөнүүчү кыска мөөнөттүү ссуда.

БУХГАЛТЕРИЯ ЭСЕБИНИН СЧЕТТОРУ — бух. эсебинин объектилерин экон. жактан топтоштуруу, каражат абалын, жумшанышын, булактарын, чарб. иштин жүрүшү учурунда жазып туруу ж-а тез контролдоо ыгы. Синтет. (башкы) ж-а аналит. (жардамчы) счет болуп айырмаланат. Б. э. с. жумшанышы ж-а түзүлүшү б-ча (нег. жондоочу, операциялоочу, натыйжа ж-а баланстан тышкаркы), о. эле экон-дагы мазмуну (чарба каражатынын, каражат булагынын, ишинин счеттору) б-ча бөлүнөт.

БУЮМДУН ЭН КЕРЕКТҮҮ ЦИКЛИ — маркетингте пайдалануучу кенири теориялардын бири. Товарды өндүрүп чыгаруу ж-а сатуу бир нече этапка бөлүнөт, ар бир этапты өзүнчө рекламалоо, сатуу ж-а баасын өзгөртүүдө турат.

БҮТКӨРҮЛӨ ЭЛЕК ӨНДҮРҮШ — өндүрүш ишиндеги даяр эмес продукция наркы. Буга өндүрүштө жасоо, куруу, чыгаруу жумушу башталып, бүткөрүлбөгөн, тех. текшерүү бөлүмү кабыл ала элек, али товар составына кошулбаган продукция кирет.

БҮТКҮЛ ДҮЙНӨЛҮК СООДА УЮМУ (ВТО). 1998-жылдын 14 октябрында Кыргыз Республикасы Бүткүл дүйнөлүк соода уюмунун (ВТО) толук укуктуу мүчөсү болуп калды.

ВТОго мүчө болуу Кыргыз Республикасына бир катар артыкчылыктарды берет, бирок, бир эле убакта, товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн, капиталдардын ички рыногуна кирүүгө тиешелүү милдеттенмелерди аткарууну, ошондой эле коммерциялык талаш-тартыштардын тартибинин ж-а чечилишинин жол-жоболорун сактоону шарттайт. Республиканын соода мамилелерине кошулушу эл аралык эрежелерге ж-а практикага ылайык, тышкы соода ишин либералдаштыруунун шартында ж-а өндүрүштүн төмөн натыйжалуулугуна тиешелүү, ички рыноктун чет өлкөлүк атаандаштыктан соода протекционизминин проблемасын өзгөчө актуалдуу проблемага айландырат.

Республикага демпинг баалары б-ча товарлар, ошондой эле аларды чыгаруу ж-а сатып өткөрүү субсидиялана турган, али канаты жетиле элек улуттук өндүрүшкө материалдык зыян келтире турган товарлар селдей каптал келбеси үчүн ички рынокту жалпы кабыл алынган, мындай учурларда, дүйнөлүк практика м-н көргөн калуу б-ча протекционисттик чараларды иштеп чыгуу зарыл.

Протекционисттик режим киргизүү убактылуу болууга ж-а артта калуунун консервациясын эмес, улуттук товар чыгаруучулардын атаандаштыкка жарактуулугун жогорулатууну стимулдаштырууга тийиш.

Антидемпингдик ж-а компенсациялык чаралар, субсидиялоо, Бүткүл дүйнөлүк соода уюмунун эрежелерине ылайык импорттун натыйжасында мамлекетке келтирилген зыяндарды далилдөө б-ча методикалык запастарды жигердүүлүк м-н топтоштуруу зарыл.

Ошентип, ВТО м-н иштөөнүн бардык маселелери б-ча республиканын балансылашкан ж-а жагымдуу позициясын иштеп чыгуу зарыл.

БҮТПӨГӨН КУРУЛУШ — имараттардын ж-а курулуштардын конструктивлик элементин заказчик кабыл алган ж-а төлөгөн баа, ошондой эле монтаждалган ж-а технологиялык жабдуулардын монтаждоо абалында туруп, проектинизилдөө жумуштарынын бүтпөгөн ж-а пайдаланууга бериле элек курулуш объектилери.

БҮТҮМ — экономикалык объектилерге карата, гражд. укуктарды ж-а милдеттерди белгилөөгө, өзгөртүүгө же жоюуга багытталган иш-аракет. Б-дүн көбүрөөк таралган түрү келишим (б. а. эки тараптуу же көп тараптуу Б. да болушу мүмкүн (мис., керээз).

БЮДЖЕТ (англ. budget — капчык) — 1) мамл-тин кирешеси м-н чыгымын белгилүү мөөнөткө бөлүштүрүп жазуу; закон м-н бекитилет. 2) Мамл-тин, мекеме же айрым адамдын болочок кирешеси м-н чыгымынын болжолдуу эсеби.

БЮДЖЕТ ДЕФИЦИТИ (каатчылыгы) — мамл. бюджет чыгымынын кирешеден ашып кетиши.

БЮДЖЕТ ЖЫЛЫ — мамл. бюджетти түзүү, бекитүү ж-а аткарылышы закон м-н белгиленген бир жылдык мөөнөт.

БЮДЖЕТ ИЗИЛДӨӨ — статистикада калк кирешесин, чыгымын ж-а керектин тандап текшерүүсү. Б. материалдары калктын турмуш-тиричилик деңгээлинин өсүшүн талдоо ж-а пландоодо, а. ч. азыктүлүк балансын, эмгек балансын эсептөөдө ж.б. колдонулат.

БЮДЖЕТ СИСТЕМАСЫ — мамл-тин, админ.-айм. бирдиктин ж-а бюджет жагынан өз алдынча мекеме бюджеттеринин жыйындысы.

БЮДЖЕТ ТИЗМЕК — керектөө өлчөмү (бир үй-бүлөгө же киши башына эсептегенде), түрүн мүнөздөөчү товар ж-а тейлөө кызмат тизмеси. Б. т. бюджет индексин эсептөө ж-а турмуш деңгээлин мүнөздөө үчүн кертелет.

БЮДЖЕТТИ БӨЛҮШТҮРҮҮ.

Төмөн жактагы маалыматтар 2010-жылга чейинки ресурстар болжолдоолорду белгилейт. Алар салык саясатындагы өзгөрүүлөр мезгилинде бюджеттин бул булагы кеңейүү м-н көлөмү өсө тургандыгын божомолдоону камтыйт. Андан тышкары, кезектеги ресурстардын ж-а өнүгүү бюджетин м-н жеке инвестициялардын салыштырма өзгөрүшүн мүнөздөйт. Келечекте экономиканын өсүшү негизинен жеке инвестицияларды көбөйтүүгө салмагын салат.

Сырткы карыздардын деңгээлинин жогорулугу бюджеттин тартыш-

тыгын акырындык м-н кыскартууну мажбурлоодо. Мамлекеттик бюджеттин тартыштыгы 2000-жылы ИДПга карата 8,9% түзгөн болсо, 2001-жылы ал көрсөткүч — 5,5%ке чейин, 2004-жылы — 3,0 ж-а 2010-жылы — 1,2 процентке чейин төмөндөтүү белгиленүүдө. Бюджеттин тартыштыгын мындай кыскартуунун негизги максаты, жеке секторго өсүштүн финансылык эркиндигин көбүрөөк берип, алардын инвестициялык мүмкүнчүлүктөрүн төмөндөтпөй кармап калууда турат. Ошол эле учурда мамлекеттик керектөөлөр 2010 жылга ИДПнын 13,4%ине чейин көтөрүлөт. Бул мамлекеттин билим берүү, саламаттык сактоо ж-а социалдык жактан коргоо б-ча милдеттерин жигердүү аткарууга негиз болот.

Бюджеттин тартыштыгын кыскартуу өкмөт тарабынан салыкты реформалоо, аны жыйноону жакшыртуу м-н бюджеттин кирешелерин көбөйтүү ж-а негизсиз жеңилдиктерди жоюу, элдин жакыр каммарына социалдык жактан коргоону адрестүү жасоо жолу м-н бюджеттик чыгымдарды азайтуу ыкмалары м-н жетишилмекчи.

Таблица

Кыргыз Республикасынын
өнүгүүсүнүн комплекстүү
негиздеринин каражаттары
(УДПга % м-н)

	2000	2001	2004	2007	2010
Кезектеги мамлекеттик бюджет, анын ичинде:					
Институционалдык өнүгүү үчүн	16,5	17,7	16,8	17,2	16,8
Социалдык өнүгүү үчүн	2,9	2,3	1,2	1,1	0,9
Экономикалык өнүгүү үчүн	7,3	7,7	8,6	10,1	10,3
Өнүгүүнүн коопсуздугу	1,0	1,3	1,2	1,0	0,9
Тышкы карыздар	2,7	2,0	1,5	1,5	1,6
Өнүгүү бюджетин	1,8	2,3	2,5	1,6	1,1
Жеке инвестициялар	8,5	7,0	4,2	3,1	3,5
Жыйынтыгы	32,5	34,4	35,4	35,9	36,7

Ошентип, республикалык бюджеттин финансылык ресурстарынын негизги көлөмү кезектеги мамлекеттердин ички чыгымдарына жумшалып, экономиканын өсүш милдеттери жеке менчик секторуна акырындык м-н ыйгарылууга багыт алынды. Божомолдоо б-ча 2010-жылы жеке инвестициялардын көлөмү ИДПнын 16,7%ин түзүүгө тийиш. Ошол эле учурда кезектеги мамлекеттик бюджеттин салыштырма салмагы ИДПга 16,8 процентти түзмөк. Мындай болжол терең ишеничти азырынча туудура албайт, аны убакыт гана далилдейт.

Мамлекеттин фискал саясатында келечекте дагы эле болсо салык маселеси чечүүчү ролду ойнойт.

Салык саясаты практикада натыйжалуу болушу үчүн Мыйзам талаптарын катуу тескөө керек экендигин белгилей кетүү зарыл. Эң жакшы деген саясат да эгерде салык төлөөчүлөр Мыйзамды сакташпаса пайдасыз болот. Ушуга байланыштуу мыйзам бузуучулар үчүн тиешелүү санкцияларды колдонууну камсыз кылуу керек. Демек, жакшы администрациялык мыйзамга, убактылуу төлөй алышпаган салык төлөөчүлөр үчүн кийинчерээк төлөө системасына; төлөөгө күчү жетпеген же төлөөнү каалабагандардын товарларын конфискациялап алууга ж-а аларды ачык аукциондордо сатууга (баалардагы чектөөлөрсүз); начар ишканаларды ж-а уюмдарды банкрот деп жарыялоого ж-а жоюуга; салык төлөбөгөндөргө ж-а мыйзам бузгандарга бийликтер тараптан өз убагында чара көрүшүнө жетишүү зарылдыгы бар.

Эркинен ажыратууну кошкондо, паракор чиновниктерге карата оперативдүү чаралар ж-а чоң санкциялар колдонулууга тийиш.

Ошондой эле салык төлөөчүнүн жогорку билимдүүлүгү зарыл. Алар өзүлөрүнүн милдеттенмелери ж-дө билүүгө ж-а иши ошолор м-н болуп жаткан салыктар ж-дө жетиштүү маалымат алууга тийиш. Салыктарга окутуу мектеп отургучунан башталып, салыктарды алардын натыйжасында коомдун жыргалчылыгы артышы үчүн төлөө зарылдыгына басым жасалууга тийиш. Буга жетишүү үчүн салык төлөөчүлөр коомдогу өкүм сүргөн коррупцияны эмес, жыргалчылыкты көрүүлөрү зарыл. Бул узак жана татаал процесс. Бирок эң керек. Салык салуу системасындагы туруктуу өзгөрүүлөр өндүрүшчүлөр м-н ишкерлердин ишин бузат. Ошондуктан, өкмөт өзүнүн негизги саясатын мүмкүн болушунча тезирээк түзүшү эң маанилүү. Алгачкы убакта, айталы, 2-3 жылга продукцияны (товарлар, жумуш, кызмат көрсөтүүлөр) сатып өткөрүүдөн түшкөн пайдага салына турган бирдиктүү ишкердик салыкты киргизүү ж-дө ишкерлердин өзүлөрүнүн сунуштарын карап чыгууга кайрылууга мүмкүн болор эле. Мындай мамиленин бир катар ачык практикалык артыкчылыктары бар. Алар — эсептеп чыгаруунун жөнөкөйлүгү, кирешелерди жашырып калуу мүмкүнчүлүктөрүнүн азайышы. Андан соң, салык кызматтарынын натыйжалуулугу жогорулаган кезде, аудитордук фирмалардын жеткиликтүү тармагы түзүлөт. Ишкерлердин цивилизациялуулугунун ж-а экономикалык сабаттуулугунун дең-

гээли өсөт. Салыктарды жыйноонун көп каналдуу системасына кайрадан кайрылуу, албетте, өтө ийкемдүү ж-а так болот. Бир сөз м-н айтканда, биздин салык саясатыбыз кечиктирбестен өркүндөтүүгө муктаж. Өлкөгө ийкемдүү, дифференциацияланган салык саясаты керек. Аны соңку жылдардагы салык салуу практикасын кылдат талдап чыгуу ж-а эсепке алуу м-н так илимий негизде иштеп чыгуу зарыл.

Ошондой эле КМШ өлкөлөрү м-н бажы процедураларын жөнөкөйлөштүрүү максатка ылайыктуу. Бажы союзун түзүү бул жагынан эң маанилүү кадамдардын бири болуп эсептелет. Бажы саясаты ишкерлердин да иштиктүү жигердүүлүгүн жогорулатууга көмөктөшүүгө тийиш.

Салык саясаты – бул туруктуу өнүгүүнү талап кылган ишкерлер да, өндүрүшчүлөр үчүн да, ошол салык структурасынын ичинде өз ишин натыйжалуу пландаштыра алгыдай шарт түзүүчү саясат.

В

ВАГОН КУРУУ — транс. машина куруу тармагы.

ВАЛЮТА (итал. *valuta* — нарк) — өлкөнүн акча бирдиги, (Кыр. сом, АКШда доллар ж. б.) ж-а анын түрү (алтын, күмүш, кагаз); эл аралык эсептешүүдө колдонулуучу (чет элдик В.) кагаз акча, монета, вексель, чек.

ВАЛЮТА АЙЫРБАШТОО — бир өлкөнүн валютасын чет өлкөлүк валютага алмаштыруу, к. *Валюта алмашымдылуугу*.

ВАЛЮТА АЛМАШЫМДУУЛУГУ — бир өлкөнүн валютасын башка өлкөнүн валютасына айыр-баштоо мүмкүнчүлүгү. 1950-жылдардын аягы — 60 — жылдардын башында капит. өлкөлөрдүн валютасы паритет б-ча алтынга алмашылган. 1980-жылдардын башында АКШ доллары, Канада доллары, ГФР маркасы, Англия фунт стерлинги, Франция франкы, Швеция кронасы ж. б. эркин алмашылган. Кыр-да 1993-ж. баштап, сом башка валюталарга эркин алмаштырылат.

ВАЛЮТА БИРЖАСЫ — чет элдик валюталардын, акчалардын акча базарындагы баасы м-н сатуу ж-а сатып алуу келишимдерин уюштуруучу мекеме.

ВАЛЮТАДАН ТҮШКӨН АКЧА — тышкы рыноктогу сатылган товарлардан ж-а аткарылган кызматтан түшкөн валюта формасындагы акча.

ВАЛЮТА ЗОНАЛАРЫ — 2-дүйн. согуш убагында ж-а андан кийин валюта блогунун базасында пайда болгон капит. мамл-тердин тобу. В. з-да валюта саясаты м-н тышкы эсеп-кысап системасы биргелеш жолго салынат. Нег. В.з. — стерлинг, доллар, франк зонасы.

ВАЛЮТА ИНТЕРВЕНЦИЯСЫ — ул. же чет өлкө валютасынын баасын жогорулатуу (төмөндөтүү) максатында чет өлкө валютасын же алтынды көп сатуу (сатып алуу) жолу м-н валюта рыногундагы эсептешүүгө мамлекеттин кийлигишүүсү.

ВАЛЮТА КРИЗИСИ — акча-кредит системасынын узакка такай бузулушу, өлкөлөрдүн ички акча жүгүртүү чөйрөсүн ж-а эл аралык

эсеп-кысабын камтыйт. Алтын стандарты алып ташталып, кагаз акча жүгүртүлүп, инфляция орун алат.

ВАЛЮТА КУРСУ (вексель курсу) — бир өлкөнүн акча бирдигинин башка өлкөнүн акча бирдиги м-н туюнтулгандагы баасы. Бардык өлкөлөрдө (Улуу Британиядан башка) түздөн түз баалоо колдонулат. 1:100 же 1000 чет өлкө валюта бирдиги ул. валюта м-н бааланат. Мисалы, 1993-ж. АКШ 1 долл. 5,04 сом болсо, 2000-ж. — 47,72 с. түзгөн. Улуу Британияда тетири баа коюлат: фунт стерлинг чет элдик валюта м-н бааланат, к. Паритет.

ВАЛЮТА МОНОПОЛИЯСЫ — чет элдик валютаны, алтынды соода-сатыкта, эсептешүүдө колдонуу жагынан мамл-тин айрыкча укуктуулугу. Тышкы соода монополиясына байланыштуу.

ВАЛЮТА РЕЗЕРВИ, к. *Алтын валютна резерви*.

ВАЛЮТА РЫНОГУ — чет элдик валюта, вексель, акча котормо ж-а аккредитив сатып алуу, сатуу, алмаштыруу иштерин жүргүзүлүүчү ул. ж-а эл аралык банк, о. эле биржа. Эл аралык эсептешүү жүзөгө ашырылат.

ВАЛЮТА САЯСАТЫ — бул валюта курстарынын системасын тандап алуу ж-а валюталык операциялар жүргүзүлө турган курсту аныктоо.

Валюталык курстардын тандалып алынган системасы ж-а тандалып алынган валюта курсу өлкөнүн экономикасына, анын турукташуусуна ар тараптан таасир тийгизет. Чындыгында, өлкө жүргүзүп жаткан валюта саясаты ички рыноктун бааларынын жалпы

деңгээлине, тышкы ж-а ички рыноктордо сатылып жаткан товарларга улуттук валютадагы баалардын катышына таасирин тийгизет.

ВАЛЮТАЛЫК КЫЛМЫШ — валюталык операциялар ж-дөгү эрежени бузуу, валюталык баалуу буюмдар же баалуу кагаздар м-н алып сатардык кылуу

ВАЛЮТАНЫ ЖӨНГӨ САЛУУ — чет элдик эсептешүүнү, валюта, алтын операциясын мамл. тарабынан иретке салуу тартиби. Өнүккөн капит. ж-а өнүгүп жаткан өлкөлөрдө тышкы соода, капитал жүгүртүү, кредит, туризмде ж.б. иште колдонулат. Мамл. алтын ж-а валюта м-н эсептешүүгө чек коет (айрым өлкөлөр 1-дүйн. согуш мезгилинде эл аралык эсептешүүдө валютанын түшүшү м-н төлөмдү баланшташтыруу үчүн киргизген).

ВАЛЮТАНЫ КОНВЕРСИЯЛОО — бардык операциялардын түрлөрү б-ча бардык физикалык ж-а юридикалык адамдардын категориялары улуттук валюталарды ж-а эл аралык төлөнүүчү каражаттарды эркин алмаштыруудагы акча бирдиги.

ВАЛЮТАНЫН ИЙКЕМДҮҮ КУРСУ. Ийкемдүү валюта курстарынын учурунда алмашуу курсу валюта рыногундагы тен салмактуу абал катары орнотулат.

Өлкөгө товарлардын ж-а кызмат көрсөтүүлөрдүн көбөйүшү чет өлкөлүк валютага суроо-талапты көбөйтүп, чет өлкөлүктөр үчүн улуттук валютанын сунушун калыптандырат.

Өлкөдөн товарлардын ж-а кызмат көрсөтүүлөрдүн экспортун көбөйтүү чет өлкөлөрдө улуттук валютага суроо-талапты күчөтөт

ж-а өлкөдө чет өлкөлүк валютанын сунушун калыптандырат.

Валюта рыногунда суроо-талап м-н сунуштун катышынын өзгөрүшү валюта курсунун өзгөрүмүнө алып келет.

Курстун, б.а. чет өлкөлүк валютанын ата мекендик бирдиктердеги баасынын жогорулашы жергиликтүү валютага карата чет өлкөлүк валютанын кымбатташы деп аталат. Курстун төмөндөшү — баанын түшүшү чет өлкөлүк валютанын кымбатташы же түшүшү төмөнкүдөй факторлордун эсебинен болот:

а) акча массасынын динамикасы.

Ошентип, акча сунушунун чет өлкөдө азайышы же акча сунушунун ошол өлкөдө жогорулашы чет өлкөлүк валютанын ата мекендик бирдиктерде кымбатташына алып келет.

в) реалдуу УДПнын динамикасы.

Реалдуу УДПнын чет өлкөдө көбөйүшү же реалдуу УДПнын ошол өлкөдө азайышы да чет өлкөлүк валютанын кымбатташына алып барат.

с) рыноктук проценттик ставкалардын деңгээли.

Проценттик ставкалардын өлкөдө төмөндөшү же проценттик ставкалардын чет өлкөдө көбөйүшү чет өлкөлүк валютанын кымбатташына жардам берет.

д) Инфляциялык күтүүлөрдүн даражасы.

Өлкөдө инфляциялык күтүүлөрдүн даражасынын жогорулашы же алардын чет өлкөдө азайышы чет өлкөлүк валютанын баасынын өсүшүнө алып келет.

е) Өлкөнүн соода балансынын өзгөрүүлөрү.

Импорттун көбөйүшү же экспорттун азайышы өлкөнүн соода балансын төмөндөтөт ж-а чет өлкөлүк валютанын кымбатташына алып келет.

Тең салмактуу реалдуу валюталык курска фискал саясаты таасирин тийгизет. Алсак, өлкөдөгү экспансионисттик салык-бюджет саясаты тең салмактуу реалдуу валюталык курстун жогорулашына алып келет. Чет өлкөдөгү ушундай эле саясат бул маанини төмөндөтөт.

Валюталык курстардын альтернативалык варианттарын пайдаланууну талдоо, өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдүн көпчүлүгү токтобогон же ийкемдүү валюталык курстардын системасын пайдаланууну артык эсептеше тургандыгын көрсөтөт. Кандайдыр бир валютага карата (АКШнын доллары, Франциянын франкы) мамиле жасоо б-ча бекем валюталык курсу болгон өлкөлөрдүн үлүшү төмөндөйт.

Контролдукка алынуучу токтобой турган курсу болгон (б.а. өлкөнүн өкмөтү белгилеген, андан соң өкмөт тарабынан жарым-жартылай жөнгө салына турган курсу болгон) көз карандысыз токтоп калбаган валюталарды көбүрөөк пайдалануу, негизинен тышкы рыноктордо атаандаштыкка жарактуулугун начарлатып салбас үчүн валютанын тынымсыз арзандап турушун зарылдыкка айландырган инфляциянын тездетилген темптеринен келип чыккан. Бирок, каттоо да, ийкемдүү валюталык курстар да иш м-н толук камсыз болууну ж-а баалардын туруктуулугун камсыз кылуу үчүн жетиштүү артыкчылыкка ээ болбойт.

Токтолобогон же катталган алмашуу курсунун учурунда тигил же бул фискалдык же монетардык саясаттын натыйжалуулугу же натыйжасыздыгы өзүнчө маселе болуп эсептелет.

ВАЛЮТАНЫН РЕАЛДУУ АЛМАШУУ КУРСУ E_R — эки өлкөнүн товарларынын алмашылышы мүмкүн болгон катышы. Төмөн жактагы курстардын реалдуу E_R номиналдуу E_N алмашуусунун катышынын формуласынан көрүнүп тургандай, реалдуу алмашуу курсу эки өлкөдөгү товарлардын ж-а кызмат көрсөтүүлөрдүн салыштырмалуу баасын аныктайт.

$$E = E \cdot P / P$$

мында: P_1 — ошол өлкөдө чыгарылган товардын улуттук валютадагы баасы,

P_2 — чет өлкөдө чыгарылган ошол эле товардын чет өлкөлүк валютадагы баасы.

Реалдуу курс канчалык жогору болсо, ата мекендик товарлар ошончолук кымбат, ал эми таза экспорт (экспорт м-н импорттун ортосундагы айырма) төмөн болот.

Өткөөл экономиканын өлкөлөрү өзүлөрүнүн экономикалык реформаларын жүргүзүүгө киришишкен убактан бери алмашуу курсунун режимдеринин эң кеңири спектрин колдонуп келишти ж-а колдонушууда.

ВАЛЮТТУК АУКЦИОН — суроолор ж-а сунуштардын негизинде (эркин алмашуу курсу) келишим баа аркалуу чет элдик валюталарды улуттук акчаларга сатуу ж-а сатып алуу ыкмалары. Валюттук аукциондо сатуучулар болуп өзүнүн эсебинде валютасы бар ишканалар ж-а уюмдар, ошондой эле банктык мекемелер саналат.

ВАЛЮТТУК ӨЗ ЧЫГЫМЫН ӨЗҮ ӨТӨЙ АЛУУЧУЛУК — валюта чыгымын өзүнүн эсебиндеги менчик валютанын кирешеси м-н ордуна коюудагы ишканалар м-н уюмдардын тышкы экономикалык иш аракеттеринин негизги чарбалык эсептик принциптери.

ВАЛЮТТУК КОТИРОВКА — азыркы мыйзамдардын нормаларына ылайык ж-а кырдаалдагы практиканын негизинде чет элдик валютанын курсун орнотуу.

ВАЛЮТТУК КОЭФИЦИЕНТ — валютаны сатып алуу мүмкүнчүлүгүн эсепке алып, валюттук кирешелерди кайта саноодо ишканалардын экспорттук ж-а импорттук операцияларды улуттук акчалар м-н жүргүзүүдөгү өз ара мамлекеттик сан.

ВАРРАНТ (англ. warrant — негиз, укук) — гражл. укукта товарды складга тапшырганда анын ээсине берилүүчү документ; балуу кагаз болуп саналат.

ВЕКСЕЛДЕРДИ ДИСКОНТОШТУРУУ (векселдерди эсепке алуу) — карыздардан кутулуу мөөнөтү келгенче банктын векселдерин сатып алуу жөндөмдүсү. Векселдин ээси кутулу мөөнөтү келгенче аны банкка өткөрүп берет, ал эми банк процентин кармап калуу м-н вексел б-ча көрсөтүлгөн милдетиндеги сумманы төлөп берет.

ВЕКСЕЛЬ (нем. Wechsel, созмо-сөз — алмашуу) баалуу кагаз түрү, акча милдеттенмеси. Талашсыз карыз милдеттенме документи. В. жөнөкөй ж-а котормо (тратта) болуп болушат. В-ди бир кишиден экинчи кишиге берүү атайын жазуу — индоссамент аркылуу бүтүрүлөт. Эл аралык соодада, о. эле капит.

өлкөлөрдө ички акча жүгүртүүдө кредит-эсептешүү жагынан негизмалардын бири.

ВЕКСЕЛЬ КРЕДИТИ — вексель ээлерине банк, сатып алуучуларга сатуучулар берген карыз. Коммерция кредитинин негизинде өнүккөн, к. *Вексель эсеби*.

ВЕКСЕЛЬ ЭСЕБИ — төлөө мөөнөтү жете элек векселди банктын сатып алышы. В. э-нде банк клиентке насыя акча берет да, андан проценттен туум алат.

ВЕНЧУРДУК ИШКАНАЛАР — илимий изилдөөлөр, инженердик иштеп чыгуулар, жаңылыктарды ачуу ж-а аларды практикага кийирүү м-н алек болгон илим сыйдыргыч тармактагы кичи ишканалар.

ВЕНЧУРДУК КАПИТАЛ — эн көп киреше алыш үчүн, өтө коркунучтуу шартта капиталдк салымга жүрөгү даап иш жүргүзүү.

ВКЛАД (акча салыпкоюу) — акчаны жеке менчик ээсинин же үчүнчү кишинин белгиленген ж-а белгиленбеген убакка банктарга өткөрүп берүү. Вкладдар күндөлүк, сактык ж-а белгилүү мөөнөткө бөлүнүшөт ж-а ага банк процентин төлөп берет.

ВУЛЬГАРДЫК САЯСИЙ ЭКОНОМИЯ — илимге каршы бурж. экон. теория жыйындысы. Анын жактоочулар жыйындысы.

Г

ГАЗ ӨНӨР ЖАЙЫ — отун о. ж. тармагы, табигый газ казып чыгарууну, газ казып чыгарууну, газ ылгоону, жер алдында таш көмүр газын алууну камтыйт.

ГАРАНТИЯ (фран.garantie — камсыз кылуу) — закондо же келишимде алдын ала каралган милдеттенме, ал б-ча кандайдыр бир жак (укуктук жоопкерчиликтүү) карыздар адам тарабынан милдеттенме аткарылбай же туура эмес аткарылып калган учурда кредиторлордун алдында толук же жарым-жартылай жооптуу болот.

ГАРАНТИЯЛУУ КРЕДИТ — ө. ж. м-н соода мекемелеринин өз ара карызы, буга банк м-н мамл. кепил болот.

ГЕНЕРАЛДЫК КЕЛИШИМ — генералдык подрядчик (бөдрөтчү) м-н заказчынын (таптырма берүүчүнүн) ортосундагы кол коюлган келишим.

ГЕНЕРАЛДЫК ПОДРЯДЧИК — (бөдрөтчү) — генералдык келишимге кол койгон, ж-а жумуштун баардык комплексине жооп берген, иштин бир бөлүгүн субподрядчикке берүүгө укугу бар бөдрөтчү.

ГЛОБАЛДАШТЫРУУ — бүткүл дүйнөлүк өнүктүрүүнүн жүрүшүндө өлкөлөрдүн ж-а мамлекеттердин өз ара байланыштарын арттыруучу ж-а мамлекеттик чек аралардан өтүүнү кыйла жеңилдетүүчү, саясий, социалдык, финансылык, илимий, технологиялык, маалыматтык, экологиялык ж-а дүйнөдө болуп жаткан башка өзгөрүүлөрдү интернационалдаштыруунун натыйжасында мүмкүн болуучу эл аралык масштабдагы процесстердин жыйындысы.

Д

ДААНАЛАМА ӨНДҮРҮШ — өндүрүш тиби, номенклатурасы ар

түрдүү ж-а туруксуз продукцияны (дааналай) даярдайт. Д. ө-кө тажрыйба э-лдору, ири турбина, кеме, металлургия, тоо-кен жабдыгын, о. эле атайын заказ б-ча өздүк керектөө буюмдарын чыгаруучу ишканалар кирет.

ДЕБЕТ (лат. debet — ал карыз) — бухг. счотторунун сол жагы. Д. актив счотунда эсептелчү акчанын көбөйүшүн, пассив счотунда азайышын билдирет.

ДЕБИТ (фр. debit — сатуу, чыгымдоо) — убакыт бирдигинде табигый ж-а жасалма булактардан келүүчү суюктуктардын (мунайзаттын, суунун) ж-а газдын өлчөмү. Адатта литр, метр куб, тонна секундасына, минутасына, саатына, суткасына деп эсептелет.

ДЕБИТОР (лат. debitor — бересе, милдеткер) — келишим же башка милдеттенме б-ча бересе. «Д.» термини чарб. ж-а бух ишинде колдонулат.

ДЕБИТОР КАРЫЗЫ — мекеме, ишкана ж-а уюмга экинчи бир укуктук жактын же адамдын чарб. ич ара байланыштан уламкы бересеси. Д. к-н өз убагында өндүрүү ишкананын финансы абалын чыңдоону камсыз кылып турат. Д. к. доо мөөнөтү өткөндө чыгаша катары эсептен чыгарылат.

ДЕВАЛЬВАЦИЯ (de ж-а лат. valeo мааним бар, татыйм) — акча бирдигинин алтын кунунун офици. азайтылышы же алтынга, күмүшкө, чет өлкөлүк валютага чегеринтиргенде ул. валюта курсунун төмөндөшү

ДЕВИЗ САЯСАТЫ — эл аралык эсеп-кысапта колдонулчу төлөм каражаты (котормо, чек, аккредитив, талап, кагаз ж.б.), чет өлкөлүк валюта м-н туюнтулат.

ДЕЗИНФЛЯЦИЯ — баалардын өсүш темптеринин басаңдашы.

ДЕКЛАРАЦИЯ (лат. declaratio — кулактандыруу, жарыялоо) — кандайдыр бир жагдайды же принциптерди расмий же салтанаттуу түрдө жарыялоо.

ДЕКОРТ (нем. Decort — бааны арзандатуу) — товарга акы төөлөнүн мөөнөтүнүн узактыгы же соода келишиминин шартына ылайык санынын төмөндүгүнөн улам товардын баасынын арзандатылышы.

ДЕМЕРЕДЖ (англ. demurrage) — токтоп же иштебей тургандыгы үчүн акы төлөө) — фрахтователь (жүктүн ээси) тарабынан, келишимде көрсөтүлгөн мөөнөттөн ашыкча убакытка жүгү м-н партто токтоп тургандыгы үчүн кеменин эжине төлөнүүчү акы.

ДЕМОГРАФИЯ (гр. demos — калк ж-а ... графия) — калк ж-а анын коомдук-тарыхый шартка жараша өнүгүү закон ченеми ж-дөгү илим. Статистика маалыматы б-ча Д. бардык калктын толукталып турушун, андагы көптөгөн социалдык өзгөрүүлөрдү, бул өзгөрүүлөр м-н калктын жаш, жыныс санынын байланышын (матем. Д.), социалдык ж-а экон. кубулуштарга (социалдык Д. ж-а экон. Д.) көз карандылыгын, калктын өсүшү м-н коомдун өнүгүшү бири бирине тийгизген таасирин изилдейт.

ДЕМОГРАФИЯ САЯСАТЫ — муундардын табигый толукталып турушун ж-а миграциясын өзгөртүүгө багытталган социалдык, экон., укук ж. б. чаралар. Буларга, мис., бала төрөлүшүн көбөйтүүнү колдоо (бала төрөлгөндө пособие берүү ж. б.) же бала төрөлүшүн азайтуу кирет.

Д. с. социалдык саясатка тыгыз байланыштуу.

ДЕМОГРАФИЯЛЫК КЫРДААЛ

— Кыргыз Республикасында жүргүзүлгөн талдоо республикадагы демографиялык кырдаал төмөнкүлөр м-н шартталгандыгын көрсөттү:

- төрөттүн турукташуусуна тиешелүү тенденция, өлүмгө дуушар болуу деңгээлинин бир азыраак төмөндөшү, энелер м-н эркектердин өлүмүнүн себептеринин структурасынын өзгөрүлүшү, жашоонун узактыгынын кыскарышы ж-а калктын генофондусунун начарлашы;

- тышкы миграциянын жалпы деңгээлинин төмөндөшү;

- эмгекке жарактуу курактагы калктын кетип жатышынын өтө жогорку үлүшү;

- республиканын ичиндеги миграциялык көчүп-конуулардын күчөшү ж-а чар-жайыттыгы;

- азыркы социалдык-экономикалык ж-а саясий кризистерди мамлекеттик жөнгө салуунун жетишсиз изилденген механизми.

Демографиялык процесстердин абалын ж-а тенденцияларын ж-а алардын себептерин талдоо социалдык-экономикалык кризистин кесепеттерин азайтуу максатында республиканын өкмөтүнүн демография саясатын иштеп чыгышынын ж-а турмушка ашырышынын зарылдыгын ырастайт. Атап айтканда, төмөнкүлөрдүн аткарылышы зарыл:

- демографиялык саясаттын артыкчылыктарын аныктоого багытталган чаралардын системасын иштеп чыгуу. Кыргызстандын калкынын полиэтностук курамынын шартында бул артыкчылыктар ар

түрдүү этностук топтордун демографиялык өзгөчөлүктөрүн эске алууну камсыз кылуу б-ча чараларды камтууга тийиш;

- республикалык мыйзамдардын Кыргызстандын дүйнөлүк шериктештикке кошулушун жеңилдете турган эл аралык укук нормаларына шайкеш келишинин максатында укук базасын өркүндөтүү;

- калктын республиканын ичинде көчүп-конушунун процессин мамлекеттик деңгээлде жөнгө салуу.

ДЕМОНОПОЛИЗАЦИЯ — товарды өндүрүүчүлөрдүн арасында реалдуу конкуренцияны камсыз кылуу максатында майда менчик, үй-бүлөлүк, кооперативтик өз алдынча өндүрүштөргө бөлүп, кичирейтип, керектөөчүлөргө өзүнүн шарттын мажбурлаган мамлекеттик же башка продукцияны чыгаруучу монополияны четтетүү.

ДЕМПИНГ (англ. dumping - арзандатуу) — товар ички базар баасынан арзан баа м-н (көбүнчө өндүрүш сарпынан аз) тышкы рынокко чыгаруу. Мунун бир түрү валюта Д. (валюта наркы түшкөн өлкөдөн валютасы туруктуу өлкөгө арзан баа м-н товар экспорттоо).

ДЕМПИНГ ТОВАРЫ — товарды ички базар баасынан арзан баа м-н (көбүнчө өндүрүш сарпынан аз) тышкы рынокко чыгаруу.

ДЕНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ — коомдоштуруунун натыйжасынан уламкы мамлекеттик менчикти (өнөр-жай ишканасы, банк, жер, акция ж. б.) жеке менчик катары бироонун карамагына өткөрүп берүү. Монополияны мамлекеттик финансылуунун бир түрү.

ДЕНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ (менчиктештирүү) — мамлекетке ти-

ешелүү ишканаларды, унаа каражаттарды, турак үйлөрдү ж. б. сатуу же өткөрүп берүү жолдору м-н анын менчигинен четтетүү. (к. *Приватташтыруу*).

ДЕНОМИНАЦИЯ (denominatio) — кайра эсептешүүлөрдү жөнөкөйлөтүү ж-а валюталарды турукташтыруу максатында акча белгилеринин жалпы наркын өзгөртүү. Мында мурдагы чыгарылган акча белгилери жаңы, мурдагыдан ири акча бирдиктерине айрыбашталат. Бул учурда баалар, тарлртер такталып, кызмат акылар тиешелүү түрзө кайра эсептелип чыгат.

ДЕПОЗИТ (лат. depositum — аманат буюм) — 1) мамл. мекеме (мис., нотариат конторасына) түшүүчү ж-а белгилүү шартына туура келгенде ээсине (же анын көрсөтмөсү б-ча башка бирөөгө) берилчү мүлк (акча же баалуу каражат). 2) Банк м-н сактык кассадагы аманат.

ДЕПОЗИТТИК ПРОЦЕНТ — коммерциялык банктын клиенттерге сактык акчаларына төлөп берүү процентти.

ДЕПОЗИТТИК СЕРТИФИКАТ — акча каражатынын ээсинин киреше (процент) алуу максатында банктан алган күбөлөндүрүүчү кымбат балуу кагаз.

ДЕПОНЕНТ (лат. depono — салып коюм) — мамл. мекеменин депозитинде балуу буюмдары же акчасы бар граждн же укуктук жак. О.эле эмгек акысын өз убагында албай калган кызматкерлер ж-а пайдасына эмгек акыдан кармоо жүргүзүлгөн кээ бир уюмдар ж-а адамдар да Д. болуп эсептелишет.

ДЕПОРТ (фр. deport) — курстук айырманы (фондулук ж-а валюталык биржаларда баалуу кагаздардын курсунун өзгөрүшү м-н байланышкан базар баасындагы айырма) алуу максатында, баалуу кагаздардын курсун төмөндөштүүнүн эсебинен түзүлгөн сүткорлук биржалык сатып алуу, сатуу операциялары.

ДЕФИЦИТ (лат. deficit — жетпейт) — 1) кандайдыр бир нерсенин тартыштыгы, жетишсиздиги (мис., материал Д.); товар кемчилдиги. 2) кирешеден чыгымдын ашып кетиши. Чыгым акча каражатына кандай таасир этсе, материал байлыкка да о. эле таасир берет.

ДЕФЛЯТОР (УЛУТТУК ДУҢ ПРОДУКТ Б-ЧА) — инфляциялардын темптеринин эң эле жалпы көрсөткүчү.

ДЕФЛЯЦИЯ — инфляцияга терс процесс.

ДЖИНИ КОЭФФИЦИЕНТИ — кирешелердин абсолюттук барабардыгынан же абсолюттук барабар эместигинин иш жүзүндө чектөө даражасын мүнөздөөчү көрсөткүч. Эгер бардык граждндарда кирешелер бирдей болсо, анда Джини коэффициентин нөлгө барабар болот, эгер бүткүл киреше бир гана адамга топтолсо, анда коэффициент бирге барабар болот. Ошентип, коэффициенттин мааниси нөл м-н бирдин ортосунда болот. Анын мааниси бирге канчалык жакын болсо, коомдогу кирешелер ошончолук барабар эмес бөлүштүрүлөт.

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ АКТИВИ — адаттагыдай эмес, жаңы банктар аркылуу жайгаштырылган акча каражаттардын активинин структурасынын өзгөрүшү.

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЭКСПОРТУ — экспортко арналган продукциялардын, кызматтардын аттары жалпы түрлөрүнүн өсүү сандары.

ДИВИДЕНДЕР (лат. *dividendus* — бөлүштүрүлө турган) — акцияларынын санына жараша акционерлерге бөлүнүп берилүүчү акционердик коомдук таза кирешесинин жалпы суммасынын бир бөлүгү. Алардын жалпы көлөмү алыктан пайдалан салыктардын, өндүрүштү кеңейтүүгө которуулардын, облигациялар б-ча проценттик төлөөлөрдүн резервин толтуруу ж.б. суммасын алып таштагандан кийин аныкталат.

ДИЛЕР — өзүнүн эсебинен биржалык же соода тармагындагы далдалчы киши (фирма).

ДИЛЕРДИК ФИРМАЛАР — баалуу кагаздарды, валюта түрлөрүн, ошондой эле башка баалуулуктарды сатып алуу, сатуу иш түргүзгөн далдалчы, ортомчу мекемелер. Булар өзүнүн атынан ж-а эсебинен аракет кылышат. Базар экономикасынын шартында мындай мекемелердин ээлеген өздү өтө маанилүү.

ДИРХЕМ, дирхам — 1) арабдын байыркы күмүш монетасы. 695-ж. чегиле баштаган. 2) Марокконун акча бирдиги, 100 сантимге барабар. 3) Иорданиянын майда монетасы 1/10 динарга, Ливияныкы 1/1000 динарга туура келет. 4) ЕАР м-н Суданда кымбат баалуу металлдын салмак чени катары 3,12 г га барабар.

ДИСКОНТ (англ. *discount* — баасынан төмөндөтүү) — биржалык ж-а валюталык сатып алуу ж-а сатуу операцияларында товар ж-а валюта бааларын арзандашуу; векселди

эсепке алууда (вексел б-ча төлөөлөр түшкөнгө чейин векселди кармоочулардан банктын векселди сатып алуусу) банкта калуучу тиешелүү процент. Ал баалуу кагаздын учурдагы баасы м-н векселдер бонча төлөөлөрдү же баалуу кагаздардын номиналынын баасынын ортосундагы айырма м-н аныкталат.

ДИСКОНТТОО — бир катар жылдын экономикалык көрсөткүчтөрдү убакыт мезгилине карата салыштырылуучу түргө алып келүү; чыгымдын баштапкы суммасын же акыркы жыйынтыгын дисконттоо коэффициентинин жардамы м-н аныктоо методу. Ал банктык ж-а камсыздандыруу операциялар жаатындагы экономикалык маселелерди чечүүдө, ошондой эле статистикалык эсептөөлөрдө, анализдөөдө, инвестициянын экономикалык натыйжалуулугун аныктоодо, экономикалык-математикалык методдорду пайдалануу м-н көрсөткүчтөрдү эсептөөдө кеңири колдонулат.

ДИСКОНТТУК САЯСАТ — кредитке койгон акчанын процентин өткөртүү жолу м-н валюталык курсту жөнгө салуу, капиталдарды кыймылга келтирүү ж-а төлөнүү балансындагы валюталык саясаттын формасы.

ДИФФЕРЕНЦИАЛ РЕНТА — жер рентасынын бир түрү; чарба объектиси катары жер монополиянын карамагына өтүшүнөн пайда болот. Орто ж-а мыкты жерге (күрдүүлүгүнө же ыңгайлуу жайгашышына жараша) каражатты бирдей сарптоо м-н эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн айырмасынан (1-Д. р.) же бир эле жерге кошумча капитал жумшоодон түшкөн (2-Д. р.) кошумча пайда болуп саналат.

Д. р-нын булагы — а. ч-нда пайда болуучу кошумча нарк.

ДИФФЕРЕНЦИАЛДУУ ВАЛЮТА КОЭФИЦИЕНТИ — контракттагы экспорттук (импорттук) бааларды ички баадагы көрсөткүчтөр м-н салыштырып, өнөр-жай ж-а ишканалардын тармагындагы продукцияларынын группаларынын борбордук экономикалык органдар бекиткен нормативдик көрсөткүчтөр.

ДОЛБООРДУК-СМЕТАЛЫК ДОКУМЕНТТЕР — белгилүү объектин экономикалык максатка ылайык ж-а курулуштун техникалык мүмкүнчүлүгүн аныктоочу материалдардын комплекси.

ДОЛЛАР (англ. *dollar*, нем. *Taler* — талер) — 1) АКШнын акча бирдиги, 100 центке барабар. 1786-ж. колдонула баштаган (күмүш Д.). Д. алтын, күмүш, жез-никелден (1965-жылдан) чегилген. 2) Канада, Австралия, Жаңы Зеландия, Бруней, Сингапур, Барбадос, Гайана, Тринидад ж-а Тобаго, Ямайка, Батыш Самоа, Сянган, Фижинин, о. эле Багам Аралдары, Белиздин ж.б. акча бирдиги. 3) Кытайдын күмүш монетасы (1907-49-ж.).

ДОЛЛАР ЗОНАСЫ, к. *Валюта зоналары*.

ДООЛАМА КРЕДИТ (англ. *op call* — талап кылуу б-ча) — кыска мөөнөттүү коммерция кредити. Мында кредитор доолаганда эле бересечи карызынан кутулат (доолама ссуда). Капит. өлкөлөрдө банк ишинде колдонулат. Вексель, товар м-н баалуу кагазды камсыз кылып туруу үчүн берилет.

ДОТАЦИЯ (сонку лат. *dotatio* — сый, тартуу) — чыгашанын ордун толуктоо, жерг. бюджеттерди шай-

кеш келтирүү үчүн мамл. бюджеттен каражат болүү.

ДҮЙНӨЛҮК БАА — өндүрүштүн дүйн. баасынын акчалай туюнтмасы. Ал *дүйнөлүк рынокто* нег. товарларды чыгаруу шарты м-н аныкталат. Азыркы шартта Д. б. аркылуу экспорт же импорт операциясы жүзөгө ашырылат. Ал валютаны эркин айырбаштоодо төлөм чени претинде колнонулат.

ДҮЙНӨЛҮК РЫНОК, дүйнөлүк базар — экон. соода катнашы жагынан бири-бирине байланыштуу өлкөлөрдүн ул. рынокторунун жыйындысы. Өдүрүштү интернационалдаштыруу — Д. р-тун өнүгүш негизи.

ДҮЙНӨЛҮК ЧАРБА — эмгектин эл аралык бөлүнүш ж-а ар кыл өлкөлөрдүн соода-экон., финансы, ил-тех. жактан катнаш системасы.

ДУКОН (ар. *дукан* — устакана) — 1) темир уста узануучу жай. Анда көөрүктүү очок ж-а устанын узануучу куралдары болот. 2) Соода-сатык жүргүзүүчү жай. 3) Килем, таар токууга керектелүүчү куралдардын жыйындысы. 4) Чакан ресторан, трактир (Кавказда, Ж. Чыгышта).

ДУҢ БАА — өндүрүш ишканасынын же соода-сатык уюмунун өз продукциясын сатуу баасы. Ишкананын дүң баасы ж-а ө. ж-дын дүң баасы болуп айырмаланат. Капит. рынок өнүккөн өлкөлөрдө Д. б. товар чыгаруучулар м-н соодагерлердин ортосунда пайдаланылат, алар дүңүнөн да, чекене да соодалашат.

ДУҢ КИРЕШЕ — ө. ж. м-н а. ч. ишканасынын продукциясын сатуудан ж-а белгилүү бир мезгилде кызмат көрсөтүүдөн (бир жылда) түшкөн акчалай киреше.

ДУҢ ПАЙДА — ишканын дүн кирешесинен бардык чыгымды алып таштагандан кийинки бөлүгү. **ДУҢ ПРОДУКЦИЯ** — ишканада (бирикемеде) же өндүрүш тармагында (ө. ж. а. ч., курулуш ж. б.) белгилүү убакта (көбүнчө жыл ичинде) чыгарылган ички дүн продуктунун бир бөлүгү. Туруктуу баз м-н (жүгүртүү салыгысы) туюнтулат. **ДУҢ СООДА** — ички сооданын бир бөлүгү. Мында товар чыгаруучу ишкана чекене соода ишканасына өз буюмунун же өндүрүш каражатынын бир бөлүгүн аны керектөөчү ишканага топ-тобу м-н арбын сатып турат.

Е

ЕВРО — Европалык Биримдикке кошулган өлкөлөрдүн жалпы валютасы (акчасы).

ЕВРОДОЛЛАРЛАР — АКШнын четинен тышкары айлануучу ж-а башка мамлекеттер м-н жекече уюмдарды тейлөөчү эл аралык тез өтүүчү акча каражаты — Америкалык доллар болуп эсептелинет.

ЕВРОПА ИНВЕСТИЦИЯ БАНКЫ (ЕИБ) — Европа экон. шериктештигинин (ЕЭШтин) өкмөт ортосундагы кредит уюму. 1958-ж. негизделген. Башкармасы Брюсселде. Устав капиталы 7 млрд эсептешүү бирдигине (1980-жылдын аягында 1 эсептешүү бирдиги — АКШнын 1,31 долларына) барабар. 1980-ж. 13,8 млрд эсептешүү бирдигине барабар кредит берилген.

ЕВРОПА СОЮЗУНУН (ЕС) ӨЛКӨЛӨРҮ М-Н КЫЗМАТТАШТЫК. Республиканын узак

мөөнөттүү мамилелери менен өлкөлөрү м-н кызматташтыкты төрөктүү кирет. Республикасына 1995-жылдан баштап товар жүгүртүүсүндө ЕСтин өлкөлөрүнүн үлүшү 70%т, 1997-жылы — 93,6%т, ал эми 2002-ж. экспорттун 44,9%.

Европа Союзунун мамлекеттери м-н туруктуу байланыштар Кыргызстан үчүн экономикалык гана эмес, саясий көз караштан да өзгөчө маанилүү.

ЕС м-н кызматташууда экономикалык, коммерциялык, финансылык, укуктук чөйрөлөрдөгү мамилелердин бардык деңгээлинде үзүлгүсүз баарлашуу туруу зарыл, ал үчүн:

экономиканын өтө артыкчылыктуу секторлорунун улуттук программаларын финансылоону караган КМШ өлкөлөрүнө (Кыргызстанды кошкондо) жардам көрсөтүүнүн жаны — ТАСИС программасы эң натыйжалуу пайдаланууга чакырылган Кыргызстан — ЕСтин биргелешкен комитетинин ишин жандандыруу.

2010-жылга чейинки Иш-аракеттердин жаны программасын түзүү б-ча Европа Союзу м-н жергелүү баарлашууну жүргүзүү керек. Ал эң жогорку артыкчылыкка ээ болууга ж-а өзүнө өнөктөштүк ж-а кызматташтык ж-дөгү макулдашуулардын аткарылышы м-н байланышкан, ошондой эле Бүткүл дүйнөлүк соода уюмунун долбоорлорун өзүнө камтууга тийиш.

ЕВРОПАЛЫК ЭКОНОМИКАЛЫК УЮМ — өздөрүнүн улуттук рыноктордун бириктирүү максатында — Франция, ФРГ, Италия, Бельгия, Голландия ж-а Люксембург составында болгон алты ба-

тыш Европалык, 1957 жылы түзүлгөн, эл аралык мамлекеттик-монополисттик группа.

ЕВРОПАДАГЫ КООПСУЗДУК Ж-А КЫЗМАТТАШТЫК Б-ЧА КЕҢЕШМЕ — соц. өлкөлөрдүн демилгеси м-н чакырылган Жалпы европ. (АКШ ж-а Канаданын катышуусу м-н) кеңешме. Алдын ала 1972-ж. ноябрь — 1973-ж. июнда Хельсинкиде көп тараптуу консультациялар өткүрүлгөн. Кеңешменин 1-этабы 1973-ж. 3-7-июлда Хельсинкиде (33 мамл-тин тышкы иштер министрлери катышкан), 2-этабы — 1973-ж. 18-сент-дан 1975-ж. 21-июлга чейин Женевада (35 мамл-тен окул катышкан), 3-этабы — 1975-ж. 30-июлдан 1-авг-ка чейин Хельсинкиде (35 мамл-тин саясий ж-а мамл. жетекчилери катышкан) өткүрүлгөн. 1975-ж. 1-авг-та Европада тынчыкты сактоонун маанилүү фактору болгон *Корутунду актыга* кол коюлган. Кеңешме тынчыкта жанаша жашоонун принциптерин чындоо ж-а ар кандай коомдук түзүлүштөгү мамл-тердин өз ара тең укуктуу кызматташтык мамилелерин жөнгө салуу багытындагы маанилүү этап болуп эсептелет. Корутунду акт анын жоболорунун аткарылышын мезгили м-н текширип туруу үчүн кеңешмеге катышкан мамл-тердин өкүлдөрүнүн жолугушуусун өткөрүүнү белгилеген. 1-жолугушуу Белградда (1977-ж. окт. — 1978-ж. март), 2-си Мадридде (1980-ж. сент.) өткөн.

ЕВРОПА ЭКОН. ШЕРИКТЕШТИГИ (ЕЭШ) (Жалпы рынок) — мамл.-монополия уюму. Буга адеп уюшулганда Франция, ГФР, Италия, Бельгия, Нидерланд, Люксем-

бург, 1973-ж. Улуу Британия, Дания ж-а Ирландия, 1981-ж. 1-январдан Греция мүчө болуп кирген. ЕЭШти түзүү келишимине (Рим келишимине) 1953-ж. кол коюлуп, 1958-ж. Күчүнө кирген. Бул ЕЭШти өлкөлөрдүн ортосунда сооданы чектөөнү акырындык м-н алып салуу; башка өлкөлөр м-н соодалашууда бирдей бажы колдонуу, калктын эркин катташып турушуна, капиталды сыртка чыгарууга, кызматташууга тоскоолдук кылбоо, транспорт ж-а а.ч. жагынан жалпы саясат жүргүзүү; валюта союзун түзүү; салык системасын жөнгө салуу; шериктеш өлкөлөрдүн закондорун жакындаштыруу, экономика саясатынын принциптерин макулдашып иштеп чыгуу максатын көздөйт. ЕЭШтин уюшулушу — импер. өлкөлөрдүн ортосундагы карама-каршылык күчөгөн кездиги дүйнөнүн экон. жактан бөлүштөрүү үчүн күрөштүн өзүнчө формасы.

Ж

ЖАЛГАН КАПИТАЛ — баалуу кагаз түрүндөгү капиталы. Эсинен андан киреше түшөт. Коомдук өндүрүштүн ар кыл чөйрөсүнө ж-а тармагына жумшалган капиталдан (өндүрүш каражаты м-н жумушчу күчтү сатып алуу) айырмаланып, Ж. к. чыныгы байлык болбойт ж-а наркта нарк түзбөйт.

ЖАЛДАНМА ЭМГЕК — өндүрүш каражаты жок жумушчулар капиталисттерге аргасыз өз жумушчу күчүн сатып, жалданып иштеши. Алар жалдоочуларга ко-

шумча нарк түзөт. Социализмде жумушчу күчүн жалдоо — бул эмгекке укуктуулукту жүзөгө ашыруу формасы, кызматкерлерди коомдук кайталанма өндүрүшкө план ченемдүү тартуу ыкмасы болуп саналган. Аралашма экономикада бул эки системанын жакшы жактары айкалыштырылууга тийиш.

ЖАЛДАП — соода кылууда сатуучуга кардар же кардарга сатуучу таап берип, алардын соодалашуусуна кийлигишкен базар адамы.

ЖАЛПЫ ЕВРОПАЛЫК КЕЧЕШМЕ, к. *Европадагы коопсуздук ж-а кызматташтык б-ча кечешме.*

ЖАЛПЫ ЗАВОД ЧЫГЫМЫ (жалпы фабрика чыгымы) — бүтүндөй ө.ж. ишканасынын өндүрүш ишин башкарууга, пландоого, эсеп-кыйсабына ж-а чарбачылыгын тейлөөгө байланыштуу. Бул чыгым продукциянын өз наркына кирет.

ЖАЛПЫ КИРЕШЕ — ишканалардын эң негизги экономикалык көрсөткүчү, алардын балансындагы өнөр-жай ж-а өнөр-жай эмес тармактарынан продукцияларын сатуудан, кызмат, тейлөө жактарынан түшкөн акча.

ЖАЛПЫ МЕНЧИК — эки же андан көп адамга тиешелүү болгон мүлк (мис., бир нече граждандык турак үй, жубайлардын мүлкү).

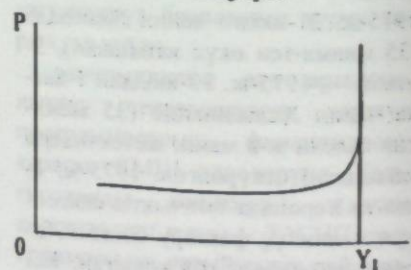
ЖАЛПЫ РЫНОК, к. *Европа экономика шериктештиги.*

ЖАЛПЫ СУНУШ — чыгаруунун жалпы көлөмү м-н экономикадагы баалардын деңгээлинин ортосундагы байланыш. Ошондой эле жалпы сунуш — бул баалардын ошол учур-

дагы деңгээлинде фирмалар ж-а үй чарбалары рынокко чыгарууга даяр жыргалчылыктар м-н кызмат көрсөтүүлөрдүн жалпы саны экендигин айта кетүүгө болот. Фирмалардын чыгарышынын көлөмү, албетте, алардын товарларына ж-а кызмат көрсөтүүлөрүнө рынокто белгилене турган бааларга жараша болот. Макроэкономикадагы сунуш продуктунун баасы (P) м-н болжолдонгон продуктунун (Y) санынын ортосундагы түз пропорционалдуу көз карандылыкты чагылдырат.

Сүрөт.

Жалпы сунуш

Сунуштун деңгээлине продукциянын баалары ж-а өндүрүш факторлоруна сарптоолор таасирин тийгизет.

Жалпы сунушту өз-өзүнчө кыска мөөнөттүү мезгилде ж-а узак мөөнөттүү мезгилде кароо керек. Бул өндүрүш факторлорунун санынын өзгөрүүлөрүнүн таасиринин зор мааниси м-н түшүндүрүлөт.

Графикте жалпы сунуштун деңгээлинен башкача бир нече түрү көрсөтүлгөн. Ийри сызыктын үч участкасын бөлүп көрсөтүүгө болот (к. *Жалпы суроо-талап ж-а жалпы сунуш*).

Горизонталь же Кейнс кесиндиси жалпы сунушту кыска мөөнөттүү мезгилде (SRAS) чагылдырат. Өзүнүн ысымы м-н

аталган бул участканын горизонталдык мүнөзүнө Кейнс төмөнкүдөй түшүндүрмө берген. Ал чогуу мезгилдиндеги, б.а. өндүрүш факторлорунун кыйла запасы болгон кездеги экономиканы карап чыккан, ошондуктан кыска мөөнөттүү мезгилде жумушсуздардын кошумча санын ж-а өндүрүштүн башка факторлорун тартуунун эсебинен баалардын деңгээлин жогорулатуусуз эле реалдуу улуттук өндүрүштү көбөйтүү мүмкүн деген.

Жалпы сунуштун узак мөөнөттүү мезгилдеги ийри сызыгы — классикалык участок (LRAS) вертикалдуу түз сызык түрүнө ээ. Классиктер ж-а классикалык мектептин өкүлдөрү экономикадагы узак мөөнөттүү мезгилде дайыма иш м-н камсыз кылуунун табигый деңгээли болот ж-а бардык колдогу ресурстар пайдаланылат деп эсептешет. Б.а. узак мөөнөттүү мезгилде баалардын эч кандай өзгөрүүсү реалдуу улуттук өндүрүштүн өзгөрүүлөрүнө алып келе албайт, анткени өндүрүштүн бардык факторлору толугу м-н пайдаланылат.

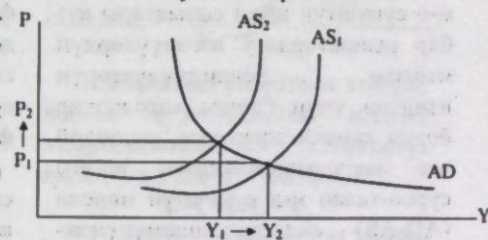
Графикте аралык участок бар, ал мында продукцияга баалардын деңгээли ж-а өндүрүштүн көлөмү бир убакта өсө тургандыгын айгинелейт. Бул тармактардын ж-а ишканалардын бардыгы эле колдо турган ресурстарды бүт бойдон тармактарда толук иштетүүгө жетише албай тургандыктары м-н түшүндүрүлөт.

Биз баалардын деңгээлинин ж-а реалдуу улуттук өндүрүштүн көз карандылыгы катары жалпы сунуштун ийри сызыгын карап чыктык. Бирок жалпы сунушка продукцияга баалардын өзгөрүшүнө көз каранды болбо-

гон башка факторлор да (баа эмес факторлор) таасир тийгизиши мүмкүн. Бул башка факторлор жалпы сунуштун ийри сызыгын оң жактан төмөн карай же сол жактан жогору карай жылдырат (сүрөт).

Сүрөт.

Жалпы сунуштун ийри сызыгынын жылышына баа эмес факторлордун таасири

Таблицада жалпы сунуштун ийри сызыгын жылдыруучу баа эмес факторлор келтирилген:

а. Баалардын ресурстарга карата өзгөрүшү:

- жер,
 - эмгек ресурстары,
 - капитал,
 - ишкердик жөндөмдүүлүктөр.
- в. Өндүрүмдүүлүктөгү өзгөрүү.
- с. Укук нормаларынын

өзгөрүүлөрү:

- ишканалардан салыктар ж-а субсидиялар,
- мамлекеттик жөнгө салуу.

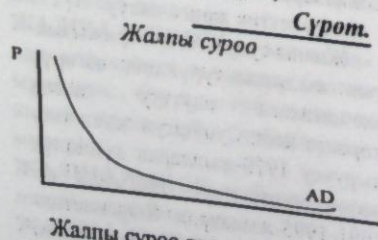
Жалпы сунуштагы ийри сызыктын жылышы түрүндөгү өзгөрүү экономикага олуттуу таасир көрсөтө алат. Сунуштун эстен тандыруусу 1970-жылдарда дүйнөлүк нефть кризисинин убагында же 1991-1995-жылдарда Кыргызстанда болгондой, чыгаруунун кескин кыскарышына ж-а баалардын өсүшүнө алып келиши мүмкүн.

Жалпы сунушка, мисалы, факторлордун өндүрүмдүүлүгүнүн

өсүшүнө багытталган экономикалык саясат, 1996-2000-жылдарда Кыргыз Республикасында болгондой, чыгаруунун көлөмүнүн ж-а экономикага инфляциялык кысымдын кыскарышына алып келүүгө жөндөмдүү.

ЖАЛПЫ СУРОО-ТАЛАП Ж-А ЖАЛПЫ СУНУШ. Микроэкономикадагы сыяктуу эле суроо-талап м-н сунуштун ийри сызыктары кээ бир рыноктордогу өзгөрүүлөрдүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөө үчүн башкы каражаттар болуп кандай эсептелсе, ошондой эле макроэкономикадагы жалпы суроо-талап м-н сунуштун модели (AD-AS) – өндүрүш көлөмүнүн ж-а баалардын деңгээлинин, алардын өзгөрүүлөрүнүн себептеринин ж-а натыйжаларынын термелүүлөрүн изилдөө үчүн негиз болуучу каражат. Мамлекеттин экономикалык саясатынын ар кыл варианттарынын натыйжалары да AD-AS ийри сызыктарынын жардамы м-н сүрөттөлүшү мүмкүн.

Жалпы суроо-талап – бул чыгаруунун суроо-талап коюлган жалпы көлөмү м-н экономикадагы баалардын жалпы деңгээлинин ортосундагы байланыш (сүрөт).

Жалпы суроо-талаптын ийри сызыгы бизге керектөөчүлөр (үй чарбалары, фирмалар, мамлекет, чет өлкөлүктөр) баалардын (P) ар бир мүмкүн болуучу деңгээлинде сатып

алууга даяр товарлардын ж-а кызмат көрсөтүүлөрдүн (Y) санын көрсөтөт. Баа ж-а баа эмес факторлорду (AD) бөлүп көрсөтүүгө болот. Баа факторлору кыймылды ийри сызык б-ча, баа эмес факторлор анын жылышуусун аныктайт.

Баа факторлору. Товарлардын бирдигине болгон суроо-талаптын ийри сызыгына таасир тийгизүүчү факторлор, жалпылыктарды кароодо мааниге ээ эмес экендигин белгилейбиз. Макроденгээлде жалпы суроо-талап төмөндөгүдөй баа факторлору м-н аныкталат:

• проценттик ставканын эффективдиги, мунун мааниси бааларды көбөйтүүдө проценттик ставка да көбөйө тургандыгында, демек инвестициялык суроо-талаптын ийри сызыгына ылайык инвестициялардын чоңдугу азаят, андан төмөнкүдөй негизги макроэкономикалык окшоштук б-ча теңдеме келип чыгат:

$$Y = C + I + G + X_n$$

• башка бирдей шартта инвестициялардын азайышы УДПнын (Y) азайышына алып келет,

• байлык эффектиси же реалдуу кассалык калдыктардын эффективдиги. Баалар өскөн учурда финансылык активдери болгон калк реалдуу жакырданат ж-а өзүнүн чыгымдарын азайтууга аргасыз болот,

• импорттук сатып алуулардын эффективдиги. Бул эффективдигин маани-маңызы бир өлкөдөгү баалардын өзгөрүшү чет өлкөлөрдөгү баалар өзгөрүлбөсө деле экспорттун көлөмүнүн өзгөрүүлөрүнө алып келе тургандыгында, ал өз кезегинде калктын өлкөнүн ичиндеги чыгымдарына таасирин тийгизет. Мисалга алсак, ата-мекендик товар-

ларга баалар өскөндө, калк импорттук товарларды көбүрөөк сатып ала баштайт, бул, бир жагынан, экспорттун азайышына, экинчи жагынан, ата мекендик товарларды сатып алуулардын кыскарышына алып келет,

• жалпы суроо-талаптын ийри сызыгынын азайып бараткан эңкейишин акчалардын сандык теориясы аркылуу түшүндүрүүгө болот, ал төмөнкүдөй теңдеме м-н туюнтулат:

$$M \cdot V = P \cdot Y,$$

мында: M – акчалардын саны,

V – акчаларды жүгүртүү тездиги,

P – баалардын деңгээли,

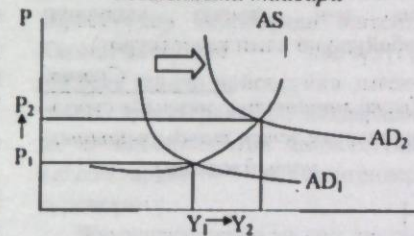
Y – өндүрүштүн реалдуу көлөмү.

Кыргызстанда жалпы суроо-талап ИДПга карата 1995-жылдагы 89,7 проценттен 2000-жылдагы 85,0 процентке чейин азайды, бул сөзсүз, өндүрүштүн өсүшүн басаңдатуучу терс фактор болуп эсептелет. Бул тенденцияны, атап айтканда кызмат акынын, пенсиялардын ж-а пособиелердин төлөнүшүнүн кармалышын жоюу жолу м-н жетип чыгуу зарыл.

M ж-а V – const учурунда, эгерде баалар өсүп баратса, анда теңдештикти сактап калуу үчүн Y азайтылууга тийиш, б.а. P ж-а Y тескери пропорционалдуу болууга тийиш.

Баа эмес факторлор. Баа эмес факторлор жалпы суроо-талаптын ийри сызыгын оңго же солго жылдырат. Бул факторлор P баалардын деңгээлинин өзгөрүшүнө көз каранды болбойт, бирок алардын таасири м-н суроо-талаптын өзгөрүшү келип чыгат, ошондуктап AD ийри сызыгынын оңго же солго жылышы болот (сүрөттөр).

Баа эмес факторлордун жалпы суроо-талаптын ийри сызыгынын жылышына таасири

Жылыштын себептери кандай? Жалпы суроо-талапты негизги Макроэкономикалык Окшоштук аркылуу чагылдырууга болот:

$$Y = C + I + G + X_n$$

P – const учурунда төрт компоненттин кайсынысынын болбосун өзгөрүшү Y-тин өзгөрүшүнө алып келет.

Жалпы суроо-талаптын баа эмес факторлоруна кенеширээк токтололу.

а. Төмөнкүлөр өзгөрүлгөн кезде үй чарбаларынын (C) керектөө чыгымдарында өзгөрүү келип чыгат:

- керектөөчүлөрдүн жыргалчылыгы,
- керектөөчүлөрдүн күтүүсү,
- керектөөчүлөрдүн карызы,
- салыктар.

в. Төмөнкүлөр өзгөрүлгөн кезде инвестициялык чыгымдарда (I) өзгөрүү келип чыгат:

- проценттик ставкалар,
- инвестициялардан күтүлгөн пайдалар,
- ишканалардан салыктар,
- технологиялар,
- артык баш кубаттудуктар.

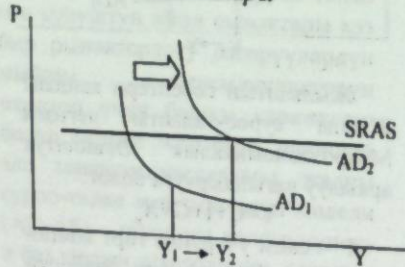
с. Мамлекеттик чыгымдардагы (G) өзгөрүү.

д. Экспорттун (X_n) таза көлөмүнө чыгымдардагы өзгөрүү: чет өлкөлөрдөгү улуттук киреше, валюталык курстар.

Кыска мөөнөттүү мезгилде жалпы суроо-талаптын өсүшү баалардын деңгээлине таасирин тийгизбестен, чыгаруунун көбөйүшүнө ж-а иш м-н камсыз кылуунун көбөйүшүнө алып келет (сүрөт).

Сүрөт.

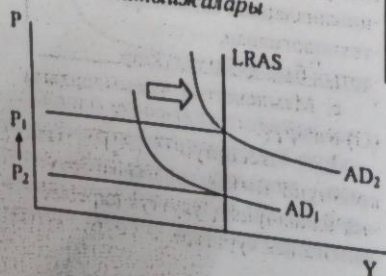
Кыска мөөнөттүү мезгилде суроо-талаптын эстен тандырышынын натыйжалары

Мындай таасирди 1930-жылдардагы дүйнөлүк кризистин мезгилинде жалпы суроо-талапты стимулдаштыруунун мамлекеттик саясаты көрсөттү. Бирок, эгерде экономиканын абалы иш м-н толук камсыз кылуу абалына жакын болсо, узак мөөнөттүү мезгилде жалпы суроо-талаптын өсүшү чыгаруунун көбөйбөй тургандыгын пайда кылат, анткени мүмкүнчүлүктөр чегине небак жеткен, бул баалардын деңгээлине таасирин тийгизет, б.а. инфляцияны пайда кылат (сүрөт).

Сүрөт.

Узак мөөнөттүү мезгилде суроо-талаптын эстен тандырышынын натыйжалары

ЖАЛПЫ ЭКВИВАЛЕНТ — бардык товардын наркын туюнтуучу ж-а бүткүл товарга алмаштырылчу өзгөчө товар. Товар өндүрүшү өскөн сайын Ж. э-ти баалуу металдар (алтын, күмүш) ээлеп, акчага айланат.

ЖАКЫРЧЫЛЫК — к. Калктын турмуш деңгээли.

ЖАКЫРЧЫЛЫКТЫН РЕГИОНДОР БОЮНЧА ТАРАЛЫШЫ. Жакырчылыктын саны өлкөнүн бардык региондорунда көбөйдү. Жакырчылыкка Талас, Жалалабад ж-а Ош областтары көбүрөөк дуушар болушту, буларда жарды үй чарбаларынын тиешелүү тартипте 81%, 80% ж-а 79% и турат.

Жакыр эмес калктын көбүрөөк процентин Бишкекте (74%) ж-а Чүй областынын айыл жерлеринде (46,8%) жашайт.

Таблица

(проценттер)

	Жакыр эместер	Жакырлар
Республика	37,9	62,1
Шаар жерлери	58,6	41,4
Айыл жерлери	25,1	74,9
Бишкекшаары	73,9	26,1
Ысык-өл областы	36,7	63,3
Жалал-Абад областы	19,7	80,3
Нарын областы	26,1	73,9
Ош областы	20,6	79,4
Талас областы	19,2	80,8
Чүй областы	46,8	53,2

Шаар жерлериндеги, Нарын ж-а Талас областтарындагы жарды калктын үлүшү өтө жогору болсо да, жакырчылык проблемасы шаар жерлерине караганда, айыл жеринде өтө актуалдуу.

Эң жарды калктын эң жогорку процентин Ысыккөл областынын шаар жерлеринде болсо, ошол эле убакта Ош областында эң жарды калктын эң жогорку процентин — айыл жерлеринде.

ЖАКЫРЧЫЛЫКТЫН КИРЕШЕНИН БАШКЫ БУЛАКТАРЫНА ЖАРАША ТАРАЛЫШЫ.

Үй чарбаларын жардыларга ж-а эң жардыларга классификациялоо да үй башчыларынын кирешелеринин негизги булагына жараша болот. Эгерде кирешенин булагы айыл чарба азык-түлүктөрүн сатуу м-н байланышкан учурда, жакырчылыктын деңгээли өтө жогору (71,9%). Андан ары жакырчылыктын деңгээли б-ча өзүлөрүнүн керектөөлөрү үчүн азык чыгаруу м-н иш жүргүзүшкөн үй чарбалары (70,7%) кетет. Андан соңку орунда социалдык жардам алышкан ж-а ошонун эсебинен жашашкан үй чарбаларынын тобу (67,4%). Жакырчылыктын эң аз процентин — жекече иш жүргүзүшкөндөрдүн арасында (мында жардылар — 6,5%).

ЖАКЫРЧЫЛЫКТЫН ЖОЮЛУШУ Ж-А ИШ М-Н КАМСЫЗ КЫЛУУ. «Иш м-н камсыз кылуу» маселеси б-ча эмгек рыногунун кээ бир негизги мүнөздөмөлөрү изилденди. Эркектердин эмгек рыногуна катышуусунун даражасы бардык областтар б-ча, айыл жеринде да, шаар жеринде да бирдей жогору, бирок бул процент айыл жеринде жогорураак. Алардын эмгек рыногуна катышуусунун эң жогорку процентин Бишкек шаарында, Чүй ж-а Жалалабад областтарында.

Иш м-н камсыз болгон калктын арасынан эркектердин арасындагы жумушчулардын ж-а аялдардын

арасындагы кызматчылардын процентин эң көп. Жумушчулар негизинен айыл чарбасынын, өнөр жайынын чөйрөсүндө ж-а кызмат көрсөтүүлөр чөйрөсүндө иштейт. Кызматчылардын көпчүлүгү (59,2%) тейлөө чөйрөсүндө эмгектенет. Эркектердин да, аялдардын да эң чоң процентин мамлекеттик ишканаларда эмгектенгендер көрсөтүштү.

Жумушсуздуктун эң көп деңгээли Талас ж-а Жалалабад областтарында белгиленди.

Эркектердин арасындагы жумушсуздардын процентин айылдык жерлерге караганда, шаар жерлеринде жогору (тиешелүү тартипте 15,7% ж-а 13,0%).

Жумушсуздукка калктын бардык жыныс-курактагы топтору камтылган, бирок ага кыйла даража жаштар да дуушар болууда. 16-25 жаш курактык топтогу жумушсуздуктун деңгээли эң жогору (18,9%).

Ошондой эле билим берүүнүн деңгээли м-н жумушсуздуктун ортосунда өз ара байланыш бар.

Аялдардын арасында жумушсуздуктун деңгээли башталгыч билими болгондордо гана эң жогору, билим деңгээли жогорулаган сайын алардын арасындагы жумушсуздук да төмөндөйт. Эркектердин арасында жумушсуздуктун деңгээли «бүткөн орто ж-а башка» билими болгондордо эң жогору. Аялдардын арасында да, эркектердин арасында да, жумушсуздуктун деңгээли жогорку билими болгондордунан төмөнүрөөк.

Өз кезегинде жумушсуздар жумушсуздуктун узактыгы б-ча бөлүнүшөт.

Жумушсуздардын көпчүлүк бөлүгү (71,9%) 12 ж-а андан ашуун айлар бою иштебейт. Жумушсуздардын экинчи эң чоң тобу (14,3%) жакындан бери эле (3 ай ж-а андан азыраак) иштебей калгандар. Бул аялдар үчүн да, эркектер үчүн да адилеттүү. Бирок, 35-66 ж-а 56-60 жаш курак топторунда жумушсуздуктун узактыгы 16-25 ж-а 26-36 жаш курак тобундагылардыкынан жогору. Жумушсуздуктун эң жогорку узактыгы Нарын ж-а Жалалабад областтарында.

Улуттук изилдөөнүн маалыматтары жумушсуздардын саны ж-дөгү гана маалыматты сунуш кылбастан, ошондой эле жумушсуздар иш издөөдө пайдаланышкан методдорду аныктоого жардам берди.

Жумуш издөө үчүн адамдар ар кыл методдорго кайрылышат. Жумушсуздар кыйла көбүрөөк жумуш издегенде уюмдар м-н ишканаларга жеке кайрылышат. Жалпысынан республика б-ча жумушсуздардын 84,3%и ушул методду пайдаланышат. Жумушсуздардын иш издешинин кыйла кенири таралган экинчи методу «үй-бүлөлүк байланыштар» (48,0%) болуп эсептелет. Жумушсуздардын азыраак процентти (2%) ишти массалык маалымат каражаттары аркылуу издешет. Жумушсуз аялдар эмгекке орноштуруу кызматын эркектерге караганда кыйла көбүрөөк пайдаланышат. Изилдөөнүн маалыматтары б-ча, жумушсуздардын 24,5%и гана иш м-н камсыз кылуу борборлорунда катталган. Катталган жумушсуздардын арасында аялдар көбүрөөк процентти (34,1%) түзүшөт. Эркектерде бул көрсөткүч 18,8%ке барабар.

Изилдөөдө жумушу жок жарандар жумушсуздар катары катталышпагандыгынын себептери табылды.

Биринчиден, 16-25 ж-а 26-35 жаш курак тобундагыларда респонденттердин көпчүлүк бөлүгү бул суроого ал туурасында эч нерсе билбейбиз деп жооп кайтарышкан (тиешелүү тартипте 45,2% ж-а 29,5%). Экинчиден, улуу курактагы респонденттер бул суроого жооп катары пособиелердин эң аз суммасына шылтоо кылышты.

ЖАҢЫЛЫКТАРДЫН РЫНОГУ

— жаңылыктардын ж-а товарлардын сатылуучу шарты ж-а оруну, инновациялык ишкердүүлүктүн экономикалык формасынын (түрүнүн) ж-а механизмдеринин системасы. Ж. р-гу өнөр жайлык мечиктердин объектилеринен сырткары, автордук укук м-н жакталбаган ж-а патенттештирилбеген, бирок өнөр жай менчигине тыкыз байланыштуу информациялык продуктыларды да камтыйт.

ЖАРАТЫЛЫШ РЕСУРСТАРЫ
же «Жер». Жаратылыш ресурстары — товарларды өндүргөндө ж-а кызмат өтөөлөрдө колдонулуучу табигый байлык. Буларга жандуу жаратылыш, минералдык ж-а токой ресурстары, ошондой эле биздем алып жаткан аба, ичин жаткан суу сыяктуу нерселер кирет. Кыргызстан жаратылыш ресурстарына бир топ бай. Жаратылыш ресурстарын өндүрүш фактору катарында айтканда, экономисттер көбүнчө «Жер» терминин колдонушат.

Тоо кендери, сырьёлук ресурстар, металл ж-а металл эмес пайдалуу казылып алынуучу кендер, алардын запасы, минералдык-сырьёлук ресурстар (сурьма, сымап,

азыктануучу күн батареялары («КХМЗ» МАК);

б) токтун күч преобразователдери, күч вентилдери (өткөөлдөрү) (Кажы-Сайдагы ЭТЗ ж-а Кеминдеги ЭТЗ).

III. Радио ж-а электротехника буюмдары — телевизорлор, радиокабылдагычтар, видеомагнитофондор, компьютерлер, сааттар, токтун күч ж-а күн преобразователдери ж-а башкалар.

Комплекстин курамына иштеп жаткан ишканалар («Жанар» АК, «Ак-Марал» АК, «Ала-Тоо» НПО ж.б.), ошондой эле менчиктин ар кыл формасындагы жаңы, чакан ж-а орто ишканалардын зарыл кенири тармагы.

Бул комплекс түз туруктуу кооперациялаштырылган байланыштардын алкагында иштөөгө тийиш.

1. «Кристалл» МАК төмөнкүлөрдү сатып өткөрө алат:

Кварц тигелдери — «КХМЗ» МАКына; Россияга, ошондой эле Борбордук Азия регионунун, Европалык Союздун рынокторунда;

Трихлорсиланды — Россиядагы Подольск ХМЗына;

«КХМЗ» МАКынын поликристалл кремнийин — Россиядагы «Элма» АКсына; Борбордук Азия регионунун ж-а Европалык Союздун рынокторунда.

2. «КХМЗ» МАКы төмөнкүлөрдү сатып өткөрө алат:

Монокристалл кремнийин — Россиядагы «Элма» АКсына ж-а башкаларга;

а) Борбордук Азия регионунун ж-а Европалык Союздун рынокторунда (кремний пластиналары, ар түрдүү көп катмарлуу структуралар);

алтын, сейрек кездешүүчү элементтер, көмүр, кен эмес сырьёнуун түрлөрү), отун энергетика ресурстары кирет. Жаратылыш ресурстарына айыл чарбасында пайдаланылуучу жер ресурстары да кирет.

ЖАРЫМ ӨТКӨРГҮЧ Ж-А РАДИОЭЛЕКТРОНДУК КОМПЛЕКС. Жарым өткөргүч материалдарды ж-а алардан жасалган буюмдарды чыгаруу б-ча өндүрүш комплексин түзүүнүн башкы багыттары төмөнкүлөр болуп эсептелет:

I. Жарым өткөргүч материалдар (сырьёлук сектор):

- поликристалл кремнийин, кварц тигелдерин, трихлорсиланды чыгаруу (Таш-Көмүр шаарындагы «Кристалл» Мамлекеттик акционердик коому);

- монокристалл кремнийин чыгаруу (Орловка поселкасындагы «КХМЗ» Мамлекеттик акционердик коому):

а) электрондук сапат;

б) күн сапаты.

II. Жарым өткөргүч материалдардан жасалган буюмдар:

- микроэлектроника үчүн:

а) монокристалл кремнийинен жасалган жылмакай ж-а жалтырак пластиналар («КХМЗ» МАК);

б) эпитаксильдик кремний структуралары (бир катмарлуу ж-а жашыруун катмарлуу) («КХМЗ» МАК);

в) интегралдык схемалар («КХМЗ» МАК ж-а жаңы бөлүнүп чыккан ишканалар);

- электротехника үчүн: өндүрүшкө багышталган монокристалл кремнийинин пластиналары;

а) турмуш-тирчилик радиоэлектрондук аппаратуранын өзгөчө

б) Россиянын, Борбордук Азия регионунун, Европалык Союздун рынокторунда;

в) радиоэлектрон өнөр жайынын ишканалары үчүн ички рынокто.

«Кристалл» МАКында ж-а «КХМЗ» МАКында жарым өткөргүч материалдарды гана чыгаруу көлөмдөрү төмөнкүлөрдү түзөт:

- кварц тигелдери — 35-40 мин даана,

- трихлорсилан — 3000-5000 тонна,

- поликристалл кремнийи — 600-700 тонна,

- монокристалл кремнийи — 120-140 тонна.

Жогоруда баяндалгандарга негизденүү м-н бул комплексти 2005-жылга чейинки мезгилде өнүктүрүүнүн максаттуу программасын иштеп чыгуу максатка ылайыктуу.

ЖАСоО ӨНӨР ЖАЙЫ (иштетүү өнөр жайы) — ө. жай ж-а а. ч. сырьёсунан түрдүү продукция чыгаруучу өндүрүш тармагы. Буга кара ж-а түстүү металл өндүрүшү, хим. ж-а нефть продукт алуу, машина ж-а жабдык, жыгаччылык ж-а целлюлоза-кагаз ө. ж. буюмун жасоо, цемент ж. б. курулуш материалдарын, жеңил, тамак-аш ө. ж. продукциясын чыгаруу, ө. ж. буюмун оңдоочу ишкана ж. б. кирет.

ЖАШОО ДЕНГЭЭЛИ — калктын материал ж-а рухий байлыкты керектөө денгээли, коомдук өндүрүштүн өнүгүү баскычында байлык м-н канаттануу даражасы. Калктын жыргалчылык абалын туюнткан сан ж-а сапат көрсөткүчү: киши башына накта кирешенин

канчадан туура келиши, азык-түлүк, азык-түлүк эмес товар керектөө м-н тейлөө кызматынын денгээли, түрүнүн арбындыгы, негизги керектүү нерселердин баасынын, турак жай, коммуналдык тейлөө, кире акысынын денгээли, жумуш күнү м-н жумуш жумасынын узактыгы, турмуш шарты, коомдук керектөө фонду төлөмү м-н жеңилдик көлөмү, билим, мед. тейлөө денгээли, өмүрдүн орточо узактыгы ж. б. м-н мүнөздөлөт.

ЖАШОО ҮЧҮН ЗАРЫЛ БОЛГОН КАРАЖАТ МИНИМУМУ — калктын тиричилик аракетин колдоого зарыл болгон турмуштук каражаттардын акчалай бааланыш минимуму. К. Калктын турмуш денгээли.

ЖАҢЫ ТЕХНИКАНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ — жаңы тех. каражаттын чарбадагы натыйжасын, аны чыгаруу ж-а колдонуу максатка ылайык экендигин көрсөтөт. Ж. т. э. н. абсолюттук ж-а салыштырмалуу болуп айырмаланат: биринчиси алына турган натыйжанын (продукциянын көп чыгарылышы, анын өз наркынын төмөн болушу, пайданын көбөйүшү түрүндө) жаңы тех-ны жаратууга ж-а өндүрүшкө киргизүүгө кеткен чыгымга катнашы м-н өлчөнөт; экинчиси жаңы тех-нын бир нече үлгүлөрүнөн эң жакшысын тандап алуу үчүн колдонулат.

ЖЕЗ ӨНӨР ЖАЙЫ — түстүү металлургия тармагы. Жез кенин казып ылгап, жез чыгарат.

ЖЕКЕ ЖУМУШ УБАКЫТЫ — адам (ишкана) продукция бирдигин чыгарууга жумшаган убакыт. Коомдук зарыл жумуш убагынан ойдо же ылдый болушу мүмкүн.

Бул убакыт товардын жеке наркын аныктайт.

ЖЕКЕ КАПИТАЛ — коомдук капиталдын ичинен капиталисттин жеке менчигиндеги бөлүгү.

ЖЕКЕ КЕРЕКТӨӨ — материал, нерсени калк пайдаланышы; о. эле тамак-аш, кийим-кече, үй-жай, билим, маданият, эс алуу сыяктуу керт муктаждыгына жумшашы.

ЖЕКЕ МЕНЧИК — адамдардын ж-а фирмалардын өндүрүш каражаттарына өзүнчө ээ болушу.

ЖЕКЕ СЧЕТ (бухг) — уюм же айрым адам м-н эсептешүү үчүн колдонулчу талдама эсеп счёту.

ЖЕКЕ ТУРАК-ЖАЙ КУРУЛУШУ калктын каражаты м-н банк кредитинин эсебинен курулат; көбүнчө айыл жерлеринде негизинен бир үй-бүлөлүк үйлөр салынат: алар жеке куруучунун менчиги болот.

ЖЕКЕЧЕ ЭМГЕК ИШКЕРДИК — товарлар ж-а кызмат көрсөтүү б-ча, коомдун мүчөлөрүн жумуш м-н камсыздоо өзүнүн эмгегине жараша кошумча киреше алууга мүмкүнчүлүгү бар граждандардын коомдук пайдалуу аракети.

ЖӨНГӨ САЛЫНУУЧУ РЫНОК ЭКОНОМИКАСЫ — реалдуу түрдө өз алдынча жашаган ж-а ишканалардын экономикалык жоопкерчилигин, товар чыгарууда эркин ишкерлердин рынок конкуренциясынын принциптерин сактоо ж-а калкты социалдык жактан камсыздоодогу өндүрүштүн пайдаланууга ылайыкталган ийкемдүүлүк системасы.

ЖЕР — өндүрүш каражаты катары эмгек үчүн зарыл материал шарт, анын эң маанилүү зат факторлорунун бири. Ж. айыл ж-а токой чар-

басында — нег. табигый өндүрүш каражаты рыноктук экономиканын шартында бааланып, соода-сатык нерсеси болуп калат. Жердин негизги өндүрүштүк касиети — анын күрдүүлүгүндө. Жердин экон. баасы өлкөнүн жер кадастрында айтылат. Ж. баасы суроо-сунуш законуна карата белгиленет.

ЖЕР АРЕНДАСЫ — жер ээси жер участкасын убактылуу башка бирөөгө (арендаторго) чөп ооз (аренда төлөм) үчүн чарбачылыкка берүү. Жерди үлүштөш, ортоктош, шериктеш, күндүккө арендаго болот. Булар азыр дүйнөдө ж-а К-нда кеңири жайылган.

ЖЕР БААСЫ — жер рентасы. Белгилүү жер участкасынан тийүүчү рентага барабар акчалай киреше суммасы. Процент м-н эсептелет. Рынок өнүккөн сайын жогорулайт.

ЖЕР ЖАЙГАШТЫРУУ — жер пайдалануу чаралары. Долбоорлоо сүрөткө тартуу ж-а изилдөө жумуштарын камтыйт.

ЖЕР КАДАСТРЫ — жердин табигый абалы, чарб. мааниси, о. эле укуктагы орду ж-дөгү маалымат жыйындысы. Жерди натыйжалуу пайдалануу ж-а жер ресурсун коргоо үчүн керектелет. Ж. к. жер каттоо, жердин саны м-н сапаты ж-дөгү мамл. эсеби, топурак бонитировкасы, экон. баасы туурасындагы маалыматтарды камтыйт.

ЖЕР МЕНЧИГИ — белгилүү тарыхый коомдо жерди табигый нерсе катары менчиктеп алуу формасы. Жер айыл ж-а токой чарбасында башкы өндүрүш мамилесин туюнтат.

ЖЕР ПАЙДАЛАНУУ — белгилүү шартка же закон тартыбине

ылайык жер пайдалануу. К-нда жер жеке менчик катары (мекеме же майда эмгекчи дыйкан менчиги) пайдаланылат да, жерди арендага берүү келишими аркылуу жөнгө салынат.

ЖЕР РЕНТАСЫ — жер ээсинин туруктуу кирешеси; бул аркылуу жер жеке менчик экендиги ишке ашырылат. А. ч-да ж-а белеңдөө ө. жай тармактарында түздөн түз өндүрүүчүлөр чыгарган кошумча продуктунун бөлүгү; аны жер ээси алат. Феодализмде феодал рента, дифференциал ж-а монополия ренты болот.

ЖЕР РЕФОРМАЛАРЫ — О. Азияда ж-а Казакстанда 1921-22, 1925-29-ж. жүргүзүлгөн. Совет бийлигинин органдары ишке ашырган. Пайдаланылыштын колониялык жер саясатынын кесепеттерин, жерди ж-а сууну пайдалануулагы феодал-уруучулдук калдыктарды жойгон. Байлардын жерлери мамл. жер фондусуна өткөрүлгөн, жери аз ж-а жерсиз дыйкандарга бөлүштүрүлүп берилген; сууну бөлүштүрүү К-нда бийлигинин органдарынын карамагына өткөрүлгөн. Бул реформалар а.ч-н коллективдештирүү үчүн өбөлгө түзгөн. Совет бийлиги кулагандан соң К-да жер мамл-тик менчиктен ажыратылып дыйканга бөлүнүп берилген. Жер К-нда жеке менчикке өткөн, жер реформасы 90-ж. өткөн.

ЖЕРГИЛИКТҮҮ БЮДЖЕТТЕР — жерг. мамл. бийлик органдарынын бюджеттери. Алардын каражаты жерг. чарба тармактарын өнүктүрүүгө, о. эле билим берүүгө, медицина жагынан тейлөөгө ж.б. жумшалат.

ЖЕРГИЛИКТҮҮ ЖАМААТТАР — өздөрүнүн ыйгарым укуктуу ж-а

баш-ка органдары аркылуу жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүүдө жалпы таламдар м-н бириккен айылдын же шаардын калкы.

ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА БАШКАРУУ — калктын таламдарынан, анын тарыхый, улуттук-этностук ж-а башка өзгөчөлүктөрүнөн келип чыгып, жергиликтүү маанидеги маселелерди өз алдынча, демилге көтөрүп ж-а өзүнүн жоопкерчилиги астында чечүүчү граждандардын иш-аракеттеринин уюму. Жергиликтүү өз алдынча башкарууну калк бийлигинин өкүлчүлүктүү органдары (кештер, комитеттер ж.б.у.с), тиешелүү башкаруу органдары (жергиликтүү администрациялар), граждандардын жыйындары, түздөн-түз демократиянын башка аймактык формалары аркылуу ишке ашырат. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары айрым мыйзамдуу мамлекеттик ыйгарым укуктар ж-а функцияларга ылайык иш жүргүзүшү мүмкүн.

ЖЕРГИЛИКТҮҮ ӨНӨР ЖАЙ — Жергиликтүү өкмөткө караштуу ө.ж. ишканалары, бирикмелер кирет.

ЖЕРГИЛИКТҮҮ САЛЫК Ж-А ЖЫЙЫМ — мамл. жерг. бийлик органдарынын кирешесине түшкөн ж-а алар чыгымдоочу салык м-н жыйым.

ЖЕҢИЛ ӨНӨР ЖАЙЫ — эл көп керектөөчү буюм-тайым даярдоочу ө.ж. тобу. Нег. тармактарына кийим тигүү, кездеме, булгаары, куну тери ж-а бут кийим чыгаруу кирет.

ЖИБЕК — жаныбарлар алынуучу чыныгы (табигый) текстиль жиби; жибек курттарынын бездеринен бөлүнүп чыккан продукт. Бир нече жибек пилласын коштоп жандыруудан Ж. сырьёсу алынып, андан

чийратылган Ж. иштелип чыгарылат. Ал сокмо өндүрүшүндө пайдаланылат ж-а тигүү жиптери алынат. Калдыктарынан кайрадан иштелип жип жасалат да, андан креп-дешин, парашют полотносу ж.б. кездемелер даярдалат.

ЖИБЕКЧИЛИК — а. ч. тармагы; ал пилла алуу максатында жибек куртун көбөйтөт. Анын сырьёсунан нак жибек даярдалат. Ж. кытайда б. з. ч. 3-миң жыл мурун пайда болгон.

ЖИБЕРИЛҮҮЧҮ ВЕКСЕЛЬ — вексель чыгаруучунун карызды төлөөдөгү үчүнчү кишиге берилген сөзсүз буйругу.

ЖИРО — 1) акчасын бир счетко которуп коюп сатып алуу эсебинин түрү. 2) индосамент сыяктуу. 3) ж-нүн ылдамдыгы — аларды натыйжалуу пайдалануу көрсөткүчү. Мисалы айланма каражаттын бир жүгүрүмд. 70 күнгө жакын болушу мүмкүн.

ЖООПКЕРЧИЛИГИ ЧЕКТЕЛГЕН КООМ — өз ара келишим түзүү м-н юридикалык адамдар же граждандардын салымдарын бириктирүү м-н жоопкерчилигинин чени өздөрүнүн мүлкүнө гана таяндык болгон юридикалык адам.

ЖУМУШ АПТАСЫ — календардык апта ичиндеги жумуш убактысынын закондо белгиленген узактыгы. Анын негизги түрү — эки дем алыш күндүү 5 күндүк Ж. а.

ЖУМУШ КҮНҮ — эмгекчинин ишкана, уюм, мекемеде сутка ичинде иштөөчү убактысы. Ж. к. зарыл ж-а кошумча жумуш убактысына бөлүнөт.

ЖУМУШ КҮНҮН АНЫКТОО — жумуш убактысынын пайдаланылышы талдоо ыкмасы. Бул жу-

муш күнүнүн текке кеткен убагын ж-а себепин аныктоо, норматив белгилөө үчүн колдонулат. Мында ар бир жумушчу, бригада жумшаган бардык жумуш убагы катталат.

ЖУМУШ МЕЗГИЛИ — түздөн-түз жумушта эмгектенип, продукт наркын жаратуу убагы. Өндүрүштөгү өтө керек убак. Бул убакта жумушчу эмгек куралын урунуп, эмгек затынан продукт чыгарат. Ж. м-нин узактыгы продукт чыгаруу өзгөчөлүгүнө, эмгек өндүрүмдүүлүгүнө жараша болот. **ЖУМУШ ООРДУГУ** — продукция бирдигин жасоого же белгилүү бир ишти аткарууга кеткен жумуш убактысын мүнөздөөчү экон. көрсөткүч. Жумуш канчалык жеңил болсо, эмгек өндүрүмд. ошончолук жогору болот.

ЖУМУШ УБАКТЫСЫ — коомдук уюмдаш эмгекке жумушчу катышкан убакыт. Ж. у. иш күнүнүн, жумасынын, айынын же жылынын узактыгы м-н өлчөнөт. О. эле Ж. у. ар түрдүү эмгекке убакытты жумшоону эсептөөнүн бирдей коомдук чени.

ЖУМУШ УБАКЫТ ФОНДУСУ — бир жумушчунун айга, кварталга, жылга пландаштырылчу иш убагы. Жумушчулардын зарыл санын ж-а алардын пайдаланылышын аныктоо үчүн эсептелет. Чен бирдиги катары адам саат, адам күн колдонулат.

ЖУМУШ ЧӨЙРӨСҮ — иш орунунун айланасы. Ж. ч. адамдын көз алды, иш учурундагы кыймылы ж-а калыбы (отурушу, турушу) м-н чектелет. Ж. ч-нүн кеңдиги адамдын кесибине, физиол. ж-а дене түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө жараша болот.

ЖУМУШКА УБАКТЫЛУУ ЖАРАМСЫЗДЫК — эмгекке жарамдуулугун, о. эле иштөө мүмкүнчүлүгүн (мис., карантин, үй-бүлөдөгү оорулу адамды багуу учурунда) убактылуу жоготуу.

ЖУМУШСУЗДУК — жумушка жарактуу калктын бир бөлүгү өз жумуш күчүн колдоно албай, «ашык» калк, резерв эмгек армиясы болуп калганда пайда болот. Ж. капит. жыйымдын жалпы законунун таасиринен чыгат; экон. кризисте, төмөндөө ж-а андан кийинки депрессия мезгилинде жумушчу күчтү керектөө кескин кыскарышынын натыйжасында күчөйт. Ө. ж. оңуккөн капит. өлкөлөрдө дайыма кайталанып турат. 2002-ж. К. да атайын катталган маалымат б-ча толук жумушсуздардын саны 60,2 миң адамга жеткен.

ЖУМУШСУЗДУК **БАНКЫ** (профсоюз банкы) — өлкөлөрдө профсоюз ж-а кооперация уюштуруучу банк. Алгачкы Ж. б. 20-к. дин 20-жылдары уюшулган. Профсоюз каражатынын кунун качырбоону, жумушчу уюмдарына карызга жардам берүүнү көздөйт. Азыр Австрия ж-а ГФРде ж.б. көп тарап. капит. кадимки банк болуп калды. Мындай банктардын каражатынын кыйла бөлүгү жеке менчик ишканаларга жумшалат.

ЖУМУШСУЗДУК Б-ЧА ПОСОБИЕ — өлкөлөрдө жумушсуздарга берилүүчү акчалай жардам (эреже катарында а.ч. кызматкерлерине берилбейт), адатта, белгиленген стажы бар, тиешелүү мүчөлүк акыларды толугон, жумушту активдүү издеп, эмгек биржасында дайыма катталып турган жумушсуздарга гана берилет.

ЖУМУШСУЗДУКТУН ЭКОНОМИКАЛЫК ЧЫГЫМДАРЫ. Жумушсуздук, негизги макроэкономикалык проблемалардын бири катары, экономикалык ж-а социалдык натыйжаларга ээ. Жумушсуздуктун Оукендин законунда сүрөттөлгөн экономикалык чыгымдарына токтололу. Экономиканын кызмат өтөшүнүн ж-а жумушсуздуктун натыйжасы өз ара байланыштуу экендигин белгилейбиз.

а. Ресурстарды толук пайдалануу учурунда (иш м-н толук камсыз болуу учурунда), б.а. жумушсуздуктун табигый деңгээлинде, экономикада төмөнкүчө аталган өндүрүш көлөмү $Y^* \text{ түзүлөт:}$

· экономиканын өндүрүштүк потенциалы, же

· продукция чыгаруунун табигый деңгээли, же

· потенциалдуу УДП – фрикциялык ж-а структуралык жумушсуздуктун шартында өлкөнүн өндүрүшүнүн көлөмү.

в. Ресурстарды толук эмес пайдалануу учурунда, б.а. циклдик жумушсуздуктун шартында экономикада Y^* айырмаланган УДП (Y)нын реалдуу (иш жүзүндөгү) мааниси түзүлөт.

с. $(Y - Y^*)$ ортосундагы айырма төмөнкүчө аталат:

· УДПнын көлөмүнүн артта калышы,

· УДПнын көлөмүнүн четтеп кетиши,

· Продукциянын абсолюттук коромжулуктары – бул экономика өндүрүштүк потенциалдын толук эмес пайдаланылышынан улам жоготкон продукция, б.а. сөз жумушсуздуктун экономикалык чыгымдары ж-до жүрүп жатат.

орточо эмгек акысынын өлчөмүндө төлөнүүчү акчалай сумма.

ЖУМУШТАН ТЫШКАРЫ УБАКЫТ — коомдук өндүрүштө эмгектенүүгө жумшалбаган убакыт. Рухий өркүндөөгө, эс алууга, көңүл ачууга, спортко сарпалуучу бош убакытта ж-а жумушка барып келүүгө, күч-кубатты калыбына келтирүүгө ж-а физиол. Керектөөлөрдү (уйку, тамак) канааттандырууга, үй чарбасы м-н өзүмдүк көмөкчү чарбаны жүргүзүүгө ж. б-га кеткен убакытты камтыйт.

ЖУМУШТАН ЧЕТТЕТҮҮ — укукта кызматкерге эмгек акысын төлөөнү токтотуп, иштешине убакт. тыюу салуу. Закондо каралган учурларда, тиешелүү укуктары бар органдардын (мис., тергөө) сунушу б-ча гана ишке ашырылат.

ЖУМУШЧУ КҮЧ — адамдын жумушка жарактуулугу, б.а. анын өндүрүштө колдонулуучу кара күчү м-н рухий жөндөмү. Ж. к. товар катары пайдаланылат. Анын өзүнө таандык эки касиети: керектөө наркы ж-а наркы болот.

ЖУМУШЧУ КҮЧ БААСЫ — жумушчу күчтүн акчалай наркы (к. Эмгек акы).

ЖУМУШЧУ КҮЧ НАРКЫ — кадимкидей эмгектенүү, үй-бүлө багуу өндүү жумушчунун жашашына зарыл каражат наркы. О. эле буга жумушчунун маданий муктаждык, билим алуу, кесипке ээ болуу чыгым да кирет.

ЖУМУШЧУ КҮЧТӨРҮНҮН МИГРАЦИЯСЫ — жашоо орду ж-а жумушунун өзгөрүүсүнө байланышкан эмгекке жарамдуу калктын бир элдик пункттан экинчи жерге которулушу.

Иш жүзүндөгү статистикалык катарларды талдап чыгуу УДПнын көлөмүнүн артта калышы м-н жумушсуздуктун деңгээлинин ортосунда корреляция бар экендигин көрсөтөт: жумушсуздуктун деңгээли канчалык жогору болсо, продукциянын абсолюттук коромжулуктары ошончолук көбүрөөк болот. Башкача айтканда, жумушсуздуктун термелүүлөрү УДПнын термелүүлөрү м-н байланышкан. Бул көз карандылыкты Артур Оукен математикалык жактан Оукендин закону катары бөлүп чыгарган, ал төмөнкүдөй түргө ээ:

$$(Y - Y^*) / Y^* = -K^*(U - U^*),$$

мында: $K = 2-3$ – Оукендин коэффициентин деп аталган, УДПнын циклдик жумушсуздукка карата сезимталдыгынын коэффициенти,

$(U - U^*)$ – циклдик жумушсуздук,

$-1/$ – белгиси УДПнын көлөмүнүн ж-а циклдик жумушсуздуктун артта калышынын тескери көз карандылыгын билдирет.

Рынок экономикасы болгон өлкөлөрдө жумушсуздук туруктуу мүнөзгө ээ болот.

ЖУМУШТАН БОШОТУУ — эмгек келишимин админ-нын демилгеси б-ча жокко чыгаруу. Ж. б. эреже катарында профсоюз к-тинин макулдугусуз ишке ашырылбайт.

ЖУМУШТАН БОШОТУУ ПОСОБИЕСИ — укук б-ча белгилүү бир негизде иштен бошотулган учурда (аскер кызматына чакырууга, мурун ушул орунда иштеген жумушчуну же кызматчыны ишине кайра орноштурууга д. у. с. байланыштуу) жумушчуга же кызматчыга эреже катарында 2 айлык

ЖУМУШЧУ КҮЧТҮН КАЛЫ-БЫНА КЕЛИШИ — адамдын кара күчү м-н рухий дүйнөсүнүн кайра толукталып турушу, ишке жарактуулугу ордуна келиши.

ЖУМУШЧУ ТАБЫ — азыркы коомдун нег. таптарынын бири, ж. т. (пролетариат) — өндүрүш каражаттарынан ажыраган, өз жумушчу күчүн сатуу м-н күн көргөн ж-а капиталдын эзүүсүндө болгон жалданма жумушчулар. Жумушчу табынын жалпы калктын ичиндеги салыштырма салмагы үй-бүлөлөрүн кошуп алганда 1913-ж-дагы 14,6%тен, 1959-ж. 49,5%ке чейин өскөн. СССРде жумушчулардын саны 1981-ж. 80 млндой болуп, өлкөдөгү бардык иштеген калктын 2/3 бөлүгүн, б. а. эмгекчилердин көпчүлүгүн түздү. Азыркы статистика мындай эсепти жүргүзбөйт.

ЖУМШАЛГАН КАРАЖАТТЫ АКТОО — капиталдык салымдарды ж-а экономикалык эффективдүүлүк мамилени аныктоодогу көрсөткүч.

ЖҮГҮРТҮҮ (экон.) — товар өндүрүшүндө эмгек продуктусу, акча ж. б. менчик буюм-мүлктү соода-сатык аркылуу товар катары алмашуу формасы.

ЖҮГҮРТҮҮ САЛЫГЫ — кыйыр салыктын бир түрү, товар баасынын үстөгү болот, туруктуу тариф б-ча товар баасы м-н планда каралат, сыртынан гана салык сыяктанат.

ЖҮГҮРТҮҮ САРПЫ — товар жүгүртүү чыгым. Ж. с. накта ж-а кошумча чыгым болуп бөлүнөт. Накта чыгым соода-сатыктан пайда болот да, товар наркын көбөйтпөйт. Кошумча сарп жүгүртүү чөйрөсүндө өндүрүштү улантууга: товар жеткирүү, сактоо,

топтоо, таңгактоо ж.б-га байланыштуу келип, товар наркын көбөйтөт.

ЖҮГҮРТҮҮ УБАКЫТЫ (экон) — капиталдын же ишкана каражатынын жүгүртүүдө болуу убагы. Буга даяр продукция складга түшкөндөн тартып сатылганга чейинки убак, жаңы өндүрүш каражатын сатып алып жумушчу күчтү жалдаганга чейинки убакыт кирет.

ЖҮК ЖҮГҮРТҮҮ — транспорт ишинин негизги көрсөткүчү. Ташылган жүктүн салм. (т. м-н) аралыгына (км. м-н) көбөйтүлүп чыгарылат.

ЖҮК ТАШУУ — ар түрлүү транспорт м-н жүк жеткирүү.

ЖЫГАЧЧЫЛЫК ӨНӨР ЖАЙЫ — тактай, устун, фанера, такта, курулушка керектүү буюм, ширенке, мебель, жыгач идиш ж. б. продукция даярдайт.

ЖЫЙЫМ НОРМАСЫ — жыйналып жаткан кошумча нарк санынын иштеги капиталга же бардык кошумча нарк санына катышы. Ж. н. ул. кирешенин жыйым үчүн пайдаланган ж-а жыйым фондун түзгөн үлүшүн көргөзөт.

ЖЫЙЫНТЫК ВЕДОМОСТЬ — жыйынтык эсеп маалыматтарын жер-жерден келген счетторду бирдей белгилери б-ча көрсөтүп ж-а мезгил-мезгили м-н жалпылап туруу үчүн колдонулат; анда экономизмуну бирдей чарб. эсеп-кысаптын жыйынтык суммалары чогултулат.

ЖЫЙЫНТЫК СЧЕТ — бухгалтертик эсептин негизги счёту. Ишканадагы бардык материал ж-а алардын пайдаланышы ж-дө жалпы маалымат берет же тапшыруучуларга берсе карыздын жалпы

3

көлөмү, продукция чыгаруу чыгымынын жалпы суммасы ж.б. чагылдырылат. Акча м-н эсептелет.

ЖЫЙЫНТЫК ЭСЕП — экон. жактан бир өңчөй чарба каражаттары, алардын булактары ж-а чарб. иштин жалпысынан акчалай туюнтулушу. Бух. эсебинен жыйынтык счетторунун негизинде эсептелет. Финансы-кредит мекемелеринде Ж. э. бюджетти эсептөө, анын аткарылышын ж-а кредит эсеп-кысабын контролдоо үчүн колдонулат.

ЖЫЛКЫ ЧАРБА — мал чарба тармагы. Негизинен асыл тукум, спорттук жылкы асырайт. Жерг. жылкынын 45тен ашык породасы м-н тобу көбөйтүлүүдө.

ЖЫЛУУЛУК ЭЛЕКТР БОРБОРУ (ЖЭБ) — электр энергиясы гана эмес буу ж-а ысык суу түрүндө керектөөчүлөргө жиберилүүчү жылуулукту да иштеп чыгаруучу жылуулук электр станциясы.

ЖЫЛУУЛУК ЭНЕРГЕТИКАСЫ — жылуулук тех-сынын тармагы; ал жылуулукту башка түрдөгү энергияга көбүнчө мех. ж-а өзгөртүп түзөт. Мех. энергия жылуулук күч бергич установкаларда пайда болот ж-а кандайдыр бир жумуш аткаруучу машиналарды же электрмех. Генераторлорду кыймылга келтирүү үчүн пайдаланылат. Булардын жардамы м-н электр энергиясы иштелип чыгат. Жылуулукту түздөн-түз электр энергиясына өзгөртүп түзүү үчүн жылуулук электр генераторду, жылуулук эмиссиялык өзгөртүп түзгүчтөр кызмат кылат; тез жакшыртылуучу магнит-гидродинамикалык генераторлор келечектүү. Чарбадагы бул тармак экономиканын бардык багыттарына негиз болуп саналат.

ЗАВОД — 1) жумуш жүрүшү механикалаштырылган ө.ж. ишканасы. Саясий экономияда З. Фабрика м-н бирдей түшүнүктү берет. 2) Асыл тукум мал асыроочу чарба (жылкы З).

ЗАЕМ — өкмөт тарабынан чыгарылуучу баалуу кагаздар. Элге болжолдуу мөөнөткө таратылып берилет. Андан чогулган акчаны өкмөт белгилүү бир мөөнөттөн кийин кайрып берүүгө милдеттенет.

ЗАЕМ ӨЗГӨРТҮҮ — мурда чыгарылган мамл. заемду жаңы заем м-н алмаштыруу. Карызды кайтаруу мөөнөтүн узартуу ж-а заем процентинин көлөмүн өзгөртүү (адатта, азайтуу) максатында алмаштырылат.

ЗАЕМДУК КАРАЖАТ — мамлекеттик же атайын банкта эл чарбасынын баштапкы звеносу же ишканасынын убактылуу пайдаланган акча каражаты.

ЗАКАЗДАР — ишканалардын ж-а фирмалардын чарбалык аракеттерин уюштуруу-экономикалык ж-а улуттук жактан жөнгө салуу. Негизги формасы болуп продукцияны өндүрүү ж-а жөнөтүү б-ча мамлекеттик заказ эсептелет.

ЗАКАЗДАР ПОРТФЕЛИ — ишкананын өндүрүштүк кубаттуулугун, экономикалык жактагы келечегин, товардык рыногу м-н бирге белгилүү мөөнөткө же күнгө жайлаштыруудагы фирманын заказдарынын жыйындысы.

ЗАЛОГ (күрөө) — ссуданы кайрып берүүдө төлөөгө жөндөмсүз болгон кредиттик келишимде көрсөтүлгөн заемщиктин мүлкү.

ЗАРЫЛ ЖУМУШ УБАКЫТЫ — зарыл продукт чыгарууга кеткен убакыт.

ЗАРЫЛ ПРОДУКТ — материал өндүрүштө иштеген жумушчулар жараткан жаңы нарктын бөлүгү; ал тийиштүү социалдык экон. шартта жумушчу күчүн калыбына келтирүү үчүн зарыл нарк болуп саналат.

ЗАРЫЛ ЭМГЕК — материал өндүрүштө иштеген жумушчу зарыл продукт чыгарууга жумшаган эмгек.

ЗАТТАГЫ ЭМГЕК, к. *Мурдагы эмгек*.

ЗЫЯН ТАРТУУ — өндүрүшкө кеткен ж-а товарларды сатууда алынган кирешеге караганда чыгымдын жогорулашы, чарбаны эффективдүү жүргүзүлбөгөндүгүнүн, бааларды түзүүдөгү жетишпегендиктердин натыйжасында ишканалардын, уюмдардын материалдык ж-а акча ресурстарынын жоголуусу.

И

ИЗИЛДӨӨЛӨРГӨ Ж-А ИШТЕП ЧЫГУУЛАРГА ЖУМШАЛУУ-ЧУ ИЧКИ ЧЫГЫМДАР — илимий изилдөө ж-а тажрыйба-конструктордук жумуштарды (НИТКЖ) уюмдун өз күчү м-н аткарууга кеткен чыгымдары, анын ичинде утумдук, ошондой эле капиталдуу чыгымдары.

ИЙРИ ӨТКӨРҮҮ (сатуу) — рынокто бул же тигил баанын деңгээлинде сатып алынуучу, математикага көз каранды баанын деңгээли м-н товардын көлөмүнүн графикалык сүрөттөлүшү.

ИМПОРТ — импорттор мамлекеттин ички рыногунда сатуу үчүн сырттан келтирилген товарлар, технологиялар ж-а капиталдар.

ИМПОРТТУК КВОТАЛАР импортту сан жагынан чектөөгө (кээ-

де анын наркын да) мүмкүндүк берет. Квоталарга лицензияларды жайгаштыруу атаандаштык м-н баа эмес негизде байланышкан «сарттоо методу» б-ча кээ бир фирмаларга ачык артыкчылыктарды берүү системасынын негизинде аукциондон сатуу жолу м-н жүргүзүлөт.

ИННАУДИТ — бухгалтердик ж-а финансылык эсеп-кысапты көзөмөлдөөчү чарбалык эсептеги акционердик коом.

ИНВЕСТИЦИЯ (нем. Investition, лат. investio — кийингем) — өлкө ичинде ж-а чет өлкөдө экон. тармактарына узак мөөнөткө капитал сарттоо. Финансылай И. (баалуу кагаз сатып алуу) ж-а накталай И. (курулушка, а. ч-га, ө. ж-га ж.б. капитал жумшоо) болот. Инвестициялар — бул каралып жаткан мезгилде инвестициялык товарларды чыгарууга жумшала турган өлкөнүн улуттук кирешесинин же чыгашасынын бир бөлүгү. Дүң инвестициялар — ордун бастыруу чыгымдары ж-а өндүрүштүк маанидеги жаңы товарлар. таза инвестициялар — алмаштырууну талап кылган эскирген фондундардын ордун бастырууга зарыл болгон сандан ашып кеткен өндүрүштүк маанидеги товарлардын бир бөлүгү.

ИНВЕСТИЦИЯ БАНКТАРЫ — ар түрдүү чарба тармагын финансылоочу ж-а узак мөөнөткө кредит берүүчү атайын банктар.

ИНВЕСТИЦИЯ ИШИН МАМЛЕКЕТТИК КОЛДОО. Өлкөлөгү инвестициялардын жалпы көлөмүн көбөйтүү максатында мамлекеттик жөнгө салуу аларда борборлоштурулган сарттоолордун үлүшүн бир азыраак көбөйтүү шартын коет.

Өндүрүш инфраструктурасынын кыйла бөлүгүн өнүктүрүүнү финансылоону мамлекет өзүнө алат.

Рынок экономикасына өткөөл мезгилде мамлекет инвестициялык ресурстардын кыйла бөлүгүн туракжай чарбасына, саламаттык сактоого, маданиятка, илимге социалдык чөйрөнүн мүмкүн болуучу керектөөлөрүн канааттандырууга жумшайт. Борборлоштурулган инвестициялык ресурстардын калган бөлүгүн өндүрүш чөйрөсүнө жеке, ата мекендик, чет өлкөлүк инвестицияларды стимулдаштырууга пайдаланышат.

Инвестициялык саясаттын соңку убактагы принциптүү жаңы менчиги тармактар м-н региондордун ортосунда капиталдык курулушка бюджеттик акча каражаттарын бөлүштүрүүдөн ачык-айкын объектилерди тандоо жолу м-н жарым-жартылай финансылоого ж-а ушундай объектилердин курамын конкурстук негизде түзүүгө өтүү болуп эсептелет.

Долбоорлорду мамлекеттик-коммерциялык финансылоонун конкурстарда аныкталган идеяларын өнүктүрүү үчүн эки жаңы механизмди — долбоорлорду сертификациялоону ж-а инвесторлорго мамлекеттик кепилдиктерди ишке ашыруу белгиленүүдө.

Долбоорду сертификациялоо инвесторлорду тартуу б-ча аукциондорду өткөрүүгө мүмкүндүк берет. Чет өлкөлүк инвесторлор м-н контракттар сертификациялоону жүргүзүү алардын долбоорлорго ишенимин алда канчалык жогорулата тургандыгын көрсөтүүдө. Бул инвестиция рыногунда капиталдардын конкуренциясын (атаандаштыгын) түзүүгө мүмкүндүк берет.

Экинчи механизм — жогору натыйжалуу инвестициялык долбоорду жүзөгө ашыруу инвесторго байланышсыз себептер м-н үзгүлтүккө учураган кезде жумшалап жаткан ресурстардын бир бөлүгүнүн курамы б-ча мамлекеттин милдеттенмелерин камтыган мамлекеттик кепилдиктерди жеке ата мекендик инвесторлорго берүү. Мында күрөө милдеттенмелерин кошкондо, инвесторлорго кошумча кепилдик милдеттенмелерин берүү зарыл.

Дүйнөлүк деңгээлдин талаптарына жооп берүүчү күрөө системасын уюштуруунун негизинде жогору натыйжалуу инвестициялык долбоорлордун мамлекеттик кепилдиктеринин шартын түзүү каралууда.

Таламдаш ишканалардын, өзгөчө чакан бизнестин өкүлдөрүнүн лизингди пайдаланышы аларга кредиттерди тартууга кайрылбастан, өндүрүштө жаңы прогрессивдүү жабдууларды ж-а технологияны, анын ичинде «ноухауну» пайдаланууга мүмкүндүк берет. Мында сатылып алынган жабдууларга акыны кийинчерээк төлөө ж-а муну м-н байланышкан бардык чыгашаларды өзүнүн продукциясынын (кызмат көрсөтүүлөрүнүн) өзүнө турган наркына кошуу салык салуу базасын ж-а салык төлөмдөрүн азайтууга мүмкүнчүлүк берет.

Лизинг мүлкүнүн негизги түрлөрүн чыгаруучулар үчүн, б.а. машина жасоо заводдору үчүн лизинг сатып өткөрүү рыногун кеңейтүүнүн, өз продукциясын сатып өткөрүүнүн кыйынчылыктарын жеңип чыгуунун жагымдуу мүмкүнчүлүктөрүн түзөт.

Келечекте турак-жай курулушунун ар кыл формаларын – мамлекеттик, жекече формаларын өнүктүрүүнү стимулдаштыруу багытын ырааттуу жүргүзүү, ошондой эле бул максаттарга финансылоонун бюджеттен тышкаркы булактарын, эң оболу калктын каражаттарын тартуу үчүн жагымдуу шарт түзүү белгиленүүдө.

Курулушу бүткөрүлбөгөн турак-жай үйлөрүн чарбалык жүгүртүүгө тартуу каралууда.

ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫН ТУРУКСУЗДУГУ. Инвестициялар – жалпы чыгымдардагы өтө туруксуз компонент. Инвестициялардын ж-а УДПнын динамикасын талдап чыгуу м-н, инвестициялар УДПга караганда кыйла көбүрөөк туруксуз. Бул төмөнкүдөй себептер м-н аныкталат:

а. Кызматтын узак мөөнөттөрү. Эскилиги кеткен жабдууларды: алмаштырууга, б.а. модернизациялаштырууга болот, бул инвестицияларды да көбөйтөт, оңдоп алып, дагы пайдалана берүүгө болот, бул жалпы инвестицияларды көбөйтпөйт.

в. Ири инновациялардын регулациялуу эместиги

Илимий-техникалык прогресс (ИТП) – инвестициялоонун башкы стимулу, бирок ири жаңылык киргизүүлөр дайыма боло бербейт. Ал эми мындай учур болсо инновациялар кескин өсөт, андан кийин турукташат.

с. Пайдалардын өзгөрүлмөлүүлүгү.

Ишкерлердин пайдасы – инвестициялар үчүн негизги булак. (Андан тышкары, тышкы карыз ж-а акцияларды чыгаруу инвестиция-

лардын булактары болуп эсептелет). Пайданын өзгөрүлмөлүүлүгү инвестициялардын өзгөрүүлөрүнө алып келет.

д. Күтүүлөрдүн өзгөрүлмөлүүлүгү

Инвестицияларды жумшоо ж-дө ишкерлердин ишенимине (үмүткөрдүгүнө, үмүткөрсүздүгүнө) төмөнкүлөр тасирин тийгизет:

• саясий окуялар, жаңы мыйзамдар,

• демографиялык факторлор (калктын өсүшү, рыноктогу суроо-талаптын көбөйүшү),

• фонд биржасындагы жагдай (мисалы, акциялардын курсунун жогорулашы келечектин үмүткөрдүк күтүүлөрүнүн өсүшүнө алып келет).

ИНВЕСТИЦИЯЛООНУН УЮШТУРУУ-УКУКТУК ШАРТТАРЫ. Перспективалык максатка жетишүүдө Кыргызстанда инвестиция ишинин мыйзам чыгаруучу ж-а нормативдик базасын түзүү ж-а өркүндөтүү, зарыл уюштуруу иш-чараларын жүргүзүү маанилүү орунду ээлейт, алардын негизгилери инвестицияларды финансылык, валюталык, салыктык, тарифтик ж-а тарифтик эмес жөнгө салуу ж-дөгү мыйзамдардын туруктуулугу; укук нормаларынын белгиленип жаткан өзгөрүүлөрү ж-дө ишкерлерге өз убагында билдирип туруу; инвесторлорду башкаруу органдарынын мыйзамсыз иш-аракеттеринен коргоочу процедураларды ж-а механизмдерди иштеп чыгуу болуп эсептелет.

Инвестициялык мыйзам мамлекеттеги инвестициялык жагдайды аныктоочу негизги фактор болуп

эсептелет ж-а инвесторлордун кызыкчылыктарын коргоонун бекемдигине жардам берүүгө чакырылган. Инвестициялык мыйзамды иштеп чыгуу учурунда жол берилген жаңылыштыктар мамлекет узак мөөнөткө потенциалдуу инвесторлордун ишениминен ажырап кала тургандыгына алып келери дүйнөлүк практикадан белгилүү.

Кыргызстанда чет өлкөлүк инвестиция ишин турмушка ашыруу м-н байланышкан мамилелерди жөнгө салуучу негизги нормативдик-укуктук акт Кыргыз Республикасынын 1998-жылдын 14-майындагы толуктоолор м-н 1997-жылдын 24-сентябрындагы «Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк инвестициялар ж-дө» Мыйзамы болуп эсептелет.

Бул Мыйзам Кыргызстандагы чет өлкөлүк инвесторлор үчүн улуттук режимди белгилейт, б.а. кайсы формадагы болбосун инвестицияларды ж-а Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында тыюу салынбаган, аны м-н байланышкан ишти мындай жагдайда Кыргызстандын жарандарынын ж-а юридикалык жактарынын инвестицияларына берилгенден да кыйла жагымдуу шартта жүзөгө ашыруу укугун берет.

«Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк инвестициялар ж-дө» Мыйзамы м-н катар Кыргыз Республикасындагы улуттук мыйзамдарда чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу ж-а республикадагы чет өлкөлүк инвесторлордун аныктоочу инвестициялык ишин үчүн жагымдуу шарт түзүүгө багытталган бир катар нормативдик актылар иштейт.

Чет өлкөлүк капиталды өтө жигердүү пайдалануу максатында артыкчылыктуу багыттарды бөлүп берүү зарыл, андай багыттарда салымдар кубатталууга тийиш.

Дүйнөлүк практикага ылайык ошондой эле чет өлкөлүк капиталды кабыл алуучу өлкө катары Кыргызстандын аймагында чет өлкөлүк инвестицияларды жайгаштыруу учурунда чектөөлөр белгиленүүгө тийиш. Чет өлкөлүк инвестициялар үчүн тармактар м-н региондордун тизмесин иштеп чыгуу зарыл.

Чет өлкөлүк жигердүүлүктү кайра жаратуу үчүн орто мөөнөттүү перспективада төмөнкүдөй чараларды да жүргүзүү керек: биринчиден, материалдык өндүрүштүн ж-а кызмат көрсөтүүлөрдүн чөйрөсүнө соодортмочулук ж-а кызыл кулактык чөйрөдөн капиталдын келишинин процессин мамлекеттик колдоону камсыз кылуу керек. Экинчиден, калктын аманаттарын инвестициялоонун өсүшүнө жардам берүү маанилүү. Бул үчүн банктардын ж-а башка финансылык структуралардын финансылык абалы ж-дө жетиштүү ж-а туура маалыматка контролдук кылуунун негизинде салымдардын кепилдигинин даражасын жогорулатуу керек. Үчүнчүдөн, тездетилген амортизация методун тандап алууну структуралык саясат м-н айкалыштыруу зарыл, бул метод жогору технологиялык өндүрүштөргө, ошондой эле артыкчылыктуулардын курамына кирген өндүрүштүн бардык тармактарына жайылтылууга тийиш экендигин көңүлгө алуу керек.

Прогрессивдүү структуралык-технологиялык кайра түзүүлөргө ж-а социалдык мүнөздөгү милдеттерди да, жеке инвестицияларды мамлекеттик стимулдаштырууну да чечүүгө багытталган максатка багыт алдырылган мамлекеттик инвестициялык саясат зарыл.

Аягында Кыргызстандын экономикасынын андан ары өнүгүшү ж-а анын өсүшүнүн тенденциясы көп жагынан тышкы ресурстардын келиши м-н аныктала тургандыгын белгилей кетүү зарыл. Мамлекеттин кепилдиги м-н келип жаткан инвестициялык агымдар тышкы карызды тейлөөгө мамлекеттин мүмкүнчүлүгү м-н аныкталат. Ушуга байланыштуу программалык инвестициялык долбоорлордон түз инвестицияларга өтүү Кыргызстандын алдында турган негизги милдеттердин бири болуп эсептелет.

Жеке инвестициялар үчүн жагымдуу шарт түзүү координацияланган мамлекеттик саясатты талап кылат. Мындай шарттын компоненттери маалыматтык камсыз кылуу, инвестициянын сервис ж-а инвесторлор үчүн ыңгайлуулук түзүүчү көп башка компоненттер болуп эсептелет. Бул милдеттерди аткаруу үчүн «сервис борбору» түзүү эң маанилүү, ал кызмат көрсөтүүлөрдүн толук көрүнүштөрү м-н потенциалдуу инвесторлорду камсыз кылат. Борбор инвестициялардын дүйнөлүк рыногунда Кыргызстанды «жарнамалайт», чет өлкөлүк инвесторлорго да, жергиликтүү мүмкүнчүлүктүү өнөктөргө да долбоорлордун менеджментине чейин, республикада бизнес уюштуруу б-ча кызмат көрсөтүүнүн толук маалыматын берет.

Ошентип, акырында, бүгүнкү күндөгү кырдаал Кыргызстандын экономикасына салымдарга таламдаш инвесторлор үчүн шарт түзүү б-ча бардык таламдаш ведомстволордун ишин координациялоону ж-а арттырууну талап кыла тургандыгын белгилей кетүү керек.

ИНВЕСТИЦИЯЛЫК ЖАГЫМДУУ КЫРДААЛДЫ ТҮЗҮҮ. Жагымдуу инвестициялык кырдаалдын болушу капиталдык салымдардын өсүшү үчүн шарт түзөт.

Реформалардын жылдарында Кыргыз Республикасынын өкмөтү ата мекендик ж-а чет өлкөлүк инвесторлор үчүн инвестициялык кырдаалды жакшыртууга багытталган маанилүү чараларды көрдү. Алардын ичинде инфляциянын темпин төмөндөтүү, чет өлкөлүк инвестицияларды пайдаланып жатышкан коммерциялык уюмдардын пайдасына салык салуудагы жеңилдиктер; кошумчаланган наркка салыктан ж-а импорттолуп келген технологиялык жабдууга ж-а запастык бөлүктөрүнө салыктан бошотуу, ошондой эле чет өлкөлүк банктардан ж-а кредит мекемелеринен алынган чет өлкөлүк валютада жеңилдик кредиттерди берүү бар.

Келечекте инфляцияны басаткатуунун натыйжасында макроэкономикалык конъюнктураны жакшыртуу, анын натыйжасы катары, инвестициялык максаттар үчүн узак мөөнөттүү кредиттин проценттик ставкасын төмөндөтүү чечүүчү мааниге ээ болот.

Жагымдуу инвестициялык кырдаал түзүүдө амортизациялык чегерүүлөрдүн дайындалышы б-ча пайдаланууга ишкананын максаттуу багыт алышы маанилүү роль ойнойт.

Кыргыз экономикасына инвестицияларды стимулдаштыруу проблемасын чечүү көп жагынан баалуу кагаздардын кыргыз рыногунун калыптанышына жараша болот.

Приватташтырылган ишканалардын акциясына суроо-талап кыйла даражада инвестициялык жигердүүлүккө таасирин тийгизет. Сонку убакта бул акциялардын курсунун өсүшү монополисттердин коомдорунун акционерлери үчүн мүнөздүү.

Кыргыз ишканаларынын кыйла бөлүгү приватташтырылган кездеги шартта чет өлкөлүк капиталды тартуу процесси сөзсүз ишканаларга ээ болушкан кыргыз акционердик коомдорунун акцияларын чет өлкөлүк инвесторго сатуу жолу м-н жүрөт.

Кыргызстандын жакынкы чет өлкөлөр м-н инвестициялык кызматташтыгы ар бир өкөлүн экономикасын турукташтыруунун ж-а андан ары өнүктүрүүнүн негизги каражаттарынын бири болуп кызмат өтөйт. Жакынкы чет өлкөлөрдүн инвестициялык кызматтыштыгы ушул өлкөлөргө зарыл продукциянын түрлөрүн чыгарууну, адистештирүүнү, кооперациялаштырууну эске ала турган макулдашылган экономикалык саясатсыз ийгиликтүү ишке ашырылышы мүмкүн эмес.

Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештигине катышкан мамлекеттердин капиталдарын тартуу инвестициялык долбоорлорду, эл аралык финансы лизингин биргелешкен мамлекеттик коммерциялык финансылоо, инвестиция ишин турмушка ашыруу үчүн кон-

сорциумдар тибиндеги келишимдик биргелешкен уюмдарды түзүү жолу м-н жүзөгө ашырылууга тийиш.

Сонку убакка чейин чет өлкөлүк капиталдын түз инвестициялар түрүндө катышуусунун негизги формасы биргелешкен ишканаларды түзүү болгон. Ушундай типтеги катталышкан ишканалардын санынын арбындыгына карабастан, алардын чет өлкөлүк инвестицияларды тартышы азыраак өлчөмдө, ал эми алардын экономикадагы ролу анчалык деле маанилүү эмес. Биргелешкен ишканалардын уставдык фондундагы кыргыз инвесторлорунун үлүшүн аныктоонун жолдорун өркүндөтүү, чет өлкөлүк инвестицияларды пайдаланып жатышкан коммерциялык уюмдардын уставдык фондунун кыргыз бөлүгү катары салынган имараттарды, курулуштарды, жабдууларды, жерди баалоо методикасын иштеп чыгуу зарыл.

Чет өлкөлүк кредиттердин формаларынын бири кредитти продукция берүү (компенсациялык макулдашуулар) шарты м-н кыргыз ишканаларын өнүктүрүүгө кредит берүү үчүн максаттуу банк салымдары болуп эсептелет.

Берилип жаткан жабдуулар м-н чыгарылган сырьелорду ж-а жарым фабрикаттарды кошумча берүүлөрдүн ордуна чет өлкөлүк өнөк берип жаткан машиналарга, жабдууларга, технологияга комплекттүү заводдорго бүтүмдөрдү стимулдаштыруу максатка ылайыктуу.

Ачык-айкын аймактардагы ишке чет өлкөлүк инвесторлорду тартуу үчүн эркин экономикалык

зоналарды түзүү механизмдин пайдалануу керек.

ИНВЕСТИЦИЯЛЫК САЯСАТ — мамлекет ж-а чарбакер субъектер тарабынан инвестициялардын структураларын ж-а масштабдарын белгилөө, аларды пайдаланууга багытталган артыкчылыктарын, алуу булактарын аныктоо түрүндө жүргүзүлүүчү экономикалык саясаттын курамдык бөлүгү.

Кыргызстандын экономикасын турукташтыруу, кийин аны көтөрүү, ал түгүл андагы олуттуу структуралык кайра түзүүлөр, узак депрессия абалына каршылык көрсөтүүнү камсыз кылуу инвестиция процессин жандандыруусуз мүмкүн эмес. Ошону м-н бирге республикада инвестиция ишинин өнүгүшүн түзө турган рынок экономикасына шайкеш келүүчү жаңы мыйзам базасы кабыл алынса да, азырынча бул процесс аралаш экономикалык системанын талаптарына жооп бербейт, мамлекеттин экономикалык саясатынын өзгөчө коңул бура турган чөйрөсү боло элек.

Бул бөлүмдүн негизги максаты экономиканы турукташтыруу ж-а андан ары өнүктүрүү б-ча экономикалык реформалардын өкмөттүк программасынын чектеринде инвестиция процесси өткөн чөйрө катары Кыргызстанда инвестициялык кырдаалды жакшыртуунун негизги принциптерин ж-а багыттарын түзүү болуп эсептелет.

ИНВЕСТИЦИЯЛЫК СУРОО-ТАЛАПТЫН ИЙРИ СЫЗЫГЫНА ПРОЦЕНТТИН СТАВКАСЫ М-Н БАЙЛАНЫШПАГАН ФАКТОРЛОРДУН ТААСИРИ. Суурооталаптын ийри сызыгынын инвес-

тицияларга карата жылышы проценттик ставка м-н байланышпаган факторлордун эсебинен келип чыгышы мүмкүн. Инвестициялардын кирешелүүлүгүн көбөйтүүчү (күтүлүп жаткан) ж-а ийри сызыкты оңго же солго жылдырып туруучу факторлорду карап чыгалы:

а. Жабдууларды сатып алууга пайдаланууга кеткен чыгымдар

Чыгымдарда көбөйтүү учурунда нормативдик таза пайда (НТП) азаят, демек ийри сызыкты солго жылдырат.

в. Ишкерге салыктар

Салыктар көбөйгөн учурда нормативдик таза пайда азаят, бул ийри сызыктын солго жылышына алып келет.

с. Технологиялык өзгөрүүлөр

Алдыңкы технологиялык өзгөрүүлөр ийри сызыкты оңго ооштурат.

д. Колдогу негизги капитал — өндүрүштүк кубаттуулуктар.

Өндүрүштүк артык баш кубаттуулуктар эгерде негизги өндүрүштүк фондунун (НӨФ) м-н жетиштүү жабдуулар болсо инвестициялардын ийри сызыгы солго жылдырат.

е. Күтүүлөр

Ишканалардын жетекчилеринин келечектеги пайданы күтүүгө карата оптимизми (үмүткөрдүгү) ийри сызыкты оңго, пессимизм (үмүткөрсүздүгү) — солго жылдырат. Күтүүлөр пайдага таасир тийгизүүчү факторлордун божомолдорунун (прогноздорунун) негизинде түзүлөт:

- саясий кырдаал,
- демографиялык жагдай,
- фонд биржасындагы шарттар ж.у.с.

ИНВЕСТИЦИЯЛЫК СУРОО-ТАЛАПТЫН ФУНКЦИЯСЫ — Инвестицияларды аныктоочу факторлор инвестицияларга кеткен чыгымдардын натыйжасында ишкерлер алууну күтүп жатышкан таза пайданын күтүлгөн нормасы (бул инвестициялоонун түрткү берүүчү себеби) ж-а проценттин реалдуу ставкасы болуп эсептелет.

Инвестициялык суурооталаптын функциясы проценттин ставкасы м-н жалпы инвестициялардын деңгээлинин ортосундагы тескери көз карандылыкты чагылдырат:

$$I = e - d * R$$

мында: $e - R \rightarrow 0$ учурундагы инвестициялардын максималдуу мааниси,

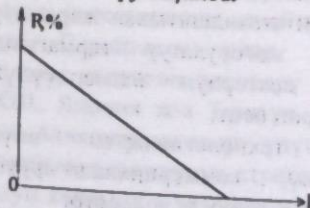
d — инвестициялык суурооталаптын функциясынын жангаюу бурчун аныктоочу коэффициент,

R — проценттин ставкасынын реалдуу чоңдугу.

Функциянын графикалык түрү сүрөттө көрсөтүлгөн.

Сурөт.

Инвестициялык суурооталаптын функциясы

ИНВЕТОР — кымбат баалуу кагаздардын ээси, кымбат баалуу кагаздарга каражаттарын сарптаган киши.

ИНДЕКСАЦИЯ — инфляция шартында акчанын реалдуу өлчөмүн сактоонун ыкмасы.

ИНДОССАМЕНТ — векселдерди, депозитивдик сертификаттарды, коносаменттерди башка кишиге укук менчигине берүүдө күбөлөндүрүүчү ысымдүү баалуу кагаздардагы, финансы документтердеги атайын жазуулар.

ИНЖИНИРИНГ — коммерциялык негизде ар кандай инженердик-консультациялык кызматтар, өнөр-жай объектилерин, инфраструктура маселелерин түзүү аракеттерин иштеп чыгуу чөйрөсү.

ИНЖИНИРИНГ — инновациялык ишмердүүлүктүн этаптарын аткарууну: маркетингди, долбоорлоо алдындагы текшерүүнү, техникалык - экономикалык негиздемени, долбоорду иштеп чыгууну, жабдууларды комплекстиси м-н камдап берүүнү камсыз кыла турган уюштуруунун технологиясы.

ИНКАССО — кээ бир документтердин негизинде клиенттин пайдасы үчүн клиенттин банкка талшыруусу б-ча үчүнчү кишиден төлөмдү алуу.

ИННОВАТИКА — инновациялык ишмердүүлүктүн методологиясын, аны уюштурууну камтыган билимдердин тармагы.

ИННОВАЦИЯ — 1) илимий техникалык процесстин жетишкендигинин натыйжасында, жаңы техникалык ж-а технологиялык муундарын камсыз кылууда экономикага жаңыдан киргизилген процесс — салым каражаты; 2) адамдардын турмушунда (ишинде) жаңы экономикалык ж-а социалдык шартты жаратуу максатында интеллектуалдык продукцияны түзүү ж-а пайдалануу; 3) (жаңыларды киргизүү) рынокто сатылуучу жаңы же өркүндөтүлгөн продуктуну, техно-

логиялык процессти, практикалык ишмердүүлүктө пайдаланылуучу уюштуруу - техникалык иш-чараларды жүзөгө ашыруу б-ча ишмердүүлүктүн эң акыркы жыйынтыгы.

ИННОВАЦИЯЛЫК АКТИВДҮҮ ИШКАНАЛАР — жаңы же өркүндөтүлгөн продуктуларды, технологиялык процесстерди иштеп чыгууну ж-а өздөштүрүүнү же инновациялык ишмердүүлүктүн башка түрлөрүн жүзөгө ашыруучу ишканалар (к. *Инновациялык өнүгүүнүн стратегиясы*).

ИННОВАЦИЯЛЫК ИНФРАСТРУКТУРА — инновациялык ишмердүүлүктү жүзөгө ашырууга көмөк көрсөтүүчү уюмдар (инновациялык-технологиялык борборлор, технологиялык инкубаторлор, техникалык парктар, окуу-ишкердик борборлор ж-а башка адистештирилген уюмдар);

ИННОВАЦИЯЛЫК ИШ-МЕРДҮҮЛҮК — колдонмо изилдөөлөрдү, эксперименталдык иштеп чыгууларды камтыган инновацияларды түзүү, аларды өндүрүшкө даярдоо ж-а ишке киргизүү процесси, ошондой эле инновацияларды түзүүнү камсыз кылуучу ишмердүүлүк - илимий-техникалык кызмат көрсөтүүлөр, маркетингдик изилдөөлөр, кадрларды даярдоо ж-а кайрадан даярдоо, уюштуруу ж-а финансылык ишмердүүлүк (к. *Кыргыз Республикасындагы өндүрүштүк-инновациялык ишмердүүлүк*).

ИННОВАЦИЯЛЫК ИШ-МЕРДҮҮЛҮКТҮ **ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ДҮЙНӨЛҮК БАГЫТТАРЫ.** Кыргыз Республикасынын концептуалдык деңгээл-

деги экономикалык стратегиясында дүйнөлүк чарбанын акыркы системасын калыптандырууда басымдуу роль ойноочу экономикалык багыттар ж-а азыркы кезеңде. Өнүтүп келе жаткан ар бир өлкөнүн алдында, эгең айтканда Кыргызстандын алдында да өз ара байланыштуу эки милдет: бирдиктүү ички рынокту түзүү үчүн зарыл өсүү баскычы катары импортту алмаштыруучу саясатты аны жаңыча түшүнүү көз карашында жүргүзүү ж-а бир эле мезгилде эмгекти эл аралык бөлүштүрүүтө катышуунун экспорттук - өнөр жай вариантын жүзөгө ашыруу турат.

Азыркы мезгилде интеллектуалдык менчиктин жыйынтыгы түрүндөгү товар калыптанды, технологиялар м-н лицензиялардын рыногу өнүгүүдө. Өнөр жай менчиктин коргоонун системасы өнүккөн өлкөлөрдүн милдеттүү атрибуту болуп саналат ж-а муну м-н катар технологиялык саясат, мисалы, АКШныкы, көңүл бурууга арзыйт, ал төмөнкүлөргө багытталган:

- ишкердик чөйрөнү түзүүтө, анда инновациялардын ж-а продукциянын агаандаштыкка жарамдуулугун жогорулатуу тармагында жеке сектордун ишмердүүлүгү дүркүрөп өсөт;

- технологияларды өнүктүрүүнү, коммерциализациялоону ж-а пайдаланууну колдоого;

- өнөр жайына көмөк көрсөтүү ж-а сооданы өнүктүрүү максатында XXI кылымдын дүйнөлүк класстагы технологияларын инвестициялоого;

- аскердик ж-а жарандык милдеттерди натыйжалуу чечүүгө ж-

рамдуу аскердик ж-а өнөр жай технологияларын интеграциялоого;

- тез өзгөрүп туруучу кырдаалда ж-а экономиканын билимдерине негизденип иштөөгө жөндөмдүү дүйнөлүк деңгээлдеги жумушчу күчүн калыптандырууну камсыз кылууга;

- өлкөнүн экономикалык күчкүбатуулугун түзүү максатында технологияларды пайдаланууга багытталган улуттук технологиялык саясатты жеке сектор м-н өнөктөшүп иштеп чыгууга ж-а аны жактоого;

- өнөр жайына технологияларды, ченөө ж-а стандарттар системаларын өнүктүрүү б-ча көмөк көрсөтүүгө.

Дүйнөлүк экономика м-н өнөр жайынын өндүрүштүк - технологиялык сектору, өзгөчө жогорку технологиялар чөйрөсүндө, өзүнүн мазмуну б-ча глобалдуу болуп баратат. Жогорку өндүрүмдүү ж-а энергия үнөмдөгүч технологияларды иштеп чыгуу, алардын негизинде жогорку технологиялык товарларды өндүрүү ж-а кызмат көрсөтүүлөр, алар м-н дүйнөлүк рынокко чыгуу, ушул тармакта эл аралык интеграцияны кеңейтүү Багыш Европанын өнөр жайы өнүккөн көптөгөн өлкөлөрү үчүн, АКШ, Япония ж-а Түштүк - Чыгыш Азиянын өлкөлөрү үчүн экономикалык өнүгүүнүн стратегиясы болуп калды ж-а алар иш жүзүндө жаңы экономикалык үлгүнү калыптандырышты. Анын негизи өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдүн улуттук инновациялык системалары (УИС) болуп калды, алар (УИСТер) аракеттенишкен ишканалар м-н институционалдык чөйрөнүн илим м-

н билим берүү системаларынын ортосундагы өз ара байланышта аракеттенүү, интеллектуалдык менчик тармагында жөнгө салуу жолдору м-н айырмаланышат.

Өнөр жайы өнүккөн өлкөлөрдүн мамлекеттик инновациялык саясаты УИСТин ишмердүүлүгүн камсыз кылуу, алардын фирмаларды өздөрүнүн ИИТ-КЖларын чет өлкөгө өткөрүүгө мажбур кылган начар бөлүктөрүн чыңдоо ж-а УИСТин ар кандай бөлүктөрүнүн бири - бири м-н гармониялуу кызматташуусуна жолтоо болгон кемчиликтерди жоюу саясаты болуп саналат.

XX кылымдын аягындагы дүйнөлүк экономикалык ишмердүүлүктүн инновациялык чөйрөсүндөгү жалпы багыттар:

- жаңы билимдерди табуучулардын (өндүрүүчүлөрдүн) санынын өсүшү ж-а атаандаштыктын күчөшү;

- товар өндүрүүчүлөрдүн ж-а кызмат көрсөтүүчүлөрдүн жаңы билимдерди табуучуларга (өндүрүүчүлөргө) көзкарандылыгынын өсүшү;

- УИСТин кыйла динамикалуу бөлүгү катары кичи ишканалардын маанисинин жогорулашы;

- жаңы билимдерди ж-а технологияларды жаратуучу жогорку квалификациялуу адистердин тартыштыгы ж-а акыркы продукцияны өндүрүүчүлөргө карата квалификациялык талаптардын төмөндөшү;

- эмгекти эл аралык бөлүштүрүүнүн ж-а товар өндүрүүчүлөр м-н кызмат көрсөтүүчүлөрдүн технологиянын ээлеринен болуучу кошумча нарк-

ты кайрадан бөлүштүрүүнүн натыйжасы катары дүйнөлүк экономиканын илимий-өндүрүштүк секторун глобалдаштыруу болуп саналат.

Шериктештиктин (КМШ) мамлекеттеринин өнөр жайында өтө начар кырдаал түзүлдү, андагы инновациялык ишмердүүлүк көрсөткүчү улам төмөндөп бараткандыгы м-н мүнөздөлөт.

КМШ өлкөлөрүнүн рыногун чет өлкөлүк товарлар үчүн ачуу илим сыйымдуу улуттук продукцияга карата суроо-талаптын төмөндөп кетүүсүнө, анын ички рыноктон сүрүлүп чыгышына алып келди. Бир катар тармактарда артта калуулар калыбына келбес мүнөзгө айланууда, ал эми азыркы технологиялык денгээлди өздөштүрүүгө ж-а колдоого талап этилүүчү чыгымдар ушунчалык көп болгондуктан, анын ордуна чет өлкөдөн даяр продукцияны импорттоо көп учурда пайдалуу боло баштады. Инновациялык продукцияга суроо-талаптын төмөндөй баштаган шартында уюмдар өндүрүштө техникалык жактан кыйла жонкокой, арзан продукцияны артыкча көрүшүп, илим сыйымдуу продукцияны өндүрүүнүн көлөмүн кескин кыскартышууда. Технологиялык бешинчи түрдөгү продукциянын технологиялык өзөгү электрондук өнөр жайы, эсептөө, оптикалык - була техникасы, программалык камсыздоо, телекоммуникация, робот куруу болуп саналган өндүрүштүн көлөмү төмөндөп баратат.

Инновациялык процесстерди аткаруунун жолундагы башкы тоскоолдук:

- борборлошкон финансылуулук чектелгендиги;
- ишканалардын өздөрүнүн каражатынын жетишсиздиги;
- ата мекендик банк капиталы, чет өлкөлүк инвесторлор үчүн, ошондой эле пайдаланылбай жаткан каражаты бар калк үчүн тобокелчилиги өтө жогору узак мөөнөттүү салымдар үчүн жагымдуулукту жетишсиздиги;
- рыноктун токар өндүрүүчүлөрдүн талаптарына жооп берген кеңири инфраструктурасынын жоктугу болуп саналат.

Шериктештиктин мамлекеттери 3-4 жылдан кийин өз өлкөлөрүнүн экономикасынын муктаждыктарын өз күчү м-н улуттук илимий - техникалык потенциалдын жардамы м-н камсыз кылууга жөндөмсүздүк маселесине туш келүү кырдаалы келип чыга тургандыгы улам чындыкка айланып баратат. Бул КМШ мамлекеттерин өздөрүнүн ички койгөйлөрүн техниканы ж-а технологияны учуру м-н сатып алып туруунун эсебинен чечүүгө киргиптер кылат ж-а муну м-н бирге алар сырткы булактарга көпкө чейин технологиялык көзкарандылыкка кабылышат, бул болсо акыр аягында өлкөнүн улуттук коопсуздугунун начарлоосуна алып келет.

Ошондой болсо да КМШ өлкөлөрүндө экономиканын дүйнөлүк рынокто атаандаштыкка жарамдуу бир катар тармактар азырынча сакталып калган. Бул колдо бар бир топ илимий-техникалык потенциалды натыйжалуу пайдалануунун негизинде мамлекеттер аралык инновациялык саясатты калыптандырууга ж-а жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берет.

1995-жылы 3 - ноябрда Көзкарандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин мамлекет - катышуучуларынын жалпы илимий - техникалык мейкиндикти түзүү ж-дөгү макулдашуусуна кол коюшуп, КМШ Өкмөттөрүнүн башчылары (Түркмөнстандыкынан бөлөктөрү) экономикалык кызматташуунун эң маанилүү приоритети катары илим ж-а технологиялар тармагындагы интеграцияны өнүктүрүүнү бекемдешти. Аталган макулдашууну конкреттүү иш-чаралардын системасында жүзөгө ашыруу тармактык кызматташуунун башка органдары м-н (Өнөр жай менчигин коргоо маселелери б-ча мамлекеттер аралык координациялык кеңеш, Стандартташтыруу, метрология ж-а сертификация б-ча мамлекеттер аралык кеңеш ж.б. м-н) тыгыз байланышта ишке ашырылат ж-а төмөнкү багыттарда:

1. жалпы илимий -технологиялык мейкиндиктин ченемдик-укуктук базасынын негизин калыптандыруу;
2. илимий -технологиялык чөйрөдөгү мамлекеттер аралык программалар м-н долбоорлорду даярдоо ж-а кабыл алуу үчүн шарт м-н камсыз кылуу;
3. жалпы илимий-технологиялык мейкиндиктин инфраструктурасын калыптандыруу б-ча шарт түзүү;
4. КМШ мамлекеттеринин аймагында болгон бөтөнчө илимий объектилер м-н курулмаларды натыйжалуу пайдалануунун жолдорун табуу;
5. жалпы илимий-технологиялык мейкиндикти калыптандыруу үчүн шарт м-н камсыз кылуучу

натыйжалуу уюштуруу - экономикалык механизмди түзүү б-ча жүргүзүлөт.

ИННОВАЦИЯЛЫК КҮЧ-КУБАТ (потенциал) — ресурстардын ар кандай түрлөрүнүн жыйындысы, анын ичинде материалдык инновациялык ишмердүүлүктү жүзөгө ашыруу үчүн зарыл болгон материалдык, интеллектуалдык, илимий-техникалык ж-а башка ресурстар.

ИННОВАЦИЯЛЫК ӨНҮГҮҮНҮН СТРАТЕГИЯСЫ. Илим сыйымдуу технологияларды өздөштүрүү, инновациялык продукцияны өндүрүүнүн ж-а экспорттоонун көлөмүн жогорулатуу зарылчылыгы инновациялык ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн стратегияларын аныктайт:

• «күчөтүү» стратегиясы жеке өзүнүн илимий-техникалык ж-а өндүрүштүк-технологиялык күч кубатын пайдаланууга негизделет. Илимий жыйынтыктарды ж-а өндүрүштүк күч-кубатты өнөр жайында пайдаланууда жогорку денгээлдеги технологиялар өздөштүрүлөт, ички ж-а тышкы рыноктордо жаңы, атаандаштыкка жарамдуу продукцияны чыгаруу акырындап күчөтүлөт;

• «сырттыкын өздөштүрүү» стратегиясы өз өлкөсүнүн инновациялык күч-кубатын пайдаланып, өнүккөн индустриялык өлкөлөрдө өндүрүп чыгарылуучу илим сыйымдуу продукцияны чыгарууну өздөштүрүү болуп саналат. Андан ары бардык инновациялык цикл б-ча инновациялык продукцияны түзүүдөн тартып рынокто сатууга чейинки жумуштарды өз алдынча жүргүзүүгө жөндөмдүү илимий-техникалык ж-а өнөр жай потенши-

алын бир эле учурда өнүктүрүү м-н продукцияны өндүрүү күчөтүлөт;

• «откоруп алуу» стратегиясы болгон чет өлкөлүк илимий-техникалык ж-а өндүрүштүк -технологиялык потенциалды чет өлкөлүк тике инвестицияларды тартуу жолу м-н, жаны муундагы продукция өндүрүүнү өздөштүрүү үчүн жогорку натыйжалуу жаны технологияларга лицензия сатып алуу жолу м-н өлкөнүн экономикасында пайдалануу болуп саналат.

Мамлекеттин ж-а ишкерлердин секторлорун туура айкалыштыруу стратегияларды натыйжалуу пайдаланууга, инновациялык ишмердүүлүктү күчөтүүгө, атаандаштыкка жарамдуу илим сыйымдуу продукция чыгаруунун көлөмүн көбөйтүүгө мүмкүндүк берет.

Өндүрүштүн атаандаштыкка жарамдуулугун жогорулатуу көз карашынан алганда тармактардын инновациялык ж-а технологиялык жактан өсүүсүнүн кыйла орчундуу артыкчылыктуу багыттары болуп: ресурстарды сарамжалдуу сактоо, жогорку даражада кайрадан иштетилген продукциянын үлүшүн көбөйтүү, технологияларды жаныртуунун керектүү динамикасын камсыз кылуу, автоматташтыруу, технологияны ж-а продукцияны сертификациялоо, экологиялуулук саналат.

Мамлекеттик инновациялык саясаттын стратегияларында мамлекеттик маанидеги жогорку натыйжалуу ж-а өзүн тез актоочу эң орчундуу инновациялык долбоорлор артыкчылыктуу болушу керек. Аларды жүзөгө ашырууга мамлекет тобокелчиликтин бир бөлүгүн

өзүнө алып, жеке инвестор м-н үлүштүк башталышта катышышы зарыл.

Инновациялык кырдаалды жакшыртуу ж-а инновациялык ишмердүүлүктү күчөтүү максатында инновациялык долбоорлордун рыногун калыптандыруу, баалуу корпоративдик кагаздардын экинчи рыногун өнүктүрүүгө өбөлгө түзүү, чет өлкөлүк инвесторлорду акниетсиз атаандаштыгына каршы аракеттенүү керек.

Экономиканы өнүктүрүүнүн инновациялык жолун ж-а эң жаны илимий -техникалык иштеп чыгуулар м-н жогорку технологияларды пайдалануунун негизинде өнөр жайдын тармактарын технологиялык жактан кайрадан жабууну мамлекеттин колдоосунун куралдарынын бири максаттуу программалар, илимий изилдөөлөр м-н тажрыйба-конструктордук иштеп чыгууларды, ошондой эле аларды өнөр жай өндүрүшүндө өздөштүрүүнү финансылоо үчүн мамлекеттик бюджетти ж-а бюджеттен тышкары булактарды топтоштуруучу каражаттар болуп саналат.

Максаттуу программаларды жүзөгө ашыруунун натыйжалуулугун жогорулатууга, программанын милдеттерин комплекстүү чечүүнү камсыздоого, илимий-изилдөө, тажрыйба-конструктордук жумуштарды ж-а инвестициялык долбоорлорду өлкөнү өнүктүрүүнүн түйүндүү милдеттерин чечүү м-н кыйла тыгыз байланыштырууга багытталган иш-чаралар керек.

Ата мекендик өндүрүштү инновациялык өнүктүрүүнү жүзөгө ашыруунун максаттуу программа-

ларын калыптандыруу система түзүүчү бир катар принциптердин негизинде ишке ашырылышы зарыл. Алардын ичинен мамлекеттик деңгээлде эң маанилүүлөрү:

• максаттуу программаларды түзүүнүн негизи болуп саналган долбоорлорду аны өнөр жайында жүзөгө ашыруудан максималдуу суммардык экономикалык кайтарым алуу максатында коммерциялык ж-а бюджеттик натыйжалуулуктун талаптары б-ча сынактык тандоо;

• максаттуу программаларды калыптандыруу этабында программалык иш-чараларды аныктоодогу ийкемдүүлүк (аны жүзөгө ашырууда финансылуунун объектисин тандоо долбоорлорду илимий-техникалык, экономикалык, өндүрүштүк ж-а экологиялык талаптар б-ча баалоонун негизинде ишке ашырылат);

• мамлекеттин, жекече бизнестин, коммерциялык эмес ж-а коомдук уюмдардын экономикалык кызыкчылыктар м-н өз ара милдеттенмелерди айкалыштырууга негизденип, ийгиликтүү кызматташуусу үчүн программанын чегинде шарт түзүү болуп саналат.

Инновациялык саясат региондук деңгээлде төмөнкү принциптерге:

• региондун экономикасына финансылык ж-а материалдык ресурстардын түшүшүн камсыз кылуучу инновациялык ишмердүүлүктүн социалдык орчундуулугун таанууга;

• инновациялык ишмердүүлүктүн артыкчылыктуу багыттарын, региондун кызыкчылыгында аткарылуучу инновациялык программалар м-н долбоорлорду

калыптандыруунун ж-а жүзөгө ашыруунун механизмдерин таныш-онун айкындуулугун;

• илимий билим берүүнү, илимий-техникалык, инновациялык ж-а инвестициялык ишмердүүлүктү көп тараптуу экономиканын шартында өндүрүш м-н биргелешип комплекстүү аракеттенүүсүн камсыз кылуу максатында аларды интеграциялоого;

• инновациялык ишмердүүлүккө бөлүнүүчү ресурстарды региондун социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн артыкчылыктуу багыттарына топтоштурууга;

• инновациялык ишмердүүлүккө салык ж-а башка жеңилдиктердин системасы аркылуу өбөлгө түзүүгө;

• региондун илимий билим берүү чөйрөсүнүн инновациялык потенциалын өнүктүрүүнү максаттандыруу;

• региондун өндүрүш тармактарында азыркы технологиялык багыттарды калыптандыруу үчүн шарт түзүүгө;

• инновациялык ишмердүүлүктү күчөтүү үчүн мамлекеттик башкаруу органдары м-н мамлекеттик ж-а өнөр жайдын күч -аракетин биргелештирүүгө байланыштуу ишке ашырылат.

Аталган принциптердин негизинде түзүлгөн мамлекеттик максаттуу программалардын алкагында «илимий-изилдөөлөр - тажрыйба-конструктордук иштеп чыгуулар-технологиялар - өнөр жай өндүрүшү - рынокто сатуу» инновациялык цикли ж-а анын үзгүлтүксүздүгү камсыз болот.

Региондун инновациялык саясатынын негизги багыттары:

• регион үчүн продукция м-н технологиялардын түп тамырынан бери жаңы түрлөрүн чыгарууну өздөштүрүүнүн, ошондой эле ушунун негизинде аларды сатууну кеңейтүүнүн эсебинен региондун омоктуу социалдык-экономикалык өнүгүүгө акырындап өтүүсүн камсыз кылуу;

• өндүрүштү ресурсту сарамжалдуу чыгымдоочу технологияга, экологиялык жактан таза продуктуларды өндүрүүгө багыттоо б-ча иш-чаралардын системасын түзүү ж-а аны жүзөгө ашыруу;

• региондун өндүргүч күчтөрүн динамикалуу өнүктүрүүнү камсыз кылуучу ж-а илимий-техникалык, инновациялык ишмердүүлүктү өнүктүрүүнү талап кылган көйгөй маселелерди аныктоо ж-а чечүү;

• аныкталган көйгөй маселелердин приоритеттерин аныктоо ж-а аларды чечүү үчүн керектүү ресурстарды топтоштуруу;

• инновациялык программалар м-н долбоорлорду региондун кызыкчылыгы үчүн сынактарды, тендерлерди ж-а аларды жүзөгө ашыруунун башка түрлөрүн өткөрүү;

• инновациялык иш-мердүүлүктү башкаруунун натыйжалуу системасын калыптандыруу;

• инновациялык инфраструктураны өнүктүрүү ж-а областтын өндүрүш чөйрөсүнө инвестиция берүү үчүн жагымдуу чөйрөнү калыптандыруу;

• илимий жана/же илимий-техникалык ишмердүүлүк жаатында иш жүргүзгөн жогорку квалификациялуу адамдарды иш м-н камсыз кылуу деңгээлин жогорулатууга көмөк көрсөтүү;

• илимий-техникалык комплекстер рыноктук мамилени өнүктүрүүгө, менчик түрү ар кандай илим сыйымдуу чакан ж-а орто фирмалардын тармагын кеңейтүүгө көмөк көрсөтүү;

• илимий-техникалык ж-а инновациялык саясаттын принциптери ж-а аны ишке ашыруунун жүрүшү ж-до региондун калкынын маалымдуулугун камсыз кылуу болуп саналат.

Ошентип, максаттуу мамлекеттик ж-а региондук программаларды, ошондой эле инновациялык долбоорлорду айкалыштыруу жогорку технологиялуу өндүрүштүн потенциалын пайдалануунун негизинде ички ж-а тышкы рынокту атаандаштыкка жарамдуу продукция м-н толтурууга шарт түзөт.

ИННОВАЦИЯЛЫК ПРОЕКТИН ЖАШОО МӨӨНОТУ — ишкер адамдын проект башталышындагы жасаган капиталдык салымдарына ала турган кирешесинин пландаштырылган убакыттык мөөнөтү.

ИННОВАЦИЯЛЫК САЯСАТ — к. Мамлекеттик инновациялык саясат).

ИННОВАЦИЯЛЫК САЯСАТТЫ ЭКОНОМИКАНЫН ТАРМАКТАРЫНДА ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУДАН КҮТҮЛҮҮЧҮ ЖЫЙЫН-ТЫКТАР. Экономиканын тармактарын илимий-техникалык жактан өнүктүрүүнүн инновациялык иш-мердүүлүк м-н байланышкан артыкчылыктуу багыттары төмөндөгүлөр болушу керек:

Байланыш ж-а маалымдоо тармагында:

• Кыргыз Республикасынын бирдиктүү маалымат мейкиндигин түзүү, калктын глобалдуу маалы-

мат мейкиндигине кенири чыгуусун камсыз кылуу [10];

• маалымат ресурстарын, маалымат, билим базаларын ж-а маалымат инфраструктурасын өнүктүрүү;

• маалымат-коммуникациялык технологияларды (МКТ) пайдалануу аркылуу натыйжалуу, ачык ж-а отчеттуу мамлекеттик башкаруу;

• мамлекеттик органдардын МКТны пайдаланып, калкка маалыматтык кызмат көрсөтүүсү;

• өнөр жайдын жогорку технологиялуу тармактарында ж-а кызмат көрсөтүү чөйрөсүндө жаңы жумушчу орундарын түзүү, маалыматтык продукт чыгаруунун ж-а сатуунун көлөмүн жогорулатуу, маалыматтык продукту ж-а ата мекендик өндүрүштүн кызмат көрсөтүүлөрүн өнүктүрүү, алардын атаандаштыкка жарамдуулугун ж-а дүйнөлүк маалымат рыногуна чыгуусун жогорулатуу;

• маалыматтык ж-а коммуникациялык кенири кызмат көрсөтүүлөрдүн эсебинен мектепке чейинки, мектептеги, жогорку ж-а кесиптик билим берүү, саламаттык сактоо ж-а социалдык камсыздоо системаларынын натыйжалуулугун жогорулатуу, үй-бүлөлөрдү массалык компьютерлештирүүнү өнүктүрүү;

• маалымат чөйрөсүнүн объектилеринин маалыматтык коопсуздугун камсыз кылуу;

• экономиканын жеке секторун маалыматтоо процессине активдүү катышууга тартуу ж-а ата мекендик ишкерлик структураларынын, биринчи кезекте чакан ж-а орто бизнеске ишмердүүлүктүн багыттарын эркин тандоо мүмкүндүктөрүн түзүү;

Транспорт комплексинде

техникалык ж-а технологиялык жаңы чечимдерди пайдалануу м-н ата мекендик, ошондой эле чет өлкөлүк өндүрүштө чыгарылган транспорт каражаттары м-н инфраструктуралык жабдууларды, аны м-н кошо отундун альтернативдүү түрү м-н иштеген транспорт каражаттарын ж-а жаңы принциптерде жүргөн, экологиялык жактан таза, жогорку ылдамдыктагы кургак жер үчүн транспорт каражаттарын жаңыртуу, аларды андан ары пайдалануу ж-а өнүктүрүү, транспорт инфраструктурасын жакшыртуу өзгөртүү, автомобиль жолдору м-н темир жолдордун азыркы түйүндөрүн өркүндөтүү, алардын сапатын ж-а ишенимдүүлүгүн жогорулатуу, жол кыймылынын коопсуздугун камсыз кылуу б-ча технологияларды иштеп чыгуу, транспортту спутниктик навигация системаларын пайдалануу м-н башкаруу, интермоделдик ташууларды ж-а логикалык системаларды өнүктүрүү, жаңы транслуттук жолдорду долбоорлоо, аларды ишке киргизүү ж-а Дүйнөлүк Океанга чыгуу.

Транспорт тармагындагы инновациялык саясатты ишке ашыруу төмөндөгүлөрдү жүзөгө ашырууга мүмкүнчүлүк берет:

1. Багыш Европа, Борбордук ж-а Түштүк-Чыгыш Азия өлкөлөрүнүн ортосунда транзиттик жүктөрдүн ыкчам өтүшүн камсыз кылуучу эл аралык транспорт түйүндөрүн түзүүдө ж-а өнүктүрүүдө жаңы технологиялык чечимдерди өздөштүрүүгө;

2. Кыргызстандын атаандаштыкка жарамдуу азыркы транспорт ком-

плексин калыптандырууну, аны св-разиялык ж-а дүйнөлүк транспорт түйүнүнө интеграциялаштырууга;

3. жүргүнчүлөр м-н жүктөрдү ташуунун азыркы талаптарына ж-а жогору өнүккөн өлкөлөрдүн көрсөткүчтөрүнө жооп берген коопсуздуктун ж-а натыйжалуулуктун деңгээлине жетүүгө;

4. транспорттук кыйроолордо өлгөндөрдүн санын ж-а транспорт каражаттарынын кыйроосунан, жүктүн азайышынан болуучу материалдык зыяндарды азайтууга;

5. ташуу процессинин рентабелдүүлүгүн 20 - 30 %га жогорула-тууга.

Отун-энергетика комплексинде (жалпысы б-ча) - минералдык чийки заттын стратегиялык ж-а жетишсиз түрлөрүнүн запастарын издөөнүн ж-а мониторингинин азыркы жолдорун иштеп чыгуу ж-а өздөштүрүү, аларды жер алдынан казып алуунун (алып чыгуунун), кайрадан иштетүүнүн деңгээлин жогорулатуу, ташуунун эң ишенимдүү ж-а экологиялык жактан коопсуз системаларын түзүү;

• энергияны сарамжалдуу пайдаланууга оболго түзүү, гидроэнергетиканы ыкчам өнүктүрүү, өндүрүштүк ж-а коммуналдык-тиричилик процесстерин кеңири электрлештирүү, ташылып келүүчү энергия ресурстарынын үлүшүн азайтуу м-н отун-энергетика балансын структуралык жактан өзгөртүп түзүү;

• энергия ресурстарын экономикалык жактан негиздүү экспорттоодон валюта түшүрүүнү көбөйтүү;

• отун-энергетика комплексине чет өлкөлүк ж-а ата мекендик инвестицияларды тартуу;

• отун-энергетика ресурстарынын региондук оптималдуу балансын калыптандыруу;

• Борбордук Азия регионунда ар бир өлкөнүн кызыкчылыктарын эске алып ж-а алардын өз ара пайдалуу кызматташуусу үчүн энергиянын булактарынын теңдүү рыногун түзүү, ушунун негизинде Европанын энергетикалык хартиясынын негизги жоболорунун базасында көп тараптуу макулдашууларды түзүү;

• реалдуу сектордо ж-а социалдык чөйрөдө энергиянын сыйымдуулугунун жогорку деңгээлин төмөндөтүү;

• жабдууларды, кызмат көрсөтүүлөрдү ж-а энергия ресурстарын өндүрүү ж-а пайдалануу чөйрөсүндө милдеттүү түрдө сертификациялоо ж-а стандартташтыруу;

• энергияны өндүрүүдө, берүүдө (ташууда), бөлүштүрүүдө ж-а пайдаланууда аны сарамжалдуу сарптоонун механизмдерин жүзөгө ашыруу, анын ичинде:

Мунайгаз комплексинде - геофизикалык ж-а геологиялык чалгындоо жумуштарды аткаруунун натыйжалуулугун эң жаңы технологияларды ж-а илимий иштеп чыгууларды пайдалануу м-н приборлук камсыздоону жаңыртуунун эсебинен, мунайды алуунун көлөмүн (запасы кыйындык м-н алынуучу мунай кендеринен ж-а калган запасын суу баскан жерлерден) эң жаңы технологияларды, мунайды алууну интенсификациялоонун жолдорун колдонуунун, кенди жантак ж-а горизонталдык түтүктөр м-н 5 км га ж-а андан көп км га чейинки тереңдикке бургулоонун

эсебинен жогорулатуу; ташуунун эң ишенимдүү, экологиялык жактан коопсуз, энергетикалык сыйымдуулугу төмөн системаларын түзүү; экологиянын ж-а экономиканын эң жаңы талаптарына жооп берген мотор отунун, максаттуу химиялык продуктуларды алуу м-н газды, газ конденсатын ж-а чийки мунайды алууну тереңдетүү;

Мунайды кайрадан иштетүү өнөр жайында - азыркы болгон өндүрүштү көмүрдүү суутек чийки затын тереңдиктен алуу үчүн технологиялык жоготууларды оптималдаштырууга, өндүрүштүк кубаттуулуктарды жогорулатууга, импорттоуп келүүчү продукцияны алмаштыруучу продукциянын ассортиментин (жогорку октан бензини, авиация бензини, суюлтулган газ, отун газы, техникалык ж-а мотор майлары, асфальт, битум ж.б.) кеңейтүүгө мүмкүндүк бере тургандай жакшыртып жаңыртуунун, жаңы муундагы катализаторлорду түзүүнүн, кошундулары бар кычкылтекти пайдалануунун, экологиялык коопсуздукту жогорулатуунун ж-а энергия сыйымдуулукту төмөндөтүүнүн комплекстүү программасы керек;

Көмүр өнөр жайында - көмүр продукциясынын керектөөчүлүк саяпаттарын жакшыртуу ж-а чийки затты терең кайра иштетүүнүн жаңы системаларын түзүү, көмүрлөрдү ылгоо ж-а брикеттөө, унаасыз технологияда көмүр чыккан жерлерди иштетүүнүн ачык жолунун натыйжалуулугун жакшыртуу, жер астындагы иштердин натыйжалуулугун ж-а коопсуздугун жогорулатуу, жаңы автоматташкан комплекстерди ж-а атайын микро-

процессордук көзөмөлдөөчү тармактарды пайдалануу. Көмүр казып алуунун өсүшү бир эле мезгилде технологиянын өзүнүн айрым процесстерин чыңдоо м-н өтө үнөмдүү, коопсуз ж-а экологиялык алгылыктуу иштетүүнүн ачык жолунун эсебинен ишке ашырылат.

Ачык жол м-н иштетүүгө эң келечектүү Каракөчүү күрөң көмүр чыккан жери болуп саналат. Бул көмүр чыккан жерди өнөр жайлык өздөштүрүүгө байланыштуу аны м-н тыгыз байланышкан эки долбоорду комплекстүү кароо керек:

а) Бишкек шаарынын ЖЭБинин иштеп жаткан казандарын Каракөчүү кен чыккан жеринин көмүрүнө ылайыктап реконструкциялоо;

б) 185 км узундуктагы Балыкчы-Каракөчүү темир жолун куруу.

Электр энергетикасында - электр энергиясын алыс ташуунун системаларынын натыйжалуулугун жогорулатуу, кичи ж-а салттуу эмес энергетиканы өнүктүрүү. Гидроэнергетикадагы негизги багыттар: энергетикалык көйгөйлөрдү мамлекеттик жөнгө салууда башка өлкөлөрдүн тажрыйбасын изилдөө ж-а аларды өздөштүрүү, электрэнергетикалык тармактын ишканаларын реконструкциялоо ж-а техникалык кайра жабдууну өздөштүрүү м-н инвестицияларды пайдалануу, энергия берүүчү ж-а бөлүштүрүүчү тармактарды өнүктүрүү, атаандаштык чөйрөнү түзүүгө багытталган рынок механизмдеринин иштөөсү үчүн шарттарды камсыздоо.

Республиканын инвестициялык кырдаалын жакшыртууга көмөк көрсөтүүчү ченемдик-укуктук акты-

лардын жаныларын иштеп чыгуу ж-а колдонуудагыларын эл аралык стандарттарга ылайыкташтыруу алардын кызыкчылыктарын кемитпестен өндүрүштүн, энергия берүүнүн ж-а бөлүштүрүүнүн бардык катышуучуларына, ошондой эле энергия керектөөчүлөргө таасирдүү укуктук коргоону камсыздайт.

Тоо-кен-металлургиялык камплексте - өндүрүштүн бардык баскычтарында максималдуу ресурс ж-а энергия үнөмдөөнү камсыз кылуучу өндүрүштүн өтмө технологиялык циклдери түзүү, металл продукциясынын сортунун тизмесин кеңейтүү ж-а сапатын жакшыртуу. Дүйнөлүк деңгээлдеги технологияларды өздөштүрүү жыйынтыгында отун-энергетикалык ресурстардын салыштырма чыгымдары кен иштетүүчү өнөр жайында 5-7%га, металлургиялык камплексте 14-15%га, өндүрүш чыгымдары (жалпысынан металлургия б-ча) 10-15%га кыскарат. Ишканалардын технологиялык базасын чыңдоодо алар иштеген райондордо айлана-чөйрөнүн абалы жакшырат, ал эми атмосферага тыягдуу чыгаруулар 2-2,5 эсе кыскарат. 2005-жылга дээрлик бардык ишканаларда азыркы мезгилдеги колдонулуп жаткан экологиялык нормалар ж-а нормативдер ишке ашат.

Алтындын чыыранды, майда ж-а орто кен чыккан жерлерин иштетүүнү, мурда колдонулган кен чыккан жерлердеги ж-а жаңы жерлердеги коргошун ж-а цинк калдыктарын жеткире иштеп чыгарууну өзүнчө кен издөө жолу м-н ишке ашырууга болот. Кен чыккан жерлердеги кен издөө иштеринин өнүгүшүнө байланыштуу

төмөнкүлөрдү иштеп чыгуу ж-а өндүрүшкө киргизүү сунушталат:

а) түздөн-түз кен чыккан жерлерде кен массаларын кошундулардан тазалоо үчүн машиналарды, минитехниканы, вибромашиналарды, б.а. чакан габариттүү жабдууну;

б) ар кандай сульфиддери бар кварц-карбонаттык, кварц-кальциттик курамдардын кен чогулган жалпы массасынан коргошун кенин алуунун (тазалоонун) технологиясы;

в) шаймандардын ж-а стандартдын сүрүлүүчү беттерин калыбына келтирүүнүн технологиясын;

Чакан, кени көп жерлерди чакан ишканалардын иштетүүсүн; кычкылданган ж-а мышыгы бар кендерди кайра иштетүүнү кароо; иштетилүүчү блоктордун жакын жериндеги кенин кошумча ресурстарды табуу, иштетилип жаткан кенин тикс жанында ж-а жакын жайгашкан чет жакаларында келечектүү издөө-чалгындоо иштерин өткөрүү; жаратылыш чөйрөсүн бузүүнү алдын ала баштоо ж-а пайдалуу кен байлыктардын кен чыккан жерлерин өнөр жайлык өздөштүрүү жыйынтыгында пайда болгон зындарды калыбына келтирүүнүн негизги жолдорун аныктоо м-н минералдык-чийки зат ресурстарын пайдалануу; түзүмдүү кайра өзгөртүүчү жүргүзүү.

Машина куруу камплексинде биринчи кезекте экономиканын реалдуу секторунун тармактарында ресурстарды ж-а энергияны үнөмдөөчү технологияларды камсыз кылуучу баш ж-а сенип б-ча атаандаштыкка жарамдуу машина куруу продукциясын чыгаруу, машина куруу өндүрүштөрүн технологиялык кайра жабдуу ж-а автомат-

таштыруу, конструкциялык материалдарды эң так иштетүүнүн алдынкы методдорун колдонуу ж-а тетиктер м-н металлконструкциялардын беттеринин, жыйноочу процесстерди механизациялоо ж-а автоматташтыруунун сапатын жакшыртуу, даярдоо ж-а ишке киргизүү процессинде тетиктерди ж-а түйүндөрдү көзөмөлдөө ж-а диагностикалоонун азыркы методдорун өнүктүрүү артыкчылыктуу багыт болуп саналат.

Республикадагы машина куруу комплексин (радиоэлектрондук ж-а электротехникалык тармактар) өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыты өзүнүн материалдык-чийки заттык ресурстарынын базасында жарым өткөргүч материалдарды колдонуу м-н буюмдарды чыгаруу болуп саналат.

Жарым өткөргүч материалдарды ж-а буюмдарды түзүүнүн негизги багыты болуп төмөнкүлөр эсептелет:

1. Жарым өткөргүч материалдар (чийки зат сектору)

- татаал кристаллдуу кремний, эритүү ж-а ысытуу үчүн кварц идиштерин чыгаруу ж-а башкалар;

- жалгыз кристаллдуу кремнийди чыгаруу («КХМЗ» МАКы)

2. Жарым өткөргүч материалдардан:

- микроэлектроника үчүн буюмдар:

- а) жалгыз кристаллдуу кремнийден жылмаланган ж-а жылтыратылган пластиналар;

- б) интегралдык схемалар ж-а башкалар.

- электротехника үчүн буюмдар:

- өндүрүш үчүн дайындалган жалгыз кристаллдуу кремнийдин пластиналары;

- а) турмуш-тиричилик радиоэлектрондук аппаратурасынын өзүнчө энергия алуусунун күн батареялары;

- б) күч берүүчү өзгөртүүчүлөр, күч берүүчү вентиленери (өтмөлөрдү).

3. Радио ж-а электротехника буюмдары: телевизорлор, радио, видео магнитофондор, компьютерлер, сааттар, токтун күч ж-а күн өзгөртүүчүлөрү ж-а башкалар.

Жеңил өнөр жайында - чийки зат ресурстарын (жүн, пахта, булгаары ж-а мех чийки затын) натыйжалуу пайдаланууну камсыздоочу технологияларды түзүү, баасы ж-а сапаты б-ча атаандаштыкка жарамдуу материалдарды ж-а буюмдарды (кездемелерди, табигый ж-а жасалма терилерди, кийимди, бут кийимди, булгаары-галантереялык ж-а мех буюмдарын) чыгаруу, технологиялык процесстердин автоматташкан башкаруу системасын ж-а атаандаштыкка жарамдуу продукцияны долбоорлоонун ж-а дизайнынын автоматташкан ыкмаларын кенири өздөштүрүү.

Агроөнөр жай камплексинде

агрардык илимди өнүктүрүүнүн ж-а өндүрүштө илимий жетишкендиктерди пайдалануунун артыкчылыктуу багыттары төмөнкүлөр болот:

- агроөнөр жай камплексинде инновациялык-консультациялык системанын уюштуруу-экономикалык өнүгүүсү;

- долбоорлоонун, түзүүнүн ылайыкталган технологияларын иштеп чыгуу, агроэкоинновацияларды пайдалануу;

- ооруларга ж-а зыянкечтерге, айлана чөйрөнүн жагымсыз кырдалдарына туруктуу, жаңы, пайдалуу сапаттары бар өсүмдүктөрдү ж-а жаныбарларды түзүү;

• чарбалык баалуу сапаттары бар маданий өсүмдүктөрдүн, сортторун, кыйыштырылган түрлөрүн, жаныбарлардын тукумдары м-н түрлөрүн түзүүнүн селекциялык технологияларын иштеп чыгуу;

• өсүмдүктөр м-н жаныбарларды коргоонун биологиялык каражаттарын түзүү ж-а аларды чыгаруунун технологияларын иштеп чыгуу;

• атаандаштыкка жарамдуу, анын ичинде дарылоо-профилактикалык арналыштагы продукцияны ж-а балдар тамак-ашын чыгарууну көбөйтүү максатында айыл чарба чийки затын иштетүүнүн ресурстарды үнөмдөөчү, экологиялык коопсуз биотехнологиялык процесстерин иштеп чыгуу;

• айыл чарба чийки затынын ж-а тамак-аш азыктарынын сапатын көзөмөлдөөнүн жаңы ыкмаларын түзүү;

• атайынкасиеттери м-н белок препараттарын, композиттерди ж-а биологиялык активдүү кошумчаларды иштеп чыгуу;

• азык-түлүк чийки затын ж-а тамак-аш азыктарын сактоонун ж-а ташуунун азыркы технологияларын иштеп чыгуу ж-а өздөштүрүү.

Чакан бизнес чөйрөсүндө иш-чаралардын комплексин ишке ашыруу чакан ишканалардын инновациялык ишмердүүлүгүн күчөтүүгө мүмкүндүк берет, инновациялык продукциянын ж-а кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмдөрүнүн туруктуу өсүш темпин камсыздайт, ал жыйынтыгында ата мекендик инновациялык продукцияны чыгарууну көбөйтүүгө таасир тийгизет.

ИНТЕГРАЦИЯЛООЧУ ИННОВАЦИЯ — мурда топтолгон ж-а дүйнөлүк практикада текшерилген жетишкендиктердин (билимдердин,

технологиялардын, жабдуулардын) оптималдуу топтомун (комплексин) пайдалануунун (интеграциялоонун) эсебинен алынган инновация.

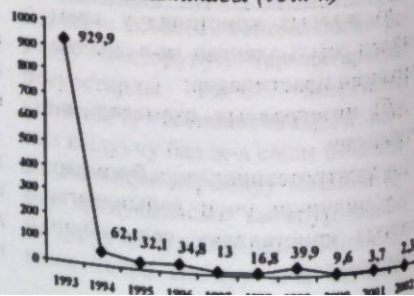
ИННОВАЦИЯЛЫК ЧӨЙРӨ — инновациялык продукцияны өндүрүүчүлөрдүн ж-а керектөөчүлөрдүн (жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү) инновацияларды түзүүнү ж-а таратууну камтыган ишмердүүлүгүнүн тармагы.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МЕНЧИК — адабиятка, көркөм ж-а илимий чыгармаларга, ойлоп табууларга, илимий ачылыштарга, өнөр-жай үлгүлөрүнө ж. б. берилүүчү укуктар.

ИНФЛЯЦИЯ (лат. inflatio - ашып-ташуу) — кагаз акчаны артык баш чыгаруудан (керектүү чыныгы акчага — алтынга салыштырганда) жүгүртүү чөйрөсүндө акча ашып калышы. Чыгарылган кагаз акчанын саны өзгөрүүсүз турганда жүгүртүүдө товар азайып кетишинин натыйжасында да И. болушу мүмкүн. Алтынга караганда кагаз акчанын баасы түшүп, баалар жогорулап, чыныгы эмгек акы төмөндөйт. Азыркы шартта И. алтындын рынок баасынын, турмуш наркынын көтөрүлүшүнүн, валютанын «олку-солку» курсун киргизүүдөн, баалардын жогорулашынан көрүнүүдө.

Сүрөт.

Кыргызстандагы инфляциянын динамикасы (% м-н)

ИНФЛЯЦИЯНЫН БААЛАРДЫН ӨСҮШ ТЕМПИ Б-ЧА ТҮРЛӨРҮ.

а. **Нормалдуу инфляция** - инфляциянын жылына 3 - 3,5%тик темпинде.

в. **Жай инфляция** - инфляциянын жылына 10%ке чейинки темпинде.

с. **Таскактуу инфляция** - инфляциянын жылына 20 - 200%тик темпинде.

д. **Гиперинфляция** - 6 айдан ашуун созулган инфляциянын айына 50%тик темпинде. Гиперинфляциянын тушунда акчалардын наркы ушунчалык тез чөгүп кеткендиктен, алар өзүлөрүнүн башкы функцияларын аткара албай калышат, бартер өсөт.

ИНФЛЯЦИЯНЫН КЕСЕПЕТТЕРИ.

а. Инфляция катталган киреше алгандарды (пенсионерлер, студенттер, пособие алуучулар ж.у.с.) салыкка бастырат. Кирешенин төмөндөп кетпеси үчүн, аны инфляциянын темпин эсепке алууга ылайыктуу түзөтүп туруу зарыл. Инфляциядан жашоо наркына салыштырганда алда канчалык арбын кирешеге ээ болгондор утушат.

в. Күтүүсүздөн келген инфляция эгерде салымдар б-ча проценттер, дивиденддер инфляциянын темпине үлгүрө албаса, накталай аманат ээлерин, катталган кирешеси м-н финансы активдерин кармап туруучуларды жазалайт.

с. Инфляциядан эгерде кредит б-ча проценттерди инфляциянын темпи эсепке албаса, кредиторлор жапа чегишет. Бирок күтүүсүз инфляция кредиттердин эсебинен карыз алуучуларга пайда келтирет.

д. Инфляциядан бааларды пландаштыруудагы кыйынчылыктардан, күтүүсүздүккө байланыштуу, өзгөчө узак мөөнөттүү перспективага инвестициялык долбоорлорду, божомолдоодогу көбүрөөк тобокелдиктен улам ишкерлер да жапа чегишет.

е. Жалпысынан макроэкономикалык кырдаал начарлайт. Экономикалык өсүштүн басандашы келип чыгат. Инфляцияны токтотуу баасы өтө кымбат. Бул өндүрүштүн чөгүшү ж-а жумушсуздук. Коомдун кирешелердин денгээли б-ча кескин катмарланышы пайда болот.

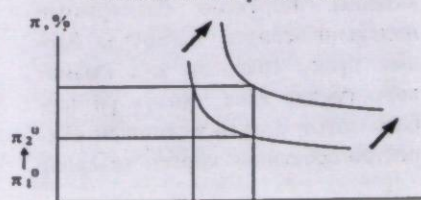
Өткөөл экономикада инфляциялык эшилме сызык (спираль) дегенди эске алуу керек.

Кыска мөөнөттүү мезгилде жумушсуздук м-н инфляциянын денгээлинин ортосунда терс байланыш болот, аны **Филлипстин ийри сызыгы** сүрөттөйт. Филлипстин оригиналдуу ж-а инфляциялык ийри сызыгын айырмалашат. Филлипстин инфляциялык ийри сызыгы 3.17-сүрөттө көрсөтүлгөн.

Өкмөт, жалпы чыгашаларды башкаруу м-н, кыска мөөнөттүү мезгил үчүн жумушсуздуктун (U) ж-а инфляциянын (p) денгээлдеринин белгилүү комбинациясын ийри сызыктан тандап ала алат, инфляцияны күтүү Филлипстин ийри сызыгын оң жакта жогору карай жылдырат.

Сүрөт.

Филлипстин ийри сызыгы

Филлипстин ийри сызыгы төмөнкүдөй теңдеме м-н сүрөттөлөт:

$$p = p_0 + b(u - u^*) + c$$

мында: p – инфляциянын денгээли,
 p_0 – күтүлүп жаткан инфляция,
 $(u - u^*)$ – циклдик жумушсуздук,
 b – бурч коэффициентти,
 c – сунуштун катуу таасири.

ИНФЛЯЦИЯНЫ ӨЛЧӨӨ. Инфляция, акчалардын монетардык теориясына ылайык, жүгүртүүдөгү акча массасынын ашып калышы м-н өлчөнүүгө тийиш. Бирок, практикада, муну жасоо татаал. Ошондуктан, инфляцияны өлчөө баалардын өсүшүнүн теориясына, атап айтканда, баалардын индекстеринин негизги түрлөрүн аныктоого алып келет.

Баалардын индекси – бул жылдын баасынын базистик жылдын баасына карата катышы, б.а.:

$$I = (P_t / P_b) * 100\%$$

Баалардын индекстеринин төмөнкүдөй негизги түрлөрүн ажыратышат:

- керектөө бааларынын индекси,
- дүң баалардын индекси,
- баалардын индекси – УДПнын ачык эмес дефлятору,
- экспорттук ж-а импорттук баалардын индекси.

Баалардын денгээлинин өтө көп пайдаланылуучу көрсөткүчү **керектөө бааларынын индекси** болуп эсептелет – бул t жылында керектөө себетинин баасынын анын базистик жылдагы баасына карата катышы. Керектөө бааларынын индексин эсептеп чыгарууда бардык түпкү товарлар ж-а кызмат көрсөтүүлөр эмес, типтүү үй чарбасы сатып алууга жетишкен «Керектөө себетине» кирген товарлар

гана көңүлгө алынат. Буга негизги азык-түлүктөр, негизги азык-түлүк эмес товарлардын топтору (кийим, бут кийим, турмуш-тиричилик товарлары) ж-а негизги кызмат көрсөтүүлөр (медициналык, транспорттук кызмат көрсөтүүлөр, байланыш, эс алуу, маданият, өздүк гигиена) кирет. Мисалы, Кыргызстан б-ча бул индекс 1997-жылдын январь-ноябрында 113,2%ти, ал эми 1998-жылдын январь-ноябрында – 113,5%ти түзгөн.

Дүң баалардын индекси фирмалар тарабынан сатылып алынган товарлардын типтүү топтому болуп эсептелет.

Дагы бир тактоо жасайлы. Товарлардын өзгөрүлгүс топтому үчүн эсептелген баалардын индекси Ласпейрестин индекси деген аталышты алган. Бирок ал өтө кымбат товарларды өтө арзан товарлар м-н алмаштыруу мүмкүнчүлүгүн эсептеп албайт, б.а. товардык структуранын мүмкүн болуучу өзгөрүлүшүн жеткире баалабагандык келип чыгат. Өзгөрүлүүчү топтом үчүн эсептелиүүчү, б. а. товардын өз ара алмашылып турушунун мүмкүнчүлүгүн эске алуучу индекс Паашенин индекси деп аталат. Бирок Паашенин индексинде ушул учурда болуп өткөн жыргалчылык денгээлинин төмөндөшү чагылдырылбайт. Фишердин формуласы эки индекстин тең кемчиликтерин жоет. Сүрөттөлгөн индекстердин аналитикалык туюнтмасы төмөн жакта келтирилди.

Ласпейрестин формуласы б-ча баалардын өсүшүнүн индекси (СР):

$$I_p = (\sum P_t * Q_t) / (\sum P_b * Q_t)$$

Паашенин формуласы б-ча баалардын өсүшүнүн индекси (УДПнын ачык эмес дефлятору):

$$I_p = (\sum P_t * Q_t) / (\sum P_b * Q_t)$$

Фишердин формуласы б-ча баалардын өсүшүнүн индекси:

$$I_f = \sum I_t * I_p$$

$$I_f = \sqrt{[(\sum P_t * Q_t) / (\sum P_b * Q_t)] * [(\sum P_t * Q_t) / (\sum P_b * Q_t)]}$$

$$I_f = \sqrt{(\sum P_t * Q_t) / (\sum P_b * Q_t)}$$

мында P_t – t жылдын баасы,
 P_b – базистик жылдын баасы,
 Q_t – t жылында чыгарылган продукциянын көлөмү,
 Q_b – базистик жылда чыгарылган продукциянын көлөмү.

Эгерде СР керектөө себетинин наркын гана эске алса, анда жалпысынан экономика б-ча кыйла толук көрсөткүчтү – **УДПнын дефляторун** – номиналдык УДПнын реалдуу УДПга карата катышын пайдалануу туурараак. Дефлятор керектөөчүлүк, инвестициялык товарлардын бардык түрлөрүн камтыйт. Ал, СРге караганда кененирээк болсо да, ай сайын анын маалыматтарын чогултуп туруу өтө татаал. Ошондуктан көп өлкөлөрдө ар айлык статистикада СРни пайдаланууну артык корүшөт. Узак мөөнөттүү перспективада бул көрсөткүчтөр өз ара жакындашат.

Көп учурда бир катар макроэкономикалык көрсөткүчтөрдү эсептеп чыгарууда **инфляциянын темпи** деп аталган түшүнүк пайдаланылат. Ал учурдагы мезгилдин бааларынын индексинин ж-а мурдагы мезгилдин бааларынын индексине карата өткөн мезгилдин

бааларынын индексинин айырмасынын катышы катары аныкталат:

$$i = [I_t - I_{(t-1)} / I_{(t-1)}] * 100\%$$

Көрсөткүчтүн жардамы м-н инфляциянын темпин, мисалы, **Фишердин формуласы б-ча номиналдык проценттик ставка м-н реалдуу проценттик ставканын** ортосундагы катышты аныктоого болот:

$$i = r + p$$

мында: i – проценттик ставканын номиналдык мааниси,
 r – проценттик ставканын реалдуу мааниси.

Инфляциянын туруктуу темпи байкалган өлкө үчүн баалардын денгээлин эки эсептүү үчүн зарыл жылдардын санын эсептеп чыгуу максатында **«70 чондугунун эрежесин»** пайдаланууга болот, ага ылайык, 70 санын инфляциянын ар жылкы денгээлине бөлүштүрүү керек.

ИНФЛЯЦИЯНЫН СЕБЕПТЕРИ. Инфляциянын төмөнкүдөй негизги себептерин бөлүп көрсөтүүгө болот.

а. **Өндүрүштүк чыгымдардын көбөйүшү.** Сөз сырього, аралык товарларга баалардын өсүшүнүн жогорулашы ж-дө, эмгек өндүрүмдүүлүгүнө салыштырганда кызмат акынын озуу м-н өсүшү ж-дө, финансылык мүнөздөгү чыгымдар ж-дө жүрүп жатат. Жогоруда саналган себептердин кайсынысынын болбосун жогорулашынын учурунда ишкер пайда алууну камсыз кылуу максатында бул жогорулоону продукциянын өзүнө турган наркына кошууга аракеттенет. Бирок, бул калган ишкерлер чыгымдардын ушундай жогорулашын байкап, ошондой эле жолго түшүшкөндө мүмкүн. Андай болбосо конкуренция (атаандаштык) бир ишкана жүзөгө ашырууга ниеттенген бааларды жогорулатуу

үчүн кедерги болуп эсептелет. Чет өлкөлүк өндүрүштүн продукциясынын конкуренциясы ушундай эле роль ойнойт.

в. Суроо-талаптын көптүгү. Су-нуш м-н суроо-талаптын ортосунда айырма чыгышы мүмкүн. Суроо-талап өндүрүштүн көлөмүнөн ашып кеткен кездеги учурларды (мисалы, экспансионисттик кредиттик-акча же бюджеттик-салык саясатын жүргүзүүнүн натыйжасында), сатуучулар суроо-талапты төмөндөтүүгө же башка өндүрүүчү-лөрдүн продукциясына суроо-талапты жүгүртүүгө жардам берүү тобокелдигисиз бааларды көбөйтө алышат. Чет өлкөлүк өндүрүштүн продукциясы тараптан конкуренциянын болушу жогорулатуудагы жалгыз чектөө. Мындай конкуренция байкалбаган тармактарда (турак-жай фондусу, кызмат көрсөтүүлөр) баалардын жогорулашы олуттуу болушу мүмкүн.

с. Монополиялык баа түзүү монополиялык пайдалардын өсүшүнө ж-а пайдалардын инфляциясына алып келет.

Бул себептер Кейнс мектеби тарабынан байкалган. Инфляциянын таралышынын монетардык модели аны акча массасын түзүүнүн ашыкча болушунан издейт.

d. Акча массасын түзүүдөгү ашыкчалык

Акчалардын сандык теориясынын теңдемесине кайрылалы:

$$M \cdot V = P \cdot Y,$$

бул теңдеменин темпик жазуусу төмөнкүдөй түрдө көрүнөт:

$$M, \% + V, \% = P, \% + Y, \%$$

мында: M – акча массасы, V – акчаларды жүгүртүү тездиги (ылдамдыгы),

P*Y – улуттун кирешесинин көрсөткүчү,

M, % – акча сунушунун өсүшү, % м-н,

V, % – акча жүгүртүү ылдамдыгынын өсүшү, % м-н,

P, % – баалардын өсүшү, % м-н,

Y, % – өндүрүш көлөмүнүн өсүшү, % м-н.

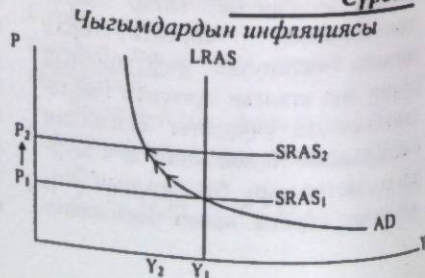
Сандык теориянын теңдемесинен мындай теңдемени камсыз кылуу үчүн акчалардын массасы товарларды чыгаруунун өсүшүнүн даражасындай көбөйүшү керек экендиги көрүнүп турат. Андай болбосо, артык баш акча эмиссиясы көбүрөөк суроо-талапка, «P» көрсөткүчүнүн өсүшүнө, б.а. инфляцияга алып келет (монетаристтер акчаларды жүгүртүү ылдамдыгы туруктуу деген көз карашты карманышат).

Жогоруда айтылгандардан улам, себептерге таянуу м-н, инфляцияны төмөнкүдөй түрлөргө бөлүштүрүүгө болот.

ИНФЛЯЦИЯНЫН ТҮРЛӨРҮ (СЕБЕПТЕР Б-ЧА).

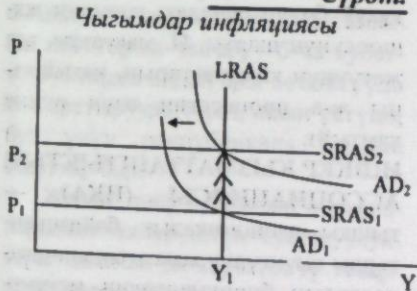
а. Чыгымдардын инфляциясы (сунуш инфляциясы) – чыгымдардын көлөмүнүн өсүшүнүн натыйжасында, мисалы, эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшү м-н өлчөнгүс кызмат акынын катуу өсүп кетишинин эсебинен келип чыгат. Төмөн жакта келтирилген графиктерден көрүнүп тургандай, мындай жагымсыз катуу таасир баалардын өсүшүнө алып келет.

Сурот.

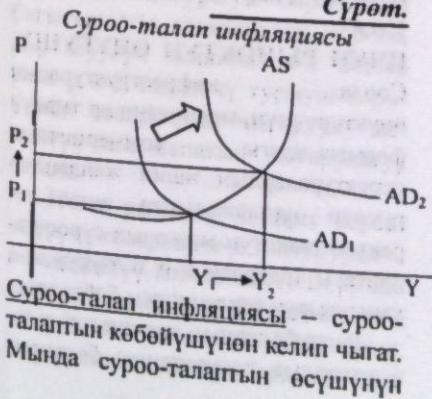
Сүрөттө сунуштун жагымсыз эстен тандыруусу жалпы суроо-талаптын көбөйүшүнө алып келе турган макроэкономикалык саясаттын чаралары м-н коштолбогон кездеги экономиканын өнүгүшүнүн жолу көрсөтүлгөн. Мындай катуу таасир стагфляцияга, б.а. P баалардын бир убакта жогорулашына ж-а өндүрүштүн көлөмүнүн төмөндөшүнө алып келет.

Сурот.

Сүрөттө өкмөт же борбордук банк тараптан кеңейтүүчү макроэкономикалык саясат түрүндө жооп кайтарылган учурдагы сунуштун жагымсыз катуу таасиринин тушунда экономиканын өнүгүшүнүн жолу келтирилген. Мындай саясаттын баасы – өндүрүштүн көлөмүн сактап калуу гана эмес, узак перспективага жогорку баалардын да сакталып калышы.

Сурот.

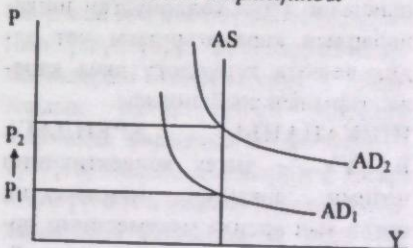
Суроо-талап инфляциясы – суроо-талаптын көбөйүшүнөн келип чыгат. Мында суроо-талаптын өсүшүнүн

ылдамдыгы сунуштун өсүшүнүн ылдамдыгынан ашып кетет. График түрүндө суроо-талап инфляциясы сүрөттөрдө көрсөтүлдү.

с. Күтүү инфляциясы. Инфляцияны күтүү аны ыкчамдатууда эң чоң роль ойнойт, анткени күйкөлөктөнүү, белгисиздик, инфляциянын келечектеги өнүгүшү ж-а божомол баалардын өсүшүнө күчтүү таасир тийгизет.

Сурот.

Суроо-талаптын узак мөөнөттөгү мезгилдеги инфляциясы

ИНФОРМАЦИЯ ИЗДӨӨ СИСТЕМАСЫ — дистанциалык пульта м-н байланыш каналдар аркылуу жыйналган билдирүүлөр (товарлардын түрлөрү, региондор), аларды суроо-талаптар б-ча билдирүү, эсептеп-чыгаруучу машинага (ЭВМ) негизделген система.

ИНФРАСТРУКТУРА — товарларды чыгарууну ж-а жүгүртүүнү нормалдуу жүргүзүү, ошондой эле адамдардын, ишканалардын, уюмдардын ж-а бүтүндөй өлкөнүн турмуш-тиричиликти ж-а өнүгүшү үчүн шарттарды түзүүчү тармактар, ишканалар ж-а уюмдар.

ИПОТЕКА — заемщиктин кыймылсыз мүлкү м-н камсыздалган, карыз милдеттенмесин кармоодогу кымбат баалуу кагаз.

ИПОТЕКАЛЫК ССУДА — кыймылсыз мүлктү күрөөгө коюу м-н узак мөөнөттүк ссуда.

ИШЕНИМ КАТ — юридикалык нуктагы иш аракеттерди (мисалы, сатып алуу, сатуу келишимдерин түзүү) жүргүзүү үчүн бир тараптын экинчисине кат түзүндө укук берүүсү. Бул жөнөкөй кат жүзүндө ж-а нотариалдык мекеме аркылуу даярдалышы мүмкүн. Ишеним каттын кайсыл күнү жашылганы так көрсөтүлбөсө, анын анык экендиги күмөн болуп калат.

ИШКАНАЛАРДЫН ВАЛЮТ-ТУК ФОНДУЛАРЫ — экспорт-тук-импорттук операцияларды финансылоо үчүн колдонулган ишканалардын карамагындагы чет элдик валюта түрүндөгү акча каражаттарынын жыйындысы.

ИШКАНАНЫ АРЕНДАГА БЕРҮҮ — эмгек коллективинин чечими аркылуу, мамлекеттик орган м-н аренда мекемесинин ортосунда түзүлгөн келишимден пайда болот.

ИШКАНАНЫН (БИРИКМЕНИН) КИРЕШЕ Ж-А ЧЫГАША БАЛАНСЫ — Өлкөлөрдөгү ишканаланын финансы планы (өндүрүштүк-техника-финансы планынын жыйынтыктоочу бөлүмү); чарб. ж-а финансы иштеринин жыйынтыгын акчалай туюнтат. Киреше, акча түшүшү, чыгым, акча каражатынан чегерүү, мамл. бюджет ж-а кредит мамилелери (узак мөөнөттүү ссуда алуу ж-а аны төлөп берүү, прожит төлөө) көрсөтүлөт.

ИШКАНАНЫН НАКТА КИРЕШЕСИ — Чарб. практикада И. н. к. пайда деп аталат. Анын бир бөлүгү мамл-тин борборлоштурулган накта кирешесине түшөт, калган бөлүгү ишканаланын карамагында калып, жүгүртүүчү каражатты толуктоо, борборлоштурул-

ган капитал салымды финансылоо, экон. кызыктыруу фонддору түзүү ж-а ишканаланын (бирикменин) пландагы башка чыгымынын ордун финансы жагынан толуктоо үчүн пайдаланылат.

ИШКЕРДҮҮЛҮК — курчап турган дүйнөгө карата мамиле жасоонун адамдык өзгөчө формасы. Анын мазмуну айлана-чөйөнү адамдардын кызыкчылыгы үчүн максатка ылайык өзгөртүү, кайра түзүү болуп саналат; коомдун жашоосунун шарты. И. максатты, ага жетүүнүн каражаттарын, натыйжаны ж-а процесстин өзүн ичине камтыйт.

ИШКЕР КЫЗМАТТАШТЫКТЫН АССОЦИАЦИЯСЫ (ИКА) — тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүү максатында ишканалардын, бирикмелердин, мекемелердин чет өлкөлүк партнерлор м-н өз ара байланыштырган коомдук уюм. ИКА турган жерине ж-а ведомстволук моюн сунгандыгына карабастан мамлекеттик, кооперативдик мекемелерди, ишканаларды бириктирет. ИКА каражаты катышкандардын улуттук ж-а чет өлкөлүк валюталардан чогулган пайлык өнөктөрдөн пайда болот.

ИЧКИ ДҮҢ ПРОДУКТ — *У.д.п.*

ИЧКИ РЫНОКТУН ӨНҮГҮШҮ — инфраструктурасын өнүктүрүүнүн, менчиктин ар түрдүү формасындагы коммерциялык структуралардын ишин жандандыруунун натыйжасында ички керектөө рыногун массалык суроо-талаптагы товарлар м-н толтуруу ж-а камсыздууу тенденциясы; бийикалды

Республиканын кирешелерин ж-а товардык ресурстарын балансы

лаштыруу максатында өндүрүштү өнүктүрүү ж-а товарларды сатып откөрүү б-ча чаралардын комплексин иштеп чыгуу ж-а турмушка ашыруу өтө актуалдуу болуп эсептелет.

Милдет тышкы рыноктогу жагдайга карабастан, мамлекеттин өзүнчө иштеп кетишин камсыз кылуу ж-а мамлекеттин экономикалык коопсуздугунун көз карашынан толук азык-түлүк көз карандысыздыгын түзүү максатында тамакаш азыктарын чыгаруу б-ча кубаттуулуктарды андан ары көбөйтүүдө ж-а арттырууда турат, анын үстүнө, бул үчүн республикада бардык шарттар бар.

Жеңил өнөр жайынын ишканаларынын өндүрүштүк кубаттуулуктары калктын эл керектөөчү товарларга суроо-талабын толугу м-н канааттандырууга мүмкүнчүлүк берет.

Тамак-аш ж-а кайра иштетип чыгуу өнөр жайынын ишканалары, өзгөчө жергиликтүү сырнелор м-н иштеп жаткандар, негизги тамак-аш азыктары м-н ички рынокту гана камсыз кылууга эмес, ошондой эле азыктын бир бөлүгүн экспортко жөнөтүп турууга мүмкүндүк бере турган потенциалга ээ.

Маданий-турмуш-тиричилик багытындагы товарлардан мебель, кир жуугуч машина ж-а башка электр м-н иштөөчү турмуш-тиричилик товарларын чыгарууну кеңейтүү ж-а сапатын жогорулатуу зарыл.

Ички рынокту кеңири керектелүүчү товарлар м-н толтуруудагы эң маанилүү милдет жетиштүү иш тажрыйбасына ээ болушкан ж-а өнөр жай — соода бирикмелерин, биргелешкен ишканаларды ж-а ас-

социацияларды түзүү аркылуу КМШнын көп региондору м-н байланыш орнотушкан ата мекендик өнөр жай ишканалары м-н уюмдарынын ортосунда кызматташтыктын ж-а байланыштардын өз ара пайдалуу формаларын орнотуу ж-а чындоо болуп эсептелет. Республиканын ишканаларында квалификациялуу маркетингдик кызматтарды ж-а дистрибутордук тармактарды түзүү зарылдыгы турат.

Ата мекендик товар чыгаруучулар тарабынан иштетилип чыккан өнөр жай ж-а азык-түлүк товарларынын үзгүлтүксүз дүн көргөзмө-ярмаркаларын өткөрүп турууга, товарлардын жүгүртүлүшүн тездетүү шартында фирмалык соода түйүнүн түзүүгө, аларды жылдырууга, сатып өткөрүүгө ж-а ишканалардын кампаларындагы калдыктарды азайтууга көбүрөөк көңүл бурулууга тийиш.

Республиканын аймагында сооданы жөнгө салуу тартиби да, атап айтканда, соода объектилеринин иштеп турушуна жергиликтүү бийлик органдарында орун алган уруксат берүүчү документацияны толтуруунун ж-а берүүнүн натыйжасы ж-а бюрократтык системасын жоюу да түп-тамырынан өзгөрүүлөрдү талап кылат.

К

КАГАЗ АКЧА — жүгүртүүдө нукура акчаны — алтынды ж-а күмүштү алмаштырчу акча белгиси. Мамл. өз чыгымынын ордун толтуруу үчүн жүгүртүүгө чыгарат, белгилүү курсу (мамл. белгиленген) болот. К. анын нукура наркы ал алмаштырган

алтындын наркынан көп болбоо керек. К. а-нын ашыкча чыгарылышты (эмиссия) инфляцияга алып келет. Алгач К. а. 17-к-дын аягында Түн. Америкада чыгарылган.

КАГАЗ ӨНӨР ЖАЙЫ, к. *Целлюлоза-кагаз өнөр жайы*.

«КАЙМАГЫН АЛУУ» — жаңы товар түрлөрүн базар алкатына чыгаруда ишкана — өндүрүүчүлөрдүн ж-а соода фирмаларынын белгилүү мезгилге чейин пайданы арбын алып калуу максатында жүргүзүлүүчү баа саясаты. Базарга жаңы товар түшкөндө ал сапаттуу, керектүү болсо, реклама иши дурус жүргүзүлсө керектөөчүлөр аны жогорку, өндүрүштүн чыгымдарынан бир топ эле көбүрөөк баада сатып алууга даяр болуп калышат. Мындай үстөк пайданын үлүшү бир товардык экинчинчисинининен олуттуу айырмаланып турат.

КАЙРА ФИНАНСЫЛОО (кайра инвестициялоо) — түшкөн пайдандан белгилүү тармакка же өлкөгө кайталап же кошумча капитал жумшоо; эреже катары чет элдик капитал жумшалат.

КАЙТА КУРУЛУУ — экономикалык сферадагы кайта курулуу: көбүнчө экономикалык ыкмаларга негизделген, өтө эле борборлоштурулган командалык башкаруу системалар демократиялык системага өтүү; эмгек коллективдеринин укугун кеңейтүү; жер-жерлердеги ж-а борбордогу эл чарбасын башкаруунун структурасын кайта куруу, сырткы экономикалык байланыштарды өркүндөтүү ж. б. өз кучагына алат.

КАЙТАЛАНУУЧУ КРЕДИТ — банк берүүгө милдеттенип ал эми заемщик көрсөтүлгөн жалпы суммалардан жогору эмес кредитти

сүйлөшүлгөн шартта, келишимдеги көрсөтүлгөн убакта алынуучу белгилүү мөөттөгү кредиттик келишим.

КАЙТМА ЛИЦЕНЗИЯ — лицензиат иштер чыккан техникаларды же технологияларды мыктылап пайдалануу үчүн лицензияга берилген укук.

КАЛКТЫ СОЦИАЛДЫК ЖАКТАН КОРГОО — турмуштагы негативтик факторлорго биринчи кезекте жумушсуздукка, инфляцияга, кедейчиликке, жакырчылыкка ж. б. каршы турган социалдык гарантиалар ж-а экономикалык, укуктук жактан бекемделген мыйзамдардын бүтүндүк системасы.

КАЛКТЫН МИГРАЦИЯСЫ ж-дөгү маалыматтары ички иштер органдарынан түшкөн, каттоого турууда ж-а андан чыгууда адрестик барактар м-н бирге толтурулуучу статистикалык эсепке алуунун келүү ж-а кетүү талондорун иштеп чыгуунун натыйжасында алынат. «Келүүчүлөр» ж-а «кетүүчүлөр» түшүнүктөрү бир кыйла шарттуу түшүнүк, анткени бир жылдын ичинде жашаган жерин бир нече жолу алмаштырышы мүмкүн.

КАЛКТЫН САТЫП АЛУУ ФОНДУСУ — калктын акчалай кирешесинин товар сатып алууга арналган бөлүгү.

КАЛКТЫН СУРООСУ (ТАЛАБЫ) — керектөөдөн көрүнгөн, бирок ага окшош эмес, анткени товарды сатып алууга арналган акча каражатынын өлчөмү м-н чектелет. Керектөөчүлүк м-н суроонун ортосунда жалаң эле сандык эмес сапаттык да айырма бар. Суроо дайыма төлөө мүмкүнчүлүгүнө ээ, антпесе бул суроо эмес.

КАЛКТЫН ТУРМУШ ДЕНГЭЭЛИ. Турмуш денгээли Кыргызстанда аралаш экономика системасын түзүүнүн жүрүшүндө келип чыккан эң татаал проблемалардын кенири комплексин камтыйт.

К.т.д. реалдуу социалдык экономикалык көрсөткүчтөрү өткөөл мезгилде өтө төмөндөдү.

К.т.д. жалпылаштыруучу индикаторлордун бири салыктарды ж-а милдеттүү төлөмдөрдү чыгарып таштагандан кийинки калктын акча кирешелерин камтыган ж-а инфляциянын чондугуна карата түзөтүлгөн «колдо турган реалдуу акча кирешелеринин» көрсөткүчү болуп эсептелет.

Бүткүл кризис мезгилин карап чыгуу учурунда 1991-жылды база кылып алсак, реалдуу колдо болгон кирешелер 1992-жылы — 60%ке, 1994-жылы — 21%ке, ал эми 1996-жылы — 1,8%ке төмөндөгөндүгүн белгилей кетүүгө болот. Жалпысынан калктын 1992-1996-жылдардагы реалдуу кирешелери дээрлик 1,5 эсеге төмөндөдү. Бул индикатордун реформалардын жылдарында биринчи жолу 6,3%ке өсүшү 1997-жылы байкалды, бул белгилүү даражада экономиканын 1996-1997-жылдардагы турукташуусу м-н байланыштуу.

Талдоого алынган мезгилдеги номиналдык акча кирешелери 1992-жылдагы 288,9 миллион сомдон 1997-жылдагы 18025,8 миллион сомго чейин көбөйүү тенденциясына ээ болду. 1993-жылы акча кирешелеринин өсүш темпи акча чыгашаларынын темпинен кыйла артта калды, 1995-жылдан тартып бул көрсөткүчтөрдүн турукташуусу байкалды. 1997-жылы акча кирешелеринин чыгашалардан ашып кетиши 218,2 миллион сомду түздү, бирок бул реалдуу кирешелерди реформага чейинки денгээлге чейин калыбына келтирүү үчүн жетишсиз болучу.

Калктын кирешелеринин структурасында калктын кирешелериндеги кызмат акынын үлүшүнүн төмөндөшүнө (1991-жылдагы 55,2%тен 1997-жылдагы 32,7%ке чейин) карабастан, ал мурдагыдай эле калктын көпчүлүгүнүн жашоосундагы негизги булагы болуп кала берди. Калктын номиналдык акча кирешелеринин структурасында социалдык трансферттердин үлүшү 2 эсеге — 1992-жылдагы 27,2%тен 1997-жылдагы 13,1%ке чейин төмөндөдү. Ошол эле учурда ишкердиктин кирешелери ылдам темп м-н — (көрсөтүлгөн мезгилде 12%тен 52,6%ке чейин) өстү.

Республиканын калкынын турмуш денгээлинин колдонулуп жаткан социалдык стандарты биринчи кезекте эмгекке акы төлөөнүн минималдуу өлчөмү, ага байланышкан бюджет чөйрөсүндөгү кызматкерлердин эмгегине акы төлөө б-ча Бирдиктүү тарифтик сетка, ошондой эле минималдуу пенсия болуп эсептелет. Андан тышкары, минималдуу кызмат акы башка социалдык төлөмдөрдүн да чондугун аныктайт.

Экономиканы башкаруудан ажыроо ж-а күч алып бараткан инфляция эгерде 1991-жылы республиканын орточо пенсиясы минималдуу керектөө бюджетинин (МКБ) 194%ин түзсө, 1998-жылдын башталышында пенсионерлердин МКБ 44%ти түзгөндүгүнө алып келди, ал

эми дүйнөлүк практикада пенсиянын орточо өлчөмүнүн 70%тик «босогосуна» чейин төмөндөшүнө жол берилбейт. 1997-жылдын аягында эмгек пенсиясынын орточо өлчөмү МКБнын 54%ин, ал эми минималдуу пенсия – үчтөн бирди гана түздү.

Азыркы убакта минималдуу кызмат акы эң маанилүү социалдык төлөмдөрдүн ж-а пособиелердин өлчөмүн жөнгө салуучу социалдык стандарттын милдетин аткарбай калгандыктан, бул милдеттерди турмушка ашыруу үчүн жаңы социалдык стандарт – керектөөнүн гарантияланган минималдуу деңгээлинин эсептешүү көрсөткүчү киргизилди, анын негизинде мамлекеттик пособиелердин өлчөмдөрү аныкталууга тийиш. Бул түшүнүк биринчи жолу КР 1998-жылдын 5-мартындагы «Мамлекеттик социалдык пособиелер ж-дө» Мыйзамында пайда болду ж-а жакырчылыктын жеткен чегин билдирет. 1998-жылдын 1-майынан тартып керектөөнүн гарантияланган минималдуу деңгээлинин эсептешүү көрсөткүчү 100 сом өлчөмүндө аныкталды.

Кризистин шартында мамлекет социалдык артыкчылыктарды так аныктоого тийиш ж-а бул багыттар б-ча (саламаттык сактоону реформалоо, билим берүүнү, социалдык камсыздандырууну, пенсия м-н камсыз кылууну өнүктүрүү) иштелип чыккан программалардын негизинде өзүнүн стратегиясынын турмушка ашырылышын камсыз кылат.

Кыргыз Республикасынын социалдык чөйрөсүн 2001-жылга чейинки мезгилде өнүктүрүүнүн мындай багыттары Кыргыз Республикасынын Президентинин «Кыргызстандын XXI кылымда өнүгүшүнүн модели» ж-а «Кыргызстандын элинин социалдык өнүгүшүнө – бекем экономикалык пайдубал» деген программалык сүйлөгөн создорунда чагылдырылган.

Калктын турмуш деңгээлинин өзгөрүшүндөгү тенденциялар минималдуу кызмат акынын МКБнын калктын ар бир адамына МКБнын ж-а орточо кызмат акынын (ОКА) эмгекке жарактуу калктын МКБсына карата катышын чагылдырат. Талдоого алынган мезгилдеги бул параметрлердин ортосундагы катыш динамикасы төмөнкү сүрөттө көрсөтүлдү.

Сүрөт.
МКАнын МКБга (орточо адам) ж-а ОКАнын МКБга карата катышы

1997-жылда МКА м-н МКБнын ортосундагы катыш 11,9%ти түздү, бул кабыл алынган босого маанисинен (12%) төмөн. Индикативдик планда 1996-жылдын деңгээли – 14,7% алынган, б.а. «план» аткарылбай калды ж-а бул көрсөткүчтүн (ал 1995-жылы 20,7%ти, ал эми 1994-жылы – 16,4%ти түзгөн) төмөндөп кеткен

диги байкалды. Ушуга байланыштуу республиканын калкынын аз камсыз болгон ж-а мүлкү аз катмарларын социалдык жактан коргоону камсыз кылуу максатында шашылыш чараларды көрүүнүн олуттуу зарылдыгы келип чыгат.

Турмуш деңгээлинин көрсөткүчү катары Бүткүл дүйнөлүк банк калктын кирешелерин эмес, чыгашаларын пайдаланууга артыкчылык берип, муну кирешелер ж-догү маалыматтар көп учурда төмөндөтүлүп көрсөтүлө тургандыгы м-н түшүндүрөт, анткени рынок шартында кирешелердин жеке ж-а расмий эмес булактардан байкаларлык өсүшү болот. Алсак, калктын турмуш деңгээлин 1996-жылдын жазында ж-а күзүндө Кыргыз Республикасынын улуттук статистика комитети тарабынан жүргүзүлгөн «Жакырчылык мониторинги» компоненти б-ча изилдөөнүн натыйжасын талдап чыкканда, жакырчылыктын деңгээлин кирешелер б-ча эсептеп чыккан учурда үй чарбаларынын 76,1%и же калктын 82,3%и жакырчылыктын чегинен төмөн турган болуп чыкты. Ал эми эсептеп чыгуулар чыгашалар б-ча жасалган кезде, бул көрсөткүчтөр тиешелүү тартипте 62,1 ж-а 70,7%ке төмөндөдү.

Таблица

Ар кыл эсептөө жолдору м-н чыгарылган жакырдык проценти

	Үй чарбасы	Калк
Кирешелер боюнча эсептөө	76,1	82,3
Чыгашалар боюнча эсептөө	62,1	70,7

Жакырчылыктын чегин адам жашоо тиричилиги үчүн керектей

турган калориялардын минимумунун учурунда ар бир адамга жалпы бир айлык чыгашалардын деңгээли катары аныкталган. Андан тышкары, өтө жакырчылыктын көрсөткүчү киргизилет, ал тамакаш азыктарына гана ар бир адамдын чыгашаларынын деңгээли катары аныкталат. Өтө жакырдыктын чегин өзгөчө калктын көпчүлүк бөлүгү жарды болуп эсептелген кезде зарыл, анткени мында социалдык колдоого өтө муктаж болгон калктын өтө тар чөйрөсү аныкталат. Жакырдыктын бул чегин пайдалануу калктын эң аялуу катмарларын даректүү колдоо б-ча тиешелүү чечимдерди иштеп чыгууда ж-а кабыл алууда жардам көрсөтө алат. Эң жарды калкты аныктоо үчүн зарыл болгон өтө жакырдыктын чегин айына 221 сомду түздү ж-а бул категорияга үй чарбаларынын 18,2%и же калктын 20%ке жакыны камтылды.

КАЛЫБЫНА КЕЛТИРҮҮ ФОНДУСУ — коомдук жалпы продуктунун өндүрүштү такай иштетүүгө кетчү бөлүгү. К. к. ф. материалдата (машина, жабдуу, сырьё, материал, отун ж. б.) чыгымдын наркына барабар. Даяр продукция бирдигин чыгарууга материал канча аз чыгымдалса, ул. киреше ошончо көп болот.

КАЛЬКУЛЯЦИЯ (лат. calculatio — эсеп, эсептеп чыгаруу) — чыгарылган продукция бирдигинин же аткарылган иштин (ташуу, ремонттоо ж. б.) өз наркын белгиленген чыгым номенклатурасына ылайык эсептөө.

КАМСЫЗДАНДЫРУУ МОНОПОЛИЯСЫ — импер. мамл-тердин кредит-финансы системасынын

бир звеносу. Камсыздандыруу операция рыногун, негизинен жеке адамдын өмүрүн ж. б. камсыздандырууну контролдойт. Убактылуу элден түшкөн акчаны ө. ж. ж-а экон-нын башка тармактарын узак мөөнөткө финансылуу үчүн пайдаланат.

КАМСЫЗДАНДЫРУУ ПОЛИСИ (фр. police, итал. polizza — тил кат, квитанция) ордук ж-а мүлктүн камсыздандыруу келишиминин түзүлгөн-дүгүн ж-а анын шарттарын ырастаган документ (эреже катарында жеке бирөөнүн атына жазылат).

КАМСЫЗДОО ЗАПАСЫ — жабдуучулардын поставканын өз мөөнөтүн ж-а шартын бузуп, ишкананы жабдууда күтүлбөгөн үзгүлтүккө учуратканда, өндүрүштүн процессин үзгүлтүксүз ж-а ритмдүү камсыздоодогу зарыл запастык сырьёлор, материалдар же отундар.

КАПИТАЛ (нем. Kapital, алгач — нег. мүлк, лат. capitalis — башкы) — капитализмдин экон. категориясы; жалданма жумушчулардын натыйжасында кошумча наркты пайда кылуучу нарк. К. товар өндүрүшүнүн белгилүү баскычында, качан товар чыгаруучулар жакырланып, өндүргүч күчтөрдөн күч м-н ажырап калышынын ж-а ал өндүргүч күчтөр капиталисттин колуна топтолушунун натыйжасында жумушчу күчү товарга айланган кезде пайда болот.

КАПИТАЛ ЖЫЙЫМЫ — кошумча нарктын капиталга айланышы. К. ж. жумушчуларды эксплуатациялоонун күчөшү, кошумча нарк үлүшүнүн (К. ж-на кетчү) көбөйүшү, аракеттеги капиталдын өсүшү м-н аныкталат.

КАПИТАЛДАШТЫРУУ — 1) кошумча нарктын капиталга айланышы, б. а. аны капит. өндүрүштү кеңейтүүгө пайдалануу; 2) жалган капиталдын пайда болуу процесси.

КАПИТАЛДЫК САЛЫМ — жаңы негизги фондуну түзүүгө, пайдаланып жаткан нег. фондуну кайтадан жаңылоого ж-а кеңейтүүгө жумшалган чыгым.

КАПИТАЛДЫК САЛЫМДАРДЫН АКТАЛЫШЫ — капитал салымдарынын натыйжалуулугунун бир көрсөткүчү. Капитал салымдарынын экон. натыйжалуулукка (ошол капитал салымдарынан чыккан) болгон катышы.

КАПИТАЛДЫН АЙЛАНЫШЫ — капиталдын үзгүлтүксүз жаңырып турган процесс катары иреттүү айланышы. Ө. ж. капиталы иреттүү айлануунун бардык баскычынан өткөн убакыт К. а-нын убакытын түзөт. Жеке капиталдын айлануу ылдамдыгын өлчөө ж-а салыштыруу үчүн бирдик катары жыл кабыл алынган. К. а-нын ылдамдашы м-н кошумча нарк өндүрүү көбөйт.

КАПИТАЛДЫН АЛГАЧКЫ ЖЫЙЫМЫ — көпчүлүк майда товар өндүрүүчүлөрдүн (негизинен дыйкандардын) жалданма жумушчуга айлануу процесси; бул процесс майда товар өндүрүүчүлөрдү өндүрүш каражатынан ажыратуу ж-а ал каражатты капиталга айландыруу жолу м-н болот. Тарыхый жактан капит. өндүрүш ыкмасынан мурда болуп, анын пайда болушун тездеткен. К. а. ж. Батыш Европада 15–18–к-да, Россияда 17–18-к-да болгон.

КАПИТАЛДЫН БОРБОРДОШТУРУЛУШУ — бир нече капиталдын биригишинин же бир капитал

экинчисин өзүнө кошуп алышынын натыйжасында капитал өлчөмүнүн көбөйүшү. К. б-нун маанилүү формасы — акционер коому.

КАПИТАЛДЫН ИРЕТТҮҮ АЙЛАНЫМЫ — ө. ж. капиталынын өндүрүш ж-а жүгүртүү чөйрөсүндөгү кыймылы. Бирдиктүү функциялык үч формадан ж-а баскычтан (акча, өндүрүш, товар) турат. Мында өндүрүш баскычы чечүүчү ролду ойнойт, себеби анда кошумча нарк түзүлөт. Жеке капитал бир эле мезгилде үч функциялуу формада ж-а үч баскычта болот (к. Капиталдын айланышы).

КАПИТАЛДЫН ТОПТОМУ — жыйымдын эсебинен капиталдын көбөйү процесси, б. а. кошумча нарктын бир бөлүгүнүн капиталга айланышы. К. т. өндүрүштү кеңейтүүгө түрктү берет ж-а эмгектин коомдоштурулушун тездетет; капиталдын борборлоштурулушу ага кошумча болот.

КАПИТАЛИСТТИК МОНОПОЛИЯЛАР — материал ж-а финансы ресурстарын, ил.-тех. потенциалды топтоштуруу аркылуу рынокторго көзөмөл кылган. чарб. бирикмелер. Монополиялык пайда көрүү максатын көздөйт. Кайталанма өндүрүштүн пропорциялаш өнүгүшүнө таасир кылуу м-н монополия баасын коет.

КАРЫЗ МИЛДЕТТЕНМЕЛЕРДИ КАЙТАДАН ФИНАНСЫЛОО — карыз милдеттериндеги акчалардан кутулуу максатында анын мөөнөтү келгенче, засмихтин карыз милдеттемелерин үчүнчү кишиге кредитордун сатышы.

КАССА (итал. cassa, лат. capsa — сандык, үкөк) — 1) мекеме, уюм, ишкананын накта акчасы. 2) Акча

каражатынын кириш-чыгышын көрсөтүүчү бухг. эсеп счёту. 3) Банктын, айрым ишкана ж-а уюмдун накта акча ж. б. баалуу нерсе м-н операция жүргүзүүчү бөлүмү. 4) Кредит мекемеси (сактык К. ж. б.). 5) Акча алуу, сактоо ж-а берүү үчүн ылайыкталган атайын бөлмө.

КАССА КИТЕБИ — кассадагы накта акчанын кириш-чыгышын эсепке алуучу бухг. регистр; кириш-чыгыш касса документтердин негизинде каттоо жүргүзүлөт.

КАССАЛЫК ВАЛЮТТУК КУРС — валютага сатуу ж-а сатып алуудагы коммерциялык банктардын эркин базарыдагы баасы.

КЕЗЕК КУРУЛУШТАРЫ — продукцияларды чыгарууну же кызмат көрсөтүүнү камсыздоодогу жумушчу долбоор м-н аныкталган ишкананын бөлүгү.

КЕЙНС Дж. (1883-1936) — экономикалык ойдуң жаңы этабына башат салды. Анын негизги эмгеги — «Иш м-н камсыз кылуунун, проценттин ж-а акчалардын жалпы теориясы» (1936). Бул эмгегинде ал экономиканы мамлекеттик тейлөө аркылуу, жалпы чыгымдарды жөнгө салуу м-н макроэкономикалык туруктуулукка жетишүүнүн зарылдыгын негиздеген ж-а рыноктун экономикалык механизмдерин иштетүү жолу м-н экономиканын өзүнөн-өзү жөнгө салына тургандыгы ж-дө экономист-классиктердин эмгектерин танган.

Кейнс, өткөн кылымдыгы маанилүү экономикалык агымдардын бири-кейнсианствонун негиз салуучусу. Анын экономикалык илимге жасаган зор салымдары ж-дө китептин кийинки бөлүмдөрүндө толугураак карайбыз.

КЕЛИШИМ — эки же андан көп жакшырдын атуулдук укуктарды ж-а милдеттенмелерди орнотуу же токтотуу ж-дөгү макулдашуулары. Бул материалдык-техникалык камсыздоо, капиталдык курулуш, соода, жүк ташуу, жумушка алуу чөйрөсүндө, менчиктин түрдүү формаларындагы ишканаларда, уюмдарда ж-а атуулдар тарабынан кеңири колдонулат. Көбүнчөсү ооз эки, кат жүзүндө же нотариалдык формада түзүлөт.

КЕЛИШИМ ТАРТИБИ — тараптардын милдеттеринде көрсөтүлгөн келишимдерди толук ж-а өз убагында аткаруу.

КЕРЕКТӨӨ КРЕДИТИ — керектүү товарды же кызмат көрсөткөндүгүнө төлөш үчүн элге берилүүчү кредит (төлөө мөөнөтүн узартуу түрүндө).

КЕРЕКТӨӨ НАРКЫ — нерсенин пайдалуулугу, анын адамдын кандайдыр бир керегин жароосу.

КЕРЕКТӨӨ НОРМАСЫ — калктын тамак-ашты, азык-түлүк эмес товарларды керектөө деңгээлин билгизүүчү экон. көрсөткүч. Киши башына тамак-аштын физиол. К. н. узак мөөнөткө керектөө эталону катары ил. жактан иштелип чыгат.

КЕРЕКТӨӨ ФОНДУСУ — өлкөлөрдө ул. кирешенин бир бөлүгү; керектелүүчү товарга, тейлөө кызматына болгон жеке ж-а коомдук муктаждыктарды канаттандырууга жумшалат.

КЕРЕКТӨӨНҮН КЕЙНСТИК ФУНКЦИЯСЫ. Кейнс теориясы керектөө, аманат, инвестициялар функциясы сыяктуу көрсөткүчтөр м-н иш жүргүзөт. Белгилүү болгондой, жеке колдогу киреше керектөөгө ж-а аманатка бөлүштүрүлөт.

Керектөө — товарларды ж-а капитал көрсөтүүлөрдү пайдалануу процесси. Бул өлкөнүн реалдуу сатып алуу жарамдуулугунун көрсөткүчү. Түпкү керектөөнү ж-а аралык керектөөнү айырмалашат.

Түпкү керектөө — товарлар ж-а кызмат көрсөтүүлөр керектөө м-н жок болгон кездеги түпкү пайдалануу процесси.

Аралык керектөө — өндүрүштүн башка стадиясынын эмгек куралы катары өндүрүштүн бир стадиясынын эмгек продукту-сун пайдалануу.

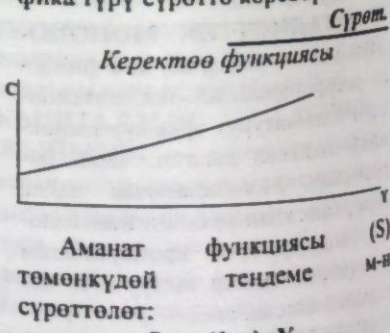
Керектөө функциясы (C) талдоо жагынан төмөнкүдөй түрдөгү тендеме м-н сүрөттөлөт:

$$C = a + b \cdot Y,$$

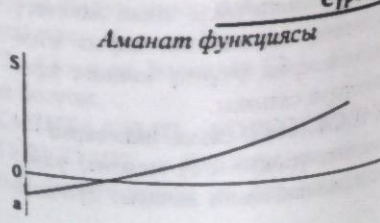
мында: a — автономиялык керектөө (Y=0 учурунда),

b — керектөө функциясынын ийри сызыгынын жантайышы.

Керектөө функциясынын графика түрү сүрөттө көрсөтүлгөн.

$$S = a + (1 - b) \cdot Y$$

КЕРЕКТӨӨЧҮ ҮЙ ЧАРБАЛАРЫ (ЧАКАН БИЗНЕС), ИШКЕРДҮҮЛҮК ФИРМАЛАР Ж-А ӨКМӨТ АРАСЫНДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК КАТНАШТАР.

Бизге I сүрөттөн көрүнүп тургандар «керектөөчү үй чарбалары» ж-а «ишкердүүлүк фирмалары».

Керектөөчүлөр — булар товарларды ж-а кызмат көрсөтүүлөрдү жеке өзүнүн каалоосун канааттандырууга пайдаланган эл. Бардык керектөөчүлөрдүн өздөрүнүн үй чарбасы (чакан бизнеси) бар. Демек, «керектөөчү үй чарба» деген түшүнүк Кыргыз Республикасында жашоочу ар бир адамга тиешелүү.

Биз өзүбүздүн экономикалык турмушубузда буюмдарды сатып алууга акча жумшайбыз. Биз эмгегибиз м-н ишкердүү фирмаларга өндүрүш факторлорун беребиз. Ал эми ар кандай төлөөлөр (эмгек акы, пайда, рента, процент) өзүбүздүн эмгегибизге ошондой эле өзүбүзгө тиешелүү буюмдарыбызды, өндүрүш факторлору катары фирмалар пайдалангандыгы үчүн бизге тийген киреше.

Сүрөт өндүрүш факторлору товарларды чыгарууда ж-а кызмат көрсөтүүлөрдө үй чарбасынан фирмаларга өтөөрүн көрсөтүп турат. Ал эми башка багытта өндүрүш факторлору үчүн төлөө катары акча фирмалардан үй чарбаларына эмгек акы катары кирип жагат. Бул каражат керектөөчүлөргө товарларды ж-а кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алууну камсыз кылат.

Азыр 2-чиймеден «Мамлекет» деп аталуучу базар катышуучусун карап көрөлүчү. Мамлекет ушул айланууга кошулса эмне болор экен?

Жеке, мамлекеттик аманаттарды ж-а чет өлкөлүк сектордун аманаттарын айырмалап көрсөтүшөт. Бул көрсөткүчтөрдүн талдоо жагынан маанилери Улуттук Счеттор Системасында сүрөттөлөт.

Аманатка ж-а керектөөгө карата экономиканын орточо ж-а чегине жеткен ынтаалуулугу.

a. Керектөөгө карата орточо ынтаалуулук.

APC — бул жалпы кирешенин керектөөгө кеткен үлүшү, башкача айтканда:

$$APC = (C/Y) \cdot 100 \text{ процент.}$$

b. Аманатка карата орточо ынтаалуулук (APC).

Бул жалпы кирешенин аманатка кете турган үлүшү, башкача айтканда:

$$APS = (S/Y) \cdot 100 \text{ процент}$$

$$APC + APS = 1$$

Киреше канчалык жогору болсо, аманатка ынтаалуулук ошончолук көбүрөөк болот.

c. Керектөөгө карата чегине жеткен ынтаалуулук (MPC).

$MPC = (DC/DY) \cdot 100$ процент — керектөөдөгү өзгөрүүнүн өзгөрүшүнө алып келген кирешенин чоңдугундагы өзгөрүүгө карата катышы.

d. Аманатка карата чегине жеткен ынтаалуулук (MP).

$$MPS = (DS/DY) \cdot 100 \text{ процент}$$

— кирешенин кайсы өсүшүнүн болбосун аманатка кете турган үлүшү же DСтин аны пайда кылган DYга карата катышы.

КЕРЕКТӨӨНҮН МАКСАТ ФУНКЦИЯСЫ (жашоо деңгээлинин функциясы, коомдук пайдалуулук функциясы) — эл чарбасын пландаштыруунун экон.-матем. Моделиндеги жалпы оптималдуулук критерийи.

Чиймеден көрүнүп тургандай, экономиканын үчүнчү зарыл сектору – мамлекет тарабынан үй чарбаларына дагы кызмат көрсөтүүлөрдүн агымы кирип жаткандай байкалат. Алар мамлекеттин ар кандай иштерин жасап берип, ага эмгек акысын төлөтүп алат. Кайра айланууну, мамлекет өзүнүн граждандарына берүүчү кызмат көрсөтүүсүн салык м-н жабат. Мамлекет өзү тараптан өзүнүн кызматкерлерине эмгек акы төлөйт.

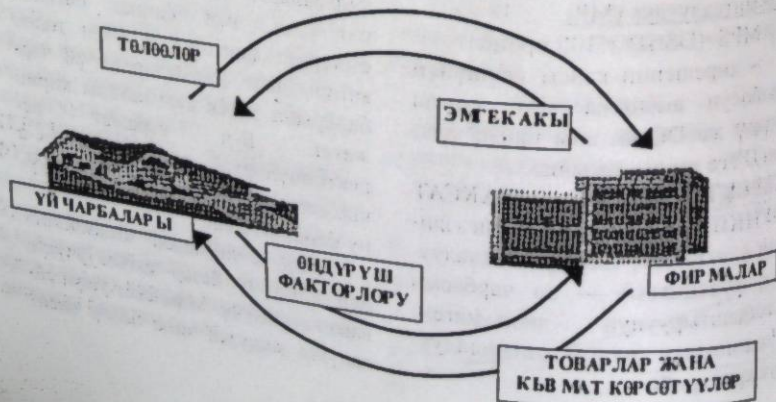
Ушуга окшогон акчанын ж-а экономикалык ресурстардын агымдары – бири-бирине карама-каршы айкалышкан мамлекет м-н ишкер фирмалардын ортосунда да өтөт. Айлануунун ичинде товарлар аны чыгаруучулардан мамлекетке ж-а кызмат көрсөтүүлөрдүн агымы мамлекеттен кайра товар чыгаруучуларга бара турганын көрөбүз. 3-чиймени кароо м-н биз жалпы экономикада өз ара тыгыз байланышта болгон үч сектордун (үй чарбаларынын, мамлекет ж-а фирмалардын) ортосундагы тегеренип айлануулардын агымдарын көрөбүз.

Керектөөчүлөрдүн рыногу

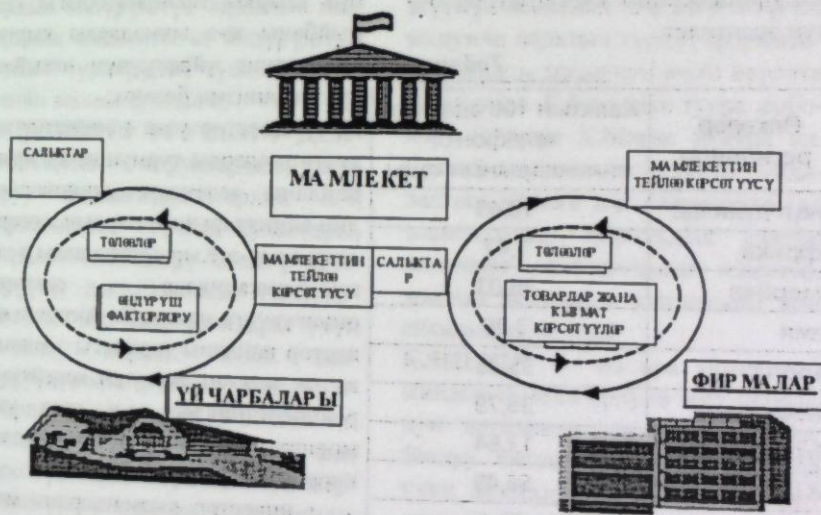
Кыргыз Республикасындагы байланыш тармагы аралаш экономика системасына багытталган экономикага өтүү учурунда тез өзгөрүүлөрдү башынан өткөрүүгө тийиш. Телекоммуникациялардын азыркы кызмат көрсөтүүлөрүнүн болушу, өзгөчө абоненттердин бизнеси үчүн, өлкөнүн экономикалык өнүгүшүн колдоо үчүн аныктоочу факторлордун бири болуп эсептелет.

1998-жылы керектөөчүлөрдүн рыногу алда канчалык аймакта, негизинен республиканын ороондүү райондорунда чачыранды жашаган, болжол м-н 4,65 миллион адамды түзгөн калк м-н мүнөздөлдү. Бүгүнкү учурда телекоммуникациялык кызмат көрсөтүүлөрдүн деңгээли төмөн ж-а 100 адамга 9,2 телефон линияларын түзөт. Кызмат көрсөтүүлөрдүн басымдуу түрү телефон байланышы болуп эсептелет. Номерлердин жалпы санын 33,4%и республиканын борборунда орнотулган.

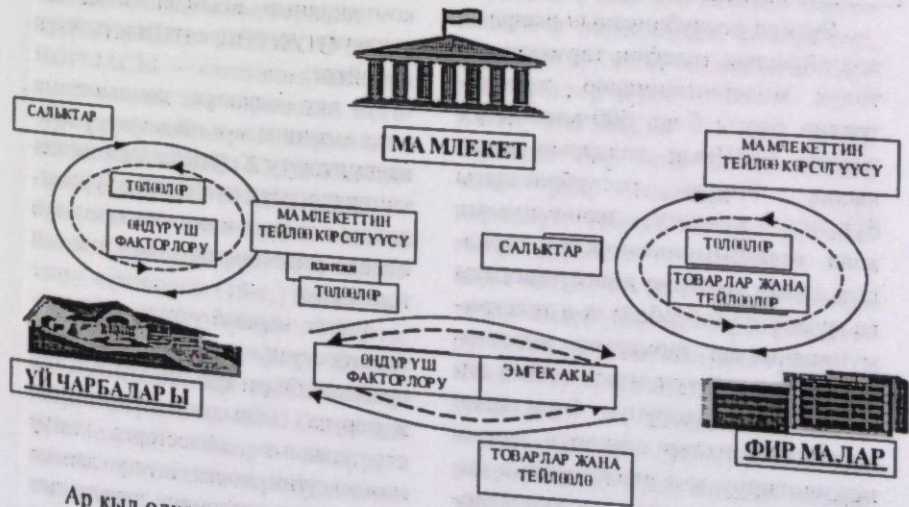
Кыргыз экономикасында үй чарбалар м-н фирмалардын ортосундагы катнаштар

Кыргыз экономикасында мамлекет м-н үй чарбаларынын ж-а мамлекет м-н фирмалардын ортосундагы катнаштар

Кыргыз экономикасында мамлекет, үй чарбаларынын ж-а фирмалардын ортосундагы экономикалык катнаштар

Ар кыл өлкөлөрдү салыштыруу телефондоштуруунун эң жогорку деңгээлине бай өлкөлөр ээ экендигин көрсөтөт. Азыркы убакта республика кирешеси орто деңгээлдеги бир нече төмөн өлкөлөрдүн тобуна кирет. Ошентип, Кыргызстандын орто деңгээлге чейин өнүгүшү үчүн өбөлгө түзүү – телефондоштуруунун деңгээлин калктын 100 адамына болжол м-н 23 линияга чейин

көтөрүү зарыл. Мындан тышкары, өлкөдөгү телекоммуникациялардын жалпы деңгээли экономикалык иш процессинин катализатору болуп эсептелет.

Таблица

Өлкөлөр, региондор	Калктын 100 адамына телефон линияларынын саны
Бүткүл дүйнөдө	10,49
Африка	1,47
Америка	26,03
Азия	3,86
Европа	35,36
Океания	36,79
Мурдагы СССР	13,84
АКШ	56,49
Швеция	68,1
Германия	43,96
Канада	59,91

Бүткүл республиканын шаардык ж-а айылдык телефон тармактарын толук модернизациялоо, эксперттердин баасы б-ча, 500 миллионго жакын АКШнын долларын талап кылат. Бирок, республикадагы бүгүнкү күндөгү экономикалык абал телекоммуникациялар тармагынын зарыл көлөмдө инвестициялоого мүмкүндүк бербейт ж-а телекоммуникациялар тармагына инвестицияларды тартуунун ото кабыл алыныктуу жолдорунун бирин телекоммуникациялар секторун акционерлештирүү ж-а стратегиялык инвесторду тартуу ж-а ага акциялардын 35-40%ин сатуу м-н приватташтыруу формасында мамлекеттен ажыратуу болуп эсептелет.

Стратегиялык инвесторду тартуу вариантынын артыкчылыктары төмөнкүлөр:

- инвестор, эреже катары, өлкөгө эң жаңы технологияны ж-а башкаруу практикасын алып келет, бул азыркы технологиядагы тажрыйбаны ж-а ыкмаларды кыргыз адистерине үйрөтүүнүн натыйжалуу механизми болмок;

- инвестор узак мөөнөттүү инвестицияларды турмушка ашырып, пайданы келечекте акционерлердин акцияларынын наркын жогорулатууга ж-а Кыргызстандагы телекоммуникациялар секторун өнүктүрүүгө жумшайт. Анткени инвестор пайданы тармакты экономикалык жактан акталган кеңейтүүгө реинвестициялоо м-н гана узак мөөнөттүү планда алда канчалык кирешелерге үмүттөнө алат.

- инвестор кызматкердин машабын анын жөндөмдүүлүктөрү ж-а профессионализми м-н аныктай турган системаны киргизет, бул да компаниянын атаандаштыкка жарактуулугун ж-а рентабелдүүлүгүн көбөйтөт.

- чет өлкөлүк компаниянын жеке менчиги м-н ийгиликтүү приватташтыруу Кыргызстанга инвестициялоо үчүн ото ылайыктуу жагдайды өлкөнүн ичидеги түзөт, бул өлкөгө инвестициялардын агымын тартат алат.

Бирок, мындай учурда, мамлекеттик коопсуздук проблемасы негизги проблема болуп калышы мүмкүн, б.а. жогоруда айтылган акциялардын стратегиялык инвесторго сатуу мамлекеттик коопсуздукту камсыз кылуу үчүн таасирдүү чаралардын кабыл алынышынын мүмкүнчүлүгү камсыз кылынган учурда гана ишке ашырылышы мүмкүн.

КИРЕШЕ — ишканалардын наркбадык аракетиндеги финансыдык

жыйынтыкты билдирүүчү экономикалык категория.

КИРЕШЕ БАЛАНСЫ — ишканалардын өндүрүштүк-чарбалык иштеринин жыйынтыгы, өндүрүштүн бардык түрлөрүнөн түшкөн кирешенин жалпы суммасы.

КИРЕШЕЛЕР ТУУРАЛУУ ДЕКЛАРАЦИЯ — атуулдардын, башкаруу бийлигиндегилердин ж-а фирмалардын киреше булактары, алардын өлчөмдөрү ж-догү билдирүүсү, декларациясы. Атуулардын кээ бир категориялары үчүн (мисалы, киреше алып ишкердүүлүк м-н алектенгендерге) ж-а юридикалык күчкө ээ болгон тараптардын милдеттүү түрдө аны көрсөтүү талап кылынат. Бул жергиликтүү бийлик же сот органдарынын талабы б-ча көрсөтүлүшү мүмкүн. Аны берүүдөн баш тарткандар же убагында бербегендер мыйзам чегинде жооп беришет.

КИРЕШЕНИН КОРКУНУЧСУЗ НОРМАСЫ — инвестиция жасоодочу, капиталын ж-а кирешесин жоготуу коркучу жок, киреше нормасы.

КЛАССИКАЛЫК БУРЖУАЗИАЛЫК САЯСИЙ ЭКОНОМИЯ — бурж. саясий экономикадагы илимий багыт. Капит. өндүрүш ыгы калыптануу мезгилинде (18-к.) пайда болгон. Негиз салуучулары: У.Петти, А.Смит, Д.Рикардо (Улуу Британия); П.Буагильбер, А.Р.Ж.Тюрго, Ф.Кенэ (Франция); Ж.Ш.Сисмонди (Швейцария). Товар чыгарууга жумшалган эмгекти нарк булагы катары карап, нарктын эмгек теориясын негиздеген. Кошумча нарктын айрым түрүн талдоого алгач аракет жасашкан. Нарктын жалгыз гана булагы эмгек экендигине негизделип, К.б.с.э. өкүлдөрү пайда про-

цент ж-а рента да жумушчу эмгенинин натыйжасы деген жыйынтыкка келишкен. Бирок алар капит. эзүүнүн маңызын ж-а өзгөчөлүгүн, кошумча нарктын түрдүү формасынын жалпы мазмунун ачып көрсөтө алган эмес. К.б.с.э-нын туура жоболору (аларды К.Маркс нукура ил. Саясий экономияны түзүүдө пайдаланган) илимге жат элементтер (ал элементтерди вульгардык саясий экономия капитализмди апыртып жактоо аксатында колдонгон) м-н айкалышта болгон.

КЛИРИНГ — өз ара талап ж-а милдеттенмени ордуна эсеп кылуунун негизинде товарлар, кымбат баалуу кагаздар ж-а кызмат акы үчүн акчасын бир счетко которуп коюу эсеп системасы.

КОЗГОЛМО МҮЛК — гражд. укукта мүлктүн бир түрү. К. м-кө жерден ж-а аны м-н тикелей байланыштагы нерселерден (имараттар, курулуштар ж.б.) тышкаркы бардык мүлктөр кирет.

КОЙ ЧАРЕАСЫ — мал чарба тармагы. Бир нече багытта: уяң, чала уяң, кылчык жүндүү, көрпөлүк, тондук, эт-жүн-сүт багытында болот.

КОЛ ӨНДҮРҮШҮ — үй майда товар өндүрүшү же борборлоштурулбаган (чачкын мануфактура).

КОЛ ӨНӨРЧҮЛӨР КООПЕРАЦИЯСЫ майда товар өндүрүүчүлөрдү (усталар м-н кол өнөрчүлөрдү) биргелешип товар чыгаруу ж-а кызмат көрсөтүү үчүн бириктирет.

КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮК — ири машина индустриясы пайда болгонго чейин (кийин жарым жартылай аны м-н кошо сакталган) ө.ж. буюмдарын колго жасоо. К. ө-кө

жөнөкөй эмгек куралын колдонуу, өнөрпоз чеберчилигинин чечүүчү мааниде экендиги, жеке өндүрүш (өнөрпоз жалгыз же аз жардамчылар м-н иштейт) мүнөздүү.

КОЛ ТИЙБЕС ЗАПАС — азыктүлүк, ок-дары ж.б. материалдык каражаттардын запасы, аскерлерде белгилүү өлчөмдө сакталып, жог. начальниктердин уруксаты б-ча гана пайдаланылат.

КОЛЛЕКТИВДҮҮ КЕЛИШИМ — экономикалык ж-а социалдык өнүгүүнүн негизги талаптары б-ча фирманын администрациясы м-н анын эмгек жамаатынын ортосунда түзүлүүчү кат жүзүндөгү макулдашуусу. Келишимдин өзөгүн барыдан мурда кызмат ж-а кызмат акы, жумуш убактысы, эс алуу, материалдык кызыктыруу, жамаат мүчөлөрүнүн ж-а алардын үй бүлөсүнүн турмуш-тиричилик, маданий, социалдык жактан тейлөө ж.б. маселелер түзөт.

КОЛЛЕКТИВДҮҮ ЭМГЕК АКЫ — коллективге (бригада, цех ж.б.) ишинин жыйынтыгы б-ча акы төлөө. Эмгек акы коллективдин ар бир мүчөсүнүн иштеген убагына ж-а тарифтик даражасына жараша бөлүштүрүлөт.

Өндүрүштүн төмөнкү звеносунда коллективдүүлүктү ж-а өз ара жардамдашууну, эмгек санына ж-а сапатына жараша сыйлыкты так белгилөөнү, өндүрүш натыйжалуулугун жогорулатууга камсыз кылат.

КОЛОНИЯ БАНКЫ — импер. мамл-тердин колония же көз каранды өлкөлөрдөгү банкы же алардын филиалы. Капиталды четке чыгаруу ж-а метрополия м-н колония ортосундагы эквивалентсиз соода-лашууда колдонулган.

КОМБИНАТ (соңку лат. *combinatus* — бириккен) — түрдүү тармактагы ө.ж. ишканаларынын бирикмеси. Мында бир ишканаланын продукциясы экинчи ишкана үчүн сырьё же чала фабрикат болот.

КОММАНДИТТИК ШЕРИК-ТЕШТИК (фр. *commandite*) — соода шериктештигинин бир түрү. К. ш-ке катышкандар К. ш-тин милдеттемелери үчүн өздөрүнө чектелбеген мүлктүк жоопкерчиликти алуучу «толук» шериктерге ж-а К. ш-тин карыздары үчүн өз салымдарына жараша жооп берүүчү командисттерге бөлүнөт.

КОММЕРСАНТ — жекече соода м-н ишеген адам.

КОММЕРЦИЯ БАНКЫ — ө.ж., соода ж.б. ишканаларга негизинен К. б-на киргендердин акча каражат салымынын эсебинен (депозит) кредит берүүчү банк. Комиссиялык операцияны (акча которуу ж.б.) да аткарат.

КОММЕРЦИЯ КРЕДИТИ — товар (өндүрүш каражатын) сатуучу сатып алуучуга төлөө мөөнөтүн узартып бериши.

КОММЕРЦИЯ СЫРЫ — акционердик компания, фирма, банк ж.б. айрым иш документтерин жашыруун сактоо укугу.

КОММЕРЦИЯ ЭСЕБИ — чарб. иштин натыйжасын ага кеткен чыгымга салыштырууга негизделген чарба жүргүзүү ыкмасы. Эң көп пайда табуу үчүн колдонулат.

КОММЕРЦИАЛЬДЫК ОПЕРАЦИЯ — (франц. *commiss voyageur*) (эски) — соода фирмасынын сатып алуучуларды кыдырып, өзүндө бар товар үлгүсүн сунуш кылуучу өкүлү.

КОММИССИЯЛЫК ОПЕРАЦИЯЛАР — бул коммерциялык опер-

ция бир тарап (комитент) башка тарапка (комиссионерге) келишим, бүтүмтү өзүнүн атынан жасоону тапшырат, бирок комитенттин эсебинен.

КОММУНАЛЫК ЧАРБА — шаар, посёлка, кыштак калктын тейлөөчү ишкана, чарба ж-а кызмат жыйындысы. Санитария-гигиеналык ишкана (суу түтүгү ж.б.), турак-жай коммуналдык чарба, шаар транспорту, энергетика ишканасы, шаар абаттоо курулуштары (жол ж.б.), мейманкана ж.б. камтыйт.

КОММУНИКАЦИЯЛАР Ж-А БАЙЛАНЫШ КАРАЖАТТАР КОМПЛЕКСИ. 2005-жылга чейинки мезгилде транспорт м-н байланыштын ишинин божомолу транспорттун негизги милдеттерине — өндүрүштүн болжолдонгон көлөмүн, транспорттук кызмат көрсөтүүлөргө суроо-талапты ж-а транспорт компаниялары м-н ишканаларынын сунуштарын эсепке алуу м-н экономиканын, фирмалардын ж-а үй чарбаларынын ташууларга керектөөлөрүн алда канчалык толук канааттандырууга негизденүү м-н иштелип чыкты. Жүк ташуу б-ча транспорттун бардык түрлөрү ташуу мүмкүнчүлүктөрүнүн жетиштүү резервине ээ ж-а 2005-жылга чейинки мезгилде экономиканын тармактарынын жүк ташууларга керектөөлөрүн камсыз кылат.

2005-жылга чейинки мезгилдеги божомол өндүрүштү материалдык тармактарда мүмкүн болушунча турукташтырууну, ошого жараша транспорттук кызмат көрсөтүүлөргө суроо-талапты жогорулатууну, ошондой эле токонунчу жылдардын аягында аба ж-а автомобиль транспортунда түзүлгөн жүргүнчүлөрдү

ташуунун өсүшүнүн туруктуу тенденциясын эске алат.

Транспорттун бардык түрлөрү м-н жүк ташуулардын көлөмү 1998-жылга салыштырганда 1,5–1,7 эсеге, транспорттун бардык түрлөрүнүн жүргүнчүлөрдү ташуусу — 1,2 эсеге өсөт.

Божомолдун биринчи варианты республиканын экономикасынын материалдык тармактарында өндүрүштүн ж-а ошого жараша транспорттук кызмат көрсөтүүлөргө суроо-талаптын төмөндөшүнүн уланышын эске алат, жүк ташуулардын көлөмүнүн төмөндөшүнө багыт алган.

Божомолдун экинчи варианты республиканын экономикасындагы экономикалык турукташууну эсепке алуу м-н иштелип чыккан. Жүргүнчүлөрдү аба ж-а Автомобиль жүргүнчүлөр транспорту м-н ташууларды көбөйтүүнүн эсебинен жүргүнчүлөрдү ташууну турукташтыруу белгиленүүдө. Аба катнашында ФРГ, Түркия, Кытай, Пакистан ж-а ОАЭ м-н эл аралык үзгүлтүксүз ж-а чартердик рейстерди кенейтүү, Бишкекти КМШнын шаарлары м-н байланыштырып туруучу жаңы үзгүлтүксүз авиажолдорунда аба кемелерин пайдаланууну жакшыртуу каралууда. Франциянын «Томпсон» фирмасы м-н контракт б-ча «Манас» аэропортуна аба кыймылы башкармасынын жабдууларын модернизациялоону аяктоо керек.

Улуттук авиакомпания республикадагы аэропорттордун тармакталган түйүндөрүнө ээ. 23 аэропорттун 14ү жасалма учуу-конуу тилкелерине ээ. Борбордук Азиядагы эң ири аэротүйүндөрдүн бири

болуп эсептелген Бишкек шаарындагы негизги «Манас» аэропорту төмөнкүлөр м-н жабдылган:

- саатына 1700 жүргүнчүнү тейлей турган азыркы аэропорт м-н;
- саатына 350 жүргүнчүнү тейлей турган эл аралык аэропорт м-н;
- 4200x60 метр өлчөмүндөгү ж-а иш жүзүндө дүйнөдө пайдаланылып жаткан аба кемелеринин бардык түрүн кабыл алууга жарактуу учуу-конуу тилкеси (УКТ) м-н.

Кыргыз Республикасы Европа өлкөлөрүнүн Түштүк-Батыш ж-а Түштүк-Чыгыш Азиянын өлкөлөрүнө транспорттук аба жолдорунун кесилишинде болуп, географиялык жактан пайдалуу жайгашкандыгынан улам «Манас» аэропорту белгилүү кызыгууну туудурат ж-а эң жакынкы келечекте бүтүндөй борбордук-азия региону үчүн маанилүү транзиттик авиа-транспорт түйүнү болмокчу. Эл аралык ташууларды техникалык, коммерциялык ж-а сервистик тейлөөнүн нормаларынын ж-а стандарттарынын так сакталышы камсыз кылуу үчүн кээ бир объектилерди реконструкциялоо ж-а «Манас» аэропорту азыркы жабдуулар м-н жабдуу зарыл. 1996-жылдын 6-июнунда «Манас» аэропорту модернизациялоо үчүн Япониянын 30-жылдык мөөнөт м-н кредит беришине Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн ж-а Эл аралык экономикалык кызматташтык фондусунун ортосунда Карыз ж-а макулдашууга кол коюлган болучу.

Кыргыз темир жолун өнүктүрүү перспективалары Жаңы евроазиялык континенталдык темир жол көпүрөлөрүн

түзүүгө байланыштуу Кыргызстандын айланасында байыркы Жибек жолунун кайталанышы болуп эсептелген чоң темир жол желеси пайдала болду. Ошентип, ушул кырдаалда Кыргызстанда эл аралык таламдаш уюмдардын эсебинен Кыргыз темир жибек жолун куруу мүмкүнчүлүгү пайда болду, ал мааниси жагынан кургак Суэц каналы болмокчу. Бул жол Кыргызстандын экономикасы үчүн чындыгында кереметтүү көпүрө болот, ал жол м-н республиканын бюджетине валюта алып келүү м-н, жүктүү темир жол кербендери чыгыштан батышты көздөй, батыштан чыгышты көздөй чубуруп өтүп турат. Анын үстүнө бир тонна-километр үчүн валюталык кирешенин көлөмү ушул кургак Суэц каналынын – кыргыз темир жолунун узундугуна түз пропорционалдуу болот. Кыргыз темир жолун куруунун пайдасына төмөнкүдөй себептерди келтирүүгө болот:

Биринчиден, Түштүк-Чыгыш Азияда жаңы экономикалык борбордун түзүлгөндүгүнө байланыштуу Азия-Тынч Океан регионунун (АТР) Кытай, Таиланд, Түштүк Корея, Тайвань, Сингапур, Гонконг, Индонезия, Вьетнам, Малайзия сыяктуу өлкөлөрү соңку жылдарда туруктуу экономикалык өсүштү көрсөтүшүүдө.

Кыргызстан жаңы суверендүү мамлекет катары жогоруда көрсөтүлгөн «ажыдаарлар» м-н экономикалык интеграцияга умтулууга тийиш.

Көп экономисттерге 21 кылым «Азиянын кылымы» болот деп эсептөөгө мүмкүндүк бере турган негизги көрсөткүчтөрдүн бири

ушул континенттин инвестицияларынын өсүшү болуп эсептелет. Эгерде 80-жылдардын экинчи жарымында ар жылдык инвестициялар бул жерде орточо 13,3 миллиард АКШнын долларын түзсө, анда түз инвестициялардын Азияга агымы (Японияны чыгарып таштаганда) 1991-жылы 24 миллиардга чейин, 1992-жылы – 28 миллиард АКШнын долларына чейин өскөн.

Экинчиден, Казакстандын адистеринин эсептөөлөрү б-ча, жыл сайын Европада Чыгышка темир, деңиз, аба жолу м-н 100 миллиард АКШнын доллары суммасындагы жүктөр ташылат. Эгерде Кыргызстан дүйнөлүк экономикага интеграцияланууну кааласа, анда дүйнөлүк шериктештик м-н соода-экономикалык карым-катнаштарды көбөйтүү ж-а жогоруда көрсөтүлгөн жүктүн жок дегенде 0,5-1,0%ин өзүнүн аймагы аркылуу, эң оболу темир жол, ошондой эле аба ж-а Автомобиль транспорту м-н өткөрүп турууга аракеттенүү керек. Бул республиканын экономикасына 500 миллион АКШнын долларынан 1 миллиард АКШнын долларына чейин валюталык киреше алып келет.

Эгерде биз КНРге чыга турган темир жол курсак, Кыргызстан туюкта калган өлкө болбой тургандыгын дагы бир жолу баса көрсөтүү зарыл, бул үчүн географиялык да, экономикалык да өбөлгөлөр бар.

Үчүнчүдөн, континенттер аралык ж-а региондук проблемаларды чечүү м-н, биз «Түндүк-Түштүк» темир жолун куруу м-н байланышкан республиканын ички проблемаларын, алардын аймактары аркы-

луу жаңы темир жол ото турган бардык – Чүй, Ысыккол, Нарын, Жалалабад, Ош областтарынын социалдык проблемаларын дээрлик эч кыйынчылыксыз чече алабыз, анткени тоо кеңдерин казып алуучу, кайра иштетип чыгуучу өнөр жайлар, коммерциялык ж-а курулуш ишканалары пайда болот. Туризмдик бизнести өнүктүрүү үчүн ыңгайлуу шарттар түзүлөт.

Темир жол куруунун пайдасын дагы бир учур далилдейт: Кара-Кечүү көмүр кенине өзүнчө тармак куруп, жыл сайын 1 миллион 200 миң тоннага жакын көмүр жага турган Бишкек ТЭЦин реконструкциялап, аны отун м-н камсыз кыла алабыз, бул да жолдун натыйжалуулугун жогорулатат. Айтмакчы, Балыкчы-Кочкор-Кара-Кечүү темир жолунун курулушу башталды. Андан тышкары, республиканын түндүгүндөгү белгиленип жаткан нефтинин кайра иштетип чыгуучу заводдун курулушуна перспективада сырьену адегенде Кашгардан ташып келүүгө, кийин нефть сырьесун Нарын областындагы Аксай кенинен казып алууга болот.

Ошентип, келечектеги темир жол чындыгында республиканын экономикасын азыктандырып туруучу артерия болот.

«Түндүк-Түштүк» темир жолун куруу ж-а догу маселени изилдеп чыгуу республиканын түндүк ж-а түштүк-батыш болүгүн бириктирүүчү келечектеги темир жолдун багыттарын ж-а негизги техникалык параметрлерин тандоого алып келди. Үч вариант иштелип чыккан:

1. Балыкчы – Кочкор – Арал – Үч-Терек – Таш-Көмүр.

2. Балыкчы – Кочкор – Кара-Кечүү – Казарман – Жалалабад.

3. Балыкчы – Кочкор – Нарын – Казарман – Жалалабад.

Үч варианттын бардыгын изилдеп чыгып, Финансы министрлигинин Экономика илим-изилдөө институтунун, Энергетика илим-изилдөө институтунун, Кыргыз тоо-кен-металлургия институтунун, Эл аралык стратегиялык изилдөөлөр институтунун, Кыргыз темир жол башкармасынын, ошондой эле башка мекемелердин корутундуларын эсепке алуу м-н, долбоорлоо институттары экинчи вариантты, атал айтканда, 420 километрге созулган Балыкчы – Кочкор – Кара-Кечүү – Казарман – Жалалабад багытын өтө ыңгайлуу вариант деп аныкташты.

Бирок, «Түндүк-Түштүк» жаңы темир жол линиясынын курулушун финансылоо проблемасын изилдеп чыгып, ошондой эле эл аралык финансылык ж-а башка уюмдар м-н иштеп, адистер темир жол курулушунун сунуш кылынып жаткан долбоору чет өлкөлүк өнөктөрдү азыркы кызыктыра тургандыгына ынаышты, анткени мында ички республикалык экономикалык ж-а социалдык проблемалар гана чечилет. Ал эми эл аралык уюмдар глобалдуу региондук проблемаларды чечүүгө жардам бере турган долбоорлорго артыкчылык көрсөтүшөт. Бул кырдаалда адистер эл аралык темир жол магистралдарына чыгуунун мүмкүн болуучу варианттарын карап чыгууну башташты.

Кытай Эл Республикасында Корла – Ак-Суу – Кашгар темир жол курулушунун башталышына байланыштуу Кашгар шаарына чы-

гуучу темир жолдун варианты жогоруда көрсөтүлгөн темир жолу аркылуу Кытайдын чыгыш портторуна, Гонконгго, Вьетнамга ж-а башка өлкөлөргө чыгууга мүмкүндүк берет. Кыргызстан туюктагы өлкөдөн Европа м-н Азиянын ортосундагы континенталдык көпүрөгө айланат.

Ошентип, эгерде Кашгар шаарына чыгуу мүмкүнчүлүгүн негиз кылып алсак, анда мурда иштелип чыккан варианттардан эң оңтойлусу үчүнчү вариант, б.а. Балыкчы – Кочкор – Кара-Кечүү – Казарман – Жалалабад багыты болот; Казармандан Торугартка чейин 270 километрге жакын темир жолун куруу калат. Бул вариант бардык мамилелерде эң пайдалуу болот: биринчиден, республиканын түндүгү м-н түштүгүн бириктирип, экономикалык ж-а саясий стратегияга жооп берет; экинчиден, улуттук кызыкчылыктарга жооп берет, иштеп жаткан Чалдыбар – Бишкек – Балыкчы темир жолун реконструкциялоодон ж-а белгиленип жаткан темир жолду куруудан кийин Балыкчы – Кочкор – Кара-Кечүү – Казарман – Жалалабад, Казарман – Кашгар бутагы республиканын Талас областынан башка дээрлик бардык областтарын камтыйт ж-а эл аралык темир жол магистралына чыгат. Мында 1100 километрге жакын созулган кыргыз темир жолу эл аралык мааниге ээ болуп, ар бир тонна-километрден валюта алып турат.

Келечектеги темир жол линиясынын курулушун финансылоо үчүн техникалык-экономикалык негиздөөнү ж-а узак мөөнөткө кредит берүүгө эл аралык финансы уюмдарын кызыктыруу үчүн

5. Мамлекеттик фельдгердик байланыш

«Байланыш» тармагынын экономикалык ишинин 1991-1997 жылдардагы көрсөткүчтөрү 4.2-таблицада келтирилди.

Таблица

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
1. Объектилерди (номерлерди) ишке киргизүү	17103	7400	10667	9496	17124	26740	50600
а.и. ГТС	7441	3200	8708	7148	17124	24100	50600
СТС	9662	4200	1959	2348		2640	
2. ЛС, ВЛСт ишке киргизүү (км)		95	44	92	133	93	
3. Апиталдык салымдарды өздөштүрүү (млн сом)	118,4	349,7	677,4	4022,8	17153,9	52092	22436
4. Тарифтик кирешелер (млн сом)	0,61	5,1	44,3	182,4	223	351,9	334,9
а.и. калкка байланыш кызыматтарын көрсөтүү	0,2	1,0	11,3	57,6	70,4	105,1	120,9
5. Баланстык пайда (млн сом)	0,002	0,8	8,1	39,1	60,3	70,8	57,4

болжол м-н 1,3 эсеге көбөйтүү болжолдонууда.

Азыркы убакта республиканын байланыш системасы ишканалардын өз ара байланыштуу түйүндөрүнөн турат, алар комплексинде байланыш кызматынын бардык түрүн көрсөтүү процессин камсыз кылат ж-а төмөнкүдөй структурага ээ:

1. Улуттук байланыш агентствосу (НАС)

2. «Кыргызтелеком» электр байланышынын мамлекеттик акционердик ишканасы («Кыргызтелеком» аксы)

3. Телекөрсөтүүнүн ж-а радиокөрсөтүүнүн радиорелейлик магистралдарынын республикалык өндүрүштүк бирикмеси (РПО РМТР)

4. «Кыргыз почтасы» мамлекеттик департаменти («Кыргыз почтасы» МД)

Телекоммуникациялар, инфраструктуранын элементи катары, республиканын экономикалык тез өнүгүшүн стимулдаштырууга тийиш; телекоммуникациялык сектор эң кыска мөөнөттө курч атаандаштык кырдаалда жашап кетүүнү камсыз кыла турган, эл аралык телекоммуникациялык чөйрөдө жашаган бекем коммерциялык негизге которулууга тийиш.

Мында төмөнкүдөй милдеттер чечилүүгө тийиш:

- рынок экономикасынын принциптерин телекоммуникациялар чөйрөсүнө киргизүү, телекоммуникациялар чөйрөсүнүн ишканаларын түз чарбалык башкаруу милдеттерин мамлекеттен алып таштоо, мамлекеттик ресурстарды республиканын экономикасынын башка секторлорунда пайдаланууга бошотуп алуу;

- финансылоонун жаңы булактарын тартуу жолу м-н телекомму-

никацияга инвестициялардын көлөмүн кескин көбөйтүү аркылуу бул сектордун тез өсүшүн стимулдаштыруу;

• азыркы технологияларды тез алууга жетишүү;

• башкаруунун жеке сектор үчүн мүнөздүү методдорун ишке киргизүүнүн эсебинен материалдык-техникалык базаны ж-а адам ресурстарын пайдалануунун натыйжалуулугун, керектөөчүлөрдүн муктаждыктарына жооп кайтара билүү жөндөмдүүлүгүн ж-а иштеп турушун жакшыртуу.

Бул милдеттерди аткаруу үчүн, б.а. республиканын Транспорт ж-а байланыш министрлигинин байланыш ишканаларынын андан ары өнүгүшү ж-а иштеп турушу үчүн, 1998-жылдын башталышында «Кыргызтелеком» АКсын Кыргыз Республикасынын «байланыш» тармагына кайра уюштуруунун, мамлекеттен ажыратуунун ж-а приватташтыруунун концепциясы иштелип чыккан болучу. Бул концепция республиканын мыйзамдарынын талаптарына ылайык иштелип чыккан ж-а Кыргыз Республикасынын өкмөтүнүн токтому м-н жактырылган, ошол эле токтомдо бул концепциянын колдонулушунун алгачкы эки этабын аткаруунун мөөнөтү — 1998-жыл, ал эми экинчи жарым жылдыкка пландаштырылган тендердин жыйынтыктарын чыгаруу — 1999-жылдын I-кварталы болуп аныкталган.

КОМПЕНСАЦИАЛЫК БҮТҮМ — тең баалуу товарларды өз ара бири-бирине өткөзүү келишими.

КОМПЕНСАЦИЯ ТӨЛӨМДӨРҮ — жумушчулар м-н кызматчыларга кызмат милдетин аткаруудагы, мис.,

командировкага баргандагы, башка жерге жумушка которулгандагы чыгымдары төлөнүп берилет (тамак-аш, жаткан орун үчүн акча берүү, башка жерге иштөөгө көчкөндө бир жолу берилүүчү пособие ж.б.).

КОМПЛЕКТНИК ТАПШЫРУУ — бирдей технологиялык комплекске бириктирилген, белгилүү продукцияны чыгаруу үчүн, керектелүүтө даяр же андан ары кайрадан иштетүүгө өнөр-жай жабдууларын жеткирүү.

КОНГЛОМЕРАТ — азыркы монополиялык бирикмелердин бир түрү. 60-жылдары пайда болгон (негизинен АКШда). К-тар аткарган иши б-ча (өндүрүшү өз ара байланыштуу фирмалардын биригиши) же инвестиция б-ча (өндүрүштүк жалпылыгы жок фирмалардын биригиши) кошулуу аркылуу түзүлөт.

КОНДИТЕР ӨНӨР-ЖАЙЫ — тамак-аш ө. ж-нын ири тармагы.

КОНКУРЕНТ — экономикада, саясатта, искусстводо ж. б. сфераларда колдонулуучу жалпы түшүнүк. Бир максатка бир эле убакта жетүүгө кызыккан өзүнчү бир топ кишилер, ошондой эле фирмалар же ишканалар конкурент боло алышат.

К О Н К У Р Е Н Т К Е ЖӨНДӨМДҮҮЛҮК — конкуренттүү коомго керектелүүгө ылайык даражадагы товардык башка товарлардан айрымасы, аларга кеткен чыгымдарын ж-а баасын эсепке чыгымдарын ж-а баасын эсепке алгандагы товардын же продукциянын жалпы керектелүүчү касиети.

КОНКУРЕНЦИЯ (лат. concurrentia) — товар чыгаруу ж-а сатууга ыңгайлуу шарт түзүү, көп

пайда табуу үчүн жеке менчик товар чыгаруучулардын ортосундагы айыгышкан күрөш.

КОНСЕРВА ӨНӨР ЖАЙЫ — мөмө-жемиш, жашылча, сүт, эт, балыктан консерва (негизинен жылчыксыз идиште чала фабрика ж-а даяр продукт) чыгарат.

КОНСИГНАЦИЯ — бир тараптын (консигнант) экинчи тарапка (консигнатор) өзүнүн ж-а консигниаттын атынан складдан товарларды сатуудагы комиссиялык операциялардын түрлөрү.

КОНСОРЦИАЛЫК ОПЕРАЦИЯЛАР — клиенттерди бирге тейлөө үчүн кредиторлордун консорциумун түзүүдөгү далалчылык кызматтар.

КОНСОРЦИУМ (лат. consortium — кошо катышкандык, шериктештик) — засмду биргелешип таркатуу же капитал көп сарпталчу бирдиктүү долбоорду ишке ашыруу үчүн бир нече капит. банктын же ө. ж. компанияларынын ортосундагы убактылуу макулдашуу. К. 2-дүйн. согуштан кийин кеңири таралган.

КОНТОКОРРЕНТ (итал. Conto — эсеп ж-а corrente — учурдагы) — банктын клиент м-н болгон бардык операциялары көрсөтүлүүчү бирдиктүү эсеп. К. б-ча нег. операциялар — ссуда операциялары.

КОНТОКОРРЕНТТИК КРЕДИТ — клиенттин күндөлүк эсеп-кысабынын эсебинен күндөлүк эсеп-кысабынын эсебинен банктан берилүүчү кредит.

КОНТРАКТАЦИЯ — контракт, келишим түзүү; кандайдыр бир тармакта түзүлгөн контракттардын системасы.

КОНТРАКТЫК БАА — валютадагы көрсөтүлгөн, экспорттоодо

же импорттоодо продукциялардын тышкы соодадагы бекилген контракттагы контракттагы баа.

КОНЦЕРН (англ. concern) — монополиялык бирикмелердин ө.ж., транспорт, соода ж-а банк чөйрөсүндөгү ишканаларды камтуучу татаал түрлөрүнүн бири. К-ге киргендер формалдуу түрдө өз алдынчалыгын сактайт, бирок К-ди башкарган финансы магнаттарынын контролдугунда турат.

КОНЦЕССИЯ (лат. concessio — уруксат берүү, эпке көнүү) — мамл-ке таандык табигый байлыктарды, ишканаларды ж.б.чарб. объектилерди белгилүү мөөнөткө пайдаланууга берүү ж-дөгү келишим.

КОНЪЮНКТУРА (соңку лат. conjunctura; лат. conjungo — байланыштырам, бириктирем) — 1) коомдук турмуштун тигил же бул чөйрөсүндө болгон жагдай, түзүлгөн абал, убактылуу кырдаал (мис., эл аралык К.). 2) экон. К. — кайталанма өндүрүштүн конкреттүү шарты. К-нын калыптанышы ж-а өзгөрүшү көбүнчө баанын, баалуу кагаздын өзгөрүшүн, өндүрүштүн өлчөмүн, калктын иш м-н камсыз болушун ж.б. аныктоочу стихиялуу факторлорго байланыштуу.

КОНЪЮНКТУРАЧЫЛ БАГЫТ — саясий экономияда К.б. 20-кылымдын 30-жылдарына чейин капит. цикл теориясында үстөмдүк кылган. Рынок конъюктурасынын өзгөрүшүн алдын ала билүүгө, аны жөнгө салуу ыкмаларын иштеп чыгууга олуттуу көңүл бурган. Нег. өкүлдөрү: В.Зомбарт (Германия), Г.Кассель (Швеция). К.б. кризистердин себеби капитализмдин ка-

рама-каршылыктары эмес, психол. Мотивдер, метеорол. кубулуштар ж.б. деп эсептеген.

КООМДУК ДУҢ ПРОДУКТ — бир мезгил ичинде (мис., жыл бою) коом түзгөн материал байлыктын наркы; коомдук өндүрүштүн нег. статистикалык көрсөткүчтөрүнүн бири (к. *Коомдук жалпы продукт*).

КООМДУК ЖАЛПЫ ПРОДУКТ — бир мезгилде (бир жылда) коом чыгарган дүң продукт, бардык продукция. Накталып алганда ишканада чыгарылган өндүрүш каражаттары м-н керектөө буюмдарынан турат. Акчалай алганда коомдук өндүрүштө чыгымдалган материал наркын ж-а жаңы кошулган наркты камтыйт. К. ж. П-ттан материал наркынын ордун (*ордун толуктоо фонду*) кайра толукталып, жаңы нарк (ул. киреше) калк керегине, кесипи кайталанма өдүрүнө жумшалат.

КООМДУК ЗАКОН ЧЕКЕМДУҮЛҮК — коомдук турмуштун же тарыхый процесстин этаптарынын кубулуштарынын объективдүү жашап турган, кайталанма, орчундуу байланыштары. К.з.ч. коомдук өнүгүүнүн башкы багытын аныктайт, зарылдык өзүнө жол салуучу көптөгөн кокус-туктарды ж-а жолдон кыйшаюуларды күн мурунтан аныктабайт. К.з.ч-төрдү таанып-билүү аларды адамдардын иш-аракетине колдонуу мүмкүнчүлүгүнө жол ачат.

КООМДУК ЗАРЫЛ ЖУМУШ УБАКТЫСЫ — коомдук кадимки өндүрүш шартында, ушул коомдогу техника, кызматкердин чеберчилиги ж-а эмгек ургаалдуулугу орт. деңгээлде өнүккөн шартта товар

чыгарууга кеткен убакыт. Товардын коомдук (рыноктук) наркынын өлчөмүн аныктайт.

КООМДУК ЗАРЫЛ ЭМГЕК — 1) коомдук кадимки өндүрүш шартында, б.а. техника, эмгек ургаалдуулугу ж-а кызматкердин квалификациясы орт. деңгээлде болгон шартта товар чыгарууга жумшалган эмгек. Сарпталган К. з. э. товар бирдигинин коомдук наркын түзүп, анын өлчөмүн көрсөтөт. 2) Коомдук керектөөлөрдүн түрүнө ж-а өлчөмүнө жараша өндүрүш тармактары б-ча бөлүнгөн эмгек.

КООМДУК КАПИТАЛ — өз ара байланыштагы жеке капитал жыйындысы. Товар түрүндө — жалпы коомдук продукт.

КООМДУК КЕРЕКТӨӨ НАРКЫ, к. *Товар*.

КООМДУК НАКТА КИРЕШЕ — коомдук жалпы продукт наркынын материалдык өндүрүштө кошумча эмгек жумшоо м-н түзүлгөн бөлүгү. Ө.ж. ишканаларда К. н. к. жүгүртүү салыгы ж-а пайда түрүндө болуп, анын бир бөлүгү мамл-ке өтөт, калган бөлүгү ишканаланын өзүндө калат.

КООМДУК ӨНДҮРҮШ БӨЛҮМДӨРҮ — өндүрүш каражаттарын чыгаруучу тармактардын (I бөлүм) ж-а керектөө буюмдарын чыгаруучу тармактардын (II бөлүм) жыйындысы. Ө. ж-нда булар А тобу ж-а Б тобу деп аталат.

КООМДУК ӨНДҮРҮШ ПРОПОРЦИЯЛАРЫ — коомдун өндүрүш бөлүмдөрү, бөлүктөрү ж-а чөйлөрүнүн-сандатта катышы, шайкештиги. Эң маанилүүлөрү: ө. ж. м-н а. ч-нын, өндүрүш м-н керектөөнүн, өндүрүштүк ж-а өндүрүшсүз чөйлөрдүн, жыйым

м-н керектөөнүн ортосундагы пропорциялар.

КООМДУК ӨНДҮРҮШ ЧЫГЫМЫ — продукция бирдигин чыгарууга сарпталган коомдук эмгек. Ал өндүргүч күчтөрүн өнүгүшүнүн ж-а кызматкерлердин квалификациясынын орт. деңгээли б-ча эсептегендеги орт. өлчөм м-н алынат (к. *Нарк*).

КООМДУК ПРОДУКТ — коом белгилүү бир убакыт ичинде чыгарган продукция, к. *Коомдук жалпы продукт*.

КООМДУК ЭКОНОМИКАЛЫК УКЛАД — белгилүү бир типтеги өндүрүш мамилелеринин (мис., патриархалдык, кул ээлик, феодал, майда бурж., капит.) системасы. Тигил же бул коомдун экономикасы бир же бир нече укладдан турушу мүмкүн. Бир нече укладдан турса, алардын бири эреже катары үстөмдүк кылып, жалпысынан социалдык-экон. түзүлүштүн мүнөзүн аныктайт. К. э. у-дын бирөө да үстөмдүк кыла албаган тарыхый мезгилдер да болушу мүмкүн. Көп укладдуулук Азия ж-а Африкада өнүгүп келе жаткан бир топ өлкөлөргө мүнөздүү.

КООМДУК ЭКОНОМИКАЛЫК ФОРМАЦИЯ — тарыхый өнүгүүнүн белгилүү баскычтарындагы коом, коомдун белгилүү тарыхый тиби; К. э. ф. категориясы коомдук турмуштун бардык жактарынын ж-а алардын өз ара орг. байланыштарын камтыйт. Ар бир К. э. ф-нын негизинде белгилүү бир өндүрүү жолу жатат, ал эми өндүрүштүк мамилелер анын маңызын түзөт; ошону м-н бирге ал тиешелүү надстройканы, үй-бүлө тибин, турмуш-тиричиликти ж.б. камтыйт. Ар бир формацияларда

аларды дүйн. тарыхтын бирдиктүү процессине байланыштыруучу жалпы закондор да аракет кылат. Бардык эле өлкөлөр ж-а элдер өзүнүн өнүгүшүндө бардык формацияларды же алардын фазаларын толук басып өтүшү кажет эмес.

КООМДУК ЭМГЕК — адамдардын коомдук эмгектин бөлүштүрүлүшү аркылуу байланышкан эмгек. Алгачкы жамааттык түзүлүштө демейдеги эле эмгек түрүндө (жамаат мүчөлөрүнүн биргелешкен эмгеги) болот; жеке менчикке негизделген товар өндүрүшүндө жеке эмгек түрүндө болуп, анын коомдук мүнөзү товар алмашуу аркылуу кыйыр түрдө билинет.

КООМДУН МАТЕРИАЛДЫК-ТЕХНИКАЛЫК БАЗАСЫ — коомдук өндүргүч күчтөрдүн (эмгек каражаттары м-н предметтери) материалдык, заттык элементтеринин жыйындысы.

КООПЕРАТИВ — өндүрүштү чогуу иштетүүдө ж-а продукцияларды сатууда, товарларды сатып алууда ж-а керектөөдө, айыл чарбасында, курулуштурда ж-а турак үйлөрдү пайдаланууда бириктешкен кишилер.

КООПЕРАЦИЯ (лат. cooperatio — кызматташтык) — 1) эмгекти уюштуруу формасы; анда кыйла сандагы адамдар биргелешип, бир же өз ара байланыштуу ар башка эмгек процесстерине катышат (к. *Эмгекти кооперациялоо*). 2) Экон-нын түрдүү тармагындагы иштерде жалпы максатка жетишүү үчүн жумушчу, кызматчы, майда өндүрүүчүлөрдүн, а.и. дыйкандардын уюмдашкан ыктыярдуу өз ара жардамдашуу бирикмелеринин жыйындысы. Өз үлүшүн кошуп катышууга негизделет.

КООПЕРАЦИЯ МЕНЧИГИ — айрым кооперациялардын, кооперация бирикмелеринин коллективдүү менчиги.

КООПЕРАЦИЯЛАШ ТАПШЫРУУ — чарб. келишимдин негизинде адистештирилген ишканалардын ортосундагы чала фабрикал, материал ж-а сырьёлорду планга ылайык алмашуу процесси.

КОРКУНУЧСУЗ ӨНУКТУРҮҮ — өнүктүрүү мүмкүнчүлүгү чектелбеген ж-а буга коркунуч максимумга келтирилген жашоо турмуш-шарттарынын жыйындысы.

КОРПОРАЦИЯ (соңку лат. corporatio — бирикме) — 1) бирикме, союз, коом. 2) (укуктук) кандайдыр бир максатка жетишүү үчүн биригишкен адамдардын тобу, укуктук жак болуп саналат (мис., АКШда коомдук К-лар — муниципалитеттер ж-а жекече К-лар — акционердик коомдор).

КОРРЕКТИВДӨӨ — пландаштырууда катаалты оперативдүү жол м-н оңдоо механизми, болжолдонгон реалдык чарбалык процесстин күтүлбөгөн жерден четтеп кетүүсүнө реакция берүү.

КОРРЕСПОНДЕНТТИК БАЙЛАНЫШТАР — банк-корреспонденттердин өз ара эсеп-кысап ачуусуна негизделген банктардын ортосундагы байланыштар.

КОТИРОВКА (фр. coter — эң салуу, белгилөө) — биржада чет элдик валютанын, балуу кагаздын курсун же товардын баасын коюу.

КОШУМЧА НАРК — капит. ишкана чыгарган товар наркынын бир бөлүгү; жалданма жумушчулардын жумуш күчүнү наркынан ашык акы төлөнгөн эмгегинин жаралат ж-а капиталисттер карымжыгыз бекер

менчиктеп алат. К. н. капит. эзүүнүн өзгөчө формасын, ба шумча продуктунун К. н-ка айданышын туюнтат. К. н-ты жаратуу ж-а менчиктөө капитализмдин негизги экономикалык законунун маңызын түзөт. К. н-тын артына түшүү капитализмде өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүндө башкы ролду ойнойт. Үстүртөн алганда К. н. пайда түрүндө көрүнүп, соода ж-а бөлүштүрүүдө ишкана ээсинин кирешеси, туум проценти ж-а жер рентасына бөлүнөт.

КОШУМЧА НАРК МАССАСЫ — кошумча нарктын абсолюттук чоңдугу. Авансаланган өзгөрүлмө капитал наркын (V) же кошумча нарк нормасына (m') кобөйткөнгө барабар.

КОШУМЧА НАРК НОРМАСЫ (m) — кошумча нарк массасынын (m) өзгөрүлмө капиталга (V) же кошумча жумуш убактысынын зарыл жумуш убактысына катышынын проценттик туюнтулушу ($m = m' / V$).

КОШУМЧА ПРОДУКТ — коомдук жалпы продуктунун түздөн-түз өндүрүш чөйрөсүндө иштегендер тарабынан зарыл продуктудан (өндүрүштө иштегендерди, алардын үй-бүлөсүн камсыз кулчу, о. эле кызматчыларды даярдыктан өткөрүүгө ж-а үйрөтүүгө жумшалуучу) ашык чыгарылган бөлүгү.

КОШУМЧА ЭМГЕК — материалдык өндүрүш чөйрөсүндө иштегендер чыгарган кошумча продуктунун булагы.

КӨМҮСКӨ ЭКОНОМИКА — мыйзамга каршы мүнөзгө ээ же мыйзамдарда белгиленген салыктардан ж-а милдеттүү төлөмдөрдөн качуу максатында жашырынган

юридикалык жактардын ж-а жеке адамдардын экомомикалык иш-аракеттери.

КӨП ТАРАПТУУ ЭСЕПТЕШҮҮ — үч же андан көп өлкөнүн тышкы соода, кредит, инвестиция, коммерциялык эмес төлөмдөр б-ча өз ара эсептешүү системасы. К. т. э-нүн бир түрү — көп тараптуу клиринг. **КӨРКӨМ ӨНӨР ЖАЙЫ** — турмуш-тиричиликти, интерьерди, кийим-кечекти көркөм коздоо үчүн керектелүүчү декоративдик-колдонмо буюмдарды ө.ж-лык ыкма м-н жасайт.

КӨРҮНБӨС («НЕВИДИМАЯ») **СООДА** (күнүмдүк көрүнбөс операциялар) — камсыздандыруу, туризм, фрахт (жүк), кирешенин капиталга карай кыймылы.

КРЕДИТ (лат. credit — ал ишенет) — бухгалтерия эсебинин оң тарабы. Актив эсебинде К-ке жазуу каражаттын азайышын, ал эми пассивде — каражаттын кобөйүшүн көрсөтөт.

КРЕДИТ (лат. creditum - карыз) — акчаны же товарды карызга берүү (мөөнөтү келгенде кайтарып берүү шарты м-н); мында эреже катары процент төлөнөт. К. — мамл. тарабынан өлкөдөгү убактылуу бош акча каражатын мобилизациялоо ж-а процент алуу, мөөнөтү келгенде кайтарып берүү шарты м-н аларды кеңири кайталанма өндүрүштү камсыз кылууга пландуу пайдалануу түрү. Түздөн-түз банк К-н катары ишке ашырылат. К-тин өзгөчө түрү — эл аралык К.

КРЕДИТ БИЛЕТИ — эмиссия банкы чыгарган ж-а кредит акчанын милдеттин аткарган нарк белгиси. К. б. түшүнүгү — банк билет м-н бирдей.

КРЕДИТ БЛОКАДАСЫ — кандайдыр бир мамлекеттин же эл аралык финансы уюмунун бир же бир топ өлкөгө кредит берүүдөн баш тартышы.

КРЕДИТ КЕЛИШИМИ — кредитти алууда заемщик м-н кредитордун ортосундагы түзүлгөн келишим. Кредит келишиминин жактары өкмөт, эл аралык уюмдар, банктардын тобу, өзүнчө кредиттик ж-а финансылоочу мекемелер, фирмалар м-н ишканалар болуп саналат.

КРЕДИТ КООПЕРАЦИЯСЫ — кредит муктаждыгын канааттандыруу максатында майда товар чыгаруучуларды бириктирет. К. к-нын каражаты пай ж-а мүчөлүк төлөмдүн эсебинен гана эмес ссуда процентинен, банк кредитинен, мамл. субсидиядан ж.б. жыйналат. Аткарган милдетине жараша ссудага, сактык кооперацияларына ж-а камсыздандыруу коомдоруна бөлүнөт.

КРЕДИТ РЕФОРМАСЫ — кредит системасын өзгөртүүгө багытталган мамл. актылар жыйындысы.

КРЕДИТ СИСТЕМАСЫ — 1) бир өлкөдөгү кредит ыкмалары м-н түрлөрүнүн жыйындысы; 2) өлкөнүн кредит мекемелеринин (банк, камсыздандыруу коому, сактык касса, ломбард ж.б.) жыйындысы.

КРЕДИТОР (лат. creditor — карыз берүүчү, ишенүүчү) — 1) милдеттенмедеги 2-тараптан (дебитордон, карыз-кордон) кандайдыр иш-аракеттин аткарылышын талап кылууга укугу бар тарап. 2) Уюмдун балансында көрсөтүлгөн карызды төлөтүп алууга укуктуу гражданиди же укуктук жакты билдирүүчү бух. эсеп термини.

КРЕДИТОРДУК КАРЫЗ — ишкана, уюм же мекеменин тийиштүү укуктук же жеке жакка төлөп берилүүчү акча каражаты. Нормалдуу (закондуу) ж-а төлөө мөөнөтүнөн өтүп кеткен К. к-дарга бөлүнөт.

КУРУЛУШ КОМПЛЕКСИ.

Өкмөттүн эң жакынкы ж-а узак мөөнөттүү преспективадагы инвестициялык саясаты рынок экономикасынын талаптарына жооп бергидей, инвестициялык процессти жандандырууга багытталгандай ачык-айкын, иштиктүү болууга тийиш. Бул саясат төмөнкүлөргө негизделет:

- уюштуруу чаралары (эң натыйжалуу инвестициялык долбоорлорду даярдоо, талдоо ж-а тандап алуу);

- инвестициялоонун уюштуруучулук-укуктук шарттарын: жеңилдик салык салууну ж-а кредит берүүнү, ссуда ж-а дотация ж-а башкаларды берүүнү кошкондо, артыкчылыктуу өндүрүштөрдү өнүктүрүүгө инвестициялоону стимулдаштыруунун механизмин түзүү.

- Салыктар м-н кредиттер ишкерлерди биринчи кезекте төмөнкүлөрдү инвестициялоого стимулдаштырууга тийиш:

- жаңы технологиялар, техникалык жактан кайра куралдандыруу;
- жаңы жогорку өндүрүмдүү жабдуу;

- экспорттук товарларды чыгаруу;

- кайталанып пайдаланылуучу ресурстарды кайра иштетип чыгуу;
- чакан ишканаларды куруу;

- долбоорлорду маалымат жагынан камсыз кылуу (биргелешкен, жеке ишканаларды түзүү б-ча чет өлкөлүк ж-а ата мекендик инвест-

торлорду тартуу максатында долбоорлорду эл аралык жарнамалоо).

1998-жылдын январь-ноябрында курулуштун дүң продукциясынын жалпы көлөмү 2081 миллион сомду түздү ж-а жылдын тиешелүү мезгилине салыштырганда 45 процентке төмөндөгөн.

1998-жылдын январь-ноябрында курулуш уюмдары өзүлөрүнүн күчтөрү м-н 1226,9 миллион сом суммасындагы подряддык жумуштарды аткарышты, бул өткөн жылдын ошондой эле мезгилине салыштырганда 38,8 процентке аыраак. Аткарылган жумуштардын структурасында жаңы куруу, реконструкциялоо, кеңейтүү ж-а техникалык жактан кайра куралдандыруу б-ча жумуштардын жалпы көлөмдөгү үлүшү 42,4 процентти, 1997-жылдын ошол эле мезгилинде – 76,6 процентти түзгөн. Капиталдык, учурдагы оңдоонун ж-а башка подряддык жумуштардын жалпы көлөмдөгү үлүшү 57,6 процентти (1997-жылдын январь-ноябрында – 23,4 процентти) түзгөн.

Курулуштагы дебитордук карыз октябрда 21,2 миллион сомго (4,6 процентке) көбөйдү ж-а ноябрында башталышында анын чоңдугу 486,3 миллион сомду, анын ичинде мөөнөтүнөн өтүп кеткени – 276,7 миллион сомду (56,9 процентти) түздү.

Кредитордук карыз 45 миллион сомго (9,4 процентке) көбөйдү ж-а ушундай эле датада 522,9 миллион сомду түздү. Кредитордук карыздын дебитордук карыздан ашып кетиши 36,6 миллион сомду түзгөн.

1998-жылы инвестициялоо үчүн электр энергетикасы ж-а

транспорт артыкчылыктуулардан болуп кала берди. Жылдын башталышынан тартып 46,9 километрлик 10 кВ чыналуусундагы, 57,9 километрлик 0,4 кВ чыналуусундагы электр берүү линиялары пайдаланууга тапшырылды. Республиканын гидроэлектр станцияларындагы курулуш жумуштары жаңыртылды. Алсак, 1998-жылдын ноябрында Шамалды-Сай ГЭСинде 23,9 миллион сомдук капиталдык салымдар өздөштүрүлдү ж-а 19,1 миллион сом суммасындагы подряддык жумуштар аткарылды, булар тиешелүү тартибинде Таш-Көмүр ГЭСинде – 20,1 ж-а 16,4, Камбар-Ата ГЭСинде – 0,8 ж-а 0,6 миллион сомду түздү.

Транспорт тармагында «Бишкек-Ош» Автомобиль жолун куруу улантылууда, мында өздөштүрүү үлүшү 1997-жылдагы 4,8 проценттен 1998-жылдагы 18,2 процентке чейин өстү. Өткөн мезгилде бул жерде 499,2 миллион сомдук капиталдык салымдар өздөштүрүлдү, бул өткөн жылдын тиешелүү мезгилдегисинен 2 эсеге көп.

Жылдын башталышынан тартып өзгөчө кырдаалдарга багышталган каражаттардын эсебинен өздөштүрүлгөн капиталдык салымдардын үлүшү 1997-жылдын январь-ноябрындагы 2,3 проценттин ордуна 5,6 процентке чейин көбөйдү. Сузак районунда табигатын боодо кырсыктарынын кесепетинен жапа чеккен объектилерди калыбына келтирүүгө ж-а курууга 51,2 миллион сомдук капиталдык салымдар өздөштүрүлүп, 37,1 миллион сом суммасындагы подряддык жумуштар, анын ичинде тиешелүү тартибинде 31 ж-а 23 миллион сом-

дук оңдоо ж-а калыбына келтирүү жумуштары аткарылды. Жалпы аянты 100 миң чарчы метрлик 960 жеке турак-жай үйлөрү курулду.

1999-жылдан тартып капиталдык курулушту финансылоо негизинен республиканын өзүнүн каражаттарынын – калктын аманаттарын, коммерциялык, жеке ж-а башка мамлекеттик эмес чарбалык структуралардын каражаттарын тартуунун эсебинен ишке ашырылышы мүмкүн.

Экономиканын бардык тармактарын бир убакта колдонуу ж-а өнүктүрүүнү камсыз кылууга мүмкүндүк бербеген финансылык ж-а материалдык ресурстардын иш жүзүндөгү чектелүүлүгүнө байланыштуу, эң жакынкы перспективада негизинен жергиликтүү сырьё ресурстарын пайдалана турган, зор салымдарды ж-а башка сарптоолорду талап кылбаган тармактарды, ошондой эле республиканын экономикасынын иштеп турушу үчүн турмуштук зор мааниге ээ болгон тармактарды өнүктүрүү б-ча бир катар чараларды турмушка ашыруу болжолдонууда.

Төмөнкү милдеттер өтө артыкчылыктуу болуулары тийиш:

- электр энергетикасында энергетикалык программага ылайык «Кыргызэнерго» АКсынын объектилерин приватташтырууга ж-а Шамалды-Сай, Таш-Көмүр ж-а Камбар-Ата ГЭСтериндеги курулуш жумуштарын улантууга, чет өлкөлүк түз инвестициялардын эсебинен 1- ж-а 2-Камбар-Ата курулушуна тендерлерди алга жылдырууга өзгөчө көңүл буруу;

- көмүр өнөр жайында Кара-Кечүү разрезиндеги казып алуулар-

ды ж-а көмүрдү ачык жол м-н казып алуучу чакан ишканаларды, анын ичинде ишканалардын ж-а жеке капиталдын каражаттарын тартуу м-н андан ары өнүктүрүүнү кароо;

- газ өнөр жайында Ташкент-Бишкек-Алматы газпроводунун участкасын салууну аяктоо ж-а Сокулук айылында компрессордук станцияны курууга киришүү;

- нефть өнөр жайында нефть алуу чараларын кароо, нефть иликтөө б-ча геологиялык-чалгындоо ж-а бургулоо жумуштарын улантуу;

- алтын казып алуу өнөр жайында калдыктар сакталуучу жайларды ж-а башкаларды, Ысыккөл областындагы «Кум-Тор Голд компани» ж-а Талас областындагы «Жер-Үй Голд компани» ишканаларын, ошондой эле башка алтын казып алуу ишканаларын курууну улантуу;

- түстүү металлургияда Таш-Көмүрдөгү жарым өткөргүч материалдар заводун ж-а Сары-Жаз калай кенинин ишканасын курууну улантуу;

- айыл чарба комплексинде пландаштырылып жаткан кубаттуулуктарды ишке киргизүүнү эсепке алуу м-н финансы ресурстарын суу чарба объектилерин курууга көбүрөөк топтоштуруу;

- кайра иштетип чыгуу өнөр жайында Ак-Суудагы жүгөрүнү кайра иштетип чыгуучу ж-а Ачыдагы мөмөлөрдү кайра иштетип чыгуучу комбинаттардын ишке киргизилишин камсыз кылуу;

- жеңил өнөр жайында өнөр жай ишканаларын структуралык кайра курууну улантуу;

- инфраструктурада капиталдык салымдарды биринчи кезекте коммуналдык чарбаны, билим берүүнү, саламаттык сактоону, жүргүнчүлөрдүн электр транспортун өнүктүрүүгө жумшоо.

КУРУЛУШ ОБЪЕКТИСИ — имараттын курулушуна, кайрадан курууга же кеңейтүүгө түзүлөт өзүнчө долбоор ж-а смета.

КУРУЛУШТАГЫ ЧАРБАЛЫК ЫКМА — подряддык уюмдарсыз, ишканалардын өз күчү м-н объектилерди куруудагы курулуш-монтаждоо жумуштарынын бирден-бир уюштуруу формасы.

КУРУЛУШТАРДЫН ПОДРЯД-ДЫК ЫКМАСЫ — курулуш шиклин уюштуруу формасы, курулуш-монтаждоо уюмдарынын өз адында аракетин м-н жүзөгө атырылуучу же заказ берүүчү уюмдар аркылуу подряд келишимин түзүү аркылуу.

КҮМҮШ (экон.) — бөтөнчө товар. Ал бир тектүүлүгү, оной бөлүнүшү, бузулбай сакталышы, урунууга ыңгайлуулугу сыяктуу табигый касиеттеринен улам алтын м-н катар жалпы эквиваленттин, б. а., акчанын ролун аткарууга эң ыңгайлуу келет.

КҮНДӨЛҮК СЧЕТ — бир адам үчүн банкта же сактык кассада ачылган счет. К. с. ээси (аманатчы) бул четтун шартына жараша аманат акча салууга, о. эле акчасын кайра алууга акылуу.

КҮРӨӨ — келишимдин бир тарабы экинчи тарапка өзү төлөөгө тийиш төлөмдөрдүн эсебинен берүүчү акчалай сумма; келишим түзүүнүн далили ж-а анын аткарылышын камсыз кылуу каражаты.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ӨНДҮРҮШТҮК-ИННОВАЦИЯЛЫК ИШКЕРДҮҮЛҮК.

Рыноктук реформаларды өнүктүрүүнүн азыркы этабы ишканалардын ортосундагы өндүрүштүк, экономкалык, уюштуруу ж-а финансылык мамилелерди барган сайын катаалдаштыра берет. Ата мекендик өндүрүштү жогорулатуунун стратегиясы өнөр жай ишканаларынын чарбалык ишкердүүлүгүнүн башкы багыты боло баштады.

Продукция өндүрүүдө ж-а сатууда ата мекендик өндүрүүчүлөрдүн ортосунда, ошондой эле импорттолуучу товарларды камдап берүүчү чет өлкөлүктөрдүн ортосундагы атаандаштыктын күчөшү күч кубаттуу компаниялар м-н фирмалардын ата мекендик рыноктогу ордуна сактап калуу үчүн күч-аракетин мобилизациялоону талап кылат. Эреже катары, ишканалар анча-мынча болсо да өнүккөн рыноктук структурасы болбогон атаандаштык күчөп турган шарттарда рыноктук чарба жүргүзүүнүн дүйнөлүк тажрыйбасын көптөгөн ишканалар билбеген шартта ички ж-а тышкы экономикалык чөйрө тарабынан таңууланып жаткан кыйынчылыктарды мамлекеттин анча жетиштүү эмес көмөгү м-н жеңип чыгышат. Бирок республиканын экономикасын калыбына келтирүү, турукташтыруу ж-а андан ары өнүктүрүү конкреттүү товар өндүрүүчүлөрдүн, алардын продукцияларынын атаандаштыкка жарамдуулугуна белгилүү даражада көзкаранды болуп саналат.

Азыркы мезгилде республиканын экспорттук потенциалын

өнүктүрүү, экспорт м-н импорттун рационалдуу түзүмүн калыптандыруу б-ча татаал милдеттерди чечүү талап этилет.

Кыргыз Республикасынын тышкы экономикалык ишмердүүлүгү көп жылдардан бери соода балансынын кыйла чоң тартишттиги м-н мүнөздөлөт, ал эми акыркы беш жылда продукциянын экспорту кыскартуу багытында бараткандыгы белгиленди. Бул багыт өнөр жай ишканаларынын инновациялык ишмердүүлүгүнүн начардыгы м-н гана түшүндүрүлөт. Мындай мүнөздүү өзгөчөлүк өндүрүлгөн өнөр жай продукциясынын көлөмүнүн салыштырма салмагын, аны экспорттоону ж-а тармактык түзүмдө иштегендердин жылдык орточо санын талдоодо белгиленүүдө.

Алсак, энергетикадагы электр өндүрүүнүн көлөмүнүн салыштырма салмагы 2001-жылы 11,9 процентти, тармактын продукциясын экспорттоонун салыштырма салмагы өнөр жай продукциясынын экспортунун жалпы көлөмүндө 10,9 процентти ж-а өнөр жайында иштегендердин жылдык орточо санынын салыштырма салмагы 12,3 процентти түздү. Өнөр жайынын башка тармактары б-ча бул көрсөткүчтөр тиешелүү түрдө төмөндөгүдөй болду: түстүү металлургия - 45,3; 57,4 ж-а 6,1%; машина куруу ж-а металл иштетүү - 4,8; 13,7 ж-а 19,1%; жеңил өнөр жайы - 5,6; 7,4 ж-а 17,3%; тамак-аш өнөр жайы - 13,8; 2,9 ж-а 18,2%.

1997-2001-жылдары продукция өндүрүү ж-а экспорттоонун көлөмү б-ча түстүү металлургия алдыңкы орунду ээлейт. Бирок келечекте ал

ушундай көрсөткүчтөргө жетишпей калышы мүмкүн, себеби дегенде бул чийки зат ресурстары (өзгөчө алтын) түгөнөт, ал эми калктын ушул тармакта иштегендеринин саны салыштырмалуу түрдө төмөн болуп саналат.

Машина куруу ж-а металл иштетүү тармактарында башкаларга салыштырганда продукция өндүрүүнүн көлөмү төмөн (4,8%), ал эми экспорттоонун деңгээли салыштырмалуу түрдө жогору (13,7%) ж-а анда иштегендердин саны да эң жогору болуп саналат (19,1%).

Өнөр жай продукциясынын жалпы көлөмүнөн экспортко чыгарылуучу продукциянын жаңы түрлөрүнүн салыштырма салмагы 1997-жылы 0,18%, 1998-ж. -0,3%, 1999-ж. -0,12%, 2000-ж. -0,14% болгон.

Инновациялык ишкердүүлүктүн деңгээли төмөн экендигине карабастан өнөр жай ишканаларынын жалпы санынын дээрлик теги машина куруу тармагына: «Майлуусуу ЭЛЗ» АТАКыга, «Автомаш-радиатор» ЖЧКга, «ОРЕМ» АКга, «Дастан» транслуттук корпорациясынын Аксына ж-а башкаларга таандык. Бул ишканаларда инновациялык ишкердүүлүк кыйла жакшы жолго коюлган. Алсак, «Автомаш-радиатор» ЖЧКсы кыймылдаткычты муздаткыч автомобиль радиаторлорун, жүк ж-а жеңил автомобилдеринин майын, отун күйгүзгүчүн муздаткычтарды чыгаруу тармагында КМШнын кыйла ири ишканаларынын бири болуп саналат. Бул ЖЧКнын радиаторлору м-н «УАЗ» АКсы, «МАЗ» өндүрүш коопсуздуктук АКсы, «КрАЗ» АКсы, «КАМАЗ»

АКсы, «УздЭУ» АКсы ж-а башкалар өздөрүнүн автомобилдерин жабдышат.

«Автомаш-радиатор» ЖЧКсынын продукциясы патенттер м-н коргогон ж-а сертификацияланган.

Рынок экономикасынын шартында ийгиликтүү иш жүргүзүү үчүн ишканалардын түзүмүн өзгөртүү, ошондой эле алардын өндүрүшүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу б-ча ишмердүүлүгүнө өбөлгө түзүү керек. 2001-жылдагы иштердин жыйынтыгы б-ча өнөр жай продукциясын өндүрүүнүн негизги үлүшү ири ишканаларга таандык (52,6%), ал эми аларда иштегендердин саны өнөр жайында иштегендердин санынын 43,9 процентин түзөт.

Өнөр жай продукциясын өндүрүүдө чакан ж-а орто ишкерлик (ЧОИ) 47,4 процентти, аларда иштегендер 56,1 процентти ээлейт. Ири ишканаларда ж-а ЧОИде өндүрүлгөндүн көлөмү 2001-жылы ар бир жумушчуга төмөндөгүчө туура келет: бүткүл республика б-ча-465,4 миң сом, ири ишканаларга -556,9; калктын өнөр жай ишмердүүлүгүнө -202,8; чакан ишканалар м-н кооперативдерге -71,5 ж-а орто ишканаларга -532,8 миң сом. Жаңы продукцияларды чыгаруу ири ишканаларда ж-а жарым-жартылай орто ишканаларда жүргүзүлөт, ошондуктан бул алардын өндүргөндөрүнүн көлөмүнүн салыштырмалуу түрдө жогору болушунун себептеринин бири болуп саналат. Калктын өнөр жай ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгында алар өндүргөндөрдүн көлөмү чакан ишканаларга салыштырганда (аларда 71,5 миң сом) 2,8 эсе жого-

ру болду (202,8 миң сом). Чакан ишканалардын ишинин натыйжалуулугунун төмөндүгү ылдыйкы көрсөткүчтөр м-н мүнөздөлөт: бул түзүмдө өндүрүп чыгаруунун көлөмү 1,0%, анда иштегендердин саны 6,4 %, калктын өнөр жай ишмердүүлүгү тиешелүү түрдө 6,4% ж-а 14,7%, ал эми орто ишканаларда -40% ж-а 35%.

Өндүрүп чыгаруунун натыйжалуулугун, атап айтсак, чакан ишкерликтин жогорулатуу үчүн ири ишканалардын базасында рыноктун тез өзгөрүп туруучу шартында ийкемдүүлүккө ээ венчурдук (тобокелчилик) бизнесин түзүү зарыл болуп саналат.

Азыркы дүйнөлүк товар рынокторунда товардын сапаты, анын жаңы жактары, илим сыйымдуулугу сыяктуу атаандаштыкка жарамдуулуктун ушундай факторлоруна улам көп маани берилүүдө. Ошондуктан мамлекеттик саясаттын артыкчылыктуу багыты илим сыйымдуу тармактарга өбөлгө түзүү боло баштады.

Өнүккөн өлкөлөрдө мамлекет тарабынан инновациялык ишмердүүлүккө өбөлгө түзүү б-ча багыттарынын бири инновациялык мейкиндикте тургандарды: фундаменталдык ж-а колдонмо иштеп чыгууларды, тажрыйба-эксперименттик өндүрүштү, жаңы табылгаларды рынокко чыгарууга чейин өндүрүштө өздөштүрүүнү камтыган циклдин бардык стадияларын интеграциялоону чыңдоо ж-а колдоо болуп саналат. Иш жүзүндөгү жыйынтыктар ресурстарды илимий-техникалык прогресстин белгилүү багыттарында топтоштуруунун эсебинен кыйла тез жаралат.

123

Муну м-н бирге ИИТКЖнын утурумдук ж-а келечектеги программаларын иштеп чыгууга, алардын материалдык ж-а кадр жактан камсыздалышына, илимий ишмердүүлүктү уюштуруу ж-а башкаруу системасына, аны маалыматтык камсыздоого орчундуу көңүл бурулат.

Инновациялык потенциалды жүзөгө ашыруу ж-а ишкерлердин ишмердүүлүгүн активдештирүү максатында алдыдагы мезгилде мамлекеттик инновациялык саясаттын бир катар милдеттери чечилиши зарыл.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЭМГЕК РЫНОГУ. Республиканын эмгек рыногундагы жагдай өтө татаал бойдон калууда. Соңку жылдарда уланып келген төмөндөдөн кийин, 1996-жылдан тартып иштегендердин санынын көбөйүшүн оң жагдай катары белгилей кетүү керек.

Таблица

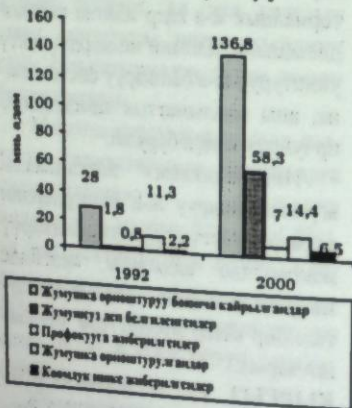
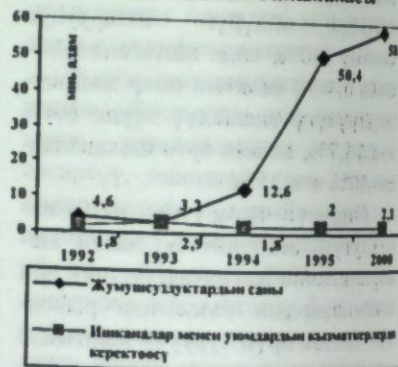
Эмгек ресурстары (миң адам)

	1991	1995	2000
Эмгек ресурстары бардыгы	2215,0	2292,2	2556,0
анын ичинде: иштеген калк	1754,1	1641,7	1718,0
окуучулар	205,1	165,4	182,0
эмгекке жарактуу курактагы, экономикада иштебеген адамдар	393,5	485,2	656,0
алардан жумушсуздар	-	100,0	136,8

Республикада эмгек рыногун түзүү экономикадагы структуралык өзгөрүүлөрдүн шартында өттү. Ушуга байланышкан жумушчулардын санынын кыскарышы, иш м-н камсыз кылуу кызматына кайрылышкандардын санынын көбөйүшүн пайда кылды. 2000-жылы эмгекке орноштуруу маселелери б-ча 136,8 миң адам, б.а. 1992-жылдагыдан төрт эседен көбүрөөк адам кайрылган (сүрөт).

Сүрөт.

Катталган эмгек рыногунун негизги көрсөткүчтөрү

Сүрөт.
Республиканын эмгек рыногунда суроо-талап м-н сунуштун шайкештигинин динамикасы

Жумушчу күчүнө суроо-талаптын төмөндөшү ж-а анын сунушуна шайкеш келбегендиктин өсүшү эмгек рыногунун мүнөздүү белгисине айланып баратат. Алсак, 1992-2000-жылдарда жумушсуздардын саны дээрлик көбөйгөн, ал эми ишканалар м-н уюмдардын кызматкерлерди керектөөсү кескин төмөндөгөн (сүрөт).

Биздин өлкөдө өнүккөн өлкөлөргө таандык жумушсуздуктун негизги типтерин (фрикциалык, структуралык ж-а циклдик) аныктоо өтө кыйын себеби статистикалык маалыматтар жумушсуздуктун мындай формаларынын бар экендигин же чыныгы масштабдары ж-дө толук түшүнүк бере албагандыгынан келип чыккан. Бирок кантсе да, колдо болгон статистиканы пайдалануу м-н, циклдик жумушсуздук фактысы, республикада экономиканы структуралык кайра куруунун башталгандыгына байланыштуу экономикалык циклде көбүрөөк чогуу байкалган кезде орун алган деп айтууга болот. Мындай учурга жумушсуздуктун

али жогору эмес деңгээли (0,3 процент) туура келген, анткени потенциалдуу жумушсуздардын көбү акы төлөнбөгөн отпускаларда болушкан, же толук эмес жумуш күнүндө ж-а аптасында (100-110 миң адам деңгээлинде) иштешкен.

Республиканын экономикасын структуралык кайра курулуп жаткандыгына байланыштуу, структуралык артык баштар же ашкере иштешкендер бара-бара ачык эле жумушсуздукка айлана баштаган. Ошондуктан жумушсуздардын саны ж-а жумушсуздуктун деңгээли көбөйө баштады. Ошентип, азыркы убакта структуралык жумушсуздуктун фактысы бар, анын деңгээли шексиз арбый бермекчи, анткени эмгекке жарактуу бирок иштебеген адамдардын саны акыркы жылдарда 600-700 миң адам болгон.

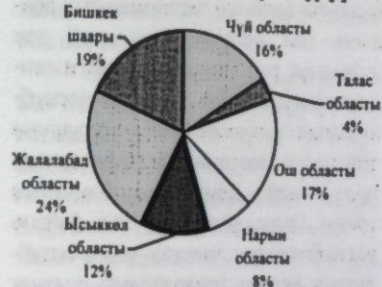
Фрикциалык жумушсуздукка келсек, ал, биздин коз карашыбызда, структуралык жумушсуздук м-н катар жүрөт, ал, биринчиден, аларды даярдап чыгаруу көп учурда экономиканын тармактарынын керектөөлөрүн эске албаган жогорку ж-а атайын орто окуу жайларын бүтүрүшкөн адистердин, ошондой эле жалпы билим берүүчү мектептерди бүтүрүүчүлөрдүн (15 процентке жакын) пайдаланылбагандыгы; экинчиден, айыл чарба тармагына мүнөздүү жумуштардын сезондук мүнөзү; үчүнчүдөн, ар түрдүү себептер м-н (алдын ала маалыматтар б-ча 30 процент) шартталган.

Республиканын эмгек рыногундагы проблемаларды чечүүдө, жумушсуздук массалык ж-а өнөкөт көрүнүшкө айлануусуна жол бербөө керек. Иштешпеген эмгекке жарактуу жарандардын реалдуу киреше-

леринин кескин төмөндөп кетпестиги, узак жумушсуздуктун кесепетинен алардын квалификациясынан кол жууп калбасы өтө маанилүү.

Сүрөт.

Жумушсуздарды республиканын региондору б-ча бөлүштүрүү

Буга каршы аракеттенүү чараларынын бири коомдук иштер болуп эсептелет, алар экономикалык кризистердин ж-а структуралык кескин өзгөрүүлөрдүн мезгилдеринде дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө кеңири колдонулган. Коомдук иштер убактылуу иштеп туруунда камсыз кылып, соода, турак-жай коммуналдык чарба сыяктуу тармактарда, анын ичинде жолдорду ж-а имараттарды ондоодо, аймактарды тазалоодо ж-а көрктөндүрүүдө, ошондой эле социалдык чөйрөдө, атап айтканда оорулууларды ж-а карыган жарандарды багууда уюштурулат. Кыргызстанда коомдук иштерге катышкандардын жалпы саны көбөйүүдө анын 40 процентин аялдар түзгөн.

Бирок коомдук иштердин масштабдары али анчалык канат жайып кете элек ж-а азырынча жумушсуздардын өзүлөрүнүн өзгөчө таламдаштыгын пайда кыла элек. Мунун себеби адамдардын психологиялык жактан даяр эместиги ж-а акы төлөөнүн арзыбаган олчөмү, экинчи жагынан, ишканалардын ж-а

раймадминистрациялардын финансылык ж-а материалдык каражаттарынын өнөкөт өксүктүгү, бул иштерди уюштурууга бюджеттин тартыштыгы болуп эсептелет.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТӨЛӨМ БАЛАНСЫ. Төлөм балансы өлкөнүн экономикалык абалына баа берүүдө, ошондой эле дүйнөлүк рыноктордун негизги тенденцияларына ж-а алардын республиканын экономикалык өнүгүшүнө тийгизген таасирине баа берүүдө зор роль ойнойт. Демек, республиканын төлөм балансын түзүү ж-а байкоо республикадан чыккан ж-а республикага келген товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн ж-а капиталдын агымдарын эсепке алуу үчүн гана эмес, төлөм балансынын абалынын өңөр өнүгүшүнүн учурунда тиешелүү чараларды көрүү үчүн да зарыл. Ушуга багынштуу республиканын 1993-жылдан баштап ал арымдуу өсүүсүн 1998-жылга чейинки төлөм балансынын абалын карап чыгылы.

Кыргыз Республикасынын төлөм балансы убакыттын белгилүү мезгилинде дүйнөнүн башка өлкөлөрү м-н тышкы экономикалык операциялары ж-а өң ж-а маалыматтарды чыгарышат. Негизинен, өлкөнүн резиденттерин м-н резидент эместеринин ортосунда жасалган мындай операцияларга товарлар, кызмат көрсөтүүлөр, көрсөткүч м-н болгон операциялар, чет өлкөлүк финансы институттары ж-а милдеттенмелер м-н болгон операциялар кирет.

Кыргыз Республикасынын төлөм балансы Эл аралык валюта фондусунда (МВФ) иштелип чыккан «Төлөм балансы б-ча колдонмону» 5-басылышына ылайык түзүлөт.

Кыргыз Республикасынын төлөм балансы Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы тарабынан түзүлөт ж-а Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинен, Улуттук банктын булактарынан, Кыргыз Республикасынын Финансы министрлигинен, Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинен, ошондой эле башка уюмдар м-н ишканалардан алынган маалыматтарга негизделет.

«Мамлекеттик статистика ж-а «Улуттук банк ж-а «Кыргыз Республикасындагы банктар ж-а банк иши ж-а» Мыйзамдар маалыматтарды жыйноонун мыйзам чыгаруу базасын ж-а алардын жашырындуулугун сактоону камсыз кылышат.

Кыргыз Республикасынын төлөм балансын түзүү б-ча иш Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы тарабынан 1993-жылдан бери жүргүзүлүп келатат. Өткөн жылдарда төлөм балансын түзүүнүн белгилүү эрежелери калыптанды, ж-а ныштыктар белгиленди. Адистер зарыл тажрыйбага ээ болушту. Ошентип, Кыргызстанда төлөм балансын түзүүнүн эл аралык стандартынын чакан тарыхы бар.

КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКА СИСТЕМАСЫ: АНЫН МАКСАТЫ КАЙСЫЛАР? Экономикалык иш-аракеттерди окуп үйрөнүүнүн эки жагы бар. Бир жагы колдогу даяр буюмдарды бөлүштүрүү м-н байланыштуу. Мисалы, бизден сурашы мүмкүн: өлкөдө чыгарылган товарлардын ж-а кызмат көрсөтүүлөрдүн наркы кандай, жүгүртүүдөгү акчанын көлөмү канчалык чоң?

Экинчи жагы — чектелген мүмкүнчүлүктү эске алып, өлкө кан-

дай максатты тандап алыш керек, андан кийин ошол максатка жетүүгө умтулган кандай саясатты иштеп чыгышы керек. Бул шартта мамлекеттин экономикалык саясаты кандай болушу керек? — деген суроо көп пикирлүү, талаш-тартыштуу болуп эсептелет. Айтсак, элдер кээ бир максаттарга жетишүүнүн жолдоруна тез эле макул боло койбойт. Мисалы:

- начар жашаган кедей-кембагалдарга жардам берүүгө мамлекеттин чыгымы өсүшү керекпи, же жеке менчиктүү агенттер бул жардамдын көпчүлүк бөлүгүн өзүнө алышы керекпи?

- улуттук өнөр жайдын кээ бир тармактарын коргоо үчүн тарифтердин (импортко коюлган салык) өсүшү керекпи?

Мындай экономикалык суроолорго элдин жооп берүүсү алардын жеке максаттарына жараша болот. Коомдун дагы өзүнө ылайык максаттары бар ж-а аларга жетүүгө аракет жасайт. Ушундай карама-каршылыктарга карабастан Кыргызстандыктардын көпчүлүгү төмөнкүдө белгиленген максаттарды кабыл алат деп эсептейли. Алар м-н таанышыкыла, балким силер дагы башкача максаттар м-н кошумчалоонор мүмкүн. Демек, биздин экономикалык системанын максаттары:

- **Жумуш м-н элди толук камсыз кылуу.** Жөндөмдүүлүгүнө караата, каалаган ж-а иштей ала турган ар бир адамга иш болуш керек.

- **Экономикалык өсүш.** Товарларды (сатууга арналган буюмдар) чыгарууну ж-а кызмат көрсөтүүлөрдү көбөйтүү. Товарлар ж-а кызмат көрсөтүүлөр канчалык көп болсо жашоонун деңгээли ошончолук жогору болот.

- **Баанын туруктуулугу.** Бизде баалардын бардык түрү тез өскөн күндөрү болгон (1992-1993 жылдары). Инфляциянын мындай көрүнүштөрү өнөр жайдын көп тармактарына тескери таасирин тийгизген. Баанын туруктуулугу экономиканын калыптанып, андан соң өсүшүнө алып келет.

- **Экономикалык эркиндик.** Биз кантип эмгек акы табабыз ж-а акчаны каякка сарп кылабыз — буларды тандоодо жогорку даражадагы эркиндикке жетишибиз керек. Кыргызстанда адам акчаны кантип табат ж-а каякка жумшайт, ал-өз иши. Демек, тандап алуу эркиндиги жогору.

- **Экономикалык коопсуздук.** Коомдо жараларлар, майыптар, улгайган адамдар бар. Алар өздөрүнүн жашоосун камсыз кыла алышпайт. Демек экономикалык коопсуздук деген кимде-ким толук өзүн-өзү камсыз кыла албаса, анда алар жардам алыш керек дегенди билдирет. Мындан сырткары мамлекеттин жалпы экономикалык коопсуздугун да камсыз кылуу керек.

- **Теңдүүлүк.** Бул түшүнүктү экономикага колдонгондо, коом өзүнүн мүчөлөрүнө бирдей, тең мүмкүнчүлүктөрдүн иш жүзүнө ашырылышына шарт түзүп бериши зарыл дегенди түшүндүрөт.

- **Эффективдүүлүк (натыйжалуулук)** — бул коюлган максаттарга жетүүдөгү сарпталган чыгымдарыбыздын өлчөмү. Экономикалык эффективдүүлүк жалпы улуттук максат катары, бардык экономикалык чектелген ресурстардан көбүрөөк натыйжа алуу жөндөмдүүлүгүн билдирет.

Л М

ЛИЗИНГ — узак мөөнөткө колдонулуучу товарлардын кредити болгон бирден бир формасы болуп машиналарды, жабдууларды, өндүрүштүк курулуштарды, «ноухау», коп сандагы кызматтардын көпкө созулган ижарасы.

ЛИЦЕНЗИЯ (лат. licentia — эркиндик, укук) — уруксат: 1) экспорттук же импорттук Л., аны компоненттүү же импорттук Л., аны компоненттүү мамл. органдар тышкы соода операцияларын ишке ашыруу үчүн берет. 2) Ойлоп чыгаруу же башка тех. Жетишкендикти пайдаланууга Л., аны патент ээси берет. 3) Л-лар о. эле кандайдыр бир иш-аракетти жүргүзүүгө (мис., соода), айбанаттарды атып алууга ж. б-га да берилет.

ЛИЦЕНЗИЯЛОО — мамл-тик бийликтердин товарларды кийирүүгө, чыгарууга ж-а транзиттөгө уруксат (лицензия) берүүсү.

ЛИЦЕНЗИЯЛЫК КЕЛИШИМИ — лицензияларды «ноу — хау», товардык белгилерди ж. б. пайдалануу үчүн укуктук өткөрүп берүү келишими.

ЛОМБАРД — мүлктү барымтага алып, карыз акча берүүчү кредит мекемеси; алгач Францияда 15-к-да Ломбардиялык (Италия) сүткорлор тарабынан түзүлгөн.

ЛОМБАРДДЫК ОПЕРАЦИЯЛАР — мүлктү барымтага алып, карыз акча берүүчү кредит мекемеси.

ЛОТЕРЕЯ — (итал. lotteria) лотерия билетин сатуу жолу м-н калктан акчалай каражат топтоо ыкмасы. Мында жыйналган каражаттын эсебинен утуш өткөрүлүп, утуш буюмдата же акчалай толонот.

МААЛЫМАТ РЫНОГУ. Социалдык багыттагы аралаш экономикалык системанын эң маанилүү элементи маалымат м-н камсыз кылуу болуп эсептелет. Рынок мамилелеринин өнүгүшү рыноктун бардык деңгээлиндеги маалыматтык башкаруу системаларын ж-а тиешелүү инфраструктураларды түзүү болуп эсептелет. Бирок бул маселеге республикада тиешелүү көңүл бурулбайт, бул өзгөчө өндүрүш чөйрөсүндөгү ишкердиктин өнүгүшүн матап, туура чечим кабыл алуу үчүн маалымат алууга көбүрөөк кошумча сарптоолорго ж-а убакыт коротууга алып келет.

Маалымат рыногун түзүү чарба жүргүзүүчү системалардын өзүлөрүн өзүлөрү жонгө салып турушун ж-а аларга мамлекет тараптан индикативдик (кыйыр) таасир тийгизүүнү камсыз кылууга багытталууга тийиш. Мында окмот 1998-жылы отставкага чыгып кеткендей, өндүрүштүн чөгүп кетишинин, экономикалык потенциалдын кыйрашынын, валюта курсунун олку-солкулуктарынын туткуну болбостон, так-таасын маалымат алып, экономикалык системага таасир көрсөтүү чараларын эскертип, зарыл учурда түзөтүп турууга тийиш.

Рыноктун маалымат структурасы төмөнкүлөрдү камтыйт:

Товар рынокторундагы иштердин абалы ж-дөгү экономикалык маалыматты кайра иштетип чыгуучу ж-а сатып туруучу, ар кыл маалымат кызматтарын көрсөтүүчү

байланыштар системасын, коммуникация объектилерин, эсептөө борборлорун ж-а комплекстерди, ишканаларды. Ал маалыматтардын ж-а билимдердин базасына, техникалык каражаттарды тейлөө системасына (сервис), маалыматты жыйноо, иштетип чыгуу ж-а берип туруу системасына негизделүүгө тийиш.

Рыноктун маалымат чөйрөсүн (маалыматтарды жыйноо, иштетип чыгуу, даярдоо ж-а берип туруу б-ча инфраструктураны ж-а тиешелүү технологияны).

Биржа системасын (товардык, валюталык, фондулук биржаларды).

Кредит-финансы системасын (ар түрдүү камсыздандыруу контроларынын, аманат кассаларынын банктарын, кредит берүү, накталай эмес эсептешүүлөрдү жүргүзүү б-ча ишканаларды ж.у.с.).

Акча-касса операцияларынын механизмин кагаз акчалардан «электрондук» акчаларга өтүү м-н кайра түзүү зарыл. Бул ошондой эле товарларды сатып алуу-сатуу бүтүмүнүн же башка финансылык операцияларды аткаруунун учурунда акчалардын сатып алуучулардын сметторунан дүкөндөрдүн сметторуна жиберилип турушун камсыз кылуу үчүн эсептешүүлөрдүн, кредит китепчелерин (карточкаларын) берүүнүн автоматташтырылган системасын түзүү талап кылынат. 1998-2000 жылдарда ири дүкөндөрдүн (универмагдардын) электрондук кредиттик карточкалардын жардамы м-н сооданын накталай акчасыз системасына өтүүнү баштоо максатка ылайыктуу.

Маалымат системаларын түзүү социалдык проблемалар, менчик формаларын өнүктүрүү, эмгекти жайгаштыруу, калктын социалдык топторунун структурасын, ишкердикти өзгөртүү, капитал топтоо ж-а өндүрүш, соода, ссуда секторлорунда пайдалануу, сапатты жогорулатуу ж-а ишканалардын товардык рыноктордогу атаандаштыкка жарактуулугу б-ча чечимдерди иштеп чыгууга ж-а кабыл алууга жардам берүүчү маалыматты даярдоонун ж-а камсыз кылуунун талабына жооп берүүгө тийиш.

Маалымат системасы байланыштын тармакталган автоматтык системасына, экспорттук системалардын маалыматтарынын базасына, ар түрдүү жарнамалык каражаттарга, арбитражга, прокурордук көзөмөлдүккө, тиешелүү мыйзамдарга ж-а башкаларга негизделүүгө тийиш.

Мындай структуралар экономиканын тиешелүү секторлорунда билимдердин ж-а иш тажрыйбасынын топтолушун камсыз кылууга, ишкерлерди ж-а өз алдынча бизнес баштоону каалагандарды коммерциялык маалыматтын бюллетендери, прикладдык искусствону, кесиптик клубдарды, коомдорду, көргөзмөлөрдү ж.у.с. пайдалануу м-н телевизиондук программаларды, эң жогорку жарнамалык системаларды көрсөтүү м-н куралдандырып, коомдук пикирди түзүү үчүн зарыл маалыматты телекөрсөтүү, радио, басма сөз, көргөзмөлөр, жарнама, конкурстар, соода үйлөрү ж.у.с. аркылуу жайылтууга тийиш. Мында интеллектуалдык продукциянын — патенттердин, лицензиялардын, ноухау-

нун, технологиялык иштеп чыгуулардын ж-а башкалардын рыногу өнүктүрүлүүгө тийиш.

Азыркы технологиялык маалыматтык камсыз кылуу ошондой эле машина информатикасынын (алгоритмдердин, экономикалык-математикалык моделдердин, программалардын, видеофильмдердин, компютердик оюндардын, ошондой эле конторалык ж-а интеллектуалдык эмгек техникасынын) рыногунун өнүгүшүнө багытталууга тийиш.

Ушунун бардыгы рынок мамилелерин өнүктүрүүдө, аралаш экономика системасынын эң натыйжалуу өнүккөн социалдык багыттагы модели калыптандырууда негизги ролду ойнойт.

1999-2000 жылдарда эң натыйжалуу маалымат системасын түзүүгө багытталган маалымат рыногун өнүктүрүү Программасын иштеп чыгуу зарыл.

МААЛЫМАТТАМА БАА — ар кандай товарга коюлган дүң баа; мезгилдүү басма сөздө ж-а ал товарларды чыгаруучу же сатуучу фирмалардын дүң прейскуранттарында жарыяланат.

МАГНАТТАР — ири феодалдар, уруу ак сөөктөрү (көбүнчө феодал Польшада ж-а Венгрияда болгон). Этмо мааниде — ири ө. ж. Ж-а финансынын өкүлдөрү («капитал магнаттары»).

МАЙ ӨНӨР ЖАЙЫ — өсүмдүк майынын чыгаруу, майды гидрогенизациялоо ж-а ажыратуу, маргарин, майонез, глицерин, кир самын ж-а майга жасалган кир кетирүүчү каражат, олиф ж. б. кээ бир продуктуларды чыгарууну камтыйт.

МАЙДА СЕРИЯЛУУ ӨНДҮРҮШ — сериялык өндүрүш түрү. Мында продукция майда-майда серия м-н чыгарылат. М. с. ө-кө прокаттын кээ бир түрүн, буюм, машинанын ж. б. анча чоң эмес тобун чыгаруу кирет.

МАЙДА ТОВАР ӨНДҮРҮШҮ, к. Товар өндүрүшү.

МАЙЫПТЫК — 1) денелеги оор залалдын түрү. 2) Эмгек М-гы — жумушка байланышкан кокус кырсыктын натыйжасында кызматкердин ден соолугуна келген залал.

МАКРОЭКОНОМИКА — бүткүл улуттук чарба ж-дөгү илим. М. жалпы улуттук деңгээлде, экономика канчалык тез өнүгүп жатат деген маселелерди окуп үйрөтөт. Ал өндүрүлгөн продуктулардын көлөмү кандай, биргелешкен киреше канча экендигин аныктайт. Ал ишке тартылуунун жогорулашы, товарлардын ж-а кызмат өтөөлөрдүн көбөйүшү сыяктуу маселелердин чечилишин изилдейт. Микроэкономика болсо, кайсы бир адамдардын, ишканалардын ж-а коомдун таңдоосуна таасир эткен себептүү, натыйжалуу байланыштарды изилдейт. Ал чектелүүчүлүк, таңдоо ж-а альтернативалуу нарк, ошондой эле өндүрүп чыгаруу ж-а керектөө сыяктуу түшүнүктөр м-н иш жүргүзөт.

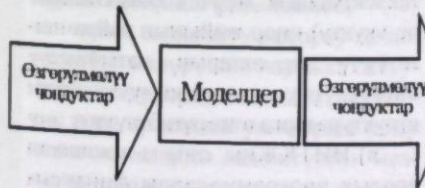
МАКРОЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТ — Ишенимдүү иштөөнү ж-а өнүктүрүүнү камсыз кылуу ж-а анын туруктуу абалын колдоо максатында экономиканы жөнгө салуу б-ча мамлекеттин иш-аракеттери.

МАКРОЭКОНОМИКАЛЫК МОДЕЛДИН ИШИ — Макроэкономикалык модель бир же бир нече

экзогендик өзгөрүлмөлүү чондуктардын өзгөрүшү эндогендик өзгөрүлмөлүү чондуктардын өзгөрүшүнө кандай таасир тийгизе тургандыгын көрсөтөт. Алсак, Нобель сыйлыгынын (1972ж.) лауреаты Джон Хикстин моделдеринде салыктардын, мамлекеттик чыгымдардын өзгөрүшү проценттик ставканын ж-а улуттук дүң продуктуунун өзгөрүшүнө алып келет. Ал эми экономикалык өсүштүн моделдеринде, улуттук дүң продукт УДП(У) илимий — техникалык прогресс — ИТП (A_t), эмгек өндүрүмдүүлүгү (N_t), капитал (K_t) м-н байланышкан факторлордун кошулдуусунун өндүрүштүк функциясы катары чыгат.

$$Y_t = F(A_t, N_t, K_t).$$

Макроэкономикалык моделдерди пайдаландуу макроэкономикалык саясаттын ар кыл каражаттарынын айкалыштырууну ыңгайлаштырууга мүмкүнчүлүк берет. Алардын схемасы төмөнкүдөй:

МАКРОЭКОНОМИКАЛЫК МОДЕЛЬ — экон. системасынын структурасы м-н динамикасынын нарк көрсөткүчү (мис. Ул. киреше, капиталдык салым) аркылуу талдоо жүргүзүү үчүн колнолуучу экон. матем. модель.

МАЛ ЧАРБА КОМПЛЕКСИ — индустрияга типтеш адистештирилген ири ишкана; мал чарба азык-түлүгүн белеңдейт.

МАЛ ЧАРБАСЫ — а. ч. тармагы. Мал асырап, азык-түлүк белеңдейт. М. ч. калкты керектүү азык-түлүк (сүт, эт, жумуртка ж.б.), жеңил ө. ж-ды сырьё (жүн, тери ж.б.) м-н камсыз кылат. Тоют (сөөк уну ж.б.) дары (гормон) да алынат. М.ч. уй чарбасын, чочко, кой, жылкы, тоо, үй кушу, бугу, коен, балык, аары чарбасын ж-а жибекчилик ж. б-ды камтыйт. Ал зоотехника, өсүмдүк өстүрүүчүлүк илимине тыгыз байланыштуу.

МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ — өлкөнүн ж-а коомдун өнүгүшүн камсыз кылуу максатында бардык деңгээлде сайсий, административдик бийлик жүргүзүү, экономикалык ж-а социалдык жөнгө салуу.

МАМЛЕКЕТТЕШТИРҮҮ — жеке менчик ишканалар м-н экономика тармактарын мамл-тин менчигине өткөрүү. М. ар кандай жолдор м-н — төлөмсүз экспроприация, толук же жарым-жартылай сатып алуу, ө. эле кооперациялоо учурунда майда жеке менчиктеги каражатты коомдоштуруу аркылуу ишке ашырылышы мүмкүн. Натыйжада мамл. сектор — ул. экономиканын калыптанышынын ж-а өнүгүшүнүн негизи түзүлөт.

МАМЛЕКЕТТИК БЮДЖЕТ — мамл-тин кирешелери м-н чыгымдарынын жыл сайын түзүлүүчү сметасы (бөлүштүрүлүшү). М. б. кирешесинин 85-95% салыктан, негизинен эмгекчилерден алынган салыктан түшөт. М. б. кирешесинин дагы бир маанилүү булагы — кагаз акчанын инфляциялык эмиссиясы.

МАМЛЕКЕТТИК ЗАЕМ — мамл. алган же берген кредит. М. з. облигациялары калк арасында жа-

зылуу аркылуу таратылат, банктарда же аманат кассаларында ж.б. сатылат. Төлөп берүү мөөнөтү 6-ча кыска мөөнөттүү (1 жылга чейинки), орто мөөнөттүү (1-5 жыл), узак мөөнөттүү (5 жылдан жог.); кирешенин түрлөрү 6-ча проценттик ж-а утуштук; таратуу орду 6-ча ички ж-а тышкы засмдор болот.

МАМЛЕКЕТТИК ЗАКАЗ — илимий-техникалык прогресстин жетишкендигинин базасында эн эле зор маанилүү коомдук керектөөлөрдү канааттандыруу максатында ишканалардын продукциялардын, курулуш ж-а өндүрүш, социалдык маанидеги объектилерди ишке киргизүү талабы.

МАМЛЕКЕТТИК ИННОВАЦИОНАЦИЯЛЫК САЯСАТ — Өкмөттүн инновациялык ишмердүүлүк тармагында мамлекеттин атынан жүзөгө ашыруучу максаттарынын, принциптеринин ж-а иш-аракеттеринин башкы багыттарынын жыйындысы болуп саналган мамлекеттин социалдык-экономикалык саясатынын бир бөлүгү (к. Улуттук (мамлекеттик) инновациялык саясаттын максаты ж-а милдеттери).

МАМЛЕКЕТТИК ИННОВАЦИОНАЦИЯЛЫК САЯСАТТЫ ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУНУН МЕХАНИЗМДЕРИ. Мамлекеттик инновациялык саясат башкаруунун, жөнгө салуунун ж-а көмөк көрсөтүүнүн төмөнкү мамлекеттик механизмдерин:

- инновациялык ишмердүүлүктү ресурс м-н камсыздоону;

- инновациялык ишмердүүлүккө өбөлгө түзүүчү улуттук инновациялык системанын (УИС) курамдык бөлүгү катары аны жүзөгө ашыруу механизмдери үчүн чөйрө түзүүнү пайдалануу м-н жүргүзүлөт.

Инновациялык ишмердүүлүктү ресурс м-н камсыздоо.

Мамлекеттик инновациялык саясат төмөнкүлөрдү камтыган инновациялык ишмердүүлүктү ресурс м-н камсыздоого тике же кыйыр түрдө кызмат кылат:

а) кадр м-н камсыздоону, э төмөнкүлөрдөн:

- жогорку билим берүү системасынан;

- финансылык ж-а технологиялык менеджерлердин, техникалык адистер м-н мамлекеттик кызматкерлердин тренингинин ж-а алардын адистигин үзгүлтүксүз жогорулатуу системасынан;

- квалификациялуу адистердин натыйжасыз иштеген тармактардан келечектүү тармактарга өтүшүнө көмөк берүүчү жумушчу күчүнүн кыймылдуулугун камсыз кылуучу системаларды ишканалардын базасында түзүүдөн турат;

б) мамлекеттик менчикти (кыймылсыз мүлктү, жабдууларды ж-а интеллектуалдык менчик объектилерине укукту) өнөр жайынын кайра иштетүүчү тармактарын натыйжалуу өнүктүрүүнү камсыз кылуучу жаңы структураларга өткөрүп берүүнү;

в) ИИТКЮКны, аны м-н кошо эл аралык программаларды финансылоого мамлекеттин катышуусун;

г) билимдерди ж-а технологияларды инновациялык технологиялык ишмердүүлүктүн субъектилеринин арасында жайылтууга көмөк берүүчү азыркы маалымат инфраструктурасын түзүүнү;

д) инновациялык ишмердүүлүктүн маанилүүлүгүн ж-а келечектүүлүгүн бардык жалпыга маалымдоо каражаттарында пропагандалоону.

Инновациялык саясатты, өнөр жайынын жогорку технологиялуу ж-а илим сыйымдуу тармактарын артыкчылыктуу өнүктүрүүнү жүзөгө ашырууну камсыздай турган негизги механизмдер болуп финансы-кредит механизмдери, мыйзамдык ж-а ченемдик-укуктук механизмдер, институционалдык өзгөртүп түзүүлөр, билим берүү, экспорт ж-а бажылык жөнгө салуу чөйрөсүндөгү механизмдер эсептелет.

Финансы-кредит механизмдери:

- жогорку натыйжалуу инновациялык максаттуу программаларды, технологиялык жактан өнүгүү программаларын, мамлекеттик маанидеги орчундуу инновациялык долбоорлорду ж-а коммерциялаштыруунун жогорку даражадагы инновациялык долбоорлорун мамлекеттик бюджеттин ж-а Кыргыз Республикасынын субъектилеринин бюджетинин каражаттарынын, аны м-н кошо субвенциялардын, субсидиялар м-н гранттардын эсебинен финансылуу;

- илим сыйымдуу жогорку технологиялуу өндүрүшкө каражат салуучу инвесторлорду, ошондой эле менчик түрү ар кандай уюмдарды (алар инвестицияларды өздөштүргөн мезгилде) реалдуу активдерин (мамлекеттин өтүмдүүлүгү жогору материалдык ж-а финансылык активдери, мисалы, акциялардын пакети) кепилдик күрөө резерви катары берүүнүн эсебинен, ошондой эле коммерциялык банктардын кредиттери б-ча проценттердин өлчөмүнүн бир бөлүгүн субсидиялоо аркылуу колдоо ж-а аларга өбөлгө түзүү;

- илимий изилдөөлөр м-н эксперименталдык иштеп чыгууларды инновациялык программалар м-н

долбоорлордун чегинде финансылуу үчүн бюджеттен тышкары тармактык ж-а тармактар аралык фондунун системасын өркүндөтүү;

- инновациялык продукцияны ата мекендик иштеп чыгуучулар м-н өндүрүп чыгаруучуларды кыйла маанилүү багыттар б-ча мамлекеттик заказы калыптандыруу жолу м-н мамлекеттик ж-а региондук бюджеттердин каражаттарынын эсебинен колдоо;

- Кыргыз Республикасынын субъектилеринин региондор аралык жогорку технологиялуу инновациялык программалары м-н долбоорлорун колдоо;

- капиталды узак мөөнөткө карыз берүүчүлөрдүн рыногун, анын ичинде фондунун рыногун ж-а лизингди, чакан инновациялык ишканалар м-н алардын финансылык тобокелчиликтерин камсыздоо структураларына кредит берүүчү институттарды өнүктүрүү;

- технологиялык инновациялык ишмердүүлүктү бюджеттен тышкаркы булактардан - жекече инвесторлордун, стратегиялык өнөктөрдүн каражаттарынан ж-а чарбакер субъектилердин өздөрүнүн каражаттарынан финансылуу колдоо;

- венчурдук финансылууго өбөлгө түзүү үчүн салык ж-а юридикалык каражаттардын системасын түзүү ж-а пенсиялык фондунун м-н камсыздандыруу компанияларынын венчурдук фондунга катышуу маселесин чечүү;

- экономиканын тармактарында салыштырмалуу чакан, натыйжалуу ж-а өзүн тез актоочу инновациялык долбоорлорду жүзөгө ашырууда алардын салыштырма салмагын жогорулатуу;

• укуктар Кыргыз Республикасына таандык болгон интеллектуалдык ишмердүүлүктүн жыйынтыктарын укуктук коргоону финансылык камсыздоо ж-а ушул укуктарды Кыргызстанда ж-а чет өлкөлөрдө күчүндө сактоо;

• мамлекеттик бюджеттин, бюджеттен тышкары каражаттардын ж-а башка булактардын эсебинен аткарылуучу инновациялык долбоорлорду жүзөгө ашырууга багытталган мамлекеттик заказдарды түзүү ж-а өнүктүрүү;

• чакан ишкерликтин субъектилерин инновациялык чөйрөгө тартуу ж-а аларда илим сыйымдуу инновациялык продукцияны түзүү ж-а өздөштүрүү б-ча заказдарды сынактык негизде жайгаштыруу;

• уюмдар м-н ишканалардын жаны, атаандаштыкка жарамдуу продукцияны (товарларды, жумуштарды, кызмат көрсөтүүлөрдү) түзүүгө ж-а өндүрүүгө тикеден тике тиешелүү болгон илимий изилдөөлөр м-н тажрыйба-конструктордук иштеп чыгууларга кеткен чыгымдарынын (чыгашаларынын) бардык суммасын салык салынуучу базадан чыгаруу;

• инновациялык продукцияны өндүрүп чыгаруу ж-а сатуу үчүн пайдаланылуучу негизги каражаттарды түзүү (сатып алуу), жабдууларды өркүндөтүп жаңыртуу б-ча чыгымдардын (чыгашалардын) бардык суммасынын салык салынуучу базасын амортизациялык чегерүүлөр аркылуу азайтуу;

• жогорку технологиялуу илим сыйымдуу продукцияны чыгарууну өздөштүрүп жаткан өндүрүштөр үчүн ушул өндүрүшкө чет өлкөлүк

инвестицияларды тартуу максатында салык б-ча өзгөчө жеңилдиктерди кеңейтүү.

Илимий-техникалык ж-а өндүрүштүк-технологиялык чөйрөдө инновациялык ишмердүүлүктү жонго салуучу мыйзамдык ж-а ченемдик -укуктук механизмдер

Инновациялык ишмердүүлүктү күчөтүүгө көмөк болуучу укуктук негиздерди түзүү үчүн продукциянын сапатынын, сертификациясынын ж-а курчап турган чөйрөнү коргоонун БСУнун принциптерине дал келген эл аралык стандарттарын өздөштүрүүнү камсыз кылуу керек.

Интеллектуалдык менчиктин объектилерин ж-а илимий-техникалык ишмердүүлүктүн башка жыйынтыктарын чарбалык жүгүртүү тармагында ченемдик-укуктук базаны өркүндөтүүнүн негизги багыттары:

• салык мыйзамдарына илимий-техникалык ишмердүүлүктүн жыйынтыктарын түзүү, укуктук коргоо ж-а чарбалык жүгүртүүгө тартуу процесстерине оболго түзүүгө тийиштүү тактоолорду ж-а өзгөртүүлөрдү киргизүү;

• илимий изилдөөлөр м-н эксперименталдык иштеп чыгууларды финансылуу үчүн бюджеттен тышкары фондуларды уюштуруунун ж-а пайдалануунун тартибин өркүндөтүү;

• илимий-техникалык ишмердүүлүктүн мамлекетке таандык жыйынтыктарына карата укук бузууларды аныктоо ж-а ага жол бербөө маселелерин жонго салуучу ченемдик-укуктук актыларга өзгөртүүлөр м-н толуктоолорду киргизүү;

• укуктук мамилелердин бардык субъектилеринин, биринчи кезекте инвесторлордун, чыгармачыл жамааттар м-н уюмдардын илимий-техникалык ишмердүүлүктүн жыйынтыктарын түзүүгө ж-а аларды чарбалык жүгүртүүгө тартууга кызыкчылыгын камсыз кылуучу экономикалык өбөлгөлөрдүн системаларын түзүү;

• интеллектуалдык менчиктин объектилерин ж-а илимий-техникалык ишмердүүлүктүн башка жыйынтыктарын баалоонун, каттоонун, инвентаризациялоонун, амортизациялоонун, аларга салык салуунун тартибин жонго салуу;

• интеллектуалдык менчиктин объектилерине ж-а илимий-техникалык ишмердүүлүктүн башка жыйынтыктарына карата укук Кыргыз Республикасына таандык болгон ал объектилер м-н башка жыйынтыктарды чет өлкөгө берүүнү регламенттөө болуп саналат.

Аталган ченемдик-укуктук базаны иштеп чыгуу инвесторлордун (анын ичинде мамлекеттин), чыгармачыл жамааттар м-н уюмдардын кызыкчылыктарын тендештирүүгө мүмкүндүк берет.

Институционалдык өзгөртүп түзүүлөр биринчи иретте өнөр жай тармактарында инновациялык инфраструктураны ж-а жогорку технологиялуу өндүрүштү өнүктүрүүгө төмөндөгүлөрдүн эсебинен жетишүү зарыл:

• илим м-н техниканын тиешелүү тармактарында алдыңкы орунду ээлеген ири илимий уюмдардын негизинде илимдин ж-а жогорку технологиялардын мамлекеттик борборлорун түзүүнүн;

• мамлекеттик ж-а чет өлкөлүк инвестицияларды, ошондой эле сертификациялоо, стандартташтыруу ж-а метрология борборлорун тартуу м-н илим сыйымдуу продукция чыгарууга ж-а сатууга багытталган инновациялык-технологиялык борборлорду, инновациялык өнөр жай комплекстерин калыптандыруунун;

• корпоративдүү бирикмелердин, холдингдердин ж-а башка интеграцияланган структуралардын чегинде илимий, конструктордук, долбоорлоо уюмдарын тажрыйба заводдору ж-а өндүрүш ишканалары м-н интеграциялаштыруунун;

• и л и м и й - к о л д о н м о изилдөөлөрдү ири, атаандаштыкка жарамдуу интеграцияланган структураларда (корпорацияларда) топтоштуруунун;

• чакан ишканалардын ири өндүрүш м-н байланышын камсыз кылуу үчүн чакан инновациялык бизнестин инновациялык инфраструктурасын түзүүнүн;

• региондук венчурдук инновациялык фондуларды уюштуруунун;

• инновациялык чөйрөдө инвестициялык механизмдерди жүзөгө ашыруу үчүн технологиялардын ж-а башка маалымат системаларынын биржасын түзүүнүн;

• маалымат инфраструктурасын өнүктүрүүнүн, маалымат түйүндөрүн, маалымат базаларына көмөк болуунун, инновациялык уюмдарга маалымат түйүндөрүнө ж-а маалымат базаларына чыгууга көмөк көрсөтүүнүн;

• Кыргызстандын чет өлкөлөр м-н азыркы маалымат-телекоммуникациялык технологияларды пайдалануунун негизинде эл аралык,

инновациялык-технологиялык ж-а өнөр жайында кызматташуусу б-ча маалымат системасын калыптан-дыруунун;

• мамлекеттик ички кооперациялык байланыштарды ж-а КМШ өлкөлөрү м-н байланыштарды, анын ичинде мамлекеттер аралык ыркикалдуу интеграцияланган структуралардын байланышуу формасын калыбына келтирүүнүн;

• Көзкарандысыз Мамлекеттер Шериктештигинин 2005-жылга чейинки мезгилге мамлекеттер аралык инновациялык саясатынын концепциясын жүзөгө ашыруунун;

• ата мекендик илим сыйымдуу продукция чыгаруу, аны ички ж-а тышкы рынокто сатуу б-ча чет өлкөлүк өнөктөр м-н биргелешкен ишканаларды калыптандыруу үчүн шарт түзүүнүн;

• көрсөтмө-жарманке ишмердүүлүгүн өркүндөтүүнүн, жогорку технологиялар б-ча маалымат алмашуу үчүн эл аралык маалымат системаларына кирүүнүн ж-а анын багытталышы керек.

Билим берүү чөйрөсүндөгү мектептер:

• билим берүүчү ж-а маалыматтык-технологиялык жаны технологияларды кенери пайдалануу өсүү процессин илимий-усулдук камсыздоону өркүндөтүү, инновациялык ишмердүүлүк тармагындагы менеджменттик кадрларды даярдоонун ж-а алардын активдигин жогорулатуунун саясатын жакшыртуу;

• уландырып инновациялык активдүүлүгүн жогорулатууну камсыз кылуучу инновациялык ишмердүүлүк тармагындагы кадрларды даярдоо ж-а алардын даярдоо,

илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын коммерциялаштыруу;

• жогорку окуу жайларында, кесиптик кошумча билим берүүчү мекемелердин базасында инновациялык ишмердүүлүк үчүн менajerлерди даярдоо системасын өнүктүрүү;

• билим берүү системасындагы окумуштуулардын илим сыйымдуу технологияларды түзүүгө, анын ичинде кош арналыштагы технологияларды, инновациялык продукцияларды түзүүгө ж-а өндүрүштүн атаандаштыкка жарамдуулугун жогорулатууга катышуусу;

Инновациялык продукцияны экспорттоо чөйрөсүндөгү механизмдер:

• өнөр жайдын иштеп чыгуучу продукциясын - машиналарды, жабдууларды, жогорку технологиялуу ж-а илим сыйымдуу буюмдарды, кызмат көрсөтүүлөрдү экспортко багыттоо;

• мамлекет тарабынан экспортко багытталган долбоорлорду, илим сыйымдуу ж-а жогорку технологиялык продукция чыгарууну өздөштүрүүнүн программаларын колдоо;

• экспорттук өндүрүштү өнүктүрүү үчүн жабдууларды, чийки заттарды, материалдарды, Кыргызстанга чыгарылбаган комплекттөөчү ж-а запастык тетиктерди сатып алууларды колдоо;

• Кыргызстандык өндүрүшчүлөрдүн чет өлкөлүктөр чыгарган аярддыкына окшош продукцияларды карап алынышына жардамдуу жогорку технологиялуу продукцияны экспорттоону тарифтик ж-а тарифтик эмес жөнгө салуунун жөбөлөтүз экспорттоо үчүн шарт түзүү.

Бажы механизмдери ата мекендик өндүрүшчүлөрдү коргоого багытталган импортту бажылык жөнгө салуунун ийкемдүү системасынын иштеп турушун камсыз кылышы зарыл.

МАМЛЕКЕТТИК КАЗНАЧЕЙЛИК МИЛДЕТТЕНМЕ — мамл-тик карызды кымбат баалуу кагаздар м-н жайгаштыруунун бир түрү.

МАМЛЕКЕТТИК КАМСЫЗ-ДОО — максатка багытталган акча каражат фондусун түзүү ж-а аны ушул эле фондунун катышуучуларына материалдык жардам көрсөтүүдө мамлекет уюштурган чаралардын системасы.

МАМЛЕКЕТТИК КАРЫЗ — мамл-тин төлөнө элек карыз заемдорунун ж-а аларга төлөнүүчү проценттеринин жалпы суммасы. Заемдордун жайгашуу чөйрөсүнө жараша ички ж-а тышкы М. к-га бөлүнөт.

МАМЛЕКЕТТИК КРЕДИТ — кредиттин түрү; мында мамл. карыздакор, ал эми калк (мамл. заем облигацияларынын ээлери ж-а аманат кассасына салуучулар) акча каражаттарынын кредиторго болуп эсептелет.

МАМЛЕКЕТТИК МЕНЧИК — менчиктин бир формасы; материалдык байлыктардын — өндүрүш каражаттарынын ж-а продуктуларынын мамл-ке таандык экендигин билдирет.

МАМЛЕКЕТТИК ТЕЙЛӨӨ — Экономикада өкмөт кандай ролду ойнош керек? Бул маселе Кыргыз Республикасы көз каранды эмес болуп түзүлгөн күндөн бери талкууда. Бүгүнкү күнү деле саясатчылар м-н экономисттердин арасында ар кандай ойлор айтылууда. Окумуштуу-

лардын бир бөлүгү «Laissez Faire» принцибине кайра кайрылуу м-н, экономикалык турмушта мамлекеттин кийлигишүүсүн азайтууну жакташат. Башкалары — мамлекеттин активдүү ролун белгилешет. Бирок мындай карама-каршы ой-пикир, көз караштарга карабастан, жалпысынан «Бир канча экономикалык функциялар мамлекет аркылуу эң жакшы аткарылышы мүмкүн» — деген ойго кошулушат. Андай функцияларга биринчи ретте булар кирет:

• базар же аралаш экономиканы укуктук жактан коргоо;

• улуттук маданиятты, искусство ж-а элге билим берүүнү өнүктүрүү;

• коом пайдалануучу товарларды (сатууга чыгарылган буюм) ж-а кызмат көрсөтүүлөрдү камсыз кылуу;

• керектөөгө мажбур болгондорго жардам берүү;

• калктын кээ бир топторуна (карыларга, майыптар, балдарга) жардам берүү;

• чек араны сактап, коргонуу маселелерин чечүү, курал күчтөрүн камсыздоо;

• экономиканы турукташтыруу ж-а саясий-экономикалык коопсуздукту камсыз кылуу.

Анда эмесе мамлекеттин экономикадагы ролуна кененирээк токтололу.

Базар же аралаш экономиканын айрым принциптерин коргоо.

Базардын шартында майда фирмалар керектөөчүлөрдүн, сатып алуучулардын акчасы үчүн атаандашышат. Бул күрөш сатуучуларды (товар чыгаруучуларды) көпчүлүк элге керек товарларды төмөнкү баада сатып өткөрүүгө ар-

гасыз кылат. Кайсы сатуучунун товарлары сапаттуулуктун шартына (же болбосо баасына) жооп бербесе, андай ишкердин сатуу көлөмү төмөн түшүп, пайда албай чыгашага учурап, ишканасы жабылуу коркунучунда калат. Ушундан улам товардын сапатын жакшыртуу ж-а өздүк наркын төмөндөтүү чектелген экономикалык ресурстарды натыйжалуу пайдаланууга алып келет. Атаандаштык күрөш начар болсо, же ал такыр эле жок болсо, анда иш тескерисинче болот. Эгерде керектөөчүлөрдө башка дагы бирөөдөн товар сатып алууга мүмкүнчүлүктөр болбосо, анда чыгымдарды азайтуунун ж-а бөөдө чыгымдарды жоюунун кереги болбойт. Мындай учурларда базар карым-катнашы жок эле буюмдарга бааларды товар чыгаруучулардын өзүлөрү аныктайт. Ошондуктан атаандаштык күрөштүн, атаандашуучулуктун начар өнүгүшү баанын жогору болушуна, ресурстардын пайдасыз көрөмжуга учурашына ж-а жашоонун кыйындашына алып келет. Анткени калк өзүнө аз товар сатып алууга мажбур болот.

Базар экономикасынын мындай терс көрүнүштөрүнөн элди коргоо максатында Кыргызстандын өкмөтү ж-а Жогорку Кеңеши монополисттерге (жеке ээлөөчүлөргө) каршы мыйзамдарды кабыл алды. Бул мыйзамдар атаандаштыктын жоюлуп кетпешине ж-а монополисттерге бааны ашкере көбөйтүүгө тоскоолдук кылат. Товарларын сатууда ж-а кызмат көрсөтүүлөрдө бааларды өздөрү коюу максатында рынокту козөмөлдөөгө мүмкүнчүлүгү бар фирмалар моно-

полисттер деп аталат. Өкмөт атаандаштыкты көтөрүүдө дагы калам жасоодо. Акыркы убактарда атаандаштыкты көтөрүү максатында өкмөт аба-жолунун, жүк ташуучу унаалардын, банктардын иш-аракеттерин жөнгө салуу үчүн жаңы закондор, жоболор ж-а тарифтер кабыл алууда.

Жалпы коомго керектүү товарларды ж-а кызмат көрсөтүүлөрдү камсыз кылуу.

Ар күн сайын көптөгөн эл жумушка, кайра жумуштан үйүнө шашышат. Жолдон алар экономикада мамлекеттин ролу ж-догу маалыматты өз ара бири-биринин эсине салышат. Алар жүргөн жол, светофорлор ж-а жол белгилери өкмөттүн акчасына жасалган, жолду оңдогон жумушчулар да өкмөттөн айлык алышат.

Мамлекет мына ушундай коомго зарыл, керектүү товарлар ж-а кызмат көрсөтүүлөр м-н элди камсыз кылат. Анткени, жеке менчиктеги компаниялар аны камсыз кыла алышпайт, же болбосо каалашпайт. Базар системасынын алкагында мамлекет элди чыгарылып жаткан товарлар м-н камсыз кылып турууга аргасыз. Ошондуктан алар коомдун пайдалануусуна керектүү товарлар ж-а кызмат көрсөтүү секторун түзөт. Буга өлкөнү коргоо күчтөрүн, согуш аэропортторун, парктарды кармоо, санитардык тазалыкты көзөмөлгө алуу, көчөлөрдү жарык м-н камсыз кылуу, элге суу жеткирүүчү түтүкчөлөрдү куруу, ж.б. иштер кирет. Базар экономикасы элди мындай товарлар ж-а кызмат көрсөтүүлөр м-н эки себептин негизинде камсыз кыла албайт:

1. Элдин айрым бөлүгүнөн акысын толотуп алуу жеке менчиктеги компанияларга оңой эмес, же болбосо аларга мындай байлыкты такыр эле бербөө керек (мисалы согуш аэропортун);

2. Мындай товарларды чыгаруудан, ж-а кызмат көрсөтүүлөрдөн алынган пайда өндүрүшкө сарпталган жеке капиталды актабайт.

Демек, мындай учурларда мамлекеттик тейлөө гана шартка туура келет.

Экономиканы турукташтыруу программасы. Тажрыйба көрсөткөндөй, мамлекет экономиканы турукташтыруу үчүн көп иш жасай алат. Өкмөт жумушсуздукту азайтууга, бааларды турукташтырууга, экономикалык өсүштү жандандырууга көмөктөшүүгө умтулат.

Жумуш м-н элди толук камсыз кылуу, баалардын туруктуулугу ж-а экономикалык өсүш – бул мамлекеттин экономикалык саясатынын эң маанилүү үч максаты.

Экономикада мамлекеттин ролу ушунчалык жогорубу? Мамлекеттин ролу айрыкча өткөөл мезгилде чынында абдан жогору турат. Ошондуктан Кыргыз экономика системасын экономисттер аралашкан «конвергенттик» экономика деп аташкандары туура. Бул эмне ни түшүндүрөт? Бул биздин системада эркин базардын элементтери м-н мамлекеттик тейлөө, болжoo (планидоо) системасынын элементтери айкалышып, кошулуп кеткендигин түшүндүрөт.

МАМЛЕКЕТТИН ИНВЕСТИЦИЯЛЫК САЯСАТЫ. Инвестициялар – капиталдын жеке сектору ж-а мамлекет тарабынан өлкөнүн

ичинде ж-а чет өлкөлөрдө экономиканын ар кыл тармактарына берилүүчү узак мөөнөттүү салымдар ж-а баалуу кагаздар, болгондуктан, мамлекет инвестицияларды өндүрүш каражаттарын көбөйтүүгө, салымдарды, калктын акцияларды сатып алууга сарптоолорун көбөйтүүгө багытталган саясат жүргүзөт. Инвестициялар саясаты экономикалык циклдердин фазаларынын алмашылышында чыгылдырылат.

Жалпы инвестицияларды ж-а таза инвестицияларды айырмалап көрсөтүшөт. Таза инвестициялар – бул жалпы инвестициялар м-н амортизациянын ортосундагы айырма. Экономикалык өсүш таза инвестициялардын эсебинен гана мүмкүн болот. Ошондуктан М.и.с. - аны көбөйтүү. Өсүп бараткан экономика үчүн жалпы инвестициялар амортизациядан көбүрөөк. Статикалык экономика үчүн жалпы инвестициялар амортизацияга барабар. Ишкердик жигердүүлүгү төмөндөгөн экономика үчүн амортизациялык чегерүүлөр жалпы инвестициялардан ашып кетет.

Андан тышкары, продуктивдүү ж-а продуктивдүү эмес инвестициялар болот. Продуктивдүү инвестициялар – бул имараттарга, курулуштарга, жабдууларга капиталдык сарптоолор. Продуктивдүү эмес инвестициялар – бул финансылык инвестициялар (акцияларды сатып алуу).

Инвестицияларды аныктоочу факторлор инвестицияларга кеткен чыгымдардын натыйжасында ишкерлер алууну күтүп жатышкан таза пайданын күтүлгөн нормасы (бул инвестициялоонун түрткү

берүүчү себеби) ж-а проценттин реалдуу ставкасы болуп эсептелет.

Инвестициялык суроо-талаптын функциясы проценттин ставкасы м-н жалпы инвестициялардын деңгээлинин ортосундагы тескерин көз карандылыкты чагылдырат:

$$I = e - d \cdot R$$

мында: $e - R \rightarrow 0$ учурундагы инвестициялардын максималдуу мааниси,

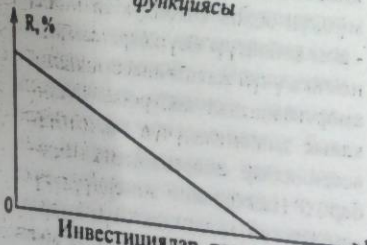
d – инвестициялык суроо-талаптын функциясынын жантаюу бурчун аныктоочу коэффициент,

R – проценттин ставкасынын реалдуу чоңдугу.

Функциянын графикалык түрү сүрөттө көрсөтүлгөн.

Сурөт.

Инвестициялык суроо-талаптын функциясы

Инвестициялар таза пайданын күтүлгөн нормасы көбүрөөк же проценттин ставкасынын реалдуу чоңдугуна барабар болгонго чейин пайдалуу (к. Инвестиция ишин мамл. колдоо).

МАМЛЕКЕТТИН КИРЕШЕ САЯСАТЫ. М.к.с мамлекеттик каражаттарды калктын бардык топторуна ж-а катмарларына социалдык кепилдиктерди камсыз кылууга багытталгыдай чыгымдоодогу артыкчылыктарды белгилөөгө багытталууга тийиш. Мындай шартта бул саясаттын мүнөзүнө ж-а багытына түркүн факторлордун (демографиялык, экономикалык, социалдык

ж.б.) жыйындысы таасирин тийгизет. Алардын арасынан аныктоочулардын бири демографиялык фактор болуп эсептелет.

МАРЖА — 1) банктын далдалчылык операцияларында — клиентке берилүүчү ссудадагы проценттин ортосундагы айрыма ж-а банктын өзүнө тартуу каражат проценти. 2) валюта соодасындагы операцияларда-валютаны клиенттерга сатуу ж-а аны сатып алуудагы курстардын ортосундагы айрымадан түшкөн банктын кирешеси.

МАРКЕТИНГ (англ. marketing, market — базар) — рынокто түзүлгөн бардык кырдаалды ар тараптан эсепке алуунун негизинде монополиялык пайда табуу максатында жаңы продукция иштеп чыгуу, товар чыгаруу ж-а сатуу же кызмат көрсөтүү б-ча ири корпорациялардын ишин башкаруу ж-а уюштуруу системаларынын бири. М-дин нег. иши: кардарчылыкты, баа түзүлүшүн изилдөө, рекламациялоо, сатууну стимулдоо, товар түрлөрүн пландаштыруу ж. б.

МАРКЕТИНГ, САТЫП ӨТКӨРҮҮ БАЗАРЛАРЫ Ж-А СООДАНЫ ӨНҮКТҮРҮҮ. Аралаш экономикалык мамилелерге өтүү жолунда экономиканы реформалоо рынок мыйзамдарын ж-а механизмдерин тиешелүү эсепке алуусуз ж-а түшүнүүсүз өтөт.

Натыйжада өндүрүштүн жыл сайын төмөндөшү, рыноктук сатып өткөрүүнүн бузулушу, ата мекендик ж-а импорттук өндүрүштүн суроо-талап м-н пайдаланылбаган товардык-материалдык доолөттөрдүн көп санда топтолуп калышы болуп турат. Бул Кыргызстандын башынан өткөн иш.

Проблеманын маани-маңызы товарларды ташып келүү ташып чыгуулардан ашып кеткен, түпкү продукция эмес сырьё экспорттолгон өлкөдө алтындын көп запасы жоктугунда, тышкы карызынын көп экендигинде турат. Мында стратегиялык экономикалык чечимдер ички ж-а тышкы рыноктордун сыйымдуулугун терең маркетиндик изилдөөсүз, өнөктөрдүн, атаандаштардын перспективалуу милдеттерине, керектөөчүлөрдүн суроо-талабынын, товар чыгаруучулардын сунуштарынын ийкемдүүлүгүнө баа берүүсүз кабыл алынат.

Тандалып алынган экономикалык стратегияга ылайык, Кыргызстанда төмөнкү багыттар б-ча стратегиялык маркетиндик изилдөө процессин ишке ашыруу зарыл:

1. Республиканын электр энергиясына ички керектөөсүн камсыз кылуу үчүн Санкт-Петербург шаарында чыгарылып жаткан минингидроэлектр станцияларын өлкөнүн региондоруна ж-а чоң-чоң калктуу пункттарына жайгаштыруу экономикалык жактан максатка ылайыктуу. Мындай станцияларды пайдалануу отун проблемасын тез ж-а салыштырмалуу арзан чечет. Мында кошумча газ, көмүр, солярика алып келүү талап кылынбайт.

2. Электр энергиясынын болушу — жаңы рыноктордун, анын үстүнө эң артыкчылыктуу ж-а импортту алмаштыруучу рыноктордун пайда болушунун кепили. Бул тоо кендерин казуу өнөр жайы, ал улуттук экономиканы жандандыруу үчүн алда канчалык ишенимдүү болуп саналат, анткени сурьмага, алтынга, уранга, сымапка, вольф-

рамга, калайга ж-а башка сейрек кездешүүчү элементтерге калыптынып калган дүйнөлүк рынок иштейт. Рыноктун мындай багытын өнүктүрүү республиканын электротехникалык, станок жасоо ж-а жеңил өнөр жайынын продукциясынын рынокторун түзүүгө стимулдаштыруучу таасир тийгизет, мында көрсөтүлгөн тармактардын продукциясынын өзүнө турган наркында электр энергиясы да басымдуу орун ээлейт.

3. Жарым өткөргүч материалдардын жергиликтүү сырьёсун пайдалануунун базасында азыркы телевизорлордун, радиокабылдагычтардын, видеомагнитофондордун ж-а башка турмуш-тиричилик радио техникасынын рынокторун түзүү ички товардык рыноктогу кырдаалды кескин өзгөртөт жана, эң башкысы, тиешелүү тармактардын социалдык-финансылык абалын жакшыртат.

4. Өтө узак мезгилдүү натыйжаны кварц тигелдеринин ж-а трихлорсиландын жаңы, валюталык продукциясын чыгаруу алып келет, аларга суроо-талап жакынкы чет өлкөлөрдө (Украина, Россия) гана эмес, алыскы чет өлкөлөрдө (Швейцария ж-а Япония) да бар. Республикада минитракторлордун, мотоколяскалардын, чакан тегирмендердин, чакан ГЭСтердин, шамал генераторлорунун ж-а күн батареяларынын ички рыногун түзүүнүн кеңири мүмкүнчүлүгү бар. Электр керамикасын, сейрек кездешүүчү металлдарды кошумчалоо м-н энергетикалык мыкты магниттерди, перфораторлорду ж-а гидромолотторду экспортко чыгаруунун реалдуу мүмкүнчүлүктөрү бар.

5. Жеңил өнөр жайынын пахта, жүн ж-а жибек сыяктуу маанилүү тармактары алда канчалык экспорттук мүмкүнчүлүктөргө ээ. Эң жаңы чет өлкөлүк техниканы ж-а технологияны ишке киргизүүнүн негизинде туурасы 150 сантиметрлик ж-а андан ашуун пахта кездемелерин, «Вулмарк» сапат белгиси м-н жүндөн токулган кездемелерди ж-а туурасы 120 сантиметрлик ж-а андан ашуун жибек кездемелерин чыгаруу белгиленүүдө.

Жеңил өнөр жайын өнүктүрүү улуттук рынок үчүн анын маанилүүлүгү м-н гана эмес, ошондой эле стратегиялык сырьёну: пахта, жүндү, чоң ж-а кичине бодо малдардын терилерин ж-а мехтик кой терисин туура ж-а цивилизациялуу пайдалануунун көз карашынан да өтө жоопкерчиликтүү экендиги м-н артыкчылыктуу болууга тийиш. Жетекчилер, ишкерлер ж-а коммерсанттар тараптан ушул эң маанилүү сырьёлук ресурстарга жоопкерсиз мамиле жасалышынан улам өлкөбүз 1994-жылы гана ИДПнин 7,4%инен же 824 миллион сомдон ажырады, ушундай эле кырдаал 1995, 1998-жылдарда да түзүлдү.

Республиканын потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүнө негизденүү м-н, маркетинг ишинин төмөнкүдөй программасы зарыл:

1. продукциянын рынокторун ачык-айкын изилдөөлөр (алардын көлөмдөрү, масштабдары, негизги атаандаштары ж-а атаандаштыктын курчтуугу, изилденип жаткан продукциянын айырмалап туруучу белгилери ж.у.с.);

2. жалпы талдоонун ж-а ачык-айкын изилдөөлөрдүн натый-

жалары б-ча өндүрүштүн стратегиясын ж-а узак мөөнөттүү максаттарды ж-а милдеттерди ишке ашыруу б-ча тактикалык чечимдерди аныктоо.

МАРКЕТИНГДИН БУЮМ БАЗАРЫНДАГЫ АБАЛЫ. Базардагы өнөр жай товарларына сунуштун ж-а суроо-талаптын индекстеринин, баалардын ж-а ишканалардын кампаларындагы даяр буюмдардын калдыктарынын динамикасы түрүндө көрсөтүлөт.

Кыргыз Республикасында 1991-жылга салыштырганда өнөр жай өндүрүшүнүн төмөндөшү жалпысынан уланууда. Демек, товарларга сунуш ж-а суроо-талап төмөндөп, өзүнө турган нарк көбөйүп, баалар өсүп, буюмдарлардын өтпөй жатышын көрсөтөт. Алсак, 2002-жылдын ичинде өнөр жай товарларынын көлөмүнүн индекси 2001-жылга салыштырганда 86,9 процентти түздү, ал эми баалардын индекси 105,6%ке чейин өскөн. Демек, товар базарында кырдаал олуттуу өзгөрүлбөй эле келе жатат.

Маркетинг (базарды изилдөө) иши, жаңы технологиялар (инновациялар) болбосо, товардын, анын ичинде керектөө базары иштелбейт деп эсептөө керек.

Ушул кемчиликтерди жоюуда эң оболу төмөнкү иштер жүргүзүлүшү зарыл:

• ээлик кылууну уюштуруунун жөнөкөйлөштүрүлгөн ыкматүзүлүштөрдү (процедурасын) иштеп чыгуу, корголушунун натыйжалуу системасын камсыз кылуу м-н, менчик ээлери, товар чыгаруучулар үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү;

• товар чыгаруучу ишканалар маркетинг, буюмдарын жакшыртуу, чыгаруу ж-а сатып өткөрүү б-ча билим алуу үчүн бардык мүмкүнчүлүктөрдү жасоолору тийиш. Ал үчүн натыйжалуу чаралардын бири Түштүк-Чыгыш Азиянын Малазия, Сингапур, Таиланд ж-а Вьетнам сыяктуу өлкөлөрүнүн тажрыйбасын үйрөнүүнүн оболгосү катары чет өлкөлүк капиталды ж-а технологияларды иштетүү болуп эсептелет;

• жаңы техника м-н технологияларды ташып келүү ж-а өзүнүн керектөө товарларын чыгарууну жолго салуу;

• мамлекеттин күч-аракеттери ата мекендик өндүрүүчүлөрдүн продукциясына ички ж-а тышкы суроо-талапты кеңейтүү үчүн шарт түзүүгө (сапатты ж-а атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатууга) топтоштурулууга тийиш;

• сапатсыз ж-а ден-соолукка коркунучтуу чет өлкөлүк товарлардын өлкөбүздүн базарларына өтүп кетишине жол бербөө;

• азыркы учурдун биржалык (дүн сатуу) механизмин түзүү, б. а. товардык биржалар институтун өнүктүрүү ж-а баалардын системасын түзүү;

• азык-түлүк м-н өзүн-өзү камсыз кылуунун жогорку даражасына жетишүүгө умтулуу.

МАРКС К. (1818-1883) — «Капитал» деген залкар эмгектин автору. Ал чоң тарыхый ж-а экономикалык материалдардын негизинде өзүнөн мурдагы улуу экономисттердин эмгектерине баа берген. Капитализмдин өнүгүшүнүн экономикалык закондорунун, коомдо үстөмдүк кылып турган мамлекеттин саясаты-

нын принциптерин, жоболорун, капитализмдин рыноктук экономикасынын маани-маңызын ж-а негиздерин изилдеп чыгып, капитализмдин кемчиликтерин ж-а мүчүлүштүктөрүн, капиталисттик системанын өтө прогрессивдүү коомдук экономикалык системага өсүп чыгышынын зарылдыгын тапкан, ал системанын принциптерин ж-а жолдорун негиздеген. К. Маркстын эмгектерин уланткан ж-а жайылткан Ф.Энгельс ж-а В. Ленин болгон. «Капитал» — К.Маркстын эң негизги илимий эмгеги. К.Маркс тарыхый процесстин изилдөөнүн диалектикалык-материалисттик концепциясын пайдалануу аркылуу буржуазиялык коомдун өнүгүшүнүн экономикалык законун ачып, капитализмдин сөзсүз кыйраарын ж-а коммунизмдин жеңерин далилдеген. В. И. Ленин «Капиталды» «саясий-экономикалык улуу чыгарма» деп баалаган.¹ Ошондой эле бул корунүктүү философиялык ж-а тарыхый изилдөө болуп саналат. «Капиталда» бир эле илимге карата логика, диалектикалык материализмдин таанып билүү теориясы колдонулган...» — деп жазган В. И. Ленин.² «Капиталдын» тарыхый маанисин талдап келип, Ф. Энгельс мындай белгилейт: «Жер жүзүндө капиталисттер м-н жумушчу табы пайда болгондон бери жумушчулар үчүн мындай маанилүү бир да чыгарма болгон эмес...».³ Ф. Энгельс көргөзгөндөй, бул — бир өмүр жумшалган илимий эмгектин жыйын-

¹ В. Ленин чыг., кырг. 1-бас., 2-т., 12-б.

² Чыг., кырг. 1-бас., 38-т., 361-362-б.

³ Маркс К., Энгельс Ф., Соч., 2 изд., Т. 16, с. 240

дысы К. Маркс жалаң «Капиталды» жаратууга 40 жылдан ашуун убакыт жумшаган (1843-83). 40-жылдардагы эмгектеринде («Немец идеологиясы», «Философия жакырчылыгы», «Жалданма эмгек ж-а капитал», «Коммунисттик партиянын манифести» ж.б.). К. Маркс м-н Ф. Энгельс тарыхый материалисттик көз караштын негизин түзүп, илимий коммунизм теориясын аныктаган. К. Маркс экономикалык теориядагы зор жаңы ачылыш-кошумча нарк ж-дө теориясын «Капиталдын» туңгуч варианты «Саясий экономияга сын» аттуу эмгегинде баяндаган. К. Маркс капиталисттик эзүү механизмдин ашкерелеп, анын өндүрүш ыкмасынын ички законуна ылайык нарк законунан чыгуучу, жумушчу табы түзгөн кошумча наркты капиталисттердин ээлеп аларын көргөзгөн. К. Маркс жумушчу табын эксплуатациядан куткаруу капитализм шартында эч мүмкүн эмес деген жыйынтыкка келген. Акырында капитализмдин өндүргүч күчтөрүнүн өнүгүшү мурдагы коомдук экономикалык формацияларга салыштырганда жогору экендиги ж-дө тыянак чыгарган. Нарк теориясы м-н акча теориясын камтыган «Саясий экономияга сын» эмгеги алгач 1859-жылы жарык көргөн. Мунун кириш сөзүндө К. Маркс тарыхты материалдесте түшүнүүнүн классикалык аныктамасын берген. К.Маркстын 50-жылдардагы экономикалык изилдөөсү 1857-59-жылдардагы даярдалган «алты китеп планы» чөйрөсүндө жүргүзүлөт («Капитал ж-дө», «Жер менчиги», «Жалданма эмгек», «Мамлекет», «Тышкы соода»,

«Дүйнөлүк рынок»). Кийинчерээк К. Маркс «Капитал деген эмне?» аттуу бөлүктүн мазмунун камтыган эң орчундуу программаны иштеп чыккан.

К. Маркс 1863-65 жылдарда «Капиталдын» биринчи 3 томун («Капиталдын» кол жазмасынын 3-варианты) кайра даярдаган. Бул кол жазмалардын негизги бөлүгү «Капиталдын» 3-томунун алгачкы долбоору болуп саналат. К.Маркстын «Капиталдын» 3-томунун кол жазмасында капиталисттик өндүрүштүн антагонисттик каршылыктары, алардын капиталисттик коомдо конкреттүү түрдө пайда болору анализделген. Пайда капиталисттик өндүрүштүн эң негизги стимулу болуп эсептелет. Мындай максат буржуазиялык коомдогу өндүргүч күчтөрдүн өсүшүнө чек коет. Капиталисттер өндүрүштү өнүктүрүү м-н пайда нормасынын төмөндөшүн анын массасын көбөйтүү аркылуу толуктоого аракеттенет. Бул болсо капиталдын органикалык түзүлүшүнүн узам өсүшүндө ж-а пайда нормасынын төмөндөшүнө шарт түзөт. Мындай процесстин натыйжасында өндүрүштү коомдоштуруу денгээли үчүн капиталисттик, коомдун чөйрөсү тардык кыла баштайт.

Капиталисттер жумушчу табын ээрин айгинелеп, К.Маркс «Капиталдын» 3-томунда пролетариат капиталисттерге каршы күрөшүндө биримдик зарылдыгын негиздеген ж-а пайда нормасын төмөндөтөт тенденциясы жумушчалардын абалынын начарлашына таасир тийгизерин түшүндүргөн. К.Маркс өзүнүн эмгегинде коммунисттик коомдогу кошумча эмгектин зарылдыгын да негиздеген.

К.Маркс 1866-жылы «Капиталдын» 1-томун даярдоого киришип, 1867-ж. басмадан чыгарат. Бул китебинде мурдагы изилдөөлөрүнүн негизинде капиталисттик өндүрүштү иликтеп, товарды, ошондой эле товарды түзүүчү эмгектин эки жактуулугун талдайт. Мындан тышкары жумушчу табынын экономикалык күрөшүнүн тарыхына байкоо жүргүзүп, бул күрөштөгү фабрикалык закондурдун ролун ачкан, машинаны капиталисттик колдонууну анализдеген. Кызмат акы категориясынын эки формасын бардык жактан кеңири талдаган. К.Маркс капиталдын органикалык түзүлүшүнүн өсүү тенденциясын анализдеп, капиталисттик жыйымдын жалпы законун чечмелеп, ошол эле учурда бул законду модификациялоочу карама-каршы тенденцияларды ачкан. Ал капиталисттик топтонун тарыхый тенденциясын айкындаган капитал монополиясы кайсы өндүрүш жолунун тушунда пайда болсо, ошол өндүрүш жолунун кишини болуп калат. Өндүрүш каражаттарын борборлоштуруу ж-а эмгектин коомдоштурулушу кандайдыр бир өсүү денгээлине жеткенден кийин аларды курчаган капиталисттик чөйрөгө сыйыша албай калат да, ал сөзсүз ыдырайт. Анын оюнча, «Капиталисттик жеке менчиктин жоюлушу жакындайт. Экспроприаторлор экспроприацияланат».⁴

Кийинки жылдары К. Маркс «Капиталдын» 2 ж-а 3-томдорунун кол жазмаларын карап чыгып, бирок аларды басмага даярдоого

үлгүрбөй калган. Маркс кайткандан кийин Энгельс «Капиталдын» 2 ж-а 3-томдорун басмага даярдоого талбай эмгектенип, 1885-ж. 2-томун жарыкка чыгарат. К. Маркс мында капиталдын айлануу ж-а коомдук кайра өндүрүү процесстерин изилдөөнүн негизинде капиталисттик коомдогу коомдук продуктуну реализациялоо законун негиздеген. Маркс көрсөткөндөй, өндүрүш тармактарында коомдук продуктунун пропорциялуу бөлүнүшү талап кылынат. 1894-ж. Энгельс Маркстын 1863-65 жылдагы кол жазмаларынын негизинде «Капиталдын» 3-томун жарыялаган. К.Маркс буржуазиялык коомдогу капиталисттик мамилелерди изилдеп, капитализмдин тарыхый турумсуздугун айгинелөөчү капиталисттик карама-каршылыктардын учуру күчөшүн белгилеген. «Капиталда» Маркс саясий экономиянын негизги теориялык проблемаларына токтолуп, бир катар жаңы проблемаларды койгон.

1895-жылы Ф. Энгельстин «Капиталдын» 3-томуна жазган толуктоолорунун максаты 3-томдогу проблемаларды түшүнүүнү жеңилдетүү ж-а капитализмдин экономикасындагы жаңы кубулуштарды анализдөө болгон.

Энгельс өмүрүнүн акыркы жылдары капитализмдин өнүгүшүн изилдеп, капиталисттик экономикадагы акционер коомунун ж-а тресттердин ылдам өсүшү, биржа ж-а банктардын өсүшү, капиталды экспорттоодогу, колонияларды бөлүштүрүүдөгү ролу, б.а. монополисттик капитализмге, империализмге өтүү сыяктуу жаңы кубулуштарды байкаган. Лениндин им-

⁴ Маркс К., Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 23, с. 772-773

периализм ж-дөгү теориясы К. Маркстын экономикалык теориясынын уландысы ж-а өнүктүрүлүшү болуп саналат. В.И. Ленин «Капиталдын» 2 ж-а 3-томдору ж-дө мындай деген: «Капиталдын» бул эки тому экөөнүн Маркс м-н Энгельстин эмгеги... Энгельс өзүнүн гениалдуу досуна эң улуу эстелик тургузду, ал эстеликке өзүнүн атын дагы, ал эстеликке өзүнүн атын дагы эркинден өчпөс кылып оюп жазып кетти.» 1883-95-жылдагы каттарында Энгельс «Капиталдын» 2-кол жазма вариантындагы «Кошумча нарк теориясын», «Капиталдын» акыркы 4-тому катары басмага даярдоо туурасындагы каалоосун бир нече жолу эскертет. Бирок, оюн ишке ашырууга үлгүрбөй, дүйнөдөн кайтат. «Кошумча нарк теориясын» 1905-10-жылы биринчи жолу К. Каутский чыгарган, бирок ал китепти ойдогудай жеткиликтүү бере алган эмес. «Кошумча нарк теориясынын» илимий кенири талданган биринчи нускасын Марксизм-ленинизм институту 1954-61-жылдарда басмадан чыгарган. Бул «Капиталдын» 4-тому болуп саналат.

«Капиталды» анын кол жазма варианттары м-н кошо окуп үйрөнүү гана Маркстын экономикалык мурастары ж-дө толук түшүнүк берет. Маркс м-н Энгельстин тирүү кезинде «Капитал» 9 тилде чыккан. Ал эми 2000-жылга чейин «Капитал» 60-тан ашык тилде жарыяланган. 19-кылымда «Капиталды» ар кандай жол м-н жашырып-жаап келсе, 20-кылымда Маркстын экономикалык окуусун тогүндөөгө же анын революция-

лык маанисин начарлатууга чоң аракеттер жасалган. Бирок К.Маркс м-н Ф.Энгельс тарабынан ачылган ж-а «Капиталда» илимий негизделген борбордоштурулган пландоо системасы тарыхта орун алгандыгын ондогон өлкөлөрдүн тажырыйбасы ХХ-кылымда ырастады.

МАТЕРИАЛДАТА СЫЙЛОО ФОНДУСУ — экон. кызыктыруу фондунун бири; белгиленген сыйлоо системасына ылайык сыйлык берүүгө чыгымдалат. Өндүрүш ишканаларында (бирникмелерде) алынган пайдадан түзүлөт. Фондунун өлчөмү продукция сатуу же пайда көлөмү, киреше алуу, эмгек өндүрүмдүүлүгү ж.б. б-ча пландын аткарылышына жараша болот.

МАШИНА ЖАСОО КОМПЛЕКСИ. Машина жасоо комплексин өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыты өзүбүздүн минералдык-сырьелук ресурстарыбыздын базасында алынган жарым өткөргүч материалдарды пайдалануу м-н өнөр жайынын радиоэлектрондук ж-а электротехникалык тармактарынын буюмдарын чыгаруу болуп эсептелет.

Артыкчылыктуу тармактарда коюлган милдеттерди чечүүнү эки этапка бөлүүгө болот.

Биринчи этапта электротехника ж-а электрон өнөр жайынын бардык иштеп жаткан ишканаларынын финансылык абалын ж-а иштеп турушун турукташтыруу, аларды реконструкциялоонун ж-а өнүктүрүүнүн экономикалык ж-а укуктук негиздерин жакшыртуу, микроэлектрон өнөр жайынын пайдубалын түптөө зарыл.

Экинчи этапта өнөр жай продукциясынын, анын ичинде экс-

портко багышталган продукциянын туруктуу өсүшүнө, микроэлектрон өнөр жайынын эң жакшы иштешине, менчик электрон базасынын негизинде электрон аппаратурасын өздөштүрүүгө ж-а чыгарууга жетишүү зарыл. Продукциянын экспорту негизинен КМШнын өлкөлөрүнө эсептелинуүүгө тийиш.

Машиналардын ж-а жабдуулардын импортун кыскартуу ж-а өнөр жайынын артыкчылыктуу тармактарын өнүктүрүүнүн камсыз кылуу максатында төмөнкүлөр зарыл:

- отун-энергетика комплекси ж-а энергияны үнөмдөө үчүн жабдууларды, өлчөө приборлорун (трансформатордук подстанциялар, электротехника жабдуулары, контролдук-өлчөө приборлору) чыгарууну уюштуруу;

- фермер ж-а дыйкан чарбалары үчүн чакан механизация каражаттарын чыгарууну өздөштүрүү ж-а уюштуруу;

- айыл чарба азык-түлүктөрүн кайра иштетип чыга турган машиналарды ж-а жабдууларды даярдоо (Бишкектеги машина жасоо заводу);

- өндүрүштүк эмес чөйрө үчүн приборлорду ж-а жабдууларды чыгаруу, саламаттык сактоо, турмуш-тиричилик кызматтарын көрсөтүү, туризм, курорттук-саламаттыкты жакшыртуучу дарылоо ж-а башкалар.

Ошентип, машина жасоону өнүктүрүүдө продукциянын жаңы түрлөрүн өздөштүрүү ж-а чыгарылып жаткан продукциянын сапатын жогорулатуу маанилүү роль ойнойт. Эң жакынкы жылдарда тармактын ишканаларында үч фазалуу ж-а жалгыз фазалуу эсептегичтерди (счетчиктерди), Автомобиль

чынжырларын, электр жылуулук системасын, коргоочу өчүрүп коюу тетигин, бир жолу пайдаланылуучу шприцтерди, стоматология аспаптарын ж-а башкаларды өздөштүрүү белгиленүүдө.

Республика машиналарды адистештирилген ири ишканаларда жасап чыгарат, аларда али да КМШ өлкөлөрү ж-а дүйнөлүк рынок үчүн татаал ж-а эмгекти көп талап кылуучу продукцияларды чыгарууга кыйла кадрлар ж-а өндүрүш потенциалы бар.

Мисалы, мамлекеттер аралык «Дастан» корпорациясы Россия м-н биргелешкен ишкана түзүү жолу м-н көп максаттуу жеңил ТУ-34 самолётун чыгаруу долбоорун ишке ашырууга киришти.

Структуралык кайра түзүүлөрдү жүргүзүү 1999-2000 жылдарда өндүрүштүн чөгүшүн токтотууга, ал эми 2005-жылга карата иш жигердүүлүгүн реалдуу көтөрүүгө жетишүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Машина жасоо комплексин өнүктүрүү төмөнкүдөй учурларда отө ийгиликтүү жүрөт:

- артыкчылыктуу багыттарды ишке ашырууда ишкерлерге таандалмалуу мамлекеттик колдоо көрсөтүүдө;

- стратегиялык инвесторду тартууда;

- КМШнын чектериндеги эки тараптуу ж-а көп тараптуу өкмөттөр аралык макулдашуулардын натыйжалуулугу б-ча таасирдүү механизмдерди иштеп чыгууда;

- укук нормаларын камсыз кылуу м-н финансылык-өнөр жай топторун ж-а мамлекеттер аралык корпорацияларды түзүүдө;

• ЦАСтын, КМШнын, ЭКОнун ж-а башка экономикалык союздардын чектеринде макулдашылган салык, валюта, баа, бажы саясатын турмушка ашырууда.

МАШИНАЛАРДЫ Ж-А ЖАБ-ДУУЛАРДЫ АРЕНДАЛОО — кредит берүүнүн бирден бир формасы, менчик товар өткөрүлбөстөн өзүндө туруп, арендаторго кыска мөөнөткө (рентинг), орто мөөнөткө (хайринг), узак мөөнөткө (лизинг) откоруп берүү.

МЕНЕЖЕРЛЕР (англ. manager - башкаруучу) — азыркы коомдогу жетекчилик адис башкаруучулар. М. админ.-чарб. жетекчилик чөйрөсүндө белгилүү даражада өз адилчалуулугуна ээ болот (бирок капитал ээлерине бийлиги жок).

МЕНЧИК — белгилүү бир адамдарга, юридикалык жактарга таандык буюмдар, материалдык ж-а руханий байлыктар.

МЕНЧИК ЭЭСИ — менчиктин субъектиси, мүлктүн ээси, башкаруучусу, менчик объектисин колдонуучусу катары көрсөтүлгөн менчик укугуна ээ жеке же юридикалык жак.

МЕРКАНТИЛИЗМ (итал. Mercantile — соодагер, көпөс) — бурж. саясий экономиянын биринчи мектеби; алгачкы мезгилдеги экон.саясат, мамл.-тин чарб. турмушка активдүү кийлигишүүсү м-н мүнөздөлүп, көпөстөрдү кызыкчылыгын көздөгөн.

МЕТАЛЛ АКЧА ТЕОРИЯСЫ — экон. теория; мында толук баалуу металл акча ул. байлык катары каралат. Капиталдын алгачкы жыйымы доорунда өнүккөн. М.а. т-н жактоочулар (Улуу Британияда — Т. Мен, Д. Норс, Францияда — А. Монкреть-

ен) жаңылыш түрдө акча м-н товарды, акча жүгүртүү м-н товар алмашууну бирдей карашкан. М. а. т-нын кээ бир өкүлдөрү (мис., К.Кинс) ички акча жүгүртүүдө толук баалуу металл акчаны кагаз акчага алмаштыруу мүмкүндүгүн танышкан. М. а. т-н жактоочулардын нег. жаңылыштыгы — алтын белгилүү тарыхый экон. мамилелер системасында жалпы эквивалент болорун түшүнбөгөндүгүндө.

МИКРОЭКОНОМИКА — ректөөчүлөр ж-а фирмалар ж-дөгү илим. Норвегия окумуштуусу Рарнар Фриш бул түшүнүктөрлү дүйнөдө биринчи жолу 1933-жылы пайдаланган. М. бааны эсептөөгө ж-а анын чарбалык эсепке тийгизген таасирине принциптүү маани берет.

МИНИМАЛДЫК ЭМГЕК АКЫСЫ — жөнөкөй (адистешпеген) жумушта иштеген адамдын эмгек акысынын деңгээли. Мамл. тарабынан закон жүзүндө, о.э. эле ишкана ээлери м-н профсоюздун макулдашуусунун негизинде коюлат. Кээде өлчөм бирдиги катары пайдаланылат.

МОДЕРНИЗАЦИЯ — учурдун талабына жооп бере тургандай өзгөртүү, өркүндөтүү, мис., тех. жабдууларды М-лоо.

МОНЕТА (лат. moneta) — мурда алтын, күмүш, жез ж-а жез куймасынан, азыр жез, никель, алюминий куймаларынан жасалган тыйын.

МОНЕТА ИШКАНАСЫ монета, о.э. эле орден, медаль ж.б. мамл. металл артыкчылык белгилерин жасайт.

МОНЕТАРДЫК САЯСАТ — рыноктук тең салмактуулукту ж-а иш-

фляцияны азайтууну камсыз кылуучу, экономиканын иштешине ж-а өнүгүшүнө маанилүү таасир берүүчү акча-кредит системасынын жөндөмдүүлүгүнө таянуучу экономикалык саясат.

Кредиттик-акча саясатынын негиз салуучу максаты жалпысынан экономиканы турукташтыруу болуп эсептелет. Реформалардын башкы мааниси мамлекеттин банк ишиндеги монополиясынан баш тартууда, жаңы эки деңгээлдеги банк системасын түзүүдө турат. Анын биринчи деңгээли борбордук (улуттук) мамлекеттик банк, экинчи деңгээлдегиси — коммерциялык банктар болот. Бул экөө тең салыштырмалуу түрдө өз алдыларында ж-а бири-биринен башка турушат (милдеттерине ж-а функцияларына жараша). Бирок, ошол эле убакта алардын көп жалпылыгы бар ж-а бирдиктүү банк системасын түзүү м-н, бири-бирине тыгыз байланышкан.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы Кыргыз Республикасынын Өкмөтү ж-а Улуттук банкты бирдиктүү акча-кредит ж-а валюта саясатын жүргүзүүнү камсыз кылыша тургандыгын белгилеген ж-а карама-каршы келбеген укуктардын чектеринде уюштурат ж-а жүзөгө ашырат. Улуттук банктын компетенциясына кирген маселелерди чечүүгө мамлекеттик бийлик органдарынын кийлигишүүсүнө жол берилбейт («Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы ж-дө» Мыйзамдын 6-статьясы). Улуттук банкты башкаруу органдарын түзүү тартибин жөнгө салуучу ушул ж-а башка нормалар улуттук банк мамлекеттик көз карандысыз

органдардын бири. Ал так белгиленген милдеттерди ж-а максаттарды аткаруу үчүн түзүлгөн. Улуттук банктын иши өлкөдөгү акча көлөмүнүн санын, экономикага банк системасынын түшкөн кредит агымдарын ж-а проценттик ставкалардын (б.а. акчаларды пайдалануу наркынын) жалпы деңгээлин жөнгө салып турууга багытталган.

Улуттук банк акча массасын, кредиттерди ж-а проценттик ставкаларды негизинен өзүнүн балансылык отчетунун активдери м-н пассивдеринин статьяларындагы өзгөрүүлөрдүн эсебинен, ошондой эле коммерциялык банктарды финансылуу учурунда алына турган проценттик ставкалар аркылуу көзөмөлдөйт. Мында банктын акча массасын түзүшүнүн механизмин түшүнүү эң маанилүү. Улуттук банк экономикадагы акчалардын санын банктарга бериле турган кредиттерди көбөйтүү жолу м-н же чет өлкөлүк валюталарды сатып алуу жолу м-н түздөн-түз көбөйтөт. Ушул операциялардын бирин колдонуу м-н, борбордук банк өзүнүн активдерин (кредиттерди, баалуу кагаздарды, чет өлкөлүк валюталык резерваларын) көбөйтөт ж-а ошого жараша өзүнүн банкнот (коммерциялык банктарга, Казначействого ж-а баалуу кагаздар м-н чет өлкөлүк валюталарды сатуучуларга) түрүндөгү пассивдерин көбөйтөт. Сөзсүз, эгерде улуттук банк акча массасынын сунушун кыскартууну кааласа, ал «акча базасын бузуп» (б.а. банктарга кредит берүүнү азайтып, баалуу кагаздарды ж-а чет өлкөлүк валюталарды ж.у.с. сатып) карама-каршы багытта иштейт.

Ушул учурда реалдуу колдо турган акча базасынын запасы калктын колунда, жарым-жартылай банк резерв-дери болуп эсептелген банктардын колунда топтоштурулган. Белгилүү даражага чейин акча базасын калк м-н банктардын ортосунда бөлүштүрүүгө аманатчыларга сунуш кылына турган проценттик ставкаларды өзгөртүү жолу м-н коммерциялык банктардын өзүлөрү таасир тийгизшиет. Ошондой эле проценттик ставкалардын жалпы деңгээлин өзгөртүүгө багытталган чаралар аркылуу борбордук банктын өзү таасир тийгизет.

Экономиканын калыбында иштеп турушу үчүн акча-кредит саясаты эмнеликтен ушунчалык маанилүү? – Негизинен улуттук валютанын наркынын туруктуулугу ж-а кредиттердин наркы экономиканын чыныгы аспектилерине, атап айтканда: керектөө эволюциясына, инвестицияга, тышкы соодага, улуттук экономиканын активдүүлүгүнө ж-а калкты иш м-н камсыз кылуунун деңгээлине ж.у.с. олуттуу таасир тийгизе тургандыгынан.

Жүгүртүүдөгү акчалардын ж-а берилип жаткан кредиттердин санынын жонго салуу өзгөчө маанилүү. Анткени алар м-н улуттук валютанын наркын (башкача айтканда баалардын орточо деңгээлин) кармап туруу функциясы тыгыз байланышкан. Эгерде банкнотторду чыгаруу ж-а банктардын кредит бериши чексиз болгондо, жүгүртүүдөгү төлөм каражаттарынын ашкере саны баалардын улам өсүп бараткан деңгээлине (инфляцияга) алып келмек. Бул экономика үчүн олуттуу терс кесепет болмок. Акчалар-

дын наркынын туруктуулугу экономиканын үзгүлтүксүз ж-а натыйжалуу иштешинин негизги шарты болуп эсептелет. Себеби, акча туруктуу болсо бүткүл улуттук шериктештик үчүн пайдалуу. Алмашуу операцияларын жүргүзүүнү жеңилдетет. Каражаттарды топтоштуруу ж-а инвестициялоо үчүн жагымдуу шарттар түзүлөт. Акчалардын сатып алуучулук жарамдуулугунун жоголушунун коркунучу кыскарат. Киришелерди ж-а байлыктарды бөлүштүрүүдөгү инфляция жараткан күтүүсүз ж-а социалдык жактан адилетсиз четөөлөрдү болтурбай калууга жетишилет. Кредит ж-а финансы базарлары бекемделет ж-а натыйжалуу иштөөгө мүмкүнчүлүк алат.

Башка жагынан алганда, адамдардын аманат топтоо каалоосу (инвестицияларга жеткиликтүү акча топтоо) негизинен, аманаттарды пайдалануудагы проценттик ставкалардын жалпы деңгээли м-н байланыштуу. Экономикалык демилгелердин көпчүлүгү банк гана тарабынан бериле турган кредиттерге негизделген инвестицияларды талап кылгандыгынан да акчанын туруктуулугу ого бетер маанилүү болуп жатат. Бул кредиттердин наркы келечектүү кирешелүүлүккө, демек, инвестициялар м-н жаны демилгелердин көлөмүнө катуу таасир тийгизет. Акырында, мамлекет бюджеттик дефицитти жабуу үчүн акча каражаттарын карыз алган кезде, өзү чыгарган карыз документтери б-ча процент төлөп берүүгө милдеттүү. Бул проценттик төлөмдөрдүн суммасы бардык салык төлөөчүлөрдүн ортосунда бөлүштүрүлөт. Дал

лык банктардын системасындагы өтүмдүүлүктүн деңгээлин жонго салуу жолу.

2. Финансылык туруктуулукту ж-а инфляциянын деңгээлинин төмөндөшүн камсыз кылуу.

1997-жылдын жай айынын башталышындагы коммерциялык банктардын системасында түзүлгөн өтүмдүүлүктүн жогорку деңгээли улуттук банктын ачык рыноктогу операцияларынын мүнөзүн аныктады. Алардын негизги милдети артык баш резервдерди банк системасынан алып коюу болду. Ушул максатта улуттук банк мамлекеттик кыска мөөнөттүү облигацияларды (ГКО) – өкмөттүн улуттук банкка карызынын бир бөлүгү башка түргө келтирилген баалуу кагаздарды сатууну пайдаланды. ГКОну сатуу РЕПО – келишим м-н, б.а. аларды кийин кайра сатып алуу шарты м-н бүткөрүлдү. Бүтүмдөр 1 айдан 6 айга чейинки мөөнөткө түзүлдү.

Улуттук банк ГКОну сатуу б-ча бүтүмдөрдү 1997-жылдын июлунда ж-а сентябрында өзгөчө иштенсиздүү (тезлик м-н) жасады. Ушул айларда иш жүзүндөгү нарк б-ча сатуулардын көлөмү тиешелүү тартибинде 42 ж-а 51 миллион сомду түздү. Бул бүтүмдөрдү жүргүзүүнүн натыйжасында июлда акчалардын көлөмүнүн да, коммерциялык банктардын резервдеринин да өсүш тенденциясы токтотулду. Июлдун аягында жүгүртүүдөгү акчалардын көлөмү 2601,2 миллион сом белгисинде аныкталды. Ашкере өтүмдүүлүктүн деңгээли 68,3 миллион сомго чейин төмөндөдү. Ал эми инфляция – 1,2%тик терс чоңдукту түздү. Улуттук банктын ачык

ошондуктан бүткүл коомдун кызыкчылыктары үчүн, өзгөчө мамлекеттик карыздын жалпы көлөмү өтө жогору болсо (азыр Кыргызстанда болгондогудай), мындай төлөмдөрдү эң төмөнкү деңгээлде сактап туруу зарылдыгы келип чыгат.

Акча массасын улуттук банк тараптан жонго салып туруунун каражаттары төмөнкүлөр болуп эсептелет:

- ачык базардагы, б.а. казыналык кагаздардын экинчи жолку базарындагы операциялар;
- эсептөө (учеттук) ставка саясаты, б.а. коммерциялык банктардын Улуттук банкка карыздары б-ча процентти жонго салуу;
- резервдердин нормативин өзгөртүү.

Кээде Улуттук банк экинчи даражадагы каражаттардын төмөнкүдөй төрт түрүн колдонот:

- a. «кеңеш берүүлөрдү» пайдалануу;
- b. акцияларды сатып алууга кредитти чектөө,
- c. бир нече жолу бөлүп төлөөгө сатуулар б-ча кредитке ж-а керектөө кредитинин башка түрлөрүнө көзөмөлдүк кылуу,
- d. үйлөрдү курууга күрөөлөрдүн шартына көзөмөлдүк кылуу.

Азыркы убакта ачык базардагы операциялар негизги каражат болуп эсептелет.

Ачык базардагы операциялар (иш айлантмасы).

Улуттук банк тарабынан жүргүзүлгөн ачык базардагы операциялардын максаты:

1. Экинчи жолку базарда мамлекеттик баалуу кагаздарды сатып алуу ж-а сатуу аркылуу коммерция-

рыноктогу операцияларынын сентябрдагы циклин өткөрүүнүн натыйжасы жүгүртүүдөгү акчалардын көлөмүнүн 2506,5 миллион сомго чейин кыскарышы болду. Бул инфляциянын сезондук дүрт этип чыга калышын болтурбай калды. Анын деңгээли сентябрда 0,1%ти гана түздү.

1997-жылда бардыгы болуп 69 бүтүм жасалып, алардын натыйжасында 183,2 миллион сом суммасындагы артык баш өтүмдүүлүк алынып ташталды.

Ал эми 2000-жылы ГКВнын биринчи жайлаш-тырылышы б-ча 149 аукцион өткөрүлгөн. Бир жылдын ичинде үч айлык мөөнөттүү ГКВ - 344,8 млн., алты айлык айлыгы - 68,2 млн. сомго сатылган. Соодаланган ГКВлардын жалпы суммасы-563,2 млн. сомду түзгөн.

Ачык базардагы операциялар акча көлөмүн жөнгө салуу үчүн көпчүлүк учурда пайдаланылат. Бирок ал мындай жөнгө салып туруунун жалгыз эле каражаты дешке болбойт.

Учеттук ставка (% коюунуу эсепке алуу) саясаты.

Биз буга чейин банктардын резервдерин көбөйтүүнүн жалгыз мүмкүнчүлүгү кошумча аманаттарды тартуу деп эсептеп келгенбиз. Бирок, чындыгында, банктар республикалык резерв системасынан же башка банктардан карыз алуу жолу м-н кошумча резервдерди түзө алышат.

Банктар өзүлөрүнүн резервдерин кыска мөөнөттүү ссудалар түрүндө башка банктарга бере турган базар борборлошкон фондудардын базары катары белгилүү. Ссудалык проценттин ставкасы рес-

публикалык фондулар боюча проценттин ставкасы деп аталат.

Андан тышкары, банктар «учеттук окно» («эске алуу терезеси») деп аталган нерсе аркылуу Улуттук банктан резервдерди карыз жолу м-н ала алышат.

Банктар Улуттук банкка карыз алуу үчүн эки учурда кайрылышат:

1. Депозиттердин күтүүсүздөн массалык алынышынын учурунда өзүлөрүнүн резервдерин тартыпке келтирүү үчүн.

2. Кошумча сезондук ректөөлөрдү канааттандыруу үчүн. Мындай учурда Улуттук банк узак мөөнөттүү кредит берүүнү өзгөчө шарттарда ишке ашырат.

Улуттук банктын «учеттук окносу» аркылуу алына турган ссудалык проценттин ставкасы (коюлушу) банктын учеттук ставкасы деп аталат.

Учеттук ставка саясаты – бул акчаларды сунуш кылуунун так тымызын иштелишинин экинчи куралы болуп саналат. Ошондуктан ал Улуттук банктын ачык рыноктогу иши м-н айкалыштыкта жүргүзүлөт.

Борбордук банк акчалардын сунушунун рестрикциялык саясатын жүргүзгөн кезде, ал казыналык баалуу кагаздарды ачык базарга сатат. Бул баалуу кагаздардын сунушунун базардагы көбөйүшүнө алып келет. Ал баалуу кагаздардын баасынын төмөндөшүнө ж-а кирешелүүлүктүн өсүшүнө түртөт. Анын натыйжасында баалуу кагаздарды үй чарбалары сатып ала башташат. Бирок, банктар да өтө кирешелүү баалуу кагаздарды сатып алууга кызыгышып, резерв-

нуну» күчүн да, аны эки багытта таратуунун тездигин да жеңге салып, акчалардын сунушун жетиштүү түрдө «салмактуулук» м-н башкаруу мүмкүнчүлүгүн берет.

Кыргыз Республикасында Улуттук банктын (КРУБ) учет ставкасы¹ экономикадагы акча ресурстарынын наркын аныктоодо багыттоо ролун ойнойт. 1997-жылдын I-январынан тартып КРУБтун учет ставкасы катары анын аукциондорунда калыптана турган 3 айлык мамлекеттик казыналык векселдер б-ча жөнөкөй проценттик ставка пайдаланылат. Буга чейин учет ставкасы КРУБтун кредиттик аукциондорунда калыптанып келген ж-а КРУБтун рефинансылоо ставкасы деп аталган. КРУБтун учет ставкасы катары дал 3 айлык ГКВ б-ча проценттик ставканы пайдалануу ж-дөгү чечимге таасирин тийгизген негизги фактор банктар аралык кредиттерге карата мөөнөттөрү ж-а проценттик ставкалары жагынан алардын өтө жакындыгы болду. Андан тышкары, ставкалар акча базарында кыска мөөнөттүү аспаптар б-ча суроо-талап м-н сунуштун өзгөрүүлөрүнө, финансы базарынын өтүмдүүлүгүнө өтө «сезгичтигинин» фактысы эске алынды.

1997-жылдын ичинде ГКВнын кирешелүүлүгүнүн төмөндөшүнүн жалпы агымына карабастан, анын мааниси өтө кеңири диапазондо болду. Февралдын аягындагы 73,7%тен июлдуң аягындагы 16,7%ке чейин өзгөрүлдү. Февралдан тышкары, 3 айлык ГКВнын кирешелүүлүгүнүн алда канчалык

дердин дефицитине карабастан, кагаздарды сатуу мотивациясынан (умтулуусу) ажырай башташат. Анткени, принцибинде, резервдерин Улуттук банктан же башка банктардан карыз алып толтура алышат. Борбордук банктын операцияларынын түздөн-түз таасиринин алдында турган банктар тараптан Республикалык базарында рыногундагы резервдерге жогорулаган суроо-талап бул фондулар б-ча процентти кобөйтөт.

Ушундай жагдайда Улуттук банк учеттук ставканы республикалык фондулардын базарындагы баалуу кагаздардын кирешелүүлүгү ж-а проценттер ойдо болгудай кескин жогорулагат. Резервдик фондулардын карыздары пайдасыз болуп калат. Ал турсун, карыз резервдери болгон банктар баалуу кагаздарды тезирээк сатышып, карыз фондуларын кайтара башташат. Анткени алар өтө кымбат карыздарга айланат. Учет ставкасынын мындай саясаты ачык базардагы операциялардын натыйжалуулугун жогорулагат. Учет ставкасынын деңгээлинин төмөндөшү болсо акча массасын кесейтүү үчүн өбөлгөлөрдү түзүү м-н, карыздардын эсебинен тартылган резервдердин көлөмүнүн өсүшүнө жардам берет.

Резервдик фондулардын карыздарынын кыска мөөнөттүүлүгү принциптүү мааниге ээ. Ал банктарды өтүмдүү баалуу кагаздарга – казыналык билеттерге кайрылуусуна умтулат. Бул акчалардын сунушунун өзгөрүү процессин олуттуу түрдө тездетет.

Ачык базардагы учет ставкасынын саясаты м-н бекемделген операциялар Улуттук банкка «акча толку-

¹ Кыргыз Республикасынын улуттук банкынын 1997-жыл үчүн жылдык отчету.

өсүшү майда ж-а августта, банк системасында өтүмдүүлүктүн дефицитин байкалган кезде катталды. Мындай шартта ГКВны сатып алууга суроо-талап, тиешелүү түрдө алардын баасы кескин төмөндөйт. Ал ами баалуу кагаздардын кирешелүүлүгү өсөт. Өз кезегинде, коммерциялык банктардагы өтүмдүүлүктүн жогорку деңгээли мамлекеттик баалуу кагаздарга суроо-талаптын өсүшүнө, алардын баасынын көбөйүшүнө, тиешелүү түрдө кирешелүүлүктүн төмөндөшүнө алып келет. 3 айлык ГКВнын июлда байкалган кирешелүүлүгүнүн рекордук төмөнкү деңгээли дал ушул фактордун таасирин м-н шартталган.

Учет ставкасынын термелүүлөрүн басаңдатуу жана, бир эле мезгилде, аны төмөндөтүү үчүн улуттук банк финансы министрлиги м-н бирдикте бүткүл 1997-жылдын ичинде акча-кредит саясатынын жогоруда көрсөтүлгөн ж-а мамлекеттик казыналык векселдердин эмиссиясынын көлөмүн өзгөртүү м-н, чаралардын комплексин пайдаланды. Натыйжада, 1997-жылдын аягында 3 айлык ГКВнын кирешелүүлүгү январдын башталышындагы 52,3%тен 23,1%ке чейин, б.а. 2 эседен ашуун төмөндөдү. ГКВнын кирешелүүлүгүнүн өтө туруктуу деңгээли экинчи жарым жылдыкта, улуттук банк ачык базарда операцияларды жигердүү жүргүзгөн кезде байкалгандыгын кошумчалай кетүү керек.

КРУБтун банк системасынын өтүмдүүлүгүнүн зарыл деңгээлин кармал туруу максатында төмөнкүлөрдү берүүнүн эсебинен коммерциялык банктардын кыска

мөөнөттүү кредиттерге керектөөсүн канааттандырууга болот:

- ломбарддык кредитти;
- атайын кредитти (КРУБ соңку инстанциянын кредиторунун ролунда чыгат).

Ломбарддык (куруоого берилүүчү) кредит улуттук банк колдонуп жаткан механизми мамлекеттик өтүмдүү баалуу кагаздарды күрөөсү астында карыз каражаттарындагы кыска мөөнөттүү, 14 күнгө чейинки маселелерди оперативдүү жөнгө салууга мүмкүнчүлүк берет. Ломбарддык кредит б-ча проценттик ставка Улуттук банктын учет ставкасынан жогору белгиленет. 1997-жылдын ичинде кредит берүүнүн бул түрүнө 4 банк кайрылган. Берилген ломбарддык кредиттердин жалпы көлөмү 45 миллион сомдон ашкан. Ал ами жыл аралыгында ломбарддык кредит б-ча максималдуу ж-а минималдуу проценттик ставкалар тиешелүү тартипте 54,3%ти ж-а 22,1%ти түзгөн.

2000-жылы кредиттик каражаттардын банктар аралык базарында 1275 жолу сатуу уюштурулуп, андагы кредиттик көлөмү 20091,7 млн. сомду түзгөн. Мунун ичинен бир күндүк мөөнөттөгү кредиттер 86,3% түзгөн.

Резервдердин нормативдеринин өзгөрүүлөрү

Кредит-акча саясатынын бул куралы өтө одоно болуп эсептелет ж-а өтө сейрек, башка регуляторлордун иш-аракеттерин жетишсиз болгон кезде колдонулат. Иш жүзүндө, резервдердин нормативинин өзгөрүшү жалпысынан бүткүл банк системасына таасирин тийгизет.

Бул жагынан АКШнын тажрыйбасы таалим болорлук. Эгерде

ФРС кредиттин тезирээк кыскартууну кааласа, ал резервдердин нормасын финансылык институттар үчүн 8ден 14 процентке чейинки чектерде бир нече проценттик пункттарга жогорулата алат. Эгерде кредитти дагы көбүрөөк кыскартууну кааласа, ФРС ага резервдик талаптарды бул чектерден да жогору көтөрүү укугун берүү өтүнүчү м-н Конгресске кайрылууга милдеттүү.

Кыргызстандын шартында КРУБ бул нормативди 20%ке чейин көтөрүп жатат. Бул учурда ЖК уруксаты болууга тийиш. КРУБ өзүнүн мындай иштерин закон өлчөмүнө келтирүүгө тийиш.

Дал талап кылынган резервдердин өсүшү кредиттин кыскарышына кандайча алып келет? Резервдердин талап кылынган 10%тик нормасында иш жүзүндө артык баш резервдерге ээ болбостон туруп, банктар депозиттерди 10:1 катышында арттырышат. КРУБ талап кылынган норманы 25%ке жогорулатты дейлик. Анда банктар өзүлөрүнүн ссудаларын, инвестицияларын ж-а депозиттерин кескин кыскартышат, анткени эми банк депозиттеринин резервдерге карата катышы 10:1 эмес, 8:1 гана болушу мүмкүн ж-а бардык депозиттерди кыскартууга аргасыз болот. Бул азаптуу кыскартуу дароо башталат. Себеби, КРУБ резервдик нормаларды 25%ке жогорулатуу ж-а чечим кабыл алары м-н, ар бир банк өзүлөрүнүн резервдеринин жетишсиз экендигин айлан ачык көрөт. Ал өзүнүн облигацияларынын (баалуу кагаздар) бир бөлүгүн сатат ж-а ссуда б-ча акчалардын кайтарылып берилишин талап кылат. Облигацияларды сатып алуучулар өзүлөрүнүн мөөнөтсүз

депозиттерин сарпташат. Ссудаларды кайтарып берише турган карыз алуучулар да ссудаларды төгүп берүү үчүн өзүлөрүнүн депозиттерин пайдаланышат. Бул процесс банктар өзүлөрүнүн депозиттерин алардын резервдеринен 10 эсеге ашып кетпестен, 8 эсеге аша турган деңгээлге чейин кыскартышкан кезде гана бүтөт.

Милдеттүү резервдердин нормасын өзгөртүү акчалардын сунушуна учурдагы көзөмөлдүктүн максаттары үчүн эч качан пайдаланылбаса да, КРУБ кезде бул норманы өзгөртүп келген. Мисалы, 1996-1997-жылдарда экономикалык кризистин мезгилинде, КРУБ милдеттүү резервдердин чоңдугуна карата өзүнүн талаптарын өзгөрткөн.

Үчүчү кварталдагы кызмат акы ж-а социалдык төлөмдөр б-ча топтолуп калган карыздарды төгүп берүү б-ча бюджеттик төлөмдөрдү кескин көбөйтүүнүн натыйжасында пайда болгон ашкере акча массасын жарым-жартылай «тазалоо» максаттарында КРУБ 1996-жылдын 1-декабрынан тартып милдеттүү резервдердин нормативин коммерциялык банктардын депозиттик базасынан 15%ке чейин, ал ами 1997-жылдын 1-январынан тартып 20%ке чейин жогорулатты.

КРУБдун Башкармасынын токтомуна ылайык милдеттүү резервдерге карата талаптардын нормасы коммерциялык банктардын депозиттик базасынын чоңдугунан 20%ти түзөт. Уставдык капиталдан 0,1% компенсациянын коэффициентин милдеттүү резервдерди сактагандыгы үчүн коммерциялык банктар тарабынан төлөнүп берилет. Банк системасындагы депозиттер-

дин көлөмдөрүнүн өзгөрүүлөрүнүн динамикасы түздөн-түз резервдик талаптардын чоңдугунун тер-мелүүсүнө таасирин тийгизди.

Милдеттүү резервдерге карата талаптардын коюлушу коммерциялык банктардын зарыл деңгээлде иш аткарышынын даражасын алда канчалык өстүрдү.

МОНИТОРИНГ — күтүлүүчү натыйжалар м-н салыштырганда долбоор кандайча ишке ашырылып жаткандыгы ж-дө маалыматтарды жыйноо ж-а талдоо процесстери.

МОНОПОЛИСТИК КОНКУРЕНЦИЯ ТЕОРИЯСЫ — азыркы шартында монополиянын рынокко үстөмдүгүн изилдейт. Башкы жоболорун 20-к-дын 20-жылдарынын аягында Э. Чемберлин түзгөн. М. к. т-на ылайык фирманын рыноктогу чечүүчү стратегиялык максаты-монополиялык пайданын артынан түшүү. М. к. т. азыркы капит. рынокто монополия ж-а конкуренция элементтерин айкалыштыруу идеясынан келип чыгат. М.к. т-нын нег. кемчилиги — баа м-н пайданын түзүлүшүнүн рыноктук үстүртөн болгон процессин нарк м-н пайданын түздөн түз түзүлүү процессин катары көрсөткөндүгүндө.

МОНОПОЛИЯ (моно... ж-а гр. ролео — сатам) — мамл., уюм, фирма ж.б-дын кандайдыр бир иш чөйрөсүндөгү артыкча (монополиялык) укугу(мис., тышкы соода монополиясы).

МОНОПОЛИЯЛЫК ПАЙДА — киреше түрү ж-а монополиялык капиталдын максаты; капиталдын жумушчу табын ээшинин, о. эле майда ж-а орто бурж-нын, майда товар чыгаруучулардын кирешесинин бир бөлүгүн монополиянын

пайдасына кайра бөлүштүрүүнүн, өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн экинчи эксплуатациялоонун натыйжасы. М. п-ны ээлеп алуу монополиялык жог. ж-а монополиялык төмөнкү баа аркылуу ишке ашат.

МОНОПОЛИЯЛЫК РЕНТА — капитализмде товарды монополиялык баада сатканда пайда болуучу жер рентасынын өзгөчө түрү. А. ч-да сейрек кездешүүчү а. ч. өсүмдүгүн өчүрүүгө өтө ыңгайлуу шарты бар жерлерде, тоо-кен ө. ж-нда сейрек кездешүүчү металлдарды казып алууда пайда болот. Жер ээсинин кошумча кирешесин түзөт.

МӨӨНӨТҮҮ БҮТҮМ — баалуу кагаздар сатуу бүтүмү. Мында бүтүм түзүлгөн кезде баалуу кагаздар сатып алуусуна өткөрүлүп берилет да, анын акчасы белгилүү убакыттан кийин кайтарылып берилет. Кайтарын берүү мөөнөтү бүтүмдүн узактыгына жараша чечилет. Көбүнчөсү бир айга ылайыкталат.

МУЛЬТИПЛИКАТОР

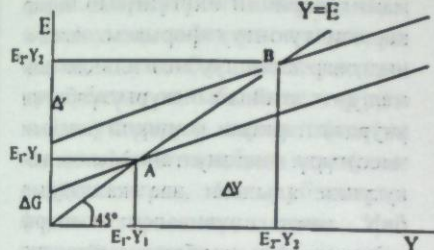
а. Мамлекеттик чыгымдардын мультипликатору

Чыгымдарды түзүүчүлөрдүн кайсынысын болбосун макродеңгээлде (C, I, G, X_e) көбөйтүү учурунда өндүрүштүн тең салмактуулук мезиниси мультипликациялык эффективинин эсебинен кыйла көбүрөөк өсөт. Алсак, эгерде мамлекеттик чыгымдар DG да көбөйсө, анда пландаштырылган чыгымдардын ийри сызыгы ошол эле чоңдукка жогору жылат, ал эми өндүрүштүн тең салмактуулук көлөмү дагы ошол чоңдукка өсөт:

$$DY = DG * M_e$$

мында: M_e — мамлекеттик чыгымдардын мультипликатору (сүрөт).

Сүрөт.

Мамлекеттик чыгымдардын мультипликаторунун чоңдугу теңдемелер системасын чечүүнүн натыйжасында болот:

$$Y = C + I + G \text{ (жабык экономика үчүн)}$$

$$C = a + v * y$$

мында: $v = MPC$

$$Y = [1 / (1 - v)] * (C + I + G)$$

мында: $C + I + G$ — кирешесинин чоңдугуна Y көз каранды болбогон автономиялуу чыгымдар.

Мында, $\theta = 1 / (1 - v)$ — автономиялуу чыгымдардын кайсынысынын болбосун бирдикке өсүшүнүн натыйжасында кирешенин тең салмактуулук деңгээли канчалык өсө тургандыгын көрсөтүүчү мультипликатор.

Бул учурда, мамлекеттик чыгымдардын мультипликатору:

$$Dg = DY / DG = 1 / (1 - v)$$

в. Салык мультипликатору

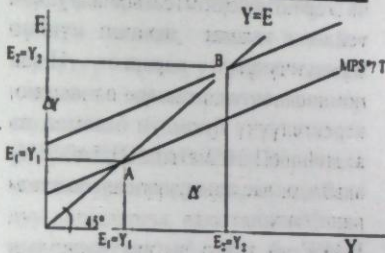
Салыктардын T төмөндөшү кирешенин тең салмактуулук деңгээлине мультипликативдик окшош таасир тийгизет (сүрөт).

Эгерде салык DT га төмөндөсө, анда пландаштырылган чыгымдардын ийри сызыгы $(MPC * DT)$ га карай жогору жылат, ал эми өндүрүштүн көлөмү $DY = DT * v * (1 - v)$ га көбөйөт,

мында $mT = DY / DT = v / (1 - v)$ — салыктардын мультипликатору. Ал

УДПны Y га көбөйтүү үчүн салыкты канчалык азайтуу керек экендигин аныктайт.

Сүрөт.

Киреше салыгын эсепке алуу м-н чыгымдардын мультипликатору:

$$m = 1 / [1 - v * (1 - t)],$$

мында: t — чегине жеткен салык ставкасы, б.а. киреше салыгын киргизүү мультипликатордун чоңдугун азайтат.

МУЛЬТИПЛИКАЦИЯНЫН ЭФФЕКТИСИ — к. Мультипликатор. **МУРДАГЫ ЭМГЕК** — өндүрүш каражатына айланган эмгек. Жаңы чыгарылган продуктка нарк формасында толук бойдон (эмгек предметтеринин — сырьё, материалдардын наркы) ж-а эскиришине жараша аз-аздан (эмгек каражатынын — машина, имараттардын ж.б. наркы) өтөт.

МҮЛКТҮК САЛЫК — колдонууда байланышсыз, негизинен мүлктүн баасынан алынуучу салык төлөнүүнү.

Н

НАКТА ЭКСПОРТ — импортту алып салуу м-н чет өлкөгө сатылуучу (экспорт) ата мекендик товарлардын наркы.

НАКТА ЭМГЕК АКЫ — материалдык байлык ж-а тейлөө кызматына айландырылгандагы эмгек акы; эмгекчилердин эмгек акысына канча керектүү буюм сатып алуу ж-а тейлөө кызмат акысын төлөө мүмкүнчүлүгүн көрсөтөт. Н.э.а. *наминал эмгек акынын* өлчөмүнө, керектелүүчү буюмдун баасына ж-а тейлөө кызматына төлөнүүчү акыга, о. эле алынуучу салыкка жараша болот.

НАРК — товар чыгаруучулардын товарды өндүрүүгө жумшалган коомдук эмгеги. Ал товар айырбаштоодо алмашуу наркы катары туюнтулат. Айрым товардын Н. өлчөмү (жекече Н.) аны чыгарууга кеткен коомдук эмгек м-н аныкталып, жумуш убакыты аркылуу өлчөнөт. Товардын коомдук Н. коомдук зарыл жумуш убакыты м-н аныкталат. Н. товар баасынын негизин түзөт. Жеке менчикке негизилген товар өндүрүшүндө Н. конкуренциялык күрөштө чыржайыт түрдө түзүлсө аралаш (конвергенттик) экономикада мамлекеттик тейлөөнүн таасирин эске алуу м-н түзүлөт.

НАРК БЕЛГИСИ, к. Акча белгиси.

НАРК ЗАКОНУ — товар өндүрүшүнүн экон. закону; товар алмашуунун анын коомдук наркына, б. а. ошол товарды чыгарууга жумшалган коомдук зарыл эмгектин өлчөмүнө жараша жонго салат. Жонөкөй ж-а капит. товар өндүрүшүндө Н. з. коомдук өндүрүштү чаржайыт түрдө жонго салат. Талап ж-а сунушка ылайык товар баасы анын наркына (өндүрүш баасына) чамалаш ойдо-төмөн чаржайыт өзгөрүп турат.

НАРК ТҮРЛӨРҮ — товар-акча мамилелеринин өнүгүшүндө товар наркын туюнтуу формасы. Алгачкы товар алмашуу мезгилинде (алмашуу атайлап жүргүзүлбөгөн учурда) нарктын жонөкөй (атайын эмес) түрү колдонулган. Мында кокусунан алынган эле кандайдыр бир товар эквивалент катары жүргөн. Мал чарбасы дыйканчылыктан бөлүнүп, алмашуу көбөйгөндө эквивалент катары бир нече товар колдонулган. Бул толук, кеңири нарк түрү болгон. Ал эми туруктуу товар алмашуу мезгилинде нарктын жалпы түрү пайдаланылып, бир эле товар жалпы эквивалент болот. Алмашуу жерг. рыноктун чегинен чыкканда жалпы эквиваленттин милдетин алтын аткарып, ал акчага айланат (акчалай нарк түрү).

НЕГИЗГИ КАПИТАЛ — өндүрүмдүү капиталдын бөлүгү (өндүрүш имараты, курулма, машина ж-а жабдууга жумшалган чыгым); анын наркы жаңы чыгарылган продукцияга аз-аздан чегирнелип, эскиришине жараша капиталдын бир нече иреттүү айланышында ишкерге акчалай кайтарылат.

НЕГИЗГИ ФОНД БАЛАНСЫ — истр. фондунун көлөмү, түзүлүшү, өсүшү акчалай туюнтулган нарк көрсөткүч системасы; Ал белгилүү тартип б-ча арналышына, эл чарба тармагына ж-а менчиктин түрүнө жараша эки түрдүү баада (алгачкы толук наркы ж-а эскиргендеги калдык наркы б-ча) түзүлөт.

НЕГИЗГИ ЭКОНОМИКАЛЫК ЗАКОН — коомдук-экон. системалардын өсүп-өнүгүү закону. Ал өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүнүн белгилүү баскычына туура келген

нег. өндүрүш мамилелерди чагылдырат. Конвергенттик коомдо Н. э. з. кошумча эмгектин социалдык формасы м-н, б.а. эмгекчилердин күч-кубатын калыбына келтирүүгө ж-а өнүктүрүүгө зарыл эмгектин ж-а мааданий талабын канааттандырууга керек, бош убакыттын формасы м-н мүнөздөлөт. Нег. өндүрүш ыгынын; ж. өндүрүш бирикмелеринин формаларын өзгөртүү м-н жардылыкты жоюу б-ча мамл-тин иш мүнөзүн аныктайт.

НЕТТО (итал. netto, сөзмө-сөз — таза) — коромжу, чыгым, чегерүүдөн кийинки масса (таза салмак), сумма же өлчөм.

НОМИНАЛ ТЕОРИЯСЫ акчанын — акчаны товар м-н эч кандай жалпылыгы жок, ал шарттуу гана белги деп көрсөткөн теория; акча бирдигинин аталышын гана эске алып, анын металл маңызына маани бербейт.

НОМИНАЛ ЭМГЕК АКЫ — акчалай туюнтулган эмгек акы. Товар баасы м-н кызмат көрсөтүүгө байланышпаган эмгек акы денгээлин мүнөздөйт (к. *Накта эмгек акы*).

О

ОВЕРДРАФТ — банктын кредити м-н жабылуучу, клиенттин күнүмдүк сметундагы (эсбиндеги) терс сальдо.

ОМОКТУУ АДАМЗАТТЫК ӨНҮГҮҮ — социалдык, экономикалык, экологиялык максаттарды интеграциялоо жолу м-н коом бордук роль ойноочу өнүктүрүүгө комплекстүү мамиле. Омоктуу адамзаттык өнүгүү — бул жакыр-

ларды коргоочу, аялдарга колдоо көрсөтүүчү ж-а жумуш орундарын түзүүчү өнүктүрүү.

ОНКОЛДУК ССУДА — кредитордун биринчи талабы м-н, 1-7 күндүн ичинде, алдын ала эскертүүсү аркылуу карыз алган адамдын карыздарды төлөөдөгү ссудасы.

ОПЕРАЦИЯЛАР СВОПУ — алмаштыруу операциясы, мында баалуу кагаздарды, валютаны ж.б. сатып алуу (сатуу) ж-дө бүтүмдөр ошол эле шарттарда белгилүү мезгилден кийин аларды кайра сатып алуу (сатуу) ж-дөгү бүтүмдөр м-н коштолот.

ОПТИМАЛДУУ МАСЕЛЕ — экон.-матем. маселе; ал оптималдуулук ж-а чектөө критерийлерин камтыйт, б. а. белгилүү шартта көрсөткүчтүн эң жакшы (оптималдуу) маанисин изилдеп табууга багытталат.

ОПТИМАЛДУУ ПЛАНДАШТЫРУУ — пландын ж-а программанын мүмкүн болгон (альтернативалуу) көптөгөн варианттарынын ичинен бир оптималдуу вариантын тандап алууга мүмкүн болуучу методдордун комплекси, б.а. оптималдуулуктун берилген критерийинин ж-а белгилүү чектөөлөрүнүн эң жакшы тандалган варианты. Матем. программалоонун маселелерин чыгарууга негизделген.

ОПТИМАЛДУУ ПРОГРАММАЛОО — матем. программалоо ыкмасын экон.-да колдонуу (көп учурда бул термин синоним катары алынат). План ж-а программаларды (оптималдуу пландаштырууну) иштеп чыгуу, чарб. ишти жонго салуу, оптималдуу бааны эсептөө ж.б. ыкмаларын камтыйт.

ОРТОЧО ЧЫГЫМДАР — өндүрүштүн көлөмүнө тең салмактаган, тагыраак айтканда чыгарылуучу продукциянын бирдигине туура келүүчү чыгымдар. Бул негизинен жалпы орточо, орточо өзгөрүлмө, орточо туруктуу чыгымдарга болушат.

ОТУН-ЭНЕРГЕТИКА КОМПЛЕКСИ. Республика электр энергетикасын, көмүр казып алууну өнүктүрүү үчүн зор потенциалдуу энергия ресурстарына ээ болгондугуна карабастан, аларды өздөштүрүүнүн төмөнкү деңгээлинин, электр энергиясын алуудагы, өткөрүп берүүдөгү (жеткирүүдөгү) ж-а керектөөдөгү кыйла көрөмжүлүктөрдүн натыйжасында экономика, социалдык чөйрө энергия кубаттарына зор дефицитти башынан өткөрүп жатат (энергия ресурстарынын 50%и башка мамлекеттерден алынып келинет). Ал эми отун-энергетика балансы чоң кемчилдиги м-н мүнөздөлөт. Бул комплекстин иштеп турушунун натыйжалуулугуна, анын продукциясынын тышкы рыноктордогу атаандаштыкка жарактуулугуна терс таасирин тийгизет.

Борбордук Азияда ж-а Казакстанда энергетика рыногу али калыптана элек. Энергетика ресурстарынын ар кыл түрлөрүнө туруктуу суроо-талап ж-а сунуш жок, отун ташып келүүгө баалар, тарифтер күтүүсүздөн өзгөрүлүп турат. Бул отун-энергетика балансынын натыйжалуу структурасын түзүүнү, энергетика комплексиндеги тармактарды артыкчылыктуу өнүктүрүүнү аныктоону татаалдайт.

Электр энергиясын алууну, көмүр, нефть ж-а газ казууну

өнүктүрүүнүн негизги болжолдуу көлөмдөрү төмөнкүдөй.
ОУКЕНДИН ЗАКОНУ — к. Жумушсуздуктун экономикалык чыгымдары.

ОФЕРТА — белгилүү адам м-н бардык керектүү шарттарды жыйынтыктоо м-н келишим түзүүдөгү формалдуу сунуш.

«ОФЕСТ» БҮТҮМҮ — товарларды ж-а кызматтарды алмаштыруудагы тосмо соодалардын бир түрү.
ОФИЦИАЛДЫК ВАЛЮТТУК КУРС — мамлекеттердин валюттук операцияларын жүргүзүү курсу.

2005-жылга чейинки мезгилде отун-энергетика комплексин өнүктүрүү б-ча сунуштарды иштеп чыгуу учурунда гидроэнергетиканы артыкчылыктуу өнүктүрүүнүн энергия м-н камсыз кылуудагы ролу каралды. Мында түзүлгөн энергетикалык кубаттуулуктарды сарамжалдуу пайдаланууга, чоң ж-а чакан энергетиканы өнүктүрүүгө, электр жеткирүү линияларын ж-а трансформатордук подстанцияларды реконструкциялоого, курууга, энергиянын жаңы булактарын (күндү, шамалдын кубаттарын, ысык сууларды ж-а башкаларды) пайдаланууга, ошондой эле энергияны үнөмдөө чараларын ишке ашырууга маанилүү роль берилди.

Республиканын (Кабак) ири көмүр кенин ишке тартууга, ошондой эле нефтиге чалгындоо жумуштарын андан ары күчөтүүгө багытталган экономикалык негиздөөнү даярдоо зарылдыгы каралып чыгууда. Электр станциялары б-ча (Кыргыз Республикасынын энергетикалык саясатынын концепциясына ж-а 2010-жылга чейинки энергетиканы өнүктүрүүнүн тиешелүү про-

граммасына ылайык) комплекстүү чараларды ишке ашыруу төмөнкүлөргө мүмкүндүк берет:

- электр энергиясын өндүрүүнү ж-а көмүр казып алууну көбөйтүүнүн, отундун импорттолууп келген түрлөрүн керектөөнү алмаштыруунун ж-а кыскартуунун эсебинен республиканын энергетикалык көз карандылыгын басандатууга;

- экономиканын бардык секторлорунда эң жаңы технологияларды, жабдууларды ж-а приборлорду колдонуунун, ошондой эле структуралык кайра түзүүлөрдү жүргүзүүнүн эсебинен ички дүң продуктуунун энергия сарпашын төмөндөтүүгө;

- экономиканын бардык тармактарын отун ж-а энергетика м-н туруктуу ж-а натыйжалуу жабдууну камсыз кылууга;

- коммуналдык турмуш-тиричилик ж-а өндүрүш чөйрөлөрүн электр м-н жабдууну кеңейтүүгө.

У з а к мөөнөттүү энергетика божомолун ишке ашыруу инвесторлорду тартуу, ошондой эле

жеңилдик салыктарды ж-а кредиттерди киргизүү б-ча эң натыйжалуу стимулдаштыруучу тиешелүү механизмдин иштелип чыгышын талап кылат.

Энергия системасына өзүнүн финансылык жашоо жөндөмдүүлүгүн камсыз кылууга мүмкүндүк бере ала тургандай тарифтер белгиленүүгө тийиш, анын көрсөткүчү бир жагынан өзүнүн менчик ресурстарынын, экинчи жагынан, рыноктук атаандаштык

161 шартында карызын төгүп берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу м-н, кредиттердин эсебинен өзүн кеңейтүүнү финансылуу жөндөмдүүлүгү болуп эсептелет.

Тарифтерди өзгөртүү ырааттуу ж-а этап-этабы м-н жүргүзүлүүгө тийиш. Тарифти көбөйтүүгө 1998-жылы киришүү зарыл болгон, анткени этаптардын биринин артта калышы кийин тарифтерди өтө көбүрөөк жогорулатуу зарылдыгын пайда кыла алат, бул керектөөчүгө терс таасирин тийгизет.

Туура тариф саясатын турмушка ашыруу ар түрдүү инвестицияларды тартууну стимулдаштырууга ж-а жаңы ишканаларды куруу, ар бир керектөөчүнүн болжолдуу көрсөткүчтөрүн түзүү жагынан техникалык-экономикалык негиздөө үчүн так курал болуп кызмат аткарууга тийиш.

Таблица

Аталышы	Өлчөө бирдиги	1997-ж. отчет	2005-ж. болжол
Энергия ресурстарын өндүрүү жана казып алуу: Электр энергиясын өндүрүү	млн.кВт-саат	12585	25614
Казып алуу: көмүр	миң т.	538	6150
нефть	миң т.	84,7	135

Ө

ӨЗГӨРМӨ КАПИТАЛ — аванс капиталынын жумушчу күчүн сатып алууга чыгымдалган болуугу; ал жумушчу күчү өз наркынын эквивалентин калыбына келтирип, андан сырткары кошумча наркты да түзгөндүктөн өндүрүш процессинде көбөйтөт.

ӨЗГӨЧӨ АКЦИЯ — акционер комунун пайдасынын өлчөмүнө карабастан белгиленген туруктуу, киреше төлөнүп туруучу акция; кээде Ө.а. деп акционерлердин чогулушунда бир нече добуш берген акция аталат.

ӨЗГӨЧӨ ЭМЕС (ЖӨНӨКӨЙ) ЛИЦЕНЗИЯ — сатуучу (лицензиат) өзүнө бул укуктарды калтыруу м-н, сатып алуучуга (лицензиар) ылайыктуу товарларды жасоого, колдонууга ж-а сатууга мүмкүнчүлүк берет.

ӨЗҮМДҮК КАПИТАЛ — фирманын ээси тарабынан салынган капитал; акционердык коомдун шарттарында аларга тиешелүү капитал. Бул фирманын активи м-н анын милдеттемелеринин айырмасына барабар.

ӨЗҮН-ӨЗҮ АКТОО — фирманын (ишкананын, компаниянын ж.б.) товарга кеткен бардык чыгымдарын (өндүрүүгө, сатууга) аны сатуудан түшкөн каражаттардын эсебинен толук бойдон жапкандыгын бышыктаган чарба жүргүзүүнүн принциби. Эгер кеткен учурларда мындай фирма банкрот деп жарыяланып, анын ишмердүүлүгү токтотулат.

ӨЗҮН-ӨЗҮ ФИНАНСЫЛОО — фирма (ишкана, компания ж.б.) учурдагы өзүнө тиешелүү чыгымдарын гана жаппастан анын ээлигинде калган пайданын эсебинен негизги фондуларды кеңейтүүгө кеткен чыгымдарды же жаба алган чарба жүргүзүүнүн системасы. Өзүн-өзү финансылоонун шартында фирманын техникалык жактан өнүгүүсү, материалдык кызыктуу ж-а эмгек жамаатынын социалдык өнүгүүсү пайданын ж-а банк-

тын насыясынын эсебинен жүргүзүлөт. Мындай шарттагы фирманын ишмердүүлүгүн баалоочу көрсөткүч ж-а өндүрүшкө, социалдык өнүктүрүүгө чыгымдардын жападан жалгыз булагы болуп пайда эсептелет.

ӨКМӨТТҮК ЭМЕС УЮМДАР (ӨЭУ) — деп өзүлөрүнүн мүчөлөрү ж-а жалпысынан коом үчүн өз ара жыргалчылыктарды камсыз кылуу максаттарында түзүлгөн уюмдарды атайбыз. Алар коомдук маанилүү иштерди жүзөгө ашыруу үчүн, таламдарынын жапылыгынын негизинде биригип кен жарандардын демилгеси б-ча түзүлүп, ыктыярдуу өзүн-өзү башкаруучу, коммерциялык эмес түзүлүш болуп эсептелет. Өкмөттүк эмес уюмдар Кыргыз Республикасынын Конституциясы ж-а колдонулуп жаткан мыйзамдар тарабынан тыюу салынбаган ар кыл максаттарда түзүлүшү ж-а өз ишин ашырышы мүмкүн.

Кыргыз Республикасы алардын укуктарынын ж-а мыйзамдуу таламдарынын сакталышын ж-а аткарылышын камсыз кылат. ӨЭУ ишине мамлекет колдоо көрсөтөт, аларга салыктык ж-а башка жеңилдиктерди берүүнү мыйзам жүзүндө жөнгө салып турат ж-а алардын уставдык милдеттерин бирикмелердин аткарышы үчүн шарт түзүп берүүгө кепил болот. Мындай түрдөгү колдоо бирикмелердин айрым коомдук пайдалуу программаларын максаттуу финансылуу (мамлекеттик гранттар), тараптардын көз карандысыздыгын сактоону ж-а урматтоону эсепке алуу м-н жазылган бардык түрдөгү келишимдерди түзүү түрүндө көрсөтүлүшү мүмкүн.

каруу органдарында, уюмдарда, ишканаларда ж-а бирикмелерде өзүлөрүнүн укуктарын, өзүлөрүнүн мүчөлөрүнүн ж-а алардын ишине катышкандардын, ошондой эле башка жарандардын мыйзамдуу таламдарын билдирип турууга ж-а коргоого;

- коомдук турмуштун ар кыл маселелери б-ча демилгелер м-н чыгууга, мамлекеттик бийлик органдарына сунуш киргизүүгө.

- ӨЭУ өз ишин жүзөгө ашыруу процессинде анын иш чөйрөсүнө тиешелүү мыйзамдарды, эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптери м-н нормаларын, ошондой эле анын уюштуруу документтеринде каралган нормаларды сактоого милдеттүү.

ӨЭУнун мүлк ж-а каражат түзүү булактары:

- мүчөлүк взностор;
- уюштуруучулардын салымдары;

- ыктыярдуу жардамдар;
- бирикменин өзүнүн уставдык ишинен, ошондой эле алар түзгөн ишканалардын ишинен түшкөн кирешелер;

- жарандык-укуктук бүтүмдөр;
- максаттуу финансылуу (гранттар).

Өкмөттүк эмес уюмдар үчүн Эл аралык уюмдар тарабынан берилүүчү гранттардын (кайтарылгыс элардан) түрлөрү аларды колдоочу гранттар же жаңы, же иштеп жаткан мекемелердин өсүшүн ж-а жигердүүлүгүн колдоого багытталат. Эреже катары, алар АКШнын 3000ден 6000ге чейинки долларынын ортосунда болот, анын үстүнө мүмкүн болуучу кобурөөк грант 15000 АКШ долларына барабар.

Өкмөттүк эмес уюмдар ыктыярдуулуктун, өзүн-өзү башкаруунун, мыйзамдуулуктун ж-а айкындуулуктун негизинде түзүлөт ж-а иштейт.

Бирикме анын уставында ж-а ички актыларында каралган кызматтарды аткаруу м-н Конституцияга ылайыктуу иш жүргүзөт. Бирикме анын уставдык максаттарына ылайык ишкердикти жүргүзө алат.

Өкмөттүк эмес уюмдар коомдук фонд, коомдук мекеме же ар кандай башка түрдөгү формада түзүлүшү мүмкүн.

Алар Кыргыз Республикасында эл аралык, республикалык, региондук ж-а жергиликтүү түрдө болуп болушот.

Республикалык бирикмеге иши уставдык милдеттерге ылайык бүткүл республиканын же анын көпчүлүк областтарынын аймагына жайылтыла турган бирикме кириши мүмкүн.

Иши кээ бир администрациялык аймактык түзүлүштөргө жайылтыла турган бирикме жергиликтүү бирикме болуп эсептелет.

Өкмөттүк эмес уюмдар өзүлөрүнүн уставдык милдеттерин аткаруу максаттарында төмөнкүдөй укуктарга ээ:

- мыйзамда белгиленген тартипте жекече же коомдук чогулуштарды өткөрүүгө;

- өзүлөрүнүн басылмаларында, ошондой эле мамлекеттик ж-а коммерциялык массалык маалымат каражаттары аркылуу электрондук ж-а басма сөз түрүндө бирикменин маалыматын жарыялоого ж-а таратууга;

- мамлекеттик бийлик органдарында, жергиликтүү өзүн-өзү баш-

Корпоративдик гранттар уюмду колдогон гранттар сыяктуу эле иштин ошол эле түрлөрүн колдоого жумшалат. Алар АКШнын 10000 долларына чейин жетиши мүмкүн жана, бери эле болгондо, чет өлкөлүк же коммерциялык уюмдун салымы м-н 1:1 катнашында толукталууга тийиш. Алардын багыты — жеке сүрөөнчүлөрдүн финансылык колдоосун алуу аракеттеринде уюмга жардамдашуу ж-а корпоративдик кайрымдуулук идеясынын өзүн өргүтүү (стимулдаштыруу) болуп эсептелет.

Өнөктөштүк гранттар башка уюм м-н биргелешип иштөө б-ча өнөктөштүктө иштеп жатышкан уюмдарга ыйгарылат. Өнөктөштүк гранттардын негизги максаты техникалык ж-а методологиялык экспертизага, ошондой эле башкаруу б-ча билимдерге жетишүүгө уюмдарга мүмкүнчүлүк берүү болуп эсептелет. Бул аларга жашоого алда канчалык ийкемдүү болууга, өз миссиясын натыйжалуу жүзөгө ашырууга ж-а өлкөнүн жарандык коомунун турмушунда чечүүчү ролго ээ болууга мүмкүнчүлүк берет.

Уюм чарба ишин пайда табуу максатында гана эмес, артыкча устаалдык милдеттерди турмушка ашырууга финансылык ж-а материалдык шарт түзүү ж-а аны өнүктүрүү максаттарында жүргүзө алат.

Чарба иши бирикме тарабынан Кыргыз Республикасынын Жарандык (граждандык) кодексине ж-а башка мыйзам актыларына ылайык жүзөгө ашырылат. Уюм чарба шектиктештиктерин, коомдорду ж-а башка уюмдарды түзүп, ошондой

эле чарба ишин турмушка ашыра турган мүлктү сатып ала алат.

Уюмдун өзүнүн ишинен түшкөн таза киреше бул бирикменин уюштуруучуларынын ж-а мүчөлөрүнүн ортосунда кайра бөлүштүрүлүшү мүмкүн эмес, ал уставдык, ошондой эле кайрымдуулук максаттарына жетишүүгө гана пайдаланылууга тийиш.

Кыргыз экономика системасында өкмөттүк эмес уюмдар ачык-айкын жардамга муктаж адамдарды колдоодон тартып илимди, маданиятты, салттарды, билим берүүнү ж-а саламаттык сактоону өнүктүрүүгө чейинки экономикалык таламдарды көрсөтүүнүн ж-а коргоонун, уюмдун мүчөлөрүнүн ж-а коомдун ар түрдүү керектөөлөрүн канааттандыруунун, натыйжалуу формасы болуп эсептелет. Уюм жарандык коомдун зарыл элементин түзөт. Социалдык туруктуулуктун, демократиянын ж-а өнүгүүнүн гаранты болуп эсептелет. Гуманизмдин, руханийликтин, боорукердиктин, кайрымдуулуктун идеяларын бекемдейт. Уюм коомдун 3-секторун түзөт ж-а башка эки, мамлекеттик ж-а жеке секторлор м-н өз ара тыгыз иштейт. Үчүнчү сектор жарандык коомдун ж-а укуктук мамлекеттин калыптанышына, адам укуктарын бекитүүгө ж-а жарандардын социалдык жингердүүлүгүн өнүктүрүү үчүн бирдей шарт түзүүгө умтулуу м-н өз алдынча саясий талаштарды көтөрүп чыкпайт ж-а коммерциялык пайда издебейт.

ӨНДҮРҮМДҮҮ КАПИТАЛ — о.ж капиталынын иштеги формасы. Материалдык өндүрүш чөйрөсүндө жайгашып, нарк м-н кошумча наркты түзүү милдетин аткарат.

Ө. м. надстройкага карата базис иретинде жүрөт (к. *Базис ж-а надстройка*). Үстөмдүк ж-а баш ийүүчүлүк мамилелерди жаратуучу жеке менчиктик.

ӨНДҮРҮШ (материалдык) — материал байлыкты жаратуу процесси; адам жашоосунун табигый шарты ж-а башка иш-аракеттеринин материалдык негизи. Ө-түн эки жагы бар: өндүргүч күчтөр м-н өндүрүш мамилелери. Алар бирдикте өндүрүш ыгын түзөт. Ал Ө. ыгы ошол коомдун мүнөзүн аныктайт.

ӨНДҮРҮШ ТҮЗҮЛҮШҮ — ишканага (бирикмеге) караштуу өндүрүш бирдиктеринин (цех, бөлүм) комплекси, алардын өз ара катышы ж-а байланышы. Башкаруу ыгына, тармак ичинде ж-а тармак аралык өз ара байланышка жараша өзгөрөт.

ӨНДҮРҮШТҮ ӨНҮКТҮРҮҮ ФОНДУСУ — экон. Кызыктыруу фондунун бирин; реконструкциялоо, жаңы жабдуу сатып алуу ж.б. үчүн пайдаланылат. Өндүрүш ишканасында (бирикмеде) пайдандан, амортизация фондусунун бир бөлүгүнөн ж-а кереги жок же ашык жабдууну сатуудан түшкөн каражаттан куралат.

ӨНДҮРҮШ ФАКТОРЛОРУ — жер, эмгек, капитал ж-а ишкердик. Ресурстардын ээлери аларды пайдалангандыгы үчүн рента, эмгек акы, процент ж. пайда алышат.

Товарларды чыгарууга ж-а кызмат өтөөгө катышкан ресурстарды **өндүрүш факторлору** деп аташат. Аларга жаратылыш ресурстары, адам ресурстары ж-а ишкердик кирет. Системада ар бир фактордун өз орду ж-а өзүнүн конкреттүү

Өндүрүш каражаттарынан (наркы даярдалып жаткан продуктуга өтүүчү) ж-а жаңы наркты, а. и. кошумча наркты түзүүчү жумушчу күчүнөн турат (к. *Туруктуу капитал, Өзгөрмө капитал*). Составдык бөлүктөрүнүн жүгүртүлүшү б-ча Ө.к. нег. ж-а айланма капиталга бөлүнөт.

ӨНДҮРҮШ БААСЫ — товар наркынын өзгөрүлгөн түрү; ал нарк өндүрүш чыгымы м-н орто пайданын суммасына барабар.

ӨНДҮРҮШ КАРАЖАТТАРЫ — адам материалдык байлыкты өндүрүүдө пайдалануучу эмгек каражаттары м-н заттарынын жыйындысы. Эмгек каражаттарынын жардамы м-н адам эмгек заттарына таасир кылат. Эмгек каражаттарына машина ж-а жабдуулар, аспаптар, өндүрүш имараты м-н курулмалары, жүк ташуу ж-а байланыш каражаттары кирет. Жалпы эмгек каражаты болуп жер эсептелет. Эмгек каражаттарынын ичинен өндүрүш куралдары (машина, жабдуу ж.б.) ажыратылып, Ө. к-нда аларга аныктоочу роль таандык болот. Эмгек заттары — иштетүүчү нерсе, адам эмгеги эмнеге багытталса ошонун бардыгы; алар табиятта кездешет (мис., көмүр, руда, нефть) же эмгек продуктусу болуп эсептелет (металл, пахта, жыгач ж.б.).

ӨНДҮРҮШ МАМИЛЕЛЕРИ — коомдук өндүрүш ж-а коомдук продуктунун өндүрүштөн керектөө чөйрөсүнө жетүү процессинде адамдардын өз ара материалдык экон. карым-катнаш жыйындысы; коомдук өндүрүштө менчикке жараша өндүрүш каражаттарынын, о. эле адамдардын бөлүнүшүн (коомдун таптык түзүлүшүн) билгизет.

функциясы (милдет) бар. Биздин Кыргыз экономикалык системабызда кызмат өтөөгө өндүрүш факторлорун киргизген же пайдаланган адамдар, эмгегинин акыбегин кайтарып алууга же сыйланууга акылуу. Бул төлөмдөр кайра дагы жумшалуучу киреше катары экономиканын кыймылдаткычына күйүүчү отун сыяктуу болуп калат.

ӨНДҮРҮШ ЧЫГЫМЫ — продукт чыгарууга чыгымдалган жандуу ж-а затташтырылган (материалдык каражаттар) эмгектин жыйындысы. Θ . ч. капиталдын чыгымдалышы ($c+v$), коомдук Θ . ч. эмгектин сарпталышы ($c+v+m$) м-н өлчөнөт; мында c — туруктуу капитал, v — өзгөрүлмө капитал, m — кошумча нарк.

ӨНДҮРҮШ ЫГЫ — материал байлыкты өндүрүүнүн белгилүү тарыхый ыгы; өндүргүч күчтөр м-н өндүрүш мамилелеринин биримдиги. Коомдук экон. формациянын негизи. Θ . ы-нын бири экинчисин ревалык же эволюциялык жол м-н алмаштырат.

ӨНДҮРҮШ ЭМЕС ЧӨЙРӨ — экономиканын материал байлык жаратпаган тармактар жыйындысы. Кыргыз Республикасында Θ . э. ч-гө калкты турак-жай-коммуналык ж-а турмуш-тиричилик жактан тейлөө, жүргүнчү ташуу транспорту, байланыш (уюмдарды ж-а калкты өндүрүштөн тышкары тейлөөчү); саламаттык сактоо, физкультура ж-а социалдык камсыздандыруу, ж-а ил. тейлөө, башкаруу; коомдук уюмдар кирет.

ӨНДҮРҮШСҮЗ НЕГИЗГИ ФОНД — узак мөөнөткө пайдаланылуучу материал — заттык мүлк (турак-жай, коммуналдык чарба ж-а

калкты турмуш-тиричилик жактан тейлөө, саламаттык сактоо, э агартуу, илим, иск-во, физ-ра ж-а спорт мүлктөрү ж.б.) жыйындысы. **ӨНДҮРҮШТӨН ТЫШКАРЫ ЧЫГЫМДАР** — өндүрүлгөн продукцияны сатуудагы ишканаланын кетирген чыгымдары (идиштерге, упаковкалоого, станцияга продукцияны жеткирүүгө, аны вагондорго жүктөөгө кеткен чыгымдар).

ӨНДҮРҮШТҮ БИРГЕЛЕШТИРҮҮ — өндүрүштү топтоо түрү; ал сырьёну биринен сала бири иштеп чыккан же бири экинчисине көмөкчү роль ойногон түрдүү такрмактагы ишканаларды бириктирүүгө негизделет.

ӨНДҮРҮШТҮК КЕРЕКТӨӨ — өндүрүш процессинде өндүрүш каражаттарын ж-а адамдын жумушчу күчүн керектөө. Θ . к-нүн натыйжасы — даяр продукция.

ӨНДҮРҮШТҮК МАМИЛЕЛЕР — өндүрүш процессиндеги бөлүштүрүү, алмашуу ж-а материалдык буюмдарды керектөөдөгү элдердин (социалдык группалардын, коллективтердин ж. б.) ортосундагы мамилелер.

ӨНДҮРҮШТҮК ПРАКТИКА — атайын (кесиптик) ж-а жог. окуу жайларда окуу процессинин конкреттүү өндүрүштүк шарттарда (ишканада, мектеп, оорукана ж. б. да) өткөрүлүүчү составдык бөлүгү. Көлөмү, мазмуну ж-а мөөнөтү адисти даярдоонун профили м-н аныкталып, теор. курстун тийиштүү бөлүмдөр-дүн өтүшүнө жараша болот (кесиптик-тех. билим берүү системасында — бардык окуу мөөнөтүнүн жарымына чейин, жог. ж-а атайын о. окуу жайларда — 6-9 ай).

ӨНДҮРҮШТҮК САРАМЖАЛДУУЛУК — өндүрүштүк сферасындагы ишканаланын жүгүртмө каражаттарынын бөлүгү.

ӨНДҮРҮШТҮ КООПЕРАТИВ-ДЕШТИРҮҮ — коомдук эмгекти бөлүштүрүүдө ж-а продукцияларды өндүрүү процессинде специализациялаштырылган ишканалардын ортосунда орнотулган узак мөөнөттүү, рационалдык

өндүрүштүн байланыш түрү. **ӨНӨР-ЖАЙ МЕНЧИГИ** — ойлоп табуулардын, пайдалуу моделдердин, өнөр-жай үлгүлөрүнүн, товардык, кызмат белгилердин, фирмалардын аттарынын, товардын келип чыгуучу жердин аттарынын ж-а «ноу-хау» нун патенттери.

ӨНӨР-ЖАЙ ТОВАРЛАРЫН ЭЛГЕ ЧЫГАРУУ КОМПЛЕКСИ. Жеңил өнөр жайы республиканын чарбалык потенциалындагы артыкчылыктуу багыт болуп эсептелет, анткени калкты иш м-н көбүрөөк камсыз кылат, жакынкы ж-а алыскы чет өлкөлөргө экспорт чыгаруу үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөргө ээ, эң натыйжалуу ж-а тезирээк кайтарым алуучу тармак болуп эсептелет. Бул тармак 100дөн ашуун фирмаларды камтыйт, алар өнөр жай өндүрүшүнүн жалпы көлөмүнүн 20%тен ашуунун беришкен, ал эми бул көрсөткүч 1998-жылдын башталышында 4%¹ эле болучу.

Жеңил өнөр жайы өзүнө бир нече комплекстерди камтыйт:

1. Пахтаны кайра иштетип чыгуу комплекси төмөнкүдөй багыттарды камтыйт:

- пахта буласын сатып алуу ж-а кайра иштетип чыгуу;
- пахта кездемелерин дардоо (Ош өндүрүштүк пахта бирикмеси);
- пахта кездемелеринен жасалган тигүү буюмдарынын өндүрүшү («Жамал» аксы, Бишкектеги ВЛКСМ атындагы кийим тигүү фабрикасы), байпак буюмдары («Эдельвейс» фирмасы).

1997-жылы пахта кездемелерин чыгаруу 1991-жылга салыштырганда 4,8 эсеге, жибек кездемелерин чыгаруу — 7,1 эсеге кыскарды.

2. Жүндү кайра иштетип чыгуу комплекси төмөнкүлөрдү камтыйт:

- өндүрүүчүлөрдөн жүн сатып алуу;
- жүндү алгачкы иштетип чыгуу;
- жүн келептерин чыгаруу («Каснет» КПФ АКсы);
- жүндөн токулган кездемелерди чыгаруу («Кыргызкамволнооту» МАКы);
- эркектер, аялдар ж-а балдар ассортиментиндеги жүн ж-а тор буюмдарын чыгаруу («Айгүл» АКсы, «Илбирс» АКсы).

1997-жылы жүндөн токулган кездемелерди чыгаруу 1991-жылга салыштырганда 4,0 эсеге, тор буюмдарын чыгаруу — 18,3 эсеге азайды.

3. Булгаары-мех сырьесун кайра иштетип чыгуу комплекси төмөнкү багыттарды камтыйт:

- тери даярдоо, сорттоо;
- терилерди иштетип чыгуу үчүн булгаары-сырьё заводлоруна берип туруу.

Иштетип чыгуу процессинде терилердин жүнүн кыркып алуу,

¹ «Кыргызстан цифраларда», Улуттук статистика комитети /расмий басылыш/ Бишкек шаары, 1998, 183, 185-беттер

нымдоо, жууш, терилерди бооо жүргүзүлөт. Андан ары терилер калыңдыгы б-ча сорттолуп, жараксыздары чыгарылып ташталат:

- бут кийимдин үстүнкү бети чыгарылат («Ак-Марал» АКсынын булгаары заводу ж-а Бишкектеги «Булгаары» АКсынын тери заводу);

- бут кийимдин таманы чыгарылат (Фрунзе атындагы булгаары-галантерея бирикмеси);

- бут кийим тигилет (Бишкектеги «Кадам» АКсынын өнөр жай-соода бирикмеси);

- булгаары заводдорунун мех буюмдарын тигүүгө сырьё бериши (Бишкектеги «Суусар» АКсынын пушнина-мех бирикмеси).

1997-жылы бут кийим тигүү 1993-жылга салыштырганда 8,7 эсеге кыскарган.

1998-жылы жеңил өнөр жайында он ишкана токтоп калды, өндүрүштүк кубаттуулуктар начар пайдаланылды, кампаларда 126,4 миллион сом суммасындагы (1998-жылдын 1-декабрына карата) даяр продукциянын сатылбаган запастары жыйылып калды.

Жергиликтүү сырьёну: пахта буласын, жибек пилласын, жуулган жүндү, булгаары сырьёсун ж-а башкаларды ташып кетүү жеңил өнөр жайынын комплекстерин туруксуздаштырууга катуу таасирин тийгизет.

1999-жылдан тартып жеңил өнөр жайынын комплекстериндеги өндүрүштү турукташтыруу болжолдонуп келатат. 2005-жылга карата жалпысынан тармак б-ча иш жигердүүлүгүн реалдуу көтөрүүгө жетишүү болжолдонууда.

Болжолдонгон көрсөткүчтөргө жетишүү, жеңил өнөр жайынын

атаандаштыкка жарактуу комплекстерин түзүү ж-а өнүктүрүү төмөнкүдөй багыттарда ишке ашырылууга тийиш:

- иштеп жаткан ири адистештирилген ишканалардын атаандаштыкка алда канчалык жарактууларын ж-а көбүнесе экспортко багыт алгандарын инновациялоо аркылуу сактап калуу;

- ички керектөө рыногу үчүн аркыл ассортименттеги товарларды чыгарууга багыт алышкан чакан ишканалардын кеңири тармагын түзүү;

- узак мөөнөттүү, өз ара пайдалуу келишимдердин, контракттардын негизинде сырьё берүүчүлөрдүн талаптарын канааттандыруучу баа коюнун эсебинен кайра иштетип чыгуучу ири ишканаларга сырьё (пахта, жүн, тери) берүүчүлөрдү кызыктыруу үчүн шарт түзүү;

- жүндү, пахтаны, жибек пилласын ж-а ата мекендик өндүрүштүн терилерин сезондук сатып алууга максаттуу кредит берүүнү мамлекеттин колдоого алышынын проблемасын жыл сайын өкмөттүк деңгээлде чечип туруу зарыл;

- жеңил өнөр жайынын бардык комплекстеринин ишканаларын техникалык жактан кайрадан жабылып чыгуу. Эл аралык талаптарга ж-а экспорттук продукциянын талаптарына жооп бере турган туурасы 150 сантиметрлик пахта кездемелерин ж-а туурасы 120 сантиметрден жогору жибек кездемелерин чыгаруу максатында ишканаларды кайрадан жабып чыгуу иштери башталды;

- технологиялык жабдуулардын айрым түрлөрүн ж-а тезирээк кай-

тарым берүүчү ачык-айкын долбоорлор б-ча запастык бөлүктөрдү максаттуу сатып алуулар;

- сырьёну кайра иштетип чыгуунун жаңы технологияларын ишке киргизүү ж-а иштеп жаткан технологияларды өркүндөтүү. Азыркы убакта жүндү кайра иштетип чыгуунун технологиясын өркүндөтүү ж-а анын сапатын дүйнөлүк талаптардын деңгээлине чейин жеткирүү иштери улантылууда;

- аны өлкөнүн жеңил өнөр жайынын фирмаларында кайра иштетип чыгуу максатында жергиликтүү сырьёну кээ бир түрлөрүн (пахта буласын, жуулган жүндү ж-а тери сырьёлорун) ташып чыгууга мамлекеттик монополия орнотуу.

ӨНӨР-ЖАЙ ТОВАРЛАРЫНЫН ЭРКИН СООДА ЗОНАСЫ — бажы кызматындагылардын ж-а саядык жактан чеги жок эл-аралык өнөр-жай товарлар соодасын кубаттаган Батыш Европадагы соода зонасы.

П

ПАЙДА — экон. категория; эркин ишкердин, ишкананын чарб. ишинин финансы жыйынтыгын билдирет. Ишкана продукциясын дүн баада сатуудан түшкөн акча м-н сатылган продукциянын толук өз наркынын ортосундагы айырмадан келип чыгат. Калктын турмуш деңгээлин жогорулатуу ж-а өндүрүштү өнүктүрүүнүн башкы булагы.

ПАЙДА МАССАСЫ — товар сатуу ж-а кызмат көрсөтүүдөн түшкөн пайданын абсолюттук өлчөмү.

ПАЙДА НОРМАСЫ — кошумча нарктын бардык авансыланган капиталга болгон катышы; процент м-н туюнтулат да, капиталды пайдалануунун натыйжалуулугун, эркин ишкердин, ишкананын кирешелүүлүгүн көрсөтөт. Тармак аралык атаандышуунун натыйжасында орт. П. и. түзүлөт.

ПАРИТЕТ (нем. Parität, лат. paritas — барабардык) валюталык — түрдүү өлкөлөрдүн валюталарынын шайкештиги, барабардыгы. Алтын (күмүш) акча катары жүгүртүлгөн ж-а кагаз акча алтынга эркин алмашылган (1-дүйн. согушка (1914-18-ж.) чейин мезгилде монета П. (акча бирдигиндеги таза алтындын өлчөмү б-ча), алтынга алмашылбас кагаз акча жүгүртүлгөн кезде валюта П. (ул. акча бирдигиндеги өкмөт белгилеген алтындын өлчөмү б-ча к. *Валюта курсу*) колдонулган. Өлкөдө баанын өзгөрүшүнө ж-а чет элдик валютанын сатып алуу күчүнө жараша мамл. өзгөрткөн валюта П. валютанын сатып алуу күчүнүн П. деп аталат.

ПАУМАЛДЫК ТӨЛӨӨ — бекем аныкталган жалпы сумманы же бир нече мөөнөткө бөлүп төлөнүүчү лицензиялык акы төлөө. **ПЛАДАШТЫРУУ** — максаттарды түзүү процесси, приоритеттерди (биринчиликти), каражаттарды ж-а ыкмаларды аныктоо, ж-а ошондой эле аларга жетишүү.

ПОДРЯД — бөтрөт болуп алуу (келишим б-ча иштетүүчү иштер) — биринчи тарап (казак алуучу) тобокелге салуу м-н экинчи тараптын (казак берүүчү) белгилүү жумушун аткаруу милдетин алат, ал эми заказ берүүчү аткарылган жу-

мушту кабыл алууга ж-а төлөп берүүгө милдеттенет.

ПРЕЗЕНТАЦИЯ — төлөөнү мойнуна алган кишиге жиберилүүчү векселди сунуш кылуу, билдирүү.

ПРИВАТТАШТЫРУУ — мамлекеттик менчикти жеке менчикке айландыруу процесси.

ПРИНЦИПАЛ — мүлк операциясынын өз атынан жасоого далдалчыга укук берүүдөгү мүлктүн ээси.

ПРОГРАММА — мамлекеттин ж-а коомдун артыкчылыкка ээ маселелерин өнүктүрүүнү, экономикалык ж-а социалдык мамилелерди жөнгө салуу инструментин чечүүгө багытталган саясий, мыйзам жаратуучу, социалдык, экономикалык, изилдөөчүлүк ж-а башка уюштурулган иш-чараларды финансылоонун булактары ж-а аткаруучулары, ресурстары, мөөнөттөрү б-ча бириктирилген комплекс.

ПРОДУКЦИЯНЫ ӨЛЧӨӨ БИРДИГИ — продукцияны (даяр буюмду) өндүрүп чыгаруу же керектөө көлөмүн көрсөтүүчү чек. Продукциянын (жумуштун, кызмат көрсөтүүнүн) белгилүү түрүнүн натуралай абалындагы санын көрсөтүүчү натуралдык чен өлчөмдөр (даана бирдиктер, килограмм, метр ж.б.) колдонулат, ошондой эле продукциянын (жумуштун, кызмат көрсөтүүнүн) ар кандай түрлөрүн, ишкана, тармак же жалпы эле өнөр жай тармактары б-ча өндүрүүнүн көлөмүн эсептөөгө мүмкүндүк берүүчү нарктык (сом, миң сом ж.б.) же акчалай чен өлчөмдөр колдонулат.

ПРОДУКЦИЯНЫН АССОРТИМЕНТИ — продукциянын түрлөрү, типтери, сорттору, көлөмү, ченемин, өлчөмү, чени ж.б.

ПРОДУКЦИЯНЫН ӨЗ НАРКЫ, толук өз наркы — ишкананын (бирикменин) продукция чыгаруу ж-а сатуу үчүн чыгымдалган акча каражаты. Ф-ка-з-ддук П. ө. н. цехтин өз нарк м-н жалпы з-ддук сарптан түзүлөт. П. ө. н. — нарктын бир бөлүгү, керектелген өндүрүш каражаттарына ж-а эмгек акы төлөөгө кеткен чыгымдар кирет. П. ө. н. нын экон. негизи — өндүрүш чыгымдары.

ПРОДУКЦИЯНЫН ӨКҮМ СҮРҮҮ БАСКЫЧТАРЫ — белгилүү бир продукцияны өндүрүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн иликтөөдөн тартып, керектөөдөн чыгып калганга чейинки продукцияны даярдоо ж-а керектөө процессин камтылган жалпылык. Базар мамилелеринин шартында товардын суроо-талабына карата төмөнкүдөй баскычтарды камтыйт: товардын базар алкагына киргизилиши, сатуу көлөмүнүн көбөйүшү, сатуу өлчөмүнүн турукташуусу, толук камсыз болушу, акырындан азайтуусу. Бул баскычтардын ар биринин өз алдынча өзгөчөлүктөрү бар.

ПРОМЫСЕЛ — 1) өндүрүп даярдоо тибиндеги өнөр-жай ишканасы. 2) аңчылык, жырткычтарды, канаттууларды ж. б. табуу. 3) кол өнөрчүлүк өндүрүшү, адатынча айыл чарба өндүрүшүнүн алдындагы көмөкчү иштер.

ПРОТЕКЦИОНИЗМ — 1) мамлекеттин ул. экон.-ны чет өлкөлүк атаандашуудан коргоого багытталган экон. саясаты. Ата Мек. ө. ж-ды финансы жагынан колдоо, экспорттуу стимулдаштыруу, импортту чектөө м-н ишке ашат. Монополиялык капитализмге чейинки капитализмге «коргогуч» П. мүнөздүү (ул. ө. ж-

дын өнүгүп жаткан тармактарын коргоо); империализмге — «чабуул койгуч» П. мүнөздүү (ө. ж-дын өтө монополиялашкан, абдан өнүккөн тармагын коргоо, капиталды экспорттоо, демпинг жолу м-н тышкы рынокторду ээлеп алуу ж.б.).

ПРОТЕКЦИЯ (лат. protectio — коргоо, калкалоо) — кимдир бирөөгө анын иштерин жайгаштырууда көрсөтүлгөн таасирдүү колдоо.

ПРОЦЕНТ — насыя акчаны пайдалангандыгы үчүн карызкордон кредитор алуучу акы. Ишкананын же жеке кишинин банктан алган насыя үчүн төлөмү, же банкта же сактык кассада сакталган акча каражаты үчүн акча ээсине берилүүчү төлөм. (к. *Процент ставкасы*).

ПРОЦЕНТ (лат. pro centum — жүзгө) — сандын жүздөн бир үлүшү, % белгиси м-н белгиленет. 18дин П. чарба эсебинде колдонулат. Мис., сактык кассадагы аманат акча — a сом бир жылда P %ке өсүп, t жылдан кийин $x = a(1 + Pt / 100)$ болот — бул жөнөкөй П-тин формуласы; мында жыл өткөн сайын бул жылдын кирешеси түшүп турат деп эсептелет. Эгер жылдык кирешени баштапкы суммага кошуп турсак, анда t жылдан кийин ал акча $y = a(1 + P/100)^t$ болот — бул татаал П-тин формуласы.

ПРОЦЕНТ СТАВКАСЫ — ссуда алычуунун (заемчу) ссуда берүүчүгө (кредитор) төлөнүүчү карыз акчанын же материалдык каражаттын көлөмү.

ПРОЦЕНТ ҮСТӨГҮ — банк, сактык касса жүргүзгөн операция түрү б-ча (кыска мөөнөттүү насыялар, мөөнөттүү белгиленип же ээси

сурап алганга чейин салынган акча ж.б.) алар белгиленген проценттин өлчөмү.

ПРОЦЕНТТЕТЕ САЛЫШТЫРУУ — ар кайсы жылдын экон. көрсөткүч-төрүн белгилүү бир жыл м-н салыштыруу көрсөткүчүн чыгаруу.

ПРУДЕНЦИАЛДЫК НОРМАЛАР — банктарга алардын туруктуулугун камсыз кулуу, вкладчиктердин таламдарын коргоо максатында жасалган лимиттердин ж-а чектөөлөрдүн системасы.

Р

РАСЧЕТТУК КИРЕШЕ — мамлекеттик бюджет ж-а банк м-н эсептешкенден кийин ишканалардын өзүнүн карамагында калган кирешенин бир бөлүгү.

РАСЧЕТТУК ЭСЕП — акчасын бир счетко которуп коюп сатып алууну жүргүзгөн ж-а эркин акча каражатын убактылуу сактоо үчүн ишканалардын, бирикмелердин, уюмдардын банктагы эсеп-кысабы. **РЕЗЕРВДЕРДИН НОРМАТИВ-ДЕРИНИН ӨЗГӨРҮҮЛӨРҮ** — к. *Монетардык саясат*

РЕКРЕАЦИЯЛЫК КОМПЛЕКСТИ ӨНҮКТҮРҮҮ. Кыргызстан зор рекреациялык ресурстарга ээ. Республикада он төрт курорттук-рекреациялык зона бар, республиканын тоолуу аймагы ондогон тоолуу туристтик ж-а альпинисттик зоналарга бөлүнгөн.

Бирок колдо болгон туристтик-рекреациялык потенциал жетиштүү пайдаланылбайт. Республикада туристтик-рекреациялык

комплекстин үч жүздөн ашуун мекемелери бар, алардын 21,7%и гана санаторийлик-курорттук ж-а саламаттыкты жакшыртуучу кызматтарды көрсөтүшөт. Каражаттардын жетишсиздигинен улам 2001 жылдан баштап республика туризмдин зор капиталдык сарптоолорду талап кылбай турган ж-а жумшалган каражаттардын тез кайтарымын камсыз кыла турган түрлөрүн өнүктүрүүгө багыт алды. Муну м-н катар, иш жүзүндө жылдын көпчүлүк бөлүгүндө пайдаланылбай жаткан пансионаттардын эс алуу үйлөрүнүн, курорттук-санаторийлик мекемелердин кеңири тармагы м-н Ысыккөлдүн туристтик мүмкүнчүлүктөрүн көбүрөөк пайдалануу болжолдонууда.

Кыргызстанда туризмде утак мөөнөттүү перспективага өнүктүрүүнүн потенциалдуу булактары – бул Улуу Жибек жолундагы комплекстүү университеттер, президиум, тоолордогу мезгилдик курорттар, лыжа спорту, ысык суулар ж-а түз шакталарын коомдоо саламаттыгы жакшыртууу объектилер. Резервациялык комплексте зор мүмкүнчүлүктөр бар. Бирок резервациялык комплекстин өнүктүрүүнүн негизинде ж-а ирешелүү болушу үчүн биргелешкен туристтик фирмаларды түзүү, алар үчүн сылык салуу системинин жашуучу партияларды ж-а жеминдиктерди иштеп чыгуу жолу м-н чет өлкөлүк инвестицияларды тартуунун жөнгө салынып кетүүсү зарыл. Ошондой эле виза системасын жакшыртуу ж-а туристтердин келишине бирдик чектөөлөрү алып келүүсү зарыл.

Туристтердин жол чектерин ж-а кредит карточкаларын пайдаланышынын максатында республикадагы колдонулуп жаткан банк системасынын өркүндөтүлбөгөндүгүн тез жоюу зарыл. Туристтик маршруттардын жарнамасын (видеофильмдерди, түстүү репродукцияларды, сейрек кездешүүчү жерлердин сүрөттөрү тартылган географиялык карталарды) алда канчалык жакшыртуу, вертолесторду пайдалануу, Бишкектин, Оштуң, Чолпонатагынын, Жалалабаддын, Таластын аэропортторун тереңинен шай кылуу керек.

Жогоруда көрсөтүлгөн шарттарды саноодо 2000-2005 жылдардагы мезгилде туристтик-рекреациялык кысмак көрсөтүүлөрдүн көлөмү 2,1 - 2,4 эсеге көбөйүшү мүмкүн.

Жогорку класстагы курортторду туристтик объектилерди куруу ж-а өнүктүрүү масштабдары ири инвесторлор үчүн өтө перспективалуу. Бул потенциалды ж-а пайдалануу төбөкөндүгүндө чон жак көрсөткөндөргө, биргелешкен компанияга же улуттук аралык компанияга кызыгуу бирдиктүү болушу ыктымал.

Республикада өткөн 3 жылда чет өлкөлүк туризмде түшкөн кирешес 10,8 миллион америкалык долларды түздү. Республиканын бюджетине бирдиги болуп 23,4 миллион сом¹ түштү.

Туризм маанилүү ж-а азыркы көптүр иштетилбей жаткан экономикалык ресурс болуп эсептелген

¹ Т. Жыргалбеков. Место и роль туризма в экологии республики. Ж. Экономический вестник», 1998. 4. с. 88-89.

м-н, бул жагынан тармакты стимулдаштыруу үчүн комплекстүү ж-а чыгармачылык чаралар көрүлгөн жок. Ошондуктан мында экономиканын төмөндөшү ж-а жумушсуздук мүнөздүү.

Ландшафттык ресурстардын же геологиялык кызыктуу өзгөчөлүктөрдүн көптүгү көп учурда тиешелүү кабыл алуучу борбордун эл аралык туристтик имиджин аныктоодо маанилүү роль ойнойт. Эл аралык туристтер дүйнөнүн Гималай, Чоң Барьер Рифи, Чоң Каньон, Фудзияма ж-а башкалар сыяктуу атагы таш жарган ландшафттык кереметтерин көрүү үчүн миндеген километр жол баса алышат.

Кыргызстандагы башкы геологиялык ажайып жайлар – Ысыккөл, Тянь-Шань тоолору, Эңилчек чокусу, Хан-Тенир, Жениш чокусу, Жети-Өгүз – маанилүү ландшафттык элементтер болуп эсептелет, алар туристтерди, альпинисттерди, экскурсанттарды ж-а республиканын меймандарын кызыктуу потенциалга ээ болуулары тийиш.

Бул кереметтүү жаратылыш ресурстарынын потенциалы аларды коргоо маселеси м-н да түз байланышкан. Тоо кендерин казып алуу өнөр жайынын зыяндуу таасирин, токойлорду кыркуу, жайыттарды ашкере пайдалануу ж-а курчап турган чөйрөнүн булганышы региондогу туризмдин өнүгүшүнө ж-а жергиликтүү тургундардын жашоо сапатына тере таасирин тийгизиши мүмкүн.

Ысыккөл областы керемет окуялуу туризмдин потенциалын пайдалануу үчүн жакшы позицияны ээлеп турат. Ысыккөлдөгү керемет окуялуу

туризмдин башкы суктандыруу элементти Тянь-шань тоолорундагы ж-а Ак-Суу зонасындагы жаратылыштык мүмкүнчүлүктөрдүн кеңири диапозону болуп эсептелет. Бишкектеги, Ташкенттеги ж-а Алматыдагы бир нече расмий агентстволор Тянь-Шаньдагы дүйнөлүк класстын кымбат альпинизминин ж-а тоо туризминин райондорун өтө жигердүүлүк м-н пайдаланышында. Кымбат группалык машыгуулар ж-а кемпингдик маршруттар, ошондой эле жеке вертолестук транспорт, боз үйлөрдө жашоо м-н ачган жүрүү маршруттары болжолдонууда.

Ысыккөл чет өлкөлүк конгресстерди, семинарларды, заседаниелерди өткөрүү м-н байланышкан кымбат туристтик бизнести өнүктүрүү үчүн азырынча олуттуу потенциалга ээ эмес. Бирок Чолпоната ж-а Каракол районунда улуттук ж-а региондук форумдар м-н семинарларды уюштуруунун аркасында кошумча пайда алууга болот. Сапаттын ж-а атаандаштык-баа структурасынын тиешелүү стандарттарын ырастоо шартында бүткүл Борбордук Азия регионунун масштабдарында батыштын дипломатиялык, өкмөттүк эмес, корпоративдик ж-а биргелешкен долбоорлорду кескин кобойтүү бул объектилерге суроо-талапты алда канчалык жогорула-тууга алып келүүгө тийиш.

Түштүк Кыргызстандын сейрек кездешүүчү жаңгак-жемиш токой массивдерин кийинки муундарыбыздын жыргалчылыгы үчүн сактап калуу сыяктуу эле, республиканын кеңири коомчулугунда Түндүк Кыргызстандын Ысыккөл сыяктуу жаптылган ажайып жайынын

абалы ж-а тагдыры ушунчалык зор кооптонууну пайда кылат, бул бүткүл көл кылаасынын экологиясы м-н ажыралгыс байланышкан. Муну 1998-жылдын майындагы көлгө чукул жердеги Барскоон аламаты дагы бир жолу далилдеди, ага кыргызстандыктар өтө курч жооп кайтарышты. Ал эми жердешибиз, бүткүл дүйнөгө таанымал жазуучу Ч.Айтматов «1980-жылы эле «Ысыккөлдүн морт бермети» деген макаласында биздин койгөйдүү жагдайыбызга – «керемет-көлдүн начарлап бараткан экологиясына» өзүнүн камылгалуу көз карашын бурган ж-а жаратылышты, акырында, ден соолукту ж-а ал түгүл Ысыккөл чөлкөмүнүн тургундарынын өмүрүнүн өзүн сактап калуу б-ча шашылыш комплекстүү чаралардын зарылдыгы ж-дөгү маселени койгон.

Барскоон жанжалы туризмдин, рекреациянын көлдүн ж-а региондун экологиясы м-н түз байланышын даана көрсөттү. Бул маалымат басма сөздөрдө жарыялангандан, радио ж-а телекөрсөтүү аркылуу берилгенден кийин дароо эле Ысыккөлдүн түндүк жээгиндеги туристтик-экскурсиялык чарба (турбазалар) ж-а санаторийлик-курорттук мекемелер туристтерди, экскурсанттарды ж-а эс алуучуларды жиберип туруучу тиешелүү мекемелердин көлдөгү ж-а көл кылаасындагы зонадагы экологиялык кырдаалдын ыктымалдуу начарлап кетишинен кооптонууга байланыштуу 1998-жылдын жайкы сезонунда түзүлүп калган контракттардан баш тарткандыктарынан улам чоң чыгаша тартып калышты. Баш тартуунун себеби Ысыккөлгө куюла

турган Барскоон суусуна шаниддердин түшкөндүгү ж-дө массалык маалымат каражаттарынын билдирүүлөрү болду.

Эгерде 1997-жылдын августунун башталышында Ысыккөлдө 20 миң адам эс алса, 1998-жылы 1,5 миң гана, б.а. дээрлик 20 эсеге азыраак адам эс алган. Область 30 миллион америкалык доллардан ажырап калды.

Бул сабак биздин жаратылышка көз карандылыгыбызды дагы бир жолу көрсөттү. Ысыккөлдүн жаратылышынын тазалыгын сактоо м-н гана бул региондогу туризмден киреше алууга үмүттөнүүгө боло тургандыгын жакшы түшүндүк.

Турмушубузга рынок мамилелеринин бекемделиши м-н мурдагы мезгилде миллиондогон адамдар камтылган жайкы массалык эс алуу тарыхта гана калат деп эсептөөгө болот. Азыркы Кыргызстандын экономикасында жыл сайын элиталык ж-а коммерциялык туризм кенейип баратат.

Туризм жагынан жеке ишкерликти өнүктүрүү калктын эң кеңири катмары тарабынан колдоого алынат деп эсептөөгө болот.

Ысыккөлдүк ишкерлердин, өзгөчө туристтик фирмалардын батыштын туристинин психологиясын түшүнүүнү үйрөнүшүнө убакыт жетти. Чакан ишканалары (үй мейманканасын, ресторанды, кафени ж.у.с.) иштетүүнүн базалык ыкмаларына ээ болуу үчүн жергиликтүү ишкерлерге жардам катары жонөкөй программаларды жүзөгө ашырууну; өнүгүүнүн экологиялык жактан кабыл алгылыктуу методдорун изилдеп чыгууну; чет өлкөлүк туристтердин керектөөлөрү ж-дөгү

маалыматтарды жыйноону; туристтик рынокту талдоону; финансылуу б-ча сунуштарды иштеп чыгууну ж.у.с. баштоого болор эле.

Акырында 1997-жылдын сентябрында болгон «Жибек жолундагы туризм ж-а Кыргызстанда курчуп турган чөйрөнү коргоо» Эл аралык заседаниесинин демилгесине колдоо көрсөтүү керек. Анын документиде мындай деп айтылган: «Кыргызстанда инфраструктураны ж-а телекоммуникацияларды өнүктүрүүнү, анын ичинде автомобиль жолдорун, аэропортторду курууну ж-а реконструкциялоону ж-а улуттук байланыш спутнигин учурууга даярданууну, ошондой эле жаңы өтө ыңгайлуу мейманканалардын тармагын курууну эске алып, Заседаниеге катышкандар Кыргызстанда туризмди эл аралык стандарттарга ылайык туруктуу өнүктүрүүнүн стратегиялык планын иштеп чыгуу б-ча Кыргызстандын демилгесин колдоого ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк туристтик уюмуна (ВТО) ж-а ООНдун Өнүгүү программасына кайрылууну максатка ылайыктуу деп эсептешет».

РЕНТА (нем. Rente) — ишкана ээсинин ишине байланышпаган ж-а рантье насыяга берген капитал үчүн процент түрүндө дайыма алган же жер ээси арендага берген жер үчүн алган жер рентасы түрүндөгү киреше. Жерди пайдалангандыгы үчүн төлөгөн баа рента деп аталат. Ким жер ээси болсо, рента ошонун кирешеси.

РЕНТАБЕЛДҮҮЛҮК (нем. rentabel — кирешелүү, пайдалуу) — ишкана (бирикме), тармак ж-а жалпы эле эл чарбасындагы өндүрүштүн натыйжалуулугунун экон. көрсөткүчү. Ма-

териал, эмгек ж-а акча ресурстары м-н жаратылыш байлыктарын пайдаланууну комплекстүү түрдө чагылдырат. Нег. фонд м-н нормаланган жүгүртүү каражатынын орт. жылдык суммалай наркына процентте катышы ж-а эсептелген Р. (эсептелген пайданын фонд үчүн төлөм алынган өндүрүштүк нег. фонддордун жылдык орточо наркына болгон катышы) деп бөлүнөт. Р. деңгээлинин көрсөткүчү учурдагы сарпка карата да колдонулат.

РЕПРИВАТИЗАЦИЯ — жеке менчикке кеткен мүлктү кайрадан мамлекеттик менчикке айландыруу. **РИКАРДО Д.** (1772-1823) — англиялык экономист. Анын илимий эмгектери классикалык саясий экономиканын жогорку сереси, чокусу, негизги чыгармасы — «Саясий экономиканын принциптери ж-а салык салуу» (1817). Рикардонун эң чоң жетишкендиги жер рентагынын жаратылышына ар тараптан талдоо жүргүзүндүгүндө болгон. Ал нарктын эмгек теориясын иштеп чыккан. Анын мамлекеттик карыздын элге тийгизген оордугу ж-дөгү изилдөөсү азыркы кездеги өкмөттөргө чоң эскертүү. Рикардонун эң зор жетишкендиги капиталисттик экономикада кирешелерди бөлүштүрүүнүн законуна талдоо жүргүзүү болгон.

Рикардонун айтымы б-ча улуттук киреше коомдогу негизги таптардын ортосунда бөлүштүрүлөт — кызмат акы жумушчулар үчүн, пайда капиталисттер ж-а жер ээлери үчүн. Анын оюнча чектүү өскөн социалдык «токтоо» бир социалдык тап өзүнүн керектөөсүн башкалардын эсебинен көбөйтө алат деп эсептеген. Рикардонун бул иде-

асын өз убагында капиталисттер да, социалисттер да жактырышкан. Капиталисттер Рикардонун бул тыянагына таянып, реформалар эмгекчил элдин шарттарын жакшыртпайт дешкен, ал эми социалисттер мындан өздөрүнүн идеясына колдоо алып, жумушчулар улуттук продуктудагы өздөрүнүн үлүшү үчүн күрөштө женет, капитализм кулайт дешкен. Бирок ХХ кылымдын орто ченинде башталган илимий-техникалык революция эмгектин өндүрүмдүүлүгүн өстүрүп, улуттук «токочту» өнүккөн өлкөлөрдө бир кыйла көбөйтүп жиберип, капиталисттерге да, жумушчуларга да алар ыраазы болуп, өз ара көптөрүсүз, козголоңсуз тил табышына жаңы шарт түзгөн.

РОЛЛ-ОВЕР — ссудалык капиталдын рыноктогу коюлган акчанын өйдө-ылдый өзгөрүүсүнө байланышкан ссудалардын туруктуу эмес процент акысы.

РОЯЛТИ — 1) лицензиялык келишимдеги бүтүм б-ча, лицензиаттын лицензияга белгилүү мезгилде төлөнүүчү, лицензия аркылуу сатылып алынган ойлоп-табууларга же «ноу-хау» га кезектеги төлөнүү. 2) эки территориянын биринде, салык салынбаган келишим түзгөн мамлекеттердин рентадан ж. б. түшкөн кирешелердин бир бөлүгү, илимий эмгектердеги, адабияттагы, искусство тармагындагы автордук укуктарды пайдалануудан, ошондой эле патенттердин, өнөр-жай үлгүлөрүнөн, товардык белгилерден ж. б. интеллектуалдык менчиктин түрлөрүнөн алынган киреше.

РЫНОКТУ МАМЛЕКЕТТИК ЖӨНГӨ САЛУУ — мамлекеттин рыноктун иш аракетин кий-

лигишүүсү, келечекте коомдук өндүрүштүн өсүшүнө ж-а социалдык проблемаларды чечүүдө ар кандай рычагдарды пайдаланууга тазирин тийгизген социалдык-экономикалык, фискалдык, монетардык же валюттук-финансылык, структуралык инвестициалык, тышкы соода ж-а илимий-техникалык саясаты.

РЫНОКТУ СЕГМЕНТАЦИЯ-ЛОО — классификацияланган потенциалдык керектөөчүлөрдүн чыгарган продукцияларынын формаларын сапаттык өзгөчөлүк суроонун структурасына ылайык келтирүү аракети.

РЫНОКТУК СЕГМЕНТ — товарлардын конкреттүү түрлөрүнө белгилүү суроо мүнөздөмөсү м-н рынокту сатып алуучу топ.

РЫНОКТУК ТЕҢСАЛМАК — суроо (талап) ж-а сунуштарга экономикалык закондордун адекваттуу өз ара катышы. Товар ж-а кызматка болгон суроонун көлөмү м-н структурасынын ж-а сунуштардын көлөмү м-н структурасынын ылайык келүүсү.

РЫНОКТУН ИНФРАСТРУКТУРАСЫ — товарлардын ж-а кызматтардын рыноктогу эркин жүрүшүн камсыз кылган мекемелердин ж-а уюмдардын системасы (банктар, биржалар, ярмаркалар, камсыздоочу компаниялар, кеңеш берүүчү ж-а билдирүү-маркетингдик фирмалар ж.б.у.с.).

РЫНОКТУН КОНЬЮНКТУРАСЫ — товарларды сатуудагы белгилүү убакыт ж-а конкреттүү орунда (региондо) социалдык-экономикалык, соода уюштуруу ж. б. шарттардын чогулуусу. Рыноктогу абал толуп жаткан факторлорго байланыштуу болот. Алардын эң негиз-

гиси: керектөөчүлөрдүн акчалай кирешеси, товардык ресурстардын көлөмү ж-а структурасы, анын ичинде товарлардын запасы.

РЫНОКТУК ЭКОНОМИКА — Даназасы артып бараткан жаш рок-группа «И так далее» модалан чыккан эски ковбойдун өтүгүн кийип телевизиондук концертке чыгышкан. Кийинки эле күнү бардык дүкөндөрдө «ИТДнын» кийген өтүгү керек деген талаптар толуп кеткен. Адегенде дүкөн ээлери муну тамаша катарында кабыл алышкан, бирок бир аздан кийин абалга түшүнүштү. Көпкө чейин мындай өтүктөр бардык дүкөндөрдө сатылып жатты.

Мындай окуялар салттык ж-а борборлошкон экономикалык системаларда болушу мүмкүн эмес эле. Салттуу экономикада акырындык м-н көп жылдардын ичинде гана кийимдердин стилинде өзгөрүштөр болушу мүмкүн. Командалык экономикада чечим кабыл алгандар коомдук пикирдин азгырыгына кирип кетиши ж-а ушундай бут кийимдерди чыгарылышын пландаштырышы мүмкүн, бирок бул чечимди кабыл алуу же четке кагуу алардын гана көз карандылыгында болот. Рынок экономикасында эгерде сатып алуучу адам чын эле ушундай бут кийимдерди каалашса, анда алар дүкөндөргө чыгарылат. Рынок экономикасы деп, биз көпчүлүк ар кыл сатып алуучулар ж-а сатуучулар кошулуп, эмне, кандай ж-а ким деген суроолорго жоопторду аныктаган чарба жүргүзүү системасын түшүнөбүз. Рынок экономикасындагы бир нече маанилүү элементтер аныктайт. Анын бирөө жеке менчик.

С

САКТЫК БАНК — өлкөлөрдө сактык кассасынын милдетин аткаруучу кредиттик уюм.

САКТЫК КАССА — кредит мекемеси; негизинен калктын жыйган-терген ж-а убактылуу ашык акча каражаттарын топтоо милдетин аткарат.

САКТЫК СЕРТИФИКАТЫ — белгилүү мөөнөткө акча салып, анын процентин алууга күбөлөнгөн вкладчиктин укугу, акча каражатын депонировать этүүчү кредиттик мекеменин жазылуу күбөлүгү.

САЛТТЫК ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМА — Салттык экономикада эмне, кандай ж-а ким деген суроолорго берилүүчү жооптор салттарга негизделет. Салттуу экономикалык системалар, адатта дүйнөнүн алыскы райондорунда жайгашкан. Мындай системаларды обочолонгон уруулардан же бир чакан топтордон табууга болот. Мурдагыга караганда азыркы убакта алар өтө сейрек кездешет. Адатта, салттуу системаларда адамдар кыштактарда жашашат ж-а айыл чарбасы м-н, же ошого окшогон балык кармоо, аң уулоо м-н оокат кылышат.

Мындай коомдо өндүрүлгөн продуктулар ж-а кызмат өтөөлөр, эреже катарында ондогон ж-а жүздөгөн жылдардын ичинде өзгөрүлгөн эмес. Алар ата-бабалары кандай жасашса, бардыгын ошондой жасашат. Бир сөз м-н айтканда салттык экономикада эмне ж-а кандай өндүрүү шарты өтө жай өзгөрүлгөн салттар м-н аныкталат.

Мындай чарбаларда өндүрүлгөн продуктуларды кимдер алат? Аз чыгарылгандыктан элдин көпчүлүгү жашоонун акыркы чегинде калышат: өздөрүнүн жашоосуна жетерлик оокаты бар, андан башка эч нерсеси болбойт. Кээ бир жылдары түшүм аз болуп калганда, коомдун мүчөлөрүнүн бир бөлүгү өздөрүн тойгуза албай калышат, анда алар общинадан кетишет же өлүшөт. Түшүм жакшы болгон жылдарда, жашоо турмушуна жеткиликтүү болуп, кээде ашып да калат. Мындай кошумча продуктулар болуп калганда, алар салттык жол м-н бөлүштүрүлөт.

Мисалы, жол башчыга же жер ээлерине берилет, калганы салтка жараша бөлүштүрүлөт.

САЛЫК — калк, ишкана, мекеме, уюм ж.б-дын мамл-ке милдеттүү төлөмү. Түздөн түз киреше м-н мүлктөн алынуучу С-ка ж-а товар баасын жогорулатуучу кыйыр С-ка (акция) бөлүнөт.

САЛЫК ДЕКЛАРАЦИЯСЫ — салык төлөөгө тартылган жактардын кирешесинин өлчөмү, мүлкү ж.б. ж-дөгү маалыматтар камтылган жазуу жүзүндөгү, колу коюлган ж-а атайын маалыматтарды бурмалагандыгы үчүн экономикалык ж-а юридикалык жоопкерчиликке киргиптер кылуучу расмий билдирүү.

САЛЫКТЫ ЖӨНГӨ САЛУУ — өндүрүштү өстүрүү жолдорунан мамлекеттин кыйыр таасирлеринин жыйындысы: салык алуунун жалпы деңгээлин төмөндөтүү же жогорулатуу, ишканаларга тездетүүчү амортизация капитал системасын кийирүү, инвестицияларга салыкты бошондотуу, ар кандай атайын жеңилдиктер ж. б. чаралар.

САЛЫМ — кошуу, үстөк кылуу. Мекемени уюштурууда ар бир мүчөсүнүн салымы % м. аныкталат.

САЛЫШТЫРМА АРТЫКЧЫЛЫКТАР — продукция өндүрүүдөгү бир өндүрүүчүнүн чыгымдарынын экинчи бир өндүрүүчүнүкүнө салыштырмалуу төмөнкү чыгымдары. Бул продукцияны өндүрүү биринчи өндүрүүчүнүн пайдасына караганда көбүрөөк кайтарым алып келет. Мындай салыштырмалуу артыкчылыктар көбүнчө түрдүү өлкөлөргө таандык болуп эл аралык соода кенири кездешет.

САЛЫШТЫРМА БАА — ар кыл мезгилдеги өндүрүш көлөмүн, товар жүгүртүүнү ж.б. экон. көрсөткүчтөрдү акчалай салыштыруу үчүн шарттуу түрдө база катары алынган (белгилүү бир жылда) баа.

САЛЫШТЫРМА КОШУМЧА НАРК — жумуш күнүнүн узактыгын өзгөртпөй зарыл жумуш убакытын кыскартып, бирок кошумча жумуш убагын кобойтүү аркылуу түзүлөт; бул эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашына байланыштуу.

САЛЫШТЫРМА ПРОДУКЦИЯ — ишкананын учурадагы, о. эле базистик (салыштыруу үчүн кабыл алынган) мезгилде чыгарылган массалык же сериялык товардык продукциясы.

САЛЬДО (итал. saldo — эсептешүү, калдык) — 1) бухг. эсептөө сессордун дебет ж-а кредит б-ча жазуу жыйынтыктарынын ортосундагы айырма. Дебет С-су (дебет кредиттен чоң) чарб. каражаттын белгилүү түрүнүн белгилүү датага карата аба-

лын чагылдыруу, баланстын активинде көрсөтүлөт. Кредит С-су (кредит дебеттен чоң) чарб. каражат булагынын абалын чагылдырып, пассивде көрсөтүлөт. 2) Тышкы соода мамилесинде С. экспорт м-н импорт суммасынын же милдеттенме талаптарынын суммасынын ортосундагы айырманы билдирет.

САТИСФАКЦИЯ (лат. satisfactio — канааттандыруу) — феодалдордун коомдо намысын кетиргендик үчүн жооп берүүнү талап кылуу; адатта маскаралоочуну эрөөлгө, жекеме-жеке беттешүүгө чакырган.

САТЫП АЛУУ Ж-А САТУУ КЕЛИШИМИ — белгиленген шартта биринчи тарап (сатуучу) көрсөтүлгөн мүлктү экинчи тарапка (сатып алуучуга) өткөрүп берүүгө милдеттенсе, ал тарап өз кезеги м-н бул мүлктү алууга ж-а келишимдеги сүйлөшүлгөн бааны мөөнөтүндө төлөп берүүгө милдеттендирген документ.

СЛАСИЙ ЭКОНОМИЯ — адамдардын өндүрүштүк мамилелерин ж-а тарыхый жактан алмаштыруучу коомдук экон. системалардын өнүгүшүн жөндөөчү экон. закондор ж-дөгү илим.

СЕРВИС (англ. service — кызмат, тейлөө) — товарларды сатып өткөрүү, кызмат көрсөтүү, тейлөө түрлөрүн ишке ашырууну камсыз кылуучу маркетингдин функциясы. Сервистик тейлөөнүн сапаты продукциянын (товардын) атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө таасирин тийгизип, ага карата суроо-талапты күчөтүп, түбү барып тиешелүү сатууга чейинки ж-а андан кийинки сервис түрлөрүнө ажырайт.

СЕРТИФИКАТ — мамлекет органдарынын өз ара беришкен ка-

рыз милдеттенме кагазы. Товарларды экспертизациялоонун негизинде компетенттик органдар тарабынан берилүүчү товардын сапатын күбөлөндүргөн документ.

СЕРТИФИКАЦИЯ — мамлекет органдарынын өз ара беришкен карыз милдеттенме кагазы, ал эми иштеп чыгарган буюмдар б-ча: талап кылынган стандартка же техникалык шартка жооп берүүчү акт.

СИНДИЦИРЛЕНГЕН КРЕДИТ — банктардын эки же андан ашык кредиторуну — синдикаты (консорциумдары) тарабынан бир заемщикке берилүүчү кредит; синдицирленген кредит адатта кредиттин көлөмү же кредиттик тобокелчилик бир банк үчүн өтө эле чоң болгон учурда пайдаланылат.

СОЛО-ВЕКСЕЛЬ (итал. solo — бир) — вексел бергичтин карызды төлөөдөгү жекече милдеттенмеси; жөнөкөй вексель, котормо векселден айырмасы төлөм төлөөчү бир гана жактын колу коюлат.

СОМ — 1993-жылдан баштап Кыргызстандын акча бирдиги, 100 тыйынга барабар.

СОМ М-Н КОНТРОЛДОО — чарбалык эсептеги ишканалардын ишин баа, пайда, финансы, кредит ж.б. аркылуу мамлекеттин контролдошу.

СООДА — эл чарба тармагы, сатып-алуу-сатуу жолу м-н товар жүгүртүү. Ички (дүйнө ж-а чекене С.) ж-а тышкы С-га бөлүнөт.

Кыргыз Республикасынын соодасы мурдагыдай эле алардын ортосундагы экономикалык байланыштардын бузулгандыгына карабастан, КМШ республикаларынын мурдагы экономикалык райондорунан күчтүү багытталган.

Толөмдөрдүн республикалар аралык системасынын кыйрашы ж-а ишканалардын ортосундагы республикалар аралык жабдуу-сатып өткөрүү байланыштарынын жоголушу сооданы уюштурууга оор сокку урду.

1991-1998 жылдардын аралыгында эл чарбасын дендуулаштыруу ж-а Кыргызстандын экономикасын башка өлкөлөрдүн сырьелук базасына айландырууну андан ары күчөтүү процесси улантылып келгендигин белгилей кетүүгө болот. Ушунун бардыгы соода системасынын ишинен айкын көрүндү, анткени дал ушул жерден жүргүзүлүп жаткан реформанын социалдык кесепеттери даана көрүндү. 90-жылдардын ичинде республиканын экономикалык потенциалынын кескин төмөндөшү болду. Керектөө рыногундагы абал өтө оор бойдон кала берүүдө. 1991-жылга салыштырганда 1998-жылы чекене товар жүгүртүү 70%ке азайды ж-а керектөө рыногунун импорттук түшүүлөргө көз карандылыгы улам курчурраак көрүнүүдө. Ошол эле убакта алардын атаандаштыкка жараксыздыгына байланыштуу көп товарларды ички рынокто сатып откөрүүнүн кыйынчылыктары кобөйүүдө.

Соода аз натыйжалуу тармакка айланды, анда мыйзамдуу иш улам барган сайын криминалдык мамилелерге түшүп баратат. Ошонун аркасында, көмүскү экономика бүгүн ИДПнын 28%ин берип жатат ж-а бул корсоткуч өсүштүн туруктуу тенденциясына ээ.

Соодага мамлекеттик ж-а коомдук көзөмөлдүктүн жоктугу, социалдык жагдайды ж-а социалдык

психологияны этибарга албоо, тез натыйжага ж-а максатка ылдам жетишүүгө ишенүү реформалардын социалдык мазмунунун маанисин кетирүүгө алып келди. Радикалдык реформалардын социалдык «базасы» экономикалык реформаныкынан жогору.

Ээсиз ж-а көмүскү соодадан улам социалдык структура кызыкчылыктардын кагылышына айланды. Коом мүлктүк белги б-ча дифференциацияланды ж-а азыр социалдык аргасыздыктардын коомун билдирип калды. Мунун кесепети байлардын бир азыраак социалдык тобунун (калктын 10%ке жакыны) калыптанышы болуп эсептелет. Калган калк бул топко салыштырганда — жардылар ж-а кайырчылар. Бардыгы структуралык кайра куруунун стратегиялык милдетине карабастан, республиканын соода системасы өзү бүтөттүккө калтырылды ж-а көмүскү шылуундардын колуна өтүп кетти. Бул процесстин социалдык опурталдуулугун эске алып, келечекте төмөнкүдөй ишчараларды жүзөгө ашыруу белгиленүүдө:

- Кыргыз Республикасынын соода саясаты ж-дө мыйзам долбоорун иштеп чыгуу;

- өлкөнүн соода саясаты жалпы экономикалык стратегияга негизденүүгө тийиш, ошондуктан мамлекеттин ишинин бул чөйрөсү башкаруунун өзүнчө органы тарабынан координацияланууга тийиш;

- ички соода ж-дөгү концепцияны иштеп чыгуу максатка ылайыктуу, анда экономиканы акыл-эстүүлүк м-н структуралык кайра куруу максатында чекене, дүн сооданын, керек-жарак кооперациясынын

ж-а коомдук тамактануунун милдеттери так аныкталууга тийиш;

- товарлардын рыногунун сыйымдуулугун, калктын жалпы төлөөгө жөндөмдүү суроо-талабын, үй-бүлөлүк кирешелердеги ж-а чыгашалардагы өзгөрүүлөрдү эсепке алуу м-н керектөө бааларынын индексин үзгүлтүксүз изилдеп туруу өтө маанилүү фактор болуп эсептелет. Бул ишти жүргүзүү көп жагынан республикада маркетинг кызматынын бирдиктүү системасын түзүүгө жараша болот.

Чекене товар жүгүртүүнүн ж-а акы төлөнүүчү кызмат көрсөтүүлөрдүн божомолу республиканын бүткүл экономикасынын ж-а анын эң маанилүү тармактарынын өнүгүшүнүн жалпы тенденцияларын эсепке алуу м-н иштелип чыгууга тийиш.

СООДА БОРБОРУ — соода, коомдук тамак-аш, турмуш-тиричилик ж.б. тейлөө мекемелеринин өз-ара байланыштуу комплекси. Адатта маданий мекемелер, спорт курулмалары ж.б. м-н бирге шаар ж-а кыштактын коомдук борборуна кирет.

СООДА ӨКҮЛДҮГҮ — мамлекеттин чет өлкөдө тышкы соода монополия укугун ишке ашыруучу органы.

СООДА Ж-А ТАРИФ Ж-ДӨ НЕГИЗГИ КЕЛИШИМ — эл аралык соодада бажы акысын ж.б. азайтууга багытталган мамл. аралык көп тараптуу макулдашуу. 1947-ж. 23 мамл. кол койгон. 1976 ж. ар түрдүү шарт м-н 116 (а.и. Куба, Польша, Чехославакия, Югославия) өлкө кирген.

СООДА КАПИТАЛЫ — өнөр жай капиталынын өзүнчө бөлүгү.

Ал товар жүгүртүү (реализация) процессин тейлейт. Тарыхый жактан С. к. көпөс капиталынан мурда пайда болгон, к. *Соода пайдасы*.

СООДА КАТАРЛАРЫ — 1) Орус шаарларынын соода аянтына соодагерлерди товар түрүнө жараша жайгаштыруу: эт сатылуучу, бөлкө нан сатылуучу катар ж.б. 2) Товар сактоо ж-а сатуу максатында арка же колонна айбанчалуу (мында соода жүргүзүлгөн) узата салынган курулуш. Батыш Европада 13-15-к-да, Россияда 17-19-к-да көбүнчө шаардын ортосунда салынган ири имараттар болгон. Кээ бир пассажлар С. к. деп аталган (Москвадагы жогорку С. к., азыркы мамл. Универсал магазини). Кыргызстанда да Бишкектеги Дордой, Ош, Аламүдүн, Ортосай сыяктуу базарларды соода катарларына толук кошсок болот.

СООДА КЕМИТМЕСИ — (скидкасы) — товардын чекене баасынын бир бөлүгү, ал соода уюму м-н мекемелеринде жүгүртүү чыгымынын ордун толуктоо ж-а пайда түзүү үчүн калтырылат.

СООДА КОДЕКСИ — бир катар рыноктук мамлекеттерде соода укугунун нормаларынын жыйындысы.

СООДА ПАЙДАСЫ — жалданма эмгектин негизинде өндүрүштө түзүлгөн кошумча нарктын бөлүгү; аны товар сатылгандыгы үчүн соода капиталисттери менчиктеп алышат. Сатып алуу ж-а сатуу баасынын айырмасы катары түзүлөт, С. п-нын деңгээли пайданын орт. нормасы м-н белгиленет. С. п-нын булагына соода капиталынын эквивалентсиз алмашуу жолу м-н пайда товар чыгаруучуларды ээшин м-н монополия баасы да кирет.

СООДА ПАЛАТАСЫ — экон-ны, айрыкча ар кандай өлкөлөрдүн ортосундагы тышкы соода байланышын өнүктүрүүгө көмөк көрсөтүүчү коомдук уюм. Ул. С.п-нан (мис., КР соода палатасы) башка аралаш С.п. да болот (эки өлкөнүн ишкер чөйрөлөрүн бириктирет). Ал 1920ж. Эл аралык С.п. Парижде уюшулган. Ал көп өлкөлөрдүн ишкер чөйрөлөрү м-н айрым фирмаларын бириктирет.

СООДА САЯСАТЫ — салыктар, субсидиялар ж-а импорт м-н экспортко түз чектөөлөр аркылуу соодага таасир тийгизе турган мамлекеттик саясат.

СООДА СОТТОРУ — рыноктук өлкөлөрдө (мис., Франция, Бельгия, Австрия ж.б.) коммерциалык талаштарды чечүүчү соттор (к. Соода укугу).

СООДА ТАРИФИ — импортко бажы пошлинасы — бул соодага чек коюунун көбүрөөк таралган түрү. Бажы тарифин киргизүүнүн натыйжасында биринчи кезекте керектөөчүлөр жала чегинет, анткени тариф импорттук товарларга гана эмес, ата мекендик товарларга да бааны көбөйтөт. Ата мекендик товар чыгаруучулар сатуулардын көлөмүнүн өсүшүнүн ж-а баалардын жогорулашынын эсебинен утушка ээ болушат. Алардын утушу рента түрүндө болот.

Жалпысынан, бажы тарифтери иш жүзүндө дайыма улуттун жыргалчылыгынын деңгээлин төмөндөтөт, анткени өндүрүүчүлөр м-н мамлекет алыша тургандардын бардыгынан керектөөчүлөр көбүрөөк жоготушат. Тариф керектөөчүлөр импорттогон продукциянын кирешелерин башка соци-

алдык топтордун пайдасына кайра бөлүштүрөт.

Тарифтерди киргизүү пайдасына өтө негиздүү себептер болуп коргоо тармактарында өзүн-өзү камсыз кылуу зарылдыгына таянуу эсептелет. «Жаш» тармактарды чет өлкөлүк атандаштыктан коргоо зарылдыгы, өлкөдө иш м-н камсыз кылуу деңгээлин көбөйтүү, эконо-минанын монокультуралык мүнөзүн жоюу ж.у.с. м-н байланышкан бардык башка себептер кылдат текшерилүүгө тийиш.

СООДА УКУГУ — бир катар өкөлөрдө (Франция, Япония ж.б.) гражд. укуктун соода жүргүзүү мамилелерин жөнгө салуучу өз алдынча бөлүгү. О. кылымда Италияда тарыхый жактан калыптанган.

СООДА УСТАВЫ (1653) — орус мамл-инде бирдиктүү соода салыгын (акча м-н) белгилеп, товар алып өткөндүгү үчүн алынуучу кээ бир салыктарды жойгон, чет өлкөлүк соодагерлерден алынуучу салыктарды көбөйткөн. Анын нормалары 1667-жылкы Жаны соода уставында толукталып көрсөтүлгөн.

СООДА ЧЫГЫМЫ — соода мекемелеринин товар комплектоо, таңгактоо, сатууга ж.б. кеткен чыгым.

СООДА-ЭКОНОМИКА ИШИ. Ачык рынок экономикасын түзүүнүн ж-а аны дүйнөлүк чарба мамилелерине интеграциялоонун маанилүү фактору катары республиканын тышкы соода ишин өнүктүрүү, рыноктук ж-а административдик жөнгө салуу методдорунун жагымдуу катыштарын аныктоо мамлекеттин алдында турган башкы милдеттер болуп эсептелет.

Республиканын дүйнөлүк соода шериктештигине киришине жараша тышкы соода ишинин мазмунунун өзү да өзгөрүлөт.

Ал экономикалык өнүгүүнүн ички ж-а тышкы факторлорунун ортосундагы байланыштыруучу звено болуп чыгуу м-н, өз алдынча жаңы мааниге ээ болот.

Тышкы соода иши өлкөнүн эл чарба комплексинин бир бөлүгү болуп эсептелет ж-а анда өзгөчө орун ээлейт. Анын өнүгүшү ата мекендик экономиканын абалын гана эмес, ошондой эле эл аралык соода мамилелеринде калыптанган тенденциялар м-н шарттарды да чагылдырат, ошондой эле республиканын чарба системасын кайра түзүүнүн катализаторунун ролун ойнойт.

Улуттук экономикада тышкы экономикалык фактордун ролу олуттуу өстү.

Кыргызстанда турмушка ашырылып жаткан тышкы соода режими кенири либералдаштыруу ички рынокту чет өлкөлүк товарлар ж-а капиталдар үчүн ачууга мүмкүндүк берди. Дүйнөлүк рыноктордун конъюктурасы ж-а талаптары өндүрүштүн баасын ж-а пропорциясын аныктоочу маанилүү фактор болуп калды.

Кенири тарыхый планда дүйнөлүк рынокко карата ачыктыкка багыт алуу объективдүү түрдө зарыл ж-а мыйзам ченемдүү болуп эсептелет, дүйнөлүк практика ыра-стагандай, ансыз соода-экономика мамилелерин цивилизациялуу түзүү, натыйжалуу ж-а атаандаштыкка жарактуу өндүрүштү уюштуруу мүмкүн эмес.

Ошону м-н бирге, тышкы соода байланыштарынын ыңгайлуу, ошол

эле мезгилде реалдуу моделин тандап алуу көп пландуу татаал проблемема болуп эсептелет, ал өлкөнүн экономикалык коопсуздугун камсыз кылуу үчүн болсун, республиканын эмгекти эл аралык бөлүштүрүү системасына натыйжалуу адистешүүсү үчүн болсун, артыкчылыктарды аныктоочу ойлонуштурулган соода-экономикалык, ошондой эле структуралык-инвестициялык саясатка таянууга тийиш.

СОЦИАЛДЫК КАМСЫЗДАН-ДЫРУУ — карыганда, оорудан эмгекке жарамсыз болгон учурларда (мис., санаторий-курорттук дарылануу, эс алууну уюштуруу ж.б.) закондо белгиленген тартипте эмгекчилерди мамл. материалдык камсыздоо системасы. Мындан бардык эмгекчилер пайдалана алышат. С. к. коомдук керектөө фондусунун эсебинен ж. кызматкелердин өз эсебинен жүргүзүлөт.

СОЦИАЛДЫК КАМСЫЗДОО — өтө кары же эмгекке жарамсыз граждандарды, о. эле балалуу үйбүлөлөрдү камсыздоонун ж-а тейлөөнүн мамл. системасы. Пенсия, иштеген (эмгекке убактылуу жарамсыздыгы, боюнда бардыгы ж-а төрөгөндүгү ж.б. б-ча), көп балалуу ж-а жалгыз бой энелерге, каражаты жетишсиз балдарлуу үйбүлөлөргө берилүүчү пособиелер; өтө карыгандарды ж-а инвалиддерди атайын мекемелерде багуу ж-а тейлөө; протез коюп берүү, инвалиддерди кесипке окутуу ж-а жумушка орноштуруу; инвалиддерге ж-а көп балалуу энелерге берилүүчү жеңилдиктер кирет. Мамлекеттин же ишкерлердин эсебинен ишке ашырылат.

СОЦИАЛДЫК КАТМАР — коомдо таптын бардык белгилеринин ээ болбогон арабөк же өтмө топ (коп учурда катмарча деп да аталат), мис., интеллигенция; белгилүү бир таптын бөлүгү, мис., квалификациялуу жумушчулар.

СОЦИАЛДЫК КОНТРОЛЬ — социалдык механизм; С. к-дун жардамы м-н коом ж-а анын бөлүктөрү (топтор, уютмдар) социалдык системанын чектоолорун (шарттарын) бузуудан сактайт. Аларды бузуу коомго зыян келтирет. Башкаруунун ажырагыс элементи. С. к-дун нег. объектилерин укуктук ж-а моралдык нормалар, адат-салттар, админ. чечимдер. С. к-дун иш-аракети негизинен социалдык чектоолорду бузгандарга ар түрдүү санкцияларды колдонуу м-н байланышкан. С. к-ду мамлекет, о. эле ар кандай социалдык топтор (кандайдыр бир процеске катышчулардын бири-бирин контролдошу, коомдук пикирди билдирүүнүн ар түрдүү формалары, мис., моралдык жактан айыптоо, мамилелешүүдөн баш тартуу д.у.с.) ишке ашырат.

СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КАРТАЛАР социалдык-экон. кубулуштарды чагылдырат. Калк, экон.-геогр., о. ж., саясий ж-а саясий-админ. тарыхый ж. б. карталарга бөлүнөт.

СПОТ — нак товарга белгиленүүчү бүтүм, анын ичинде биржалык ж-а фьючердик келишимден айырмасы — болжолдонгонду токтоосуз толоо.

ССУДА (граждандык укукта) — мүлктү убактылуу акысыз пайдалануу келишими. Заемдун синоними; кредиттөө б-ча операцияларды белгилөө үчүн да колдонулат.

ССУДА КАПИТАЛ РЫНОГУ — ссуда капиталына талап ж-а сунуштардын пайда болуу чөйрөсү. Мында коммерция, инвестиция банктары, камсыздандыруу компаниясы, пенсия фондусу ж.б.лар «сатуучунун», мамл., ө.ж. ж-а соода фирмалары, жеке адамдар «сатып алуучунун» милдетин аткарат. С.к.р. баалуу кагаз эмиссиясына ж-а жалган капиталдын жумшашына байланыштуу болот.

ССУДА КАПИТАЛЫ (насыя капитал) — ишкерликке же мамл-ке карызга берилип, ссуда проценти түрүндө пайда түшүрүүчү акчалай капитал. Убактылуу пайдаланылбаган акчалай капиталдын пайда болушу ж-а анын С. к-на айланышы капиталдын иреттүү айланышынын негизинде болот. Анын ээси өндүрүшкө, аны башкарууга катышпай эле кошумча нарктын бир бөлүгүн менчиктеп алат.

ССУДА ПРОЦЕНТИ — насыя алган ишкер ссуда капиталын пайдалангандыгы үчүн насыя берген банкка төлөөчү бөлүгү.

ССУДАЛЫК КАПИТАЛДАРДЫН РЫНОГУ — эркин акча каражаттарын аккумуляциялоону камсыз кылган, аларды ссудалык капиталга айландырууда ж-а аны кайта өндүрүү процессине катышкандардын ортосунда жаңыдан бөлүштүрүүдөгү экономикалык мамилелердин системасы.

СТАНДАРТ (англ. standard — норма, үлгү) — кеңири мааниде — окшош башка объектилерди салыштырууда баштапкы негиз катары кабыл алынган үлгү, эталон модель. С. тех. норма стандартташтыруулучу объектиге нормалардын, эрежелердин, талаптардын комп-

лексин белгилейт ж-а аны компетенттүү органдар бекитет.

СТАНДАРТТАШТЫРУУ — стандартты белгилөө ж-а колдонуу процесси.

СТАТИСТИКА (нем. Statistik, итал. stato - мамлекет) — коомдук турмуштун сандык закон ченемдерин (тех.-экон., социалдык-экон., социалдык-саясий кубулуштар, мал.) сапаттык мазмундан ажырагыс биримдикте мүнөздөөчү маалыматтарды чогултуу, талдоо ж-а жарыялоо.

Тар мааниде С.-кандайдыр бир кубулуш же процесс ж-дөгү маалыматтардын жыйындысы. Табигый илимдерде «С.» түшүнүгү ыктымалдык теориянын методдорунун негизинде массалык кубулуштарда талдоону билдирет. С. маалыматтарды изилдөө ж-а иштеп чыгуу б-ча атайын методологияны-массалык статистикалык байкоо жүргүзүү, топтоштуруу, орточо чоңдук, индекс, баланс, график ыкмаларын иштеп чыгат. С. илим катары төмөнкү бөлүмдөрдөн турат: С-нын жалпы теориясы, экон. С.; тармактык С. -ө. ж., а. ч., курулуш, транспорт, байланыш, эмгек С-сы ж. б., социалдык С. (тар мааниде) калыптанууда.

СТАТИСТИКАЛЫК БАЙКОО — алдын ала белгиленген программа б-ча массалык коомдук кубулуштар (мис., отчеттуулук, каттоо) ж-дөгү маалыматтарды системалуу чогултуу. Ал туташ же тандалып алынышы мүмкүн. Кубулуштарды каттоо күнүгө (учурдагы каттоо) же мезгили м-н жүргүзүлөт.

СТАФФОРД Уильям (1554-1612) — англ. экономист, алгачкы меркантилизмдин өкүлү. Байлыктын негизги түрү акча деп эсептеген.

СТЕНД-БАЙ — кредиттик келишимдин (контрактын) шарты. Мында банк сүйлөшүлгөн сумманы көрсөтүлгөн мөөнөткө резерв кылып кармап турат, ал эми клиент болсо аны толук бойдон, же бөлүгүн кредитке болгон керектөөсүнө байланыштуу пайдаланып турат.

СТЕРЛИНГ (англ. sterling) — 1) 12-к-дан пеннинин англисче аталышы; 14-к-дын аягынан фунт стерлинг деп колдонулат. 2) англиялык монетанын закондо белгиленген сынамыгы; алтын (916 2/3) ж-а күмүш (925).

СТРАТЕГИЯ — максатка жетүүнү камсыз кылуучу иш-аракеттердин чөйрөлөрүнө, каражаттарына ж-а формаларына тиешелүү болгон өнүктүрүүнүн узак мөөнөттүү багыттарын сапаттык аныктоо.

СТРАТЕГИЯЛЫК ТОВАРЛАР — мамлекеттердин улуттук коопсуздугун — товардын ээсин зыяндан алдын ала сактап калуу максатында, товар (жабдуулар, технологиялар, «ноу-хау» ж. б.) экспортко тыйуу салынат, чектелет же көзөмөлдөнөт.

СТИОАРТ (Steuart, Stewart) Жеймс (1712-1780) — англ. экономист, социку меркантилизмдин эң көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири. Коомдук байлыктын булагы тышкы сооданын активдүү балансы деп эсептеген.

СУБАРЕНДА — арендага алынган мүлктүн бөлүгүн үчүнчү адамга же адамдардын тобуна өткөрүп берүү. Бул учурда арендатор аренда берүүчүнүн ролун ойнойт.

СУБСЧЕТ — синтездик ж-а анализдик четтордун аралыгындагы эсеп тапмагы. Түрдүү номенкула-

турадагы эсептөө объектилерин үчүн колдонулат. С. бардык ишканалар үчүн бирдиктүү, жалпыланган көрсөткүчтөрдү (синтездик четтун көрсөткүчтөрүн толуктоочу) алуу үчүн киргизилет.

СУПЕРМАРКЕТ

(англ. supermarket) — күнүмдүк керек товарлар (көбүнчө азык-түлүк) сатылуучу өзү тейлөөчү чоң магазин. Алгач АКШда (1930) пайда болуп, 2-дүйнөлүк согуштан кийин көбөйгөн. Азыр Бишкекте да пайда боло баштады. Мис. «Айчүрөк», «Европа» ж.б.

СУРОО-ТАЛАП — базар нутунда калышкан ж-а ага ылайык акча каражаттары м-н камсыздалган керектөөлөрдү чыгылдырган көрүнүш. Анын өлчөмү товарларга (продукция, кызмат көрсөтүүлөр) билгиленүүчү бааларга ж-а керектөөчүнүн төлөө жөндөмдүүлүгүнө тыгыз байланыштуу. Эгерде товарларга баа өссө, суроо-талап төмөндөйт, ал эми өндүрүш базарга көбүрөөк товарды чыгарса, алар арзаныраак сатылып суроо-талап күчөйт. Суроо-талапка бир катар факторлор таасирин тийгизип турат. Суроо-талаптын базардын калыптанышындагы мааниси өтө олуттуу. Эгер суроо-талап баанын анчалык айырмаланбашына жараша өзгөрбөсө баа б-ча ийкемсиз, ал эми өзгөрүүгө дуушарланса ийкемдүү деп аталат.

СУРООЛОРДУН Ж-А СУНУШТАРДЫН ИЙКЕМДҮҮЛҮГҮ — тигил же бул фактордун таасиринде суроо ж-а сунуштардын өзгөрүү деңгээли.

СУУ КАДАСТРЫ — өлкөнүн суу ресурстары ж-догү системалуу маалыматтар жыйындысы. Жер үстүндөгү суу ресурсуун ж-а анын

нег. гидрол. мүнөздөмөлөрүн гидрол. жактан изилденишин камтыйт. **СУУ РЕСУРСТАРЫ** — эл чарбасында пайдаланууга жарактуу дарыя, көл, канал, суу сактагыч, деңиз ж-а океан суулары, жер астындагы суулар, топурак нымы, мөңгү суусу, атм-дагы буу; жалпы запасы — 1454,3 млн. км³ (анын 2% тең азы тузсуз суу; 0,3% пайдаланылат). Теориялык жактан С. р. түгөнгүс, анткени ал ным айлануу процессинде тынымсыз толукталып турат.

СУУ САКТАГЫЧ — эл чарбасында пайдалануу үчүн кыйла өлчөмдөгү сууну толтуруу ж-а сактоо максатында суу өрөөнүнө курулган жасалма курулма, көлмө. К-да «Токтогул», «Орто-Токой», «Киров» суу сактагычтары бар.

СУУ ЧАРБА БАЛАНСЫ — белгилүү бир убакытта (адамдын чарб. ишин эсепке алуу м-н) жердин кандайдыр бир бөлүгүндө дарыя алабы, ички деңиздер) топтолгон суу (жаан-пайдаланууга алынган суу; майнап ж. б.) м-н чыгымдалган суунун (буулануу, сугатка, суу м-н камсыздоого кеткен суу) өз ара катышы. Аймактын суу м-н камсыз болуу даражасын билгизет; С. ч. б. жакшы болбогон учурда жетпеген сууну толуктоо иштери жүргүзүлөт.

СУУ ЧАРБАСЫ — эл чарба тармагы. Суу ресурстарын изилдөө, эсепке алуу, комплекстүү пайдаланууну пландаштыруу, булгануудан, азайып кетүүдөн сактоо, сууну керектүү жерге (керектөөчүлөргө) жеткирүү иштерин камтыйт.

СҮТ ӨНӨР ЖАЙЫ — май-сыр жасоочу ж-а сүт ө. ж. (мал майын, ынак сүт азыктарын, сыр, быштак, сүт консерва даярдоо).

СЧЕТ БАЙЛАНЫШЫ — экилик эсеп ыкмасы б-ча чарба иштерин каттоодо бухг. эсеп четторунун өз ара байланыштары. Проводка (анда жүргүзүлүп жаткан операция дебег ж-а кредит б-ча кайсы четторго ж-а канча суммада жазылары көрсөтүлөт) жолу м-н ишке ашырылат.

СЫЙЛОО — кызматчыларга ж-а коллективдерге үзүрлүү эмгеги үчүн материалдата сыйлык берүү формасы. Эмгек акынын сыйлык берүү системасында иштин мурда белгиленген көрсөткүчтөрүнө жетишкендиги үчүн эмгек акы фондусунан мезгили м-н сыйлык ыйгарылат. Атайын фондудардан жаңы техника жасап, өндүрүшкө киргизгендиги, ойлоп чыгарууларды ж-а рационалдык сунуштарды өндүрүшкө киргизүүгө көмөктөшкөндүгү үчүн берилет. Буга материалдата сыйлоо фондусунан берилүүчү сыйлык да кирет.

СЫЙЛОО ФОНДУСУ (экономикалык кызыктыруу фондусу) — ишкана кызматкерлерин коллективдүү ж-а жекече сыйлоо фондусу. Буга материалдата сыйлоо фондусу, социалдык-маданий иш-чара ж-а турак жай курулуш фондусу, өндүрүштү өнүктүрүү фондусу да кирет.

СЫЙЛЫК — 1) дембелүүнүн, кызыктыруунун бир формасы, сиңирген өзгөчө эмгегин эске алгандыкты күбөлөндүрүү. 2) эмгекте, илим, ад., иск-во майданында ж. б. коомдук пайдалуу иш-аракет чөйрөсүндө жетишкен ийгиликтерди баалоонун бир түрү.

СЫРЬЁ (чийки материалдар) — мурда киши күчү жумшалган, келечекте башка продукция белен-

делүүчү эмгек заты (мис., казып алынган руда).

СЫРЬЁ КРИЗИСИ — структуралык (тармактык) экон. кризис; ал сырьюну (өсүмдүк сырьюсу, айыл чарба азык-түлүк ж-а тех. өсүмдүктөр сырьюсу м-н кошо, о. эле минералдык сырью, энергия сырьюсу м-н кошо) керектөөнүн өсүшү м-н аны чыгаруу көлөмүнүн ортосундагы диспропорцияны көрсөтөт.

СЫРЬЕЛУК РЕСУРСТАР. Өнөр жай комплексин өнүктүрүү перспективалары сырьюлук ресурстарга түз ж-а тыгыз көз карандылыкта турат. Республиканын сырьюлук потенциалы, эң оболу, металл ж-а металл эмес пайдалуу казылып алынуучу кендердин болушу м-н мүнөздөлөт. Алардын запасы геологиялык-чалгындоо жумуштарынын процессинде эсептелинип чыккан. Республиканын аймагынан өнөр жай комплекси үчүн өтө маанилүү минералдык-сырьюлук ресурстардын (сурьма, сымап, алтын, сейрек кездешүүчү элементтер, көмүр, кен эмес сырьюнун эң аркыл түрлөрү ж.у.с.) запастары табылган.

Бир катар ресурстардын чалгындалган запастары б-ча Кыргызстан Борбордук Азия регионунда алдыңкы орундардын бирин ээлейт. Отун-энергетика ресурстарына гидроэнергиянын, көмүрдүн запастары кирет. Республиканын бардык эсепке алынган потенциалдуу гидроэнергоресурстары электр энергиясын мүмкүнчүлүгүнө жараша жылдык иштеп чыгуунун 142,5 миллиард кВт-сааты м-н бааланат. Техникалык жактан пайдаланууга мүмкүн болуучу гидроэнергетика

ресурстары республика б-ча 72,9 миллиард кВт-саатын, ал эми экономикалык жактан натыйжалуу ресурстар – 48,0 миллиард кВт-саатын түзөт. Азыркы убакта гидроэнергетикалык потенциалдын 10%тен азыраагы пайдаланылууда.

Комүрдүн болжолдуу запасы өнөр жайлык категорияларга чейин чалгындалгандары – 2,4 миллиард тонна м-н бааланат. Геологиялык ж-а климаттык татаал шарттардан, атайын ыңгайлаштырылган технологиялардын ж-а жабдуулардын жоктугунан улам комүрдүн болжолдонгон запастарынын өздөштүрүлүшү 0,02% деңгээлинде турат. Иштеп жаткан ишканалардын кубаттуулуктары чакан, алардын техникалык-экономикалык көрсөткүчтөрү төмөн.

Түстүү ж-а сейрек кездешүүчү металлдардын кендеринин республикада болгон запастары сымапты, итрий тобундагы сейрек кездешүүчү элементтерди, калай-вольфрам концентраттарын (аралашмаларын), жарым өткөргүч материалдарды алууда аны адистештирүүнү сактап калууга мүмкүндүк берет. Жалпысынан алардын белгилүү ж-а жаңы кендер б-ча белгиленген өсүшүн эсепке алуу м-н сымаптын колдо турган өнөр жайлык запастары Айдаркен комбинатынын узак перспективага иштеп турушун камсыз кылат.

Республика сейрек кездешүүчү өндүрүштүн олуттуу сырьелук базасына ээ. Кыргыз тоо-кен металлургия комбинатынын өнөр жай запастары м-н камсыз кылынышынын азыркы деңгээли өтө жогору. Ошондуктан итрий тобундагы сейрек кездешүүчү өндүрүштү ан-

дан ары өнүктүрүүнүн перспективалары сырьё базасы м-н лимиттелген эмес, бул продукцияны Кыргызстандан тышкары жерлерде керектөөнүн динамикасы ж-а деңгээли м-н байланышкан.

Калай-вольфрам-сымап өнөр жайын өнүктүрүү үчүн ири сырьё базасы даярдалган. Калайдын чалгындалган запастары б-ча республикага Борбордук Азиядагы алдынкы орун таандык.

Кыргыз Республикасынын аймагында кен эмес сырьенун ири запастары бар. Кен эмес материалдардын (бетондук сырьенун), чополордун ж-а суглиноктордун (кирпич сырьесу), граниттин, мрамордун (беттөөчү материалдар), акиташтардын (цемент сырьесу) ж.у.с. кендери таралган ж-а изилденип чыккан кендер болуп эсептелет. Кен эмес пайдалуу казылып алынуучу элементтердин өздөштүрүлүшүнүн даражасы табигый жаратылыш таштары б-ча 0,2%ти, кирпич сырьесу б-ча – 2,1%ти, кен эмес материалдар б-ча – 12,5%ти, курулуш акиташтары б-ча – 0,1%ти түзөт. Төмөн жакта эң маанилүү кендер б-ча ушул башкы сырьелук ресурстардын мүнөздөмөсү келтирилет.

Сурьма. Сурьма кендери (Кадамжай ж-а Терек-Сай) 1935-жылдан бери пайдаланылууда. Монометалл кендеринин технологиялык касиеттери өтө жогору. Бирок алар иштеп жаткан комбинатты камсыз кыла алышпайт. Ошондуктан сурьманын сырьелук базасын жакшыртуунун ж-а кеңейтүүнүн (запастар м-н камсыз болуу 5-7 жыл) проблемасы бар. Перспективалар болсо бар, алар – Ничке-Суу, Саба-Жарды, Чаар-Ат, Кылдоо кендери.

Сымап. Айдаркен, Новое, Улуу-Тоо, Чаувай, Чон-Кой ж-а Бирк-Суу кендеринин запастарынын баланстары эсепке алынган.

Сейрек кездешүүчү кендер. Булардын запастары 1958-жылдан бери өздөштүрүлүп келаткан жалгыз Кутесай-II сейрек кездешүүчү металл кени б-ча эсепке алынган. «Ак-Түз» Мамлекеттик акционердик коомунун В+С₁ категориялары б-ча запастар м-н камсыз кылынышы фабриканын долбоордук өндүрүмдүүлүгүнүн учурунда 40 жылды түзөт.

Калай. Республикадагы калайдын запастарынын кошмо балансында эки кен (Трудовое ж-а Үч-Кошкон) эсепке алынган. Алар үчүн запастарды өздөштүрүү 25 жылга жетет.

Вольфрам. Баланста эки кен (Кен-Суу ж-а Трудовое) бар.

Висмут. Мирон кени кылдат чалгындалган. Висмуттан тышкары анда жез, коргошун, алтын ж-а күмүш кездешет.

Жез. Республикада алдын ала Куру-Терек, Бозымчак жез-алтын кендери, ошондой эле Андаш, Талды-Булак жез-порфир кендери ж-а башкалары чалгындалган. Куру-Терек ж-а Бозымчак кендеринин чалгындалган запастары кошмо баланста эсепке алынган. Алар жез, алтын, молибден, рений, күмүш, вольфрам пайдалуу компоненттерин камтыйт.

Темир. Мунун болжолдуу запасы 13 миллиард тонна м-н бааланат.

Алтын. Баланста 27 түпкү, анын ичинде комплекстүү ж-а чачылма кендердин запастары эсепке алынган.

Күмүш. Эсепке алынган 12 кендин баланстык запастары С₁ категориясындагы 149,6 тоннаны ж-а С₂ категориясындагы 64,6 тоннаны түзөт.

Гипс. Анын 6 кендеги запастары эсепке алынган. Аларды өздөштүрүү үчүн сырьелор 200 жылга жетет.

Таш туз. Анын 4 кендеги запастары 8186 миң тоннаны түзөт.

Цемент сырьесу. Анын запастары чексиз: 40000 миң тонна чопо, 250000 миң тонна акиташ, 12752 миң тонна гилез.

Беттөөчү таш. Тогуз кен б-ча баланстык запастар 40,5 миллион кубометрди түзөт.

Керамикалык, айнектик ж-а башка сырьё. Соңку убакта республикада кварц кумдарынын, фарфор ташынын, каолиндин, вольфрамиттин, базальттын, инерттүү толтургучтардын (керамзиттер, аглопориттер), карапалык, кирпичтик ж.б. чополордун кендери чалгындалган.

Асыл таштардын сырьесу. Республиканын жер астындагы кендеринде зергерлик-кооз буюмдар жасалуучу таштардын: кальциттердин, оникстердин, родониттердин, бериллдердин, яшмалардын, аметистердин, опалдардын, асыл корунддардын (лаалдардын, сапфирлердин) бар экендиги ж-дө кесиптик маалыматтар бар.

Республикада жер астындагы эң сонун иче турган, минералдык ж-а ысык суулар бар.

Комүр. Республикада 28 комүр кени эсепке алынган. Республикада А+В+С₁ категорияларындагы баланстык запастардын 663,44 миллион тоннасы (52,3%и) өздөштүрүүгө даярдалган.

Нефть запастары 12 кен б-ча эсепке алынган. СССРдин Запастар б-ча мамлекеттик комитети тарабынан бекитилген нефтинин запастары А+В+С₁ категориялары б-ча казып алынуучу запастары м-н 8,2 миллион тоннаны түзгөн.

Республиканын жаратылыштык **ысык газларынын** запастары А+В+С₁ категориясында 6,7 миллиард кубометрди ж-а С₂ категориясында 1,6 миллиард кубометрди түзгөн.

Республиканын эң кубаттуу минералдык-сырьелук комплекси геологиялык-чалгындоо жумуштарын алда канчалык финансылоонун аркасында түзүлгөн.

Жаңы экономикалык шартта, энергияга, жабдууларга, материалдарга д.у.с. баалар өсүп жаткан кезде, сырьенун сапатына өнөр жайынын жаңы талаптарын аныктоо, биринчи кезекте, пайдаланылып жаткан, мисалы, сымап (Айдаркен ж.б.) кендериндеги запастарды кайра эсептеп чыгуу зарыл.

Балапта турган бардык кендерди пайдаланууга тартуу максатында жаратылыштык мүнөздөмөлөрү: запастардын саны, кендердин сапаты, технологиялык касиеттери, инфраструктурасы ж.у.с. б-ча чет өлкөлүк окшош кендер м-н салыштыруунун негизинде аларды кайрадан баалап чыгуу зарыл. Азыркы убакта республиканын аймагында чет өлкөлүк фирмалар: америкалык Сапта Фе Пасифик, канадалык Тек Корпорейшин, британиялык Коммонфелдс Бритиш минералс, япондук металл иштетип чыгуу өнөр жайынын агентствосу лицензия б-ча иликтөө ж-а геологиялык-чалгындоо жумуштарын жүргүзүшүүдө. Япон

агентствосу коммерциялык эмес ишкана болуп эсептелет ж-а акысыз иштейт. Аларды биргелешкен иш м-н республиканын минералдык-сырьелук базасын жакшыртуунун ж-а кеңейтүүнүн божомолдору байланыштырууда. Ушулар м-н катар иликтөө жумуштарын жаңдануу, аларды түз чет өлкөлүк инвестицияларды тартууга чейин жеткирүү өлкөнүн экономикалык саясатынын эң маанилүү багыты катары каралууга тийиш.

Т

ТАБЕЛЬ (лат. tabula — такта, таблица) — 1) бир нерсенин белгилүү тартипте, графалар б-ча түзүлгөн таблицасы, тизмеси. 2) жумушчу ж-а кызматчылардын ишке келип-кетишин эсепке алуу үчүн жазалган документ же жетондору бар такта, о. эле жетондун өзү.

ТАБИГЫЙ РЕСУРСТАР — адамдын жашоосуна зарыл болгон табигый шарттардын жыйындысынын бир бөлүгү, табигый чөйрөнүн коомдук өндүрүш процессинде коомдун материалдык ж-а маданий керектөөлөрүн канааттандырууга жумшалчу маанилүү компоненти. Т. р-дын нег. түрлөрү: күн энергиясы, жердин ички жылуулугу, жер, суу ресурстары, минерал ресурстары, өсүмдүк, жаныбарлар дүйнөсү. Табигый зат м-н энергиянын өтө зор өлчөмдө пайдаланышына байланыштуу адамдын Т. р. м-н камсыз болуу проблемасы — дүйнөдөгү эң орчундуу маселелердин бири. Т. р-дын азайышына жол бербөөнүн негизги шарттары —

коом м-н айлана-чөйрөнүн зат алмашуу б-ча өз ара гармониялуу аракеттенишин камсыз кылуу, Т. р-ды туура ж-а комплекстүү пайдалануу, сырьё, отун ж-а энергиянын жаңы булактарын табуу болуп эсептелет. Т. р-ды туура пайдаланууга ж-а аны коргоого байланыштуу проблемалар глобалдык мүнөзгө ээ.

ТАЗА КЕЛТИРИЛГЕН КИРЕШЕ — реалдуу инвестициялардын натыйжалуулугунун көрсөткүчү. Ал инвестициялык каражаттардын суммасы м-н жаңылктардын жашоо мөөнөтүндөгү акчалай түшүмдөрдүн азыркыга келтирилген наркынын айрымасы катары аныкталат.

ТАЛААЧЫЛЫК — дыйканчылыктын азыктык, тех., тоют өсүмдүктөрүн өстүрүүдөгү нег. тармагы.

ТАЛАШСЫЗ ТӨЛӨТҮҮ — карызды сотто, арбитражда ж. б. органдарда териштирбестен эле тиешелүү органдардын буйругу ж-а нотариустардын милдеттендирүүчү каты б-ча төлөтүү.

ТАЛДАМА СЧЕТТОР — бухг. эсебинин объектилери толук чагылдырылган счеттор.

ТАМАК-АШ ӨНӨР ЖАЙЫ — татымал-азык, эт ж-а сүт о. эле балык ө. ж. тармактарынын комплекси. Татымал-азык ө. ж. кант, кондитердик, нан ж-а анын түрлөрү, о. эле тамеки, самын ж-а кир кетиргич каражат, парфюмерия-косметика буюмдарын ж. б. чыгаруучу ишканаларды бириктирет.

ТАМЕКИ-МАХОРКА ӨНӨР ЖАЙЫ тамеки-махорка сырьёсун даярдап, тамекини, тамеки-махорка продуктуларын ферменттейт.

ТАНДАП БАЙКОО — тандап алууда жыйылган маалыматтардын бир бөлүгүн статистикалык жактан изилдөө. Т. б. ө. ж. продукциясынын сапатын контролдоодо да кенири колдонулуп, ал өз алдынча тармак катары өнүгүүдө.

ТАПШЫРУУ (откөрүү) — продукция ж-а товар сатууда ишканалардын өз ара милдеттери ж-догу келишим.

ТАПШЫРУУ КЕЛИШИМИ — өткөзүүчү ишкана (продукцияны өндүрүүчү) сатып алуучу ишканага же уюмга көрсөтүлгөн мөөнөткө саны, ассортименти б-ча өткөрүп берүүгө милдеттенсе, ал эми сатып алуучу аны кабыл алууга ж-а баасын төлөөгө арналган ишкана, уюмдардын ортосундагы келишим.

ТАРИФ — бирикмелерге, ишканаларга, уюмдарга ж-а элдерге ар кандай өндүрүштүк ж-а өндүрүштүк эмес мүнөздөгү берилүүчү кызмат акы.

ТАРИФ (фр. tarif, арабчадан) — ставка системасы, ал б-ча тейлөө кызматы үчүн акы алынат. Кенири колдонулгандары: транспорт, байланыш, коммуналдык Т-тер; мамл. чек ара аркылуу товар алып өткөндүгү үчүн бажы Т-и колдонулат.

Бажы тарифин киргизүүнүн натыйжасында биринчи кезекте керектөөчүлөр жапа чегишет. Анткени тариф импорттук товарларга гана эмес, ата мекендик товарларга да бааны көбөйтөт. Ата мекендик товар чыгаруучулар сатуулардын көлөмүнүн өсүшүнүн ж-а баалардын жогорулашынын эсебинен утушка ээ болушат. Алардын утушу рента түрүндө болот.

Жалпысынан, бажы тарифтери иш жүзүндө дайыма улуттун жыр-

галчылыгынын деңгээлин төмөндөтөт. Өндүрүүчүлөр м-н мамлекет алыша тургандардын бардыгынан керектөөчүлөр көбүрөөк жоготушат. Тариф керектөөчүлөр импорттогон буюмдардын кирешелерин башка социалдык топтордун пайдасына кайра бөлүштүрөт.

Тарифтерди киргизүү пайдасына өтө негиздүү себептер болуп коргоо тармактарында өзүн-өзү камсыз кылуу зарылдыгына таянуу эсептелет. «Жаш» тармактарды чет өлкөлүк атаандаштыктан коргоо зарылдыгы, өлкөдө иш м-н камсыз кылуу деңгээлин көбөйтүү, экономиканын монокультуралык мүнөзүн жоюу ж.у.с. м-н байланышкан бардык башка себептер кылдат текшерилүүгө тийиш.

Импорттук квоталар импортту сан жагынан чектөөгө (кээде анын наркын да) мүмкүндүк берет. Квоталарга лицензияларды жайгаштыруу атаандаштык м-н баа га байланышпаган «сарптоо методу» б-ча кээ бир фирмаларга ачык артыкчылыктарды берүү системасынын негизинде аукциондон сатуу жолу м-н жүргүзүлөт.

Экспорттук квоталардын эсебин ыктыярдуу чектөөлөр, ошондой эле импорттук тарифтин механизм «күзгүдөй» чагылдыруучу экспорттук пошлиналар кирет.

Тарифтик эмес кедергиликтер административдик жөнгө салуу болуп эсептелет. Мында импорттук товарларды ата мекендин товарлардын пайдасына дискриминациялоо болот (сапаттын өзгөчө стандарттары, экологиялык же санитардык чектөөлөр ж.у.с.).

Экспорттук субсидиялар ата мекендик сыртка товар сатуу тар-

мактарга жеңилдик салык салуу же жеңилдик кредит аркылуу стимулдаштырат (умтултат).

Демпинг эгерде фирмалар товарларын чет өлкөлөрдө анын өзүнө турган наркынан төмөн баа м-н сатышкан учурларда болот. Демпингден коргоо максатында пошлинанын атайын компенсациялары (же «антидемпингдик» компенсациялар) киргизилет. Алар чет өлкөлүк экспорттук субсидияларды бейтарапташтырат. Антидемпингдик мыйзамды кыянаттык м-н пайдалануу ички базарда импорттун баасын көбөйтүп, атаандаштыкты чектей алат. Бул баалардын деңгээлинин жалпы жогорулашы үчүн түрткү болот.

ТАРИФ ДАРАЖАСЫ — тариф сеткасынын нег. элементтеринин бири. Жумушчуга анын квалификациясына жараша берилет. Т. д-н берүүдө коюлуучу талаптар тарифтик-квалификациялык маалыматтарда белгиленген.

ТАРИФ СЕТКАСЫ — ар кандай тарифтик даражадагы кызматчылардын тариф ставкасынын катышын тариф коэффициентти түрүндө аныктоочу шкала. Т. с. — тариф системасынын бир элементи.

ТАРИФ СИСТЕМАСЫ — эмгек шартына, анын татаалдыгына, тармактын эл чарбасындагы маанисине жараша жумушчу ж-а кызматчыларга эмгек акыны төлөөнү дифференциялоочу нормативдердин жыйындысы. Жумушчуларга эмгек акы төлөөнүн Т. с-на тариф ставкасы, тариф сеткасы, тарифтик-квалификациялык маалыматтама, о. эле четки Түндүктө ж-а ага тенештирилген аймактарда иштегендиги үчүн белгиленген аймактык коэффициенттер кирет.

ТАРИФ СТАВКАСЫ — жумушчунун бир сааттык же бир күндүк эмгек акысынын өлчөмү.

ТАРИФТИК ЭМЕС КЕДЕРГИЛИКТЕР административдик жөнгө салуу болуп эсептелет, мында импорттук товарларды ата мекендин товарлардын пайдасына дискриминациялоо болуп өтөт (сапаттын өзгөчө стандарттары, санитардык чектөөлөр ж.у.с.).

ТАРИФ-КВАЛИФИКАЦИЯ МААЛЫМДАМАСЫ — нормативдик документ, ага төмөнкүлөр кирет: тармак ичинде аткарылуучу жумуштун тизмеси, алардын квалификациялык мүнөздөмөлөрү: жумушчунун билимине, өндүрүштүк ыкмасына ж.б. коюлуучу талаптар.

ТАРМАК АРАЛЫК БАЛАНСЫ коомдук продукт чыгаруу ж-а бөлүштүрүүнүн — продукция бөлүштүрүү балансы (таблица сабы) м-н продукция чыгарууга жумшалган чыгым балансын (коллонка) кайчылаш теңөөдөн пайдалуучу, жыйынтыктары байланыштуу (шахматтык баланс) экон.-матем. модель; тармактардын өндүрүштүк ж-а чарб. байланыштарын толук чагылдырат. Т.а.-бакчалай ж-а натуралай түрдө түзүлөт. Коомдук өндүрүштүн структурасын талдоо ж-а пландоо ишинде колдонулат. Нег. көрсөткүчтөрү — толук чыгым коэффициенти ж-а тике чыгым коэффициенти. Чет өлкөлөрдө «сарптоо-өндүрүү» методу деп аталат. Анын теорисын В.Леонтьев иштеп чыккан (к. *Нобель сыйлыгына татыгандар. 1973-ж.*)

ТАРМАК АРАЛЫК ДИНАМИКА МОДЕЛИ — экон.-нын динамика моделинин бир көрүнүшү.

Тармак аралык баланстын принцибин негизделет.

ТАРМАК АРАЛЫК КОНКУРЕНЦИЯ — капиталды жумшоонун өтө пайдалуу чөйрөсү үчүн ар кандай тармактагы жумушчулардын ортосундагы күрөш. Капиталды аз кирешелүү тармактан көп кирешелүү тармакка которуу аркалуу ишке ашырылат. Натыйжада пайданын стихиялуу түрдө орт. нормасы келип чыгып, өндүрүш баасы түзүлөт.

ТАРМАК ИЧИНДЕГИ КОНКУРЕНЦИЯ — авансаланган капиталга кошумча пайда алуу үчүн тармак ичиндеги жумушчулардын ортосундагы күрөш (к. Ашык пайда). Т. и. к. учурунда ошол тармак чыгарган товарлардын бирдиктүү рынок баасы пайда болуп, анын негизин рынок наркы түзөт.

ТАРМАКТАР АРАЛЫК МАМЛЕКЕТТИК БИРИКМЕЛЕР — бирикмелер ж-дөгү жобонун негизинде, экономикалык жактан өз алдынча, юридикалык укугу болуп, мамлекеттин эл-чарба комплексинин бир системасында ведомстволук эмес өзүнчө ишканалардын ж-а уюмдардын чараблык бирикмелери түзүлөт.

ТАТААЛ ПРОЦЕНТ, к. Процент

ТАШ КӨМҮР ӨНӨР ЖАЙЫ көмүр казуу, ылгоо, брикеттөө иштерин жүргүзөт. К-нда бул тармак 4 млн. тонна чейин көмүрдү жылына казып алып турган. 1990-ж. баштап көмүрдү көлөмү ыйдыйлап азыр 400-500 миң гана тонна алынат. Бул 10 эсе азайганы экономикага тетири тааскелүү. Тармакты мамл. тейлөө м-н көтөрүү зарыл.

ТАШТАНДЫСЫЗ ТЕХНОЛОГИЯ ПРОЦЕССИ — өндүрүштө же анын бөлүгүндө таштандысыз

даяр продуктууну чыгарууну (мис. металлды иштетүүдө кырынды чыгарбоо) же аны кайтадан керекке жаратууну (өндүрүштүн ошол же башка түрүндө) камсыз кылат, таштанды чыгаруучу операциялар болбойт.

ТЕЗ ӨТҮҮЧҮ АКТИВДЕР — кымбат баалуу кагаздар, товардык-материалдык мүлктөр ж. б.

ТЕЗ ӨТҮҮЧҮ БАНК — өзүнүн милдеттемесиндеги нак акчаны өз убагында төлөп берген банктын жөнөмдүүлүгү.

ТЕЗ ӨТҮҮЧҮ КАРАЖАТТАР — карыз милдеттемесин жабууга колдонулуучу акча каражаттары ж-а башка активдер.

ТЕКСТИЛЬ ӨНӨР ЖАЙЫ — жеңил ө. ж-нын эң ири тармактарынын бири, ар кандай өсүмдүк м-н жаныбар сырьёлорунан ж-а хим. буладан жип, кездеме, тор ж. б. чыгарат. (к. *Инновациялык саясат. Жеңил өнөр жайында*)

ТЕМИР ЖОЛ — жүргүнчү ж-а жүк ташуучу тех. каржаттары ж-а курулмалары бар (кыймылдуу состав, ст-лар, автоматика ж-а телемех. түзүлүштөрү, диспетчердик борборлоштуруу ж. б.) комплекстүү транспорттук ишкана. Т. ж.: жалпы пайдаланылма (магистралдуу), ө. ж. транспорту (а. и. карагай, руда ташуучу ж. б.) ж-а шаар жолу (трамвай, метрополитен) болуп айырмаланат. (к. *Каммуникациялар ж-а байланыш каражаттар комплекси*).

ТЕМИР ЖОЛ СТАНЦИЯСЫ — поезлдер келип токтоочу ж-а аларды кайра жөнөтүүчү ишкана; Т. ж. с. вагондорду жүктөө, түшүрүү, сорттоочу ж-а поезлдердин составдарын чиркештирме түзүлүштүү

жол системаларынан турат. Жүк жүргүнчү ташуучу, участкалык, сорттогуч Т. ж. с. болуп айырмаланат.

ТЕМИР КЕН ӨНӨР ЖАЙЫ — кара металлургия ө. ж. тармагы, темир кенин казуу ж-а аны алдын ала даярдоо (майдалоо, сорттоо, ылгоо ж. б.) иштерин аткарат.

ТЕНДЕР — эң эле пайдалуу коммерциялык же соода уюштуруучулардын бүтүмүн камсыздоо үчүн бир топ поставщиктер же подрядчиктердин сунуштарын тартуу м-н белгилүү бир жумушту аткаруудагы өзгөчө форма.

ТЕНДЕРДИК СУНУШ — конкурстук соодага катышуучунун жазуу жүзүндөгү сунушу, атайын сурал билүү кагазындагы аты-жөнү, дарегги, кошумчасы ж-а шарты жазуу м-н.

ТЕҢГЕ — О. Азиядагы (Хива, Бухара, Ташкент, Кокон) күмүш монета. 14-к-дан 1893-жылга чейин чыгарылган. Азыр Казакстандын акча бирдиги.

ТЕХНИКА РЕСУРСУ — тех. объектинин тынымсыз иштетүүнүн эң чектик жалпы убактысы же ал аткара ала турган иштин жалпы көлөмү. Чегине жеткенде объектинин иштеши андан ары токтотулат (объектинин натыйжасыз иштеши же тех. коопсуздук шарты б-ча).

ТЕХНИКА-ЭКОНОМИКАЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨР — ишканалар (бирикмелер) м-н тармактардын чарб. иштерин талдоодо, өндүрүштү уюштурууну ж-а анын тех. м-н жабдылышын пландаштырууда, өндүрүштүк фондуралды, эмгек ресурстарын пайдаланууда колдонулуучу иш көрсөткүчтөрдүн системасы.

ТЕХНОЛОГИЯ (гр. *teche* — искусство, чеберчилик, билгичтик ж-а ...логия) — продукция чыгарууда сырьё, материал же чала фабрикатты даярдоо, алардын абалын, касиетин, формасын өзгөртүү ыкмаларынын жыйындысы. Т-нын илим катары милдети — абдан натыйжалуу, үнөмдүү өндүрүш процесстерин аныктоо ж-а иш жүзүнө пайдалануу максатында физ., хим., мех. ж. б. закон ченемдерди табуу.

ТЕХНОЛОГИЯЛЫК КАРТА — технол. документация формасы; анда буюм жасоонун бардык процесси жазылып, операция ж-а анын нег. бөлүктөрү, материал, өндүрүш жабдуулары, технол. режим, буюм жасоого кетчү убакыт, кызматчылардын квалификациясы ж. б. көрсөтүлөт.

ТЕХНОЛОГИЯЛЫК ОПЕРАЦИЯ — технол. процесстин бир бөлүгү. Бир гана жумушчу орунда аткарылат. Пландоо, эмгек өндүрүмдүүлүгүн аныктоо ж-а эмгекти тех. нормалоо үчүн нег. эсеп бирдиги.

ТИГҮҮ МАШИНАСЫ (кийим тигүү машинасы) — тигилүүчү кийимдин бөлүктөрүн жип м-н бириктирип тигүү, жасалгалык тигиш салуу, материалдын четтерин тордоо ж. б-га арналган машина. Биринчи Т. м. 1755-ж. Улуу Британияда жасалган.

ТИЗМЕЛЕМЕ ВЕДОМОСТЬ — маалыматтарды жыйынтыктоо ж-а аларды тийиштүү счетторго бөлүштүрүү максатында алгачкы документтердеги сутка, он күн, бир айлык маалыматтар иреттүү жазуучу бух. документ.

ТИЗМЕЛЕМЕ ЭСЕП ВЕДОМОСТУ — бух. эсепте счеттордогу

жазуулардын толуктугун ж-а тууралыгын текшерүү үчүн түзүлгөн жыйынтыктоо ведомосту. Т.э.в. синтез эсеби б-ча жонкою ж-а шахматтык болуп бөлүнөт.

ТИКЕ КООМДУК ЭМГЕК — өндүрүштүн белгилүү баскычындагы коомдук эмгектин өзгөчө түрү. Бул шартта айрым жумушчулардын эмгегин жалпы коомдук эмгекке түздөн-түз кошулуп кетет. Т.к.э. — өндүрүш м-н керектоонүн тике байланышына негизделген кооперативдеш эмгек. Биринчи жолу алгачкы жамаат коомунда болгон.

ТИКЕ ЧЫГЫМ КОЭФФИЦИЕНТИ — бир тармактын продукция бирдигин чыгарууга жумшалган экинчи тармактын орт. продукция чоңдугу; толук чыгым коэффициентин эсептоонүн негизи. Т.ч.к. натуралай ж-а наркы б-ча эсептелет.

ТИРАЖ — заем же лотерея б-ча утуштарды, о.э.ле төлөнүүчү облигация же лотерея билеттеринин номер ж-а серияларын аныктоо үчүн жүргүзүлүүчү утуш, тизмеси.

ТИТУЛДУК ТИЗМЕ — капитал салымынын планына киргизилип курулуп жаткан (реконструкцияланып жаткан) объектилердин аттарынын тизмеси. Курулуштун аты ж-а орду, башталган ж-а бүтчү жылы, долбоор кубаттуулугу, смета наркы капитал салымынын көлөмү ж-а өндүрүш кубаттуулугун ишке киргизүү б-ча тапшырмалары ж-а нег. фондулар жазылат.

ТОВАР — сатуу үчүн даярдалган эмгек продуктусу. Товар өндүрүшү м-н бирге пайда болгон. Бардык Т-дын эки касиети бар: керектөө наркы ж-а нарк. Бул эмгектин өзүнүн экилик мүнөзү м-н аныкталат: ке-

ректөө наркы конкреттүү эмгектен, нарк абстракттуу эмгектен түзүлөт. **ТОВАР БЕЛГИСИ** — ишкана өз буюмдарын маалымдоочу оригиналдуу графикалык сүрөт, бөтөнчө коюлган ат, сан, тамга же сөздөрдүн өзгөчө айкалышуулары ж. б. ө. ж. менчигинин объектилеринин бири.

ТОВАР ЖҮГҮРТҮҮ — 1) товар айланышы 2) өндүрүш каражаттары ж-а керектөө буюмдарын сатуу наркынын жалпы суммасынын экон. көрсөткүчү. Т.ж. дүн (дүн соода) ж-а чекене (чекене соода) болуп бөлүнөт. Дүн Т. ж. өндүрүштүк ж-а сатуучу ишканалардын чекене соода кылуучу уюмдарга ж-а кайрадан иштеп чыгуучу ишканаларга сатуу көлөмүнөн турат. Чекене Т. ж. элге товар сатуунун көлөмүн чагылдырып, чекене соода тармактары, коомдук тамактануу ишканалары, о. эле ателье, оңдоочу мастерскойлор ж. б. аркылуу элге товар сатууну ж-а кызмат көрсөтүүнү камтыйт.

ТОВАР ЗАПАСЫ — жүгүртүү чөйрөсүндө (өндүрүш ишканасынын, соода ж-а өткөрүүчү уюмдардын складындагы, чекене соода тармактарындагы ж-а аларга алып келе жаткан жолдогу) жүргөн ж-а сатылууга арналган продукция. Т.ж.-өндүрүштүн үзгүлтүксүз иштешинин зарыл шарты.

ТОВАР ИЛНИКТӨӨ — товардын керектөө наркын, классификациясын, стандартташтыруусун, товар ассортиментинин калыптануу закон ченемин ж-а структурасын, товардын сапатын аныктоочу факторлорду, аны контролдоо ж-а баалоо жолдорун, товар ташып жеткирүү ж-а сактоо шарттарын изилдейт.

ТОВАР КАПИТАЛЫ — чыгарылган товар акчага айлануу баскычындагы ө. ж. капиталынын аракеттеги формасы. Жүгүртүү чөйрөсүндө пайдаланылып, көбөйтүүчү капиталдык наркты реализациялоо милдетин аткарат. Капитализмдин өнүгүшү м-н соода капиталына айланат.

ТОВАР ӨНДҮРҮШҮ — соода үчүн продукту чыгаруучу коомдук өндүрүш формасы (к. Т.). Өндүрүш каражаттарынын жеке менчиктигине ж-а товар чыгаруучулардын, алардын үй-бүлөлөрүнүн жеке эмгегине негизделген жөнөкөй Т. ө. (майда товардык) алгачкы жамаат коому ыдырап, эмгектин коомдук бөлүнүшүнүн мезгилинде пайда болуп жеке керектөөлөрдү канааттандырып турган. Тарыхый өнүгүшүнүн белгилүү баскычында жеке менчикке ж-а өндүрүш каражаттары жок жалданма жумушчулардын эмгегине негизделген Т. ө. пайда болот. Т. ө. жалпы ж-а үстөмдүк кылуучу өндүрүш формасы болуп калат; жумушчу күчү товарга айланат. Т. ө-нүн максаты — пайда табуу.

ТОВАР ПРОДУКЦИЯСЫ — ө. ж., а. ч. ж. б. ишканаларда чыгарылып, сатууга даяр продукциянын айкчалай туюнтулушу. Ө. ж. ишканаларынын Т. п-на ишкананын ж-а заказ берүүчүнүн материалынан даярдалып, тех. текшерүү бөлүмү кабыл алып, складга өткөрүлгөн даяр буюмдардын наркы; ишканалда башка жакка берүү үчүн даярдалган чала фабрикактан наркы, башка уюмдардын заказын орундоо б-ча ишканаларда аткарылган ө. ж-лык мүнөздүгү жумуштун наркы кошулат. Ишкананын колдонуп жаткан

дүн баасы (жүгүртүү салыгысыз), о. эле салыштырма баа б-ча эсептелет.

ТОВАР РЕСУРСТАРЫ — ички рынокто ж-а экспортко сатууга даяр керектөө буюмдары.

ТОВАР ФЕТИШИЗМИ — жеке менчикке негизделген товар өндүрүшү шартында өндүрүштүк мамилелердин буюмга айландырылышы. Т. ф-нин маңызы-адамдарга үстөмдүк кылган коомдук мамилелер стихиясы сыртынан табияттан тышкаркы кандайдыр бир касиетке ээ зат үстөмдүгү катары көрсөтүлүшүндө.

ТОВАР ЧАРБАСЫ — чарба түрү, товарды рынокто сатуу үчүн чыгарат. Мында өндүрүүчүлөр м-н керектөө-чүлөр товар сатуу-сатып алуу аркылуу байланышат, к. *Товар өндүрүшү*.

ТОВАР-АКЧА МАМИЛЕЛЕРИ — товар даярдоодо ж-а алмаштырууда адамдардын коомдук өз ара мамилелери. Т.-а. м-нин жалпы ж-а үстөмдүк кылуучу формасы товар акча алмаштырылып, жумушчу күчү товарга айланган кезде пайда болот. (к. *Товар өндүрүшү*).

ТОВАРДЫ ДЕКЛАРАЦИЯЛОО — мамлекеттик бажы инспекциясынын текшерүүсүнөн өтүүчү тышкы экономикалык байланышы бар мамлекеттердин чек араларынан кирген ж-а чыккан товарларды өткөрүү тартиби.

ТОКОЙ РЕСУРСТАРЫ — токойдогу жыгачтардын, о. эле куну айбанат, илбээсин, козу карын, мөмө-жемиш, дары-дармек өсүмдүктөрү ж. б-нын запасы. Токойдун жалпы аянты 3700 млн га Жер шаарындагы кургактыктын 30%ин ээлейт.

ТОЛУК ӨЗ НАРКЫ, к. *Продукциянын өз наркы*.

ТОЛУК ЧЫГЫМ — продукция чыгарууга кеткен коомдук эмгектин (учурдагы ж-а бир жолку) бүт чыгымын (наркы б-ча) көрсөтүүчү экон. категория. Сан жагынан Т. ч. учурдагы толук чыгымдын (амортизацияны кошуп) капитал салымынын нормативке ылайык келген бир бөлүгүнө кошконго барабар. Т. ч. капитал салымын, өндүрүштү жайгаштырууну пландоодо ж. б. колдонулат.

ТОЛУК ЧЫГЫМ КОЭФФИЦИЕНТИ — бир тармактын продукция бирдигин чыгарууга жумшалган экинчи тармактын толук продукция чыгымы. Ал өз ара байланыштуу тармактын тике ж-а кыйыр чыгымдарынан турат. Тармак аралык баланста тике чыгым коэффициент матрицасын өзгөртүү же тике ж-а кыйыр чыгым коэффициентинин матрица катарларын кошуу жолу м-н эсептелет.

ТОО-КЕН КАЗУУ ӨНӨР ЖАЙЫ, к. *Тоо-кен өнөр жайы*.
ТОО-КЕН МЕТАЛЛУРГИЯ КОМПЛЕКСИ. Чалгындалган кендердин базасында тоо-кен металлургия комплекси түзүлгөн.

АЛТЫН. Алтындын запастарынын салыштырмалуу геологиялык жакшы изилдениши ж-а камсыз болушу чет өлкөлүк инвестицияларды кызыктырууда. Алтындын эң көп саны «Кыргызалтын» Мамконцерни тарабынан Макмал кенинен, кыйла азыраак саны Солтон-Сары кенинен, андан да азыраак Швейцариянын «Андре Се Са» фирмасы м-н бирдикте Кара-Балта тоо-кен комбинаты тарабынан Куран-Жайлоо кенинен казылып алынууда; чачылма алтын биргелешкен кыргыз-малыта, кыргыз-россия ж-а

башка чакан ишканалары тарабынан казылып алынат. Казып алуунун келечеги терең горизонтторду жеткире чалгындап чыгуу м-н байланыштырылууда. Япон грантын алуунун реалдуу мүмкүнчүлүгү бар (металл иштетип чыгуу өнөр жай агентствосу). Куран-Жайлоо кенинин эсебинен алтындын казылышын 3-4 тоннага чейин көбөйтүүгө болот. 1997-жылдан бери казып алуулар Кум-Төрдүн («Кумтөр голд оперейтинг»), Талды-Булактын («Андре Се Са»), Ничке-Суунун (Кадам-Жай сурьма комбинаты) ж-а америкалык-канадалык компаниянын, Долпрандын («Ак-Түз» МАКы ж-а Россиянын «Интер-Активи») ж-а башкалардын эсебинен көбөйүп жатат. Жер-Үй ири кенин эсептен чыгарып салууга болбойт. Алтынды казып алуу 2005-жылга карата 30-35 тоннага чейин жетүүсү мүмкүн.

Лицензиялардын арбын саны узак мезгил бою кендерди өздөштүрүүгө али кирише элек ишканаларга берилгендигин белгилей кетүү керек.

Сымап. Кыргызстан сымап казып алуу ж-а чыгаруу б-ча 1990-жылы эле дүйнөдө алдыңкы ж-а КМШда биринчи орунду ээлеген. Өндүрүш 1994-жылы (378,7 тонна) ж-а 1995-жылы (265 тонна) кескин төмөндөп кетти, Чаувай ж-а Улуу-Тоо кендери табылды. Азыркы убакта мурдагы Айдаркен сымап комбинаты сымаптын 0,3%тик кондициялары м-н аныкталган эсептеги блоктордон тышкары уя тибиндеги бай сымап кендерин (1%ке жакын) казып алуунун эсебинен «жашоодо». Сымап казып алууну көбөйтүүнүн андан аркы перспек-

тивалары кондицияларды (0,3%тен жогору) кайра эсептеп чыгуу, майда бай кендерди чакан ишканалардын иштетип чыгышы, продукциянын ассортиментин (туздар, оксиддер, сымаптар, микробатарейалар ж.с.у.) көбөйтүү м-н байланыштырылууда.

Сурьма. Кыргызстанда КМШдагы жападан жалгыз Кадам-жай сурьма комбинаты жайгашкан, анын курамына ар кыл сорттордогу, анын ичинде эң таза ж-а бирикмелерден турган сурьма чыгаруучу металлургия заводу кирет. 1994-жылы сурьма чыгаруу 9588 тоннага чейинки чоңдук м-н бааланган, 1995-жылы өндүрүштүн төмөндөп кеткендиги байкалды.

Кыргызстандын «сурьма монополиясынан» ажырашы республиканын экономикасына терс таасирин тийгизет. Мындай опурталдуулук бар, анткени өзүбүздүн сурьма базаларыбыз жайбаракааттык м-н өнүккөндүктөн, сурьменун көпчүлүк бөлүгү Якутия м-н Тажикстандан келет. Тармакты өнүктүрүү перспективалары Ничке-Суу, Саба-Жарды алтын-сурьма кендерин өздөштүрүү, кычкылдуу ж-а мышьяктуу кендерди кайра иштетип чыгуу акционердик ишканалардын негизинде иштеп жатышкан берип туруучулардын тыгыз карым-катнаштары м-н байланыштыруулуда. Ошентип, 2005-жылга карата сурьма чыгарууну 10 миң тоннага чейин жеткирүүгө болот экен.

Калай ж-а вольфрам. Сары-Жаз калай кенинин районундагы чалгындалган Лесистое (Трудовое кени) участкасынын базасында калай-вольфрам концентратын чыгаруу республикада жакында эле

Минералдык сууларды куюштуруу. Чет өлкөлүк түз инвестициялардын аркасында Кыргызстандын минералдык булактары ж-а мөңгүлөрү республикага белгилүү киреше түшүрө баштады. Минералдык сууларды, жөн эле таза сууну куюштуруу б-ча биргелешкен чакан «Шоро», «Ысык-Ата», «Арашан», «Кара-Шоро», «Фрунзенское» ишканалары түзүлдү.

Кара металлургия. Өзбекстанга сырьё (окатыштарды) берип туруу үчүн Кыргызстандын Чаткал районунда казып алууну ж-а металлургияны уюштурууга болот. **ТОО-КЕН ӨНӨР ЖАЙЫ** — кен байлыктарды казып алуу ж-а ылгоо б-ча тармактар комплекси. Негизинен көмүр, руда, металл эмес кен ж-а жерг. курулуш материал казуу, тоо-кен-химия ө. ж. топторунан турат.

ТОО-КЕН ХИМИЯ ӨНӨР ЖАЙЫ — апатит-нефелин ж-а фосфорит рудаларын, табигый калий тузун, составында күкүрт, бор, мышьяк, барий, барит барт рудаларды казып алат ж-а ылгайт, алгачкы иштетүүдөн өткөрөт, ошондой эле йод ж-а бром алат. Азыркы Т.-к.-х. ө. ж. сырьёсу комплекстүү пайдалангандыктан өндүрүштүн натыйжалуулугу жогорулап, айлана-чөйрө өндүрүш таштандылары м-н булганбайт.

ТООРУК (АУКЦИОН) КЫЛЫП САТУУ — сатып алуунун мелдештик түрү. Мында сатып алуучу сатуучулар үчүн белгилүү техника-экономикалык мүнөздөмөлөрү бар товарга конкурс жарыялайт. **ТОСМО СООДА** — экспорттук импорттук операцияларга жетишүү

башталган. 1994-жылы 30-40 миң тонна кен казылган, 1995-жылы Лесистое участкасынан 80 миң тонна ж-а жаны Ат-Жайлоо участкасынан 3244 тонна кен казып алуу пландаштырылган. Келечекте Үч-Кошкон ж-а Сары-Жаз (Трудовое) кендеринин базасында кен байытуу комбинатын куруу ишин бүтүрү зарыл, ал жыл сайын 500-600 миң тонна калай-вольфрам кенин кайра иштетип чыгууга ж-а тиешелүү концентрат алууга мүмкүнчүлүк берет.

Курулуш ж-а башка материалдар өнөр жайы. Металл эмес пайдалуу кендерди (мрамор, гранит, чопо, гипс, акиташ, чопо сланецтери ж.б.) алуу кескин төмөндөдү. Казып алууларды 2010-жылга карата өткөн жылдардын (сексенинчи жылдардын аягы) көлөмүндө көбөйтүү болжолдонууда, анткени чет өлкөлүк өнөктөрдөн инвестиция алышкан чакан ишканалар түзүлдү. Көп көмүр ишканалары көмүр казып алуунун кыскаргандыгына байланыштуу каолин, гипс, базальт ж-а башка тектерди, ошондой эле гумин кислоталарын казып алууну жандандырышты. Мунун бардыгы иштетиле элек түрүндө, негизинен, коңшулаш Өзбекстанга чыгарылат. «Каракорум» Кыргыз-Россия чакан ишканасы Россияга бериле турган волластонитти казып алууну жолго койду. Эгерде бул баалуу сырьену жеринде кайра иштетип чыксак, керамика өнөр жайын, жаңы конструкциялык, курулуш материалдарынын өндүрүшүн түзсөк, өнөр жай секторун алда канчалык жандандыра алмакпыз.

максатында келишим б-ча дүң продукцияны сатууда ар кандай себептер м-н жооп иретинде товарларды өткөрүүдөгү бүтүмдөрдүн жыйынтыгы.

ТӨЛӨӨ МҮМКҮНЧҮЛҮГҮ
БАР СУРОО — акча түрүндө ж-а толгоо мүмкүнчүлүк каражаты м-н көрүнгөн коомдук керектөөлүк.

ТӨЛӨМ БАЛАНСЫ — белгилүү бир мезгилде чет өлкөдөн түшкөн ж-а чет өлкөгө жиберилген төлөмдөрдүн катышы. Өлкөгө түшкөн төлөм жиберилген төлөмдөн көп болсо активдүү, аз болсо пассивдүү Т. б. болот.

ТӨЛӨМ ЖҮГҮРТҮМҮ — өлкөдө акчанын жүгүртүлүшү; мында акча төлөм каражаты катары милдет аткарат. Акчалай ж-а акчасыз Т. ж-нө бөлүнөт (к. Акчасыз эсептешүү).

ТӨЛӨМ ТАРТИБИ — ишкана (бирикме) ж-а уюмдардын төлөм мөөнөтүн ж-а кезегин так сакташы. Т. т-н бузгандарга банк финансылык санкция колдонот. Мамл. ишкана белгиленген мөөнөттө төлөмдү бюджетке которбосо финансы органдары эч талашсыз өндүрүп алат.

ТӨӨ ЧАРБАСЫ — мал чарба тармагы. Чөл, жарым чөл ж-а кургак талаа зоналарында өнүккөн.

ТӨРӨТ САНЫ — калктын белгилүү тобунадагы төрөлгөндөр; калктын 1 миң кишинде 1 жылдын ичинде тирүү төрөлгөн балдардын саны. Өлүмчүлүк балдардын өлүмчүлүгү ж-а өмүрдүн узактыгы м-н катар калктын табигый кыймылынын маанилүү көрсөткүчү.

ТРАНСПОРТ (лат. transporto — жылдырам) — материалдык өндүрүштүн адам ж-а жүк ташуучу

тармагы. Жер, суу ж-а аба Т-уна бөлүнөт. Жер т-на т. ж., автомобиль ж-а түтүк Т-у; суу Т-на деңиз ж-а дарыя Т-у; аба Т-на авиация Т-у кирет. Аткарган милдетине жараша Т. жалпы пайдаланылуучу (эмгек продуктусун ж-а калкты керектүү жерге жеткирет) ж-а өндүрүш ичинде пайдаланылуучу (өндүрүш ичинде сырьё, чала фабрикат, даяр буюм ж. б. ташуу), о. эле жеке пайдаланылуучу Т-ко, аткарган ишине жараша жүргүнчү ж-а жүк ташуучу Т-ко бөлүнөт.

ТРАНСПОРТ ГЕОГРАФИЯСЫ — экон. геогр-нын тармагы; транспорттун аймак б-ча жайгашуу ж-а жүк ташуу закон ченемин, өнүгүү шартын, өзгөчөлүгүн изилдейт.

ТРАНСФЕРТ — ордуна түздөнтүз товар алуу жүргүзүлбөөчү төлөмдөр; бир агенттен башкасына алмаштырбай экинчи агентке социалдык төлөөлөрдүн же агенттердин ортосундагы экономикалык операциялардын түрү.

ТРАНСФЕРТ (фр. transfert, лат. transfero — котормо, алмаштырам) — 1) чет өлкөлүк валютаны же алтынды бир өлкөдөн экинчисине которуу. 2) өздүк баалуу кагазга (акцияга ж. б.) ээлик кылуу укугун бироого берүү.

ТРАСТ — жеке мүлк ээсинин ишеништүү башталышта банка өткөрүп берилүүчү мүлкү.

ТРАСТАЛЫК ОПЕРАЦИЯЛАР — жеке мүлк ээсинин ишеним кагазы б-ча банктын жүргүзгөн операциялары.

ТРАСТАЛЫК ФОНДДОР — трасталык операциялардын эффективдүүлүгүн жогорулатууда, жекече трастардын мүлк ээсинин бөлүкчө принциптеринин негизин-

де банктар пайда кылган фонддор.
ТРАТТА (итал. tratta) — которулуучу вексель. Кредитордун белгилүү бир суммадагы акчаны ремитентке (үчүнчү жакка) же Т-ны көрсөткөн кишиге төлөп берүүсү ж-дө карызкорго (же адатта банкка) берген жазуу жүзүндөгү буйругу. Негизинен тышкы соодадагы эсептешүүдө колдонулат.

ТРЕСТ (англ. trust) — монополия бирикмелеринин бир формасы, мында анын катышуучулары өндүрүштүк, коммерциялык, көп учурда укуктук өз алдынчалыгын жоготушат. Т-те чыныгы бийлик башкарма же башкы компаниянын колуна топтолот Т. айрыкча бир өңчөй продукция чыгарган тармактарда өнүккөн. Азыркы мезгилде Т. аз учурайт.

ТРЕТЕЙ СОТУ — граждандык талаш-тартыш иштерди чечүүчү арбитраж. Третей сотунун компетенциясы тараптардын өз ара келишимине негизделет («арбитраждык келишим»). Эки тараптын чатагын текшерүү үчүн, ортодон шайланган сот, калыстар.

ТРИКОТАЖ ӨНӨР ЖАЙЫ — тех., ич ж-а сырт кийимдик трикотаж, байпак, мээлей ж.б. буюм чыгарат.

ТУЗ ӨНӨР ЖАЙЫ — кайнатма туз казып алат ж-а тазалайт.

ТУРАК ЖАЙ МАСЕЛЕСИ — социалдык проблема. Шаар калкынын көбөйүшү, жер рентасынын жогорулашы турак жай (товарга айланган) акысынын улам кымбатташына алып келет. Бул квартиралар бош турса да калктын турак жайга муктаждыгын күчөтөт.

ТУРИЗМ — мейманканаларды, ресторандарды, сувенир

дүкөндөрүн, искусство буюмдарын, элдик кол өнөрчүлүктү өзүнө камтыган уникалдуу индустрия. (к. Эс алуу комплекси).

ТУРМУШ ДЕНГЭЭЛИ — калктын материалдык ж-а рухий байлыктарды керектөө денгээли ж-а коомдук өндүрүштүн тигил же бул өнүгүү баскычында ал байлыктарга болгон керектөөнүн канааттандыруу даражасы. Калктын жыргалчылыгын көрсөтүп, сан ж-а сапаттык көрсөткүчтөрү м-н мүнөздөлөт: киши башына ички дүң продукциянын, нагыз кирешенин өлчөмү, азык-түлүктү, азык-түлүк эмес товарларды ж-а тейлөө кызматын керектөө денгээлин ж-а структурасын, нег. керек буюмдардын баасын, квартира акысын, коммуналдык ж-а транспорттук тейлөө тарифин, жумуш убагы м-н жумуш жумалыгынын мөөнөтүн, туракжай шарты, коомдук керектөө фондусунан берилген жеңилдик ж-а төлөм өлчөмүн, билим денгээли, мед. жактан тейлөө ж-а адам өмүрүнүн орт. денгээлин ж. б. камтыйт.

ТУРМУШ НАРКЫ ИНДЕКСИ — (бюджет индекси) өлкөлөрдө жумушчулар м-н кызматчылар керектеген товардын чекене баасын ж-а тейлөө кызматынын тарифин чогултуунун негизинде эсептелет. Бул көрсөткүч эмгекчилердин чыныгы турмуш денгээлин бурмалайт, себеби анда эмгек акысы аз жумушчулар м-н жумушсуз үй-бүлөнүн бюджеттери, товар сапатынын начарлашы, иш жүзүндө сапатын алуучу товардын өзгөрүшү эске алынбайт.

ТУРМУШ ОБРАЗЫ — адамдардын күндөлүк жашоо тиричилиги-

ини тиешелүү коомдук-экон. формация м-н аныкталуучу өзгөчөлүктөрүн мүнөздөөчү түшүнүк. Калктын иш-аракетинин бардык маанилүү жактарын-эмгек, турмуш-тиричилик, бош убакытты пайдалануу формаларын, материалдык ж-а рухий талаптардын канаттандырылышын, саясий ж-а коомдук иштерге катышуунун адамдардын жүрүм-турум эрежелери м-н нормаларын камтыйт.

ТУРМУШ-ТИРИЧИЛИК — күндөлүк турмуш тартиби, ирети (коомдук, улуттук, шаардык, кыштактык, үй-бүлөлүк, жеке адамдык Т.-т). Адамдардын материалдык муктаждыктарын (тамак-ашка, кийимге, турак-жайга, ден-соолугун сактоого), о. эле рухий байлыктарга, мад-ка ээ болуу, эс алуу, коңул ачууну камтуучу өндүрүштөн тышкары чойро материалдык өндүрүшкө, коомдук мамилелерге, маданий денгээлге, геогр. шартка жараша түзүлөт ж-а өзгөрөт, о. эле адамдардын тиричилигинин бөлөк жактарына инсандын калыптануусуна зор таасир тийгизет.

ТУРМУШ-ТИРИЧИЛИК ЖАКТАН ТЕЙЛӨӨ (КАЛКТЫ) — турмуш-тиричилик кызматы, тейлөө тармагынын бир бөлүгү, өндүрүштүк ж-а өндүрүшсүз кызмат көрсөтүү (турак-жайды оңдоо, кир жуу, хим. жол м-н буюм тазалоо, кийим, бут кийимдерди жамап - жасоо, менчик автомобилди тех. жактан тейлөө, убактылуу пайдаланууга буюм берүү, мончо кызматы, фотогр. ж. б.).

ТУРМУШ-ТИРИЧИЛИК МИНИМУМУ — эмгекчилердин тиричилик иш аракетинде ж-а анын

жумушчу күчүн калыбына келтирүүгө зарыл каражаттардын томонкү өлчөмү.

ТУРМУШ-ТИРИЧИЛИК ПРИБОР Ж-А МАШИНА КУРУУ ӨНӨР ЖАЙЫ — үй тиричилигин жеңилдетүүгө ыңгайлуу шарт түзүү үчүн прибор ж-а машина (тигүүчү ж-а кир жуугуч машина, электр прибор, муздаткыч, чаң соргуч ж. б.) чыгарат.

ТУРМУШ-ТИРИЧИЛИК ПРОКАТЫ — атайын уюмдар тарабынан тийиштүү акысын алып, үй тиричилик буюмдарын (муздаткыч, чаң соргуч ж. б.) граждандарга убакт. пайдаланууга берүү.

ТУРМУШ-ТИРИЧИЛИК ТРАВМАСЫ — эмгек укугунда иш учуруна байланышпаган кокус кырсыктын натыйжасында денеге залал келгендикти билдирүүчү термин.

ТУРУКТУУ (РЕНТАЛЫК) ТӨЛӨМ — негизинен салыштырмалуу ыңгайлуу табигый, транспорттук ж-а тех.-экон. шартта иштеген тоо-кен ө. ж. ишканаларынын кошумча накта кирешеси. Ишкана (бирикме) мамл. бюджетке төлөп турат. Пайда төлөмүнүн бир түрү.

ТУРУКТУУ КАПИТАЛ — авансыланган капиталдын өндүрүш каражаттарын (машина, жабдуу, имарат, курулма, отун, сырьё, көмөкчү материалдарды) сатып алууга жумшалган ж-а эмгек процессинде өзүнүн нарк өлчөмүн өзгөртпөгөн бөлүгү.

ТУРУКТУУ ПАССИВДЕР — ишкананын (бирикменин) жүгүртүүсүндөгү нормалдуу туруктуу кредитордук карыз м-н пайдалануу шарты б-ча өз жүгүртүү каражатына тенешти-

рип, максатка ылайык жумшалуучу каражат суммасы (мис., эмгек акы б-ча минималдуу карыз ж-а жабдуучуларга карыз).

ТҮСТҮҮ МЕТАЛЛДАР — темир ж-а анын куймаларынан башка бардык металлдардын ж-а алардын куймаларынын ө. ж-лык аталышы.

ТҮСТҮҮ МЕТАЛЛУРГИЯ — оор ө. ж-дын кен казуу, ылгоо, түстүү металлдар, алардын куймаларын алуу ж-а иштетүү камтыган тармагы. Т. м-дан алынчу кошумча продукциялар — хим. бирикмелер, минер. жер семирткичтер, курулуш материалдар.

ТҮТҮК КУЮУ ӨНДҮРҮШ — кум же металл формага куюу методу м-н металл (көбүнчө чоюн) түтүктөрдү даярдоо.

ТҮТҮК ӨНӨР ЖАЙЫ болот ж-а чоюн түтүктөрүн чыгарат.

ТҮТҮК ТРАНСПОРТУ — транспорттун түтүк аркылуу суюк, газ сымал же катуу продуктуларды аралыкка берүүчү түрү. Т. т. м-н негизинен газ ташылат.

Тыйын — майда монета, сомдун 1/100инө барабар. Т. 1924-26-ж. жезден, 1926-жылдан тыйын жез м-н цинктин аралашмасынан, 1993-ж. кагаз м-н жасалат.

Тынымсыз Өндүрүш — өндүрүштүк катар, участка, цех же бүтүндөй ишканадагы тынымсыз технол. процесстердин жыйындысы. Тынымсыз технол. өндүрүшү бар ө. ж. тармактарына (металлургия, энергетика, химия ө. ж. ж. б.) мүнөздүү.

Тыт ЧАРБАСЫ — өсүмдүк өстүрүүчүлүк тармагы, тыт өстүрүү. Жибекчилик м-н бирдикте өнүгөт. Агротехниканы туура пайдаланууда 1 га жердеги планта-

циядан 9 — 10 т, 1 тыт дарагынан 10 — 15 кг жалбырак алынат.

ТЫШКЫ СООДА — бир өлкөнүн башка өлкөлөр м-н соода жүргүзүүсү; товарды алып келүү (импорт) ж-а сыртка чыгаруудан (экспорт) турат. Т. с-нын негизин эмгектин эл аралык бөлүштүрүлүшү түзөт. Азыркы мезгилинде Т. с-га тышкы рынок үчүн монополиялардын айыгышкан күрөшү, соода экспанциясы, өнүгүп жаткан өлкөлөр м-н соода жүргүзүүдө эквивалентсиз алмашуу мүнөздүү. 2002-ж. К-нда Т. с-да товар жүгүртүүсү 1,07 млрд долларды түзгөн. Т. с-нын негизги принциптери-өлкөлөрдүн тең укуктуулугу ж-а эки тарапка тең пайдалуулугу.

ТЫШКЫ СООДА КОНТРАКТЫ — товарлардын, лицензияларды, кызматтарды ж. б. алмашууда экспорттук-импорттук операциялар тараптагы укук ж-а милдеттерди орнотуудагы тараптардын өз ара келишими.

ТЫШКЫ СООДА МОНОПОЛИЯСЫ мамлекеттик — бүт тышкы сооданы башкарууну мамл-тин карамагына топтоо. Мамл. башкаруу органдары ишке ашырат.

У

УБАКЫТ БЮДЖЕТИ — калктын иштеген адамдын, анын үй-бүлөсүнүн калк тобунун өндүрүшкө, жеке ж-а коомдук ишке жумшалуучу бөлүнүшүн убактысынын болүнүшүн мүнөздөөчү көрсөткүчтөр системасы. У. б-н талдоонун негизинде эмгекти рационалдаштыруу турмуш-

тиричилик ж-а эс алууну уюштуруу чаралары иштелип чыгат.

УБАКЫТ НОРМАСЫ — тийиштүү квалификациядагы бир же бир нече жумушчунун продукция бирдигин (белгилүү өлчөмдөгү ишти аткаруу) чыгарууга кеткен зарыл убакыт.

УДНЫ КИРЕШЕЛЕР Б-ЧА

ЭСЭПТӨӨ — мындай ыкмада фактордук кирешелердин бардык түрлөрү (кызмат акы, рента, проценттик ставка, пайда), ошондой эле амортизациялык чегерүүлөр ж-а бизнеске кыйыр салыктар кошулат.

УДНЫ ОНДУРУШТУК МЕТОД М-Н ЭСЭПТӨӨ

— У.д.п.-ны өндүрүштүк метод м-н эсептөөдө аны түзүүгө ар бир фирма ж-а тармак тарабынан кошумчаланган нарк эске алынат. Мындай учурда У.д.п.-нын чоңдугу экономиканын бардык өндүрүштүк циклдери б-ча жыйнакталган кошумчаланган нарк болуп эсептелет. Кошумчаланган нарк — продукция чыгарууга сатылып алынган материалдардын наркын чыгарып таштагандан кийинки фирманын сатууларынын көлөмү.

Кош эсептөөдөн оолак болуу үчүн, У.д.п.-ны экономикада чыгарылган түпкү товарлардын ж-а кызмат көрсөтүүлөрдүн наркы катары аныкташат. Түпкү керектөө үчүн жыл бою сатылып алынган ж-а ара-чолодо керектөө максатында пайдаланылбагандар түпкү товарлар ж-а кызмат көрсөтүүлөр болуп эсептелет.

УДНЫ ЧЫГЫМДАР Б-ЧА

ӨЛЧӨӨ — У.д.п.-ны чыгымдар б-ча эсептөөдө макроэкономикалык жүгүртүүнүн бардык экономикалык агенттеринин: үй чарбаларынын, фирмалардын, мамлекеттин

ж-а товарларды ошол өлкөдөн экспорттоочу чет өлкөлүктөрдүн чыгымдары кошулат. У.д.п. чыгымдар б-ча аналитикалык туюнтуу төмөнкүдөй түргө ээ:

$$УДП = C + I + G + X$$

мында: **C** — узак ж-а кыска мөөнөткө пайдаланылуучу товарларга, ошондой эле кызмат көрсөтүүлөргө үй чарбаларынын чыгымдарын камтыган ж-а туракжай сатып алууга чыгымдарды чыгарып таштаган жекече керектөө чыгымдары.

I — имараттарды ж-а курулуштарды тургузууга, жабдууларды сатып алууга, товардык — материалдык запастарды түзүүгө, амортизацияга фирмалардын чыгымдарын, ошондой эле турак — жай сатып алууга үй чарбаларынын чыгымдарын камтыган дүң инвестициялар,

G — армияны, башкаруу аппаратын кармап турууга, экономиканын мамлекеттик секторунун кызматкерлерине кызмат акы төлөөгө ж-а ушу сыяктууларга мамлекеттик чыгымдар. Бардык мамлекеттик трансферттик төлөмдөр чыгарылып ташталат, анткени алар өндүрүштүн учурдагы көлөмүнүн көбөйүшүн чагылдырбайт ж-а кирешелерди кайра бөлүштүрүүнүн формасы болуп эсептелет;

X — экспорт м-н импорттун айырмасы катары эсептеле турган чет өлкөлөрдөгү товарлардын ж-а кызмат көрсөтүүлөрдүн таза экспорту.

УКАЗ — бир катар өлкөлөрдө мамл. башчысынын нормативдик актысы.

УЛУТ (ЭКОН.) — аймактык, экон. байланыштардын, адабий тилдин ж-а мат. м-н кулк-мүнөздүн айрым

өзгөчөлүктөрүнүн жалпылыгынын калыптануу процессинде түзүлүүчү адамдардын тарыхый экон. жалпылыгы.

УЛУТ МАСЕЛЕСИ — ар түрдүү коомдук-экон. фармацевтарда улуттардын, ул. топтордун ж-а элдердин (народность) ортосундагы саясий, экон., аймактык, укуктук, идеол. ж-а маданий мамилелердин жыйындысы.

УЛУТТУК ДҮҢ ПРОДУКТ — Улуттук дүң продукт (УДП) бир өлкөнүн ички ресурстарын өлкөнүн ички ресурстарын пайдалануу м-н чыгарылган товарлардын ж-а кызмат көрсөтүүлөрдүн рыноктук наркы. У.д.п. ошол өлкөнүн жарандарынын менчигинде турган өндүрүш факторлору тарабынан жүргүзүлгөн продукция чыгаруунун наркын өлчөйт, алардын кайда, өлкөнүн ичинде же чет өлкөдө иштегендеги маанилүү эмес.

Улуттук дүң продуктудан айырмаланып, ички дүң продукт (И.д.п.) — кимдин менчигинде тургандыгына карабастан ошол экономика үчүн өндүрүштүн ички факторлору м-н түзүлгөн продукциянын чыгарылышын баалайт. Экономикалардын көпчүлүгү үчүн У.д.п. м-н И.д.п.-нын ортосундагы айрма анчалык эмес, анткени чет өлкөлөрдөн алынган кирешелер У.д.п. карата арбын эмес, же алардын көлөмү ошол экономиканын ичинде чет өлкөлүктөр ала турган сумма м-н салыштырмалуу балансылаштырылган.

Откоол экономикалуу өлкөлөрдүн азыркы практикасында өзүлөрүнүн жарандарынын чет өлкөдө чыгарган продуктусу ж-дө статистикалык маалыматтарды

жыйноо кыйын болгондугуна байланыштуу У.д.п. караганда И.д.п.-ны өлчөө иш жүзүндө жеңилдирээк.

У.д.п. негизги макроэкономикалык көрсөткүч катары, үч метод м-н эсептелеш мүмкүн:

а. түпкү пайдалануу методу (чыгымдар б-ча),

б. өндүрүштүк метод,

с. бөлүштүрүү методу (кирешелер б-ча). (к: УДПны кирешелер б-ча эсептөө; УДПны өндүрүштүк метод м-н эсептөө; УДПны чыгымдар м-н эсептөө).

УЛУТТУК ИННОВАЦИЯЛЫК СИСТЕМА

— жеке ж-а мамлекеттик сектордогу уюмдардын жыйындысы, алар юридикалык ж-а жүрүм-турумдук формалдуу эмес нормаларынын чегинде бири-бири м-н өз ара байланышта аракеттенип, инновациялык ишмердүүлүктү мамлекеттин масштабында жүргүзүп, камсыз кылат. Бул уюмдар инновациялык процесс м-н байланышкан бардык чөйрөлөрдө, изилдөөлөрдө, иштеп чыгууларда, лиценз берүүдө, өндүрүштө, жаңыларды сагууда ж-а тейлөөдө, ушул процессти финансылдоодо, аны юридикалык - укуктук жактан камсыздоодо аракеттенишет (к. *Инновациялык ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн дүйнөлүк багыттары*).

УЛУТТУК КИРЕШЕ — бир жылда материалдык өндүрүш чөйрөсүндө жаңы түзүлгөн нарк же улуттук дүң продуктунун ал наркка тете натуралай болүгү. Буга коомдук жалпы продуктуну өндүрүүгө кеткен бардык материалдык чыгым кирбейт. Натуралай-зааттык маанисинде өндүрүш каражаттарынан ж-а керектөө буюмдарынан турат.

УЛУТТУК (МАМЛЕКЕТТИК) ИННОВАЦИЯЛЫК САЯСАТ-ТЫН МАКСАТЫ Ж-А МИЛДЕТТЕРИ. Мамлекеттик инновациялык саясаттын максаты омоктуу экономикалык өсүү үчүн, инновациялык продукцияны өндүрүштүн технологиялык деңгээли м-н атаандаштыкка жарамдуулугун жогорулатуунун эсебинен ички ж-а тышкы рынокко чыгаруу үчүн шарт түзүү болуп саналат.

Алдыга коюлган максатка жетүү үчүн улуттук инновациялык саясатты жүзөгө ашырууда төмөндөгү милдеттер чечилиши зарыл, алар:

- илим м-н технологиялардын жетишкендиктерин натыйжалуу пайдалануу кызыкчылыгында бардык деңгээлдеги мамлекеттик башкаруу органдарынын, ишкерлер секторунун, илимий-техникалык чөйрөдөгү уюмдардын биргелешип натыйжалуу аракеттенүүсүн камсыз кылуучу бирдиктүү улуттук инновациялык системаны түзүү;

- өндүрүштүн натыйжалуулугун ж-а продукциянын атаандаштыкка жарамдуулугун жогорулатууга чечүүчү таасир этүүчү инновациялык долбоорлорду экономикалык тармактарында жүзөгө ашырууда инновациялык ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн туура стратегиясын ж-а приоритеттерин тандаоо;

- өнөр жай өндүрүшүнүн илимий-техникалык жетишкендиктерине карап суроо-талабын жогорулатуу, өнөр жайын технологиялык жактан кайрадан жаңы б-ча долбоорлорду финансылоого каражат тартуу максатында инновациялык саясаттын артыкчылыктуу ба-

гыттарында уюштуруу чаралары м-н ресурстарды топтоштуруу;

- инновациялык ишмердүүлүктү активдештирүү, илимий изилдөөлөр м-н иштеп чыгуулардын жыйынтыктарын коммерциалаштыруу, инновациялык инфраструктураны өнүктүрүү, инновациялардын рыногунун ж-а инновациялык ишканалардын фонддарынын рыногунун пайда болушу, мамлекеттик эмес инвестицияларды тартуу ж-а жогорку технологиялуу өндүрүштү озуп өнүктүрүү үчүн жагымдуу мыйзамдык, ченемдик ж-а экономикалык шарттарды түзүү;

- экономиканын инновациялык өнүгүүсүнүн, инновациялык системанын натыйжалуу иштешин, мамлекеттик инновациялык саясаты аткаруу бийлигинин мамлекеттик ж-а региондук органдарынын биргелешкен иш-аракеттеринин негизинде жүзөгө ашыруу милдеттерин чечүүгө комплекстүү мамилени иштеп чыгуу;

- инновациялык ишкердик тармагындагы кадрларды даярдоо ж-а кайрадан даярдоо системасын түзүү;

- продукциянын сапатынын, сертификациясынын, курчап турган чөйрөнү коргоонун эл аралык стандарттарын өздөштүрүү болуп саналат.

Интеллектуалдык менчикти материалдык эмес товардын өзгөчө түрү катары коргоо ж-а пайдалануу маселелери өзгөчө мааниге ээ болууда. Интеллектуалдык менчикти жүзөгө ашырууда мамлекеттин кызыкчылыктары негизинен аны сатуунун эсебинен эмес экономиканын атаандаштыкка жарамдуу секторлорун кеңейтүү, салык салынуучу ба-

заны кобойтүү ж-а калктын жумуш м-н камсыз болушун жогорулатуу жолу м-н камсыз болушу керек. Өлкөдө ушул тармактагы ченемдик-укуктук базаны калыптандыруу аякташы, мамлекеттик бюджеттин каражатынын эсебинен түзүлгөн интеллектуалдык менчиктин жыйынтыктарына укуктарды бекемдөө б-ча иш-чараларды өткөрүү камсыз болушу, илимий-изилдөө, тажрыйба-конструктордук ж-а технологиялык жумуштардын мамлекеттик заказ берүүчүлөрү болуп саналган мамлекеттик органдардын жоопкерчиликти м-н укуктары аныкталышы керек.

Улуттук инновациялык саясаттын милдеттерин чечүү:

- өнөр жайында чийки зат секторун артыкчылыктуу өнүктүрүүдөн кайра иштетүүчү тармактарда инновациялык ишмердүүлүктү артыкчылыктуу өнүгүүгө карай структуралык маневр жасоо м-н;

- өндүрүштүк-техникалык арналыштагы жогорку технологиялык продукцияга, ошондой эле керектөөчүлөрдүн рыногунда ата мекендик өндүрүүчүлөрдү сырттан ташып келинүүчү товарлар м-н технологиялардан протекциялык коргоонун эсебинен ички муктаждыктар м-н суроо-талаптарды калыптандыруу үчүн шартты жакшыртуу м-н камсыз болот.

Инновациялык өнүгүүнүн негизги милдеттерин чечүү үчүн Кыргызстандын экономикасынын томонку артыкча жактары:

- жаратылыш ресурстары, өнүккөн минерал-чийки зат базасы ж-а транспорт инфраструктурасы;

- илимий потенциалы, интеллектуалдык ресурсу, жогорку

квалификациялуу илимий кадрлары;

- ички рынокто, ошондой эле өнүгүп келе жаткан бир катар өлкөлөрдүн рынокторунда сатууга жарактуу массалык, салыштырмалуу арзан продукцияны чыгаруу б-ча өндүрүштүк кубаттуулуктун резерви пайдаланылышы зарыл.

Алдыга коюлган милдеттерди чечүү:

- илим ж-а өнөр жай чөйрөлөрүнүн уюштуруу-экономикалык жактан ар башкалыгын;

- өнөр жайынын айрым тармактарынын продукциясынын атаандаштыкка жарамдуулугунун төмөндүгүнө себеп болгон технологиялык артта калуучулукту;

- рыноктун ылдам өзгөрүп туруучу шартында керектүү ийкемдүүлүккө ээ болушу керек болгон инновациялык ишкерликтин өнүкпөгөндүгүн (жоктугун);

- товар өндүрүүчүлөрдүн атаандаштык күрөштүн жолу катары инновацияларды жүзөгө ашырууга умтулуусунун жоктугун;

- илимий кадрлардын потенциалынын картаюусун, илимий-техникалык ж-а өндүрүштүк -технологиялык чөйрөгө инновациялык ишмердик б-ча менеджерлердин келбей жатышын жеңип чыгууга мүмкүндүк берет.

УЛУТТУК ӨНУКТУРУУ КОРПОРАЦИЯЛАРЫ — өнүгүп жаткан өлкөлөрдө ул. экономиканы узак мөөнөткө кредиттөө ж-а финансылоо үчүн мамлекеттин катышуусу же колдоосу м-н түзүлгөн адистештирилген мекемелер.

УЛУТТУК СЧЕТ — бир жылда коомдук жалпы продукту м-н ул. кирешени алуу, бөлүштүрүү ж-а

пайдаланышын көрсөтүүчү таблица-лар системасы (бухгалтерия сче-ту формасында). Көп өлкөлөрдө У. с-тун 1968-ж. Бириккен Улуттар Уюму кабыл алган стандарт систе-масы колдонулат.

УЛУТТУК СЧЕТТОР СИСТЕ-МАСЫНЫН НЕГИЗГИ ИНДИ-КАТОРЛОРУНУН ОРТОСУН-ДАГЫ ӨЗ АРА БАЙЛАНЫШ.

а. Улуттук счеттор системасы-нын негизги көрсөткүчү УДП болуп эсептелет.

в. Улуттук таза продуктуну (УТП) УДПдан амортизациялык чегерүүлөрдү чыгарып таштоо м-н алууга болот:

УТП=УДП – амортизациялык чегерүүлөр.

с. Улуттук киреше

Керектөөчүлөр товар сатып алышкан баалар м-н фирмалардын сатуу бааларынын ортосунда айыр-ма болот. Бул айырма бизнеске кыйыр салыктар болуп эсептелет. Бул кошумчаланган наркка салык, акциздик жыйымдар, импорттук пошлиналар, иштин монополиялык түрлөрүнө салыктар д.у.с.

Эгерде улуттук таза продукту-дан (УТП) бизнеске таза кыйыр са-лыктарды чыгарып таштасак, улут-тук киреше алынат. Бул өлкөнүн бардык тургундарынын жалпы ки-решеси болуп эсептелген көрсөткүч.

Улуттук кирешени бир нече компоненттерге бөлүштүрүүгө бо-лот. Киреше алуу ыкмасы бөлүштүрүүнүн критерийи болуп кызмат кылат. Ал төмөнкүдөй көрсөткүчтөрдөн турат:

• кызматкерлердин эмгегине акы төлөө, б.а. кызмат акы, сыйлыктар ж-а башкалар,

• менчик ээлеринин, б.а. майда соодагерлердин, фермерлердин, шериктештиктердин ж-а башкалар-дын кирешелери,

• козголгус мүлк ээлери алыша турган рента кирешелери,

• корпорациялардын эмгекке акы төлөөдөн ж-а кредит үчүн про-центтен кийин калган пайдасы,

• таза процент, бул алынган проценттердин суммасын плюс башка өлкөлөрдүн резиденттери-нен проценттик кирешелердин суммасын чыгарып таштагандан кийинки ошол өлкөнүн бизнеси-нин төлөмдөр процентинин сум-масы.

д. Жеке киреше

Жеке (персоналдык) киреше-нин көрсөткүчү улуттук кирешеден төмөнкү көрсөткүчтөрдү чыгарып салуу жолу м-н алынат:

• к о р п о р а ц и я л а р д ы н бөлүштүрүл бөгөн пайдасы,

• таза процент,

• камсыздандыруу.

Андан тышкары, төмөнкү көрсөткүчтөр кошумчаланат:

• индивидуалдар үчүн өкмөттүк трансферттик төлөмдөр,

• дивиденттер,

• проценттер түрүндө, анын ичинде мамлекеттик карыз б-ча процентер м-н алынган жеке кире-шелер.

е. Колдо болгон жеке киреше

Колдогу киреше жеке киреше м-н жарандардан алынуучу киреше салыгынын суммасынын ж-а мам-лекетке кээ бир салык эмес төлөмдөрдүн ортосундагы айырма катары эсептелинет.

Колдогу жеке киреше үй чарба-лары тарабынан керектөөлөргө ж-а аманаттарга пайдаланылат.

УЛУТТУК ТАЗА ПРОДУКТ (УТП) — У.д.п.-дан амортизация-лык чегерүүлөрдү чыгарып таштоо м-н алууга болот:

УЛУТТУК ЭСЕПТЕРДИН СИСТЕ-МАСЫ — көрсөткүчтөрү өлкөнүн кирешесинин, ке-ректөөсүнүн, жыйноосунун ж-а ка-питалдык чыгымдарынын өлчөмдөрүн аныктоого багытталган өз ара байланыштагы балансылык таблицалардын жыйындысы. Ста-тистикалык жалпы ж-а тандалма байкоолордун маалыматтарын жал-пылоо Бириккен Улуттук Уюмунун эл аралык маанидеги сунуштары-нын негизинде түзүлөт.

УНИВЕРМАГ — азык-түлүк то-варларынан башка бардык товар-ларды (кээде азык-түлүктү да) со-одалоочу ири магазин. Сооданын алдынкы ыкмалары колдонулат: өзүн өзү тейлөө, товарды көрүнө коюп сатуу ж. б.; сатып алуучулар кошумча кызмат (мис., почта, сак-тык кассасы) м-н да тейленет.

УНИВЕРСАМ — көп азык-түлүк түрүн, о. эле күндөлүк керек-телүүчү ө. ж. товарларын соодало-очу ири магазин. Соода өзүн өзү тейлөө ыкмасы м-н жүргүзүлөт.

УРБАНИЗАЦИЯ (лат. urbs — шаар) — коомдун өнүгүшүндө шаар мааниси жогорулоо процес-си. У-нын башкы социалдык маз-муну калктын социалдык-кесиптик ж-а демографиялык структурасын, анын жашоо турмушун, мадания-тын, отурукташын, өндүргүч күчтөрүн жайгашуусун камтыган өзгөчө «шаардык мамилелерде» (К.Маркс) чагылдырылган. У-нын нег. шарттары — шаарларды инду-стриянын өнүгүшү, алардын мада-ний ж-а саясий функциясынын

осүшү, эмгектин аймактык бөлүштүрүлүшүнүн тереңдеши. У-га кыштак калкынын шаарга оошу, ири шаарларга тегерегиндеги кыш-тактар м-н жакын аралыктагы ча-кан шаарлардан элдин келип-кетип турушунун (кызматка, маданий-ти-ричилик керектөөлөрүнө жараша ж. б.) улам кобөйүшү мүнөздүү. 19-к-дын башында дүйнөдө 29,3 млн адам (дүйнөнүн калкынын 3%) шаарда жашап, ал 1900-ж. 244,4 млнго (13,6%), 1950-ж. 706,4 млнго (29,2%), 1970-ж. 1399 млнго (38,6%ке) жеткен.

УСТАВ КАПИТАЛЫ — ишкана (фирма) капиталынын алгачкы суммасы, ишкана уставы м-н анык-талып, негизинен акция сатуудан түшкөн каражат эсебинен куралат.

УСТАВ ФОНДУСУ — мамл. иш-кананын туруктуу пайдалануусуна ж-а карамагына берилген нег. ж-а айланма каражаттын суммасы, иш-кананын Уставында белгиленет.

УЧЕТТУК СТАВКА САЯСАТЫ — к. *Монетардык саясат*.

УЧУРДАГЫ ОПЕРАЦИЯЛАР-ДЫН ТҮРҮ — өлкөнүн төлөм ба-лансынын бөлүмү, мында товарлар-дын ж-а кызматтардын экспорт ж-а импорт көлөмдөрү, инвестициялар-дан кирешелер ж-а трансферттик төлөмдөрдүн көлөмү белгиленет.

У

УЗГУЛТҮКСҮЗ ӨНДҮРҮШ — өндүрүштү уюштуруунун алдынкы ыкмасы, мында өндүрүш операци-ялары жумуш орундарында — үзгүлтүксүз катарда ырааттуу жай-гашкан атайын жабдуулар аткаруу-

чу айрым салыштырмалуу кыска мөөнөттүү операцияларга бөлүнөт. **ҮЗҮМЧҮЛҮК**, узун сары, ширге жыяр — 1) илгерки убактагы эрте жазда мал арыктап, камдалган азык түлүк (согумдун эт-майы ж.б.) азайып турган мезгил; 2) мал көккө тоюнбай, айран, сүт ж.б. көбөйө элек учур.

ҮЙ ӨНӨР ЖАЙЫ — дыйкан чарбасында жеке керектөө үчүн ошол эле чарбадан алынган сырьёдон буюм чыгаруу, Үй промысли дыйканчылык м-н тыгыз байланышта болуп, натуралай чарбанын зарыл шаймандарын түзөт. Натуралай чарба ыдырай баштаганда түрдүү промыселдер рынок үчүн иштеп, дыйканчылыктан бөлүнүп чыккан. Азыркы шартта Ү. ө. ж. негизинен майда дыйкан чарбасы басымдуулук кылган өнүгүп жаткан өлкөлөрдө сакталууда.

ҮНӨМ РЕЖИМИ — чарба жүргүзүү принциби; продукция бирдигин чыгарууга жумшалган материал, финансы ж-а эмгек чыгымдарын азайтууну чагылдырат; коомдук өндүрүштүн натыйжалуулугун арттырууга шарт түзөт.

ҮСТӨК (АЛЫМЧА) сапатына жараша дүн баага — буюмдун керектелүү касиетине жараша иш жүзүндөгү баанын преискураитта көрсөтүлгөн баадан жогорулашы же төмөндөшү; продукция жаңыртууда, анын салатын жакшыртууда ишканага көмөк берет.

ҮСТӨК ЧЫГЫМ — өндүрүш процессин ж-а жүргүртүүнү камсыз кылуу үчүн негизги чыгымга кошумча жумшалган чыгым (ишкана, чарба уюм, курулушту башкаруу, тейлөө, жабдууну тутуу ж-а пайдаланууга кеткен чыгым).

Ф

ФАБРИКА (лат. fabrica — мастерской) — машина системасын колдонууга негизделген ө.ж. ишканасы. Экон. жактан алганда Ф. м-н заводдун ортосунда айырмасы жок.

ФАБРИКАТ (лат. fabricatus — даярдалган) — кошумча иштетилбестен өндүрүштүк же жеке керектөөгө жумшалчу даярдалып бүткөн продукт.

ФЕРМЕР ЧАРБАСЫ — өзүнүн же ижарага (арендага) алган жериндеги а. ч. ишканасы.

ФИЗИКАЛЫК КАПИТАЛ — Физикалык капиталды (же экономистер айткандай, жөн гана капиталды) товарларды өндүрүп чыгаруу үчүн, кызмат өтөө үчүн адамдар өздөрү түзүшөт. Фабрикалар, машиналар ж-а аспаптар капиталдык ресурстар болуп саналат, анткени алар башка товарларды ж-а кызмат өтөөлөрдү өндүрүүгө колдонулат. Ошондой эле капиталдык ресурс болуп газопроводдун тармагы эсептелет, анткени алар аркылуу газды сарп кылуучу станцияларга газ жеткирилет. Бизнесмендер тарабынан заводду, машиналарды ж-а башка ушуга окшогон өндүрүш ресурстарын сатып алууга жумшаган акчага көбүнчө «капитал» термини колдонулат.

ФИЛЛИПСТИН ИЙРИ СЫВЫГЫ — к. *Инфляциянын кесепеттери*.

ФИНАНСАЛЫК ТАРТИП — фирмалар (ишканалар, уюмдар ж.б.) тарабынан финансалык-кредиттик ресурстарды пайдалануунун тууралыгын так сактоосу. Бюджет, салык ж.б. төлөөлөр б-ча милдеттенмелер белгиленген мөөнөттө

ж-а толугу м-н ошол учурдагы нормаларга ылайык жүргүзүлүшү талап кылынат. Мында ошондой эле банк кредиттерин өз убагында кайтаруунун милдеттенмелерин, алар б-ча процентти кайтарууну, кызматкерлерге акы төлөөнү карайт.

ФИНАНСЫ (фр. finances — акча каражаты) — борборлоштурулган ж-а борборлоштурулбаган акча фондусун түзүү ж-а пайдалануудагы экон. мамилелердин жыйындысы. Мамл-тин өнүгүшүнө, анын акча ресурстарын керектөөсүнө байланыштуу үзгүлтүксүз товар-акча жүгүртүүдө пайда болот. Өлкөлөрдө мамл. Ф. (мамл. бюджет, мал. камсыздандыруу, мамл. кредит) ж-а ишкана (бирикме) м-н эл чарба тармактарынын Ф-ларын камтыган Ф. системасы аркылуу коомдук продукту м-н ул. кирешени коомдук өндүрүштү пландуу өнүктүрүү, калктын турмуш деңгээлин дагы жакшыртуу, экон. интеграцияны өнүктүрүү, өнүккөн ж-а өнүгүп келе жаткан өлкөлөр м-н эки тарапка тең пайдалуу байланышты кеңейтүү үчүн бөлүштүрөт. Ф. системасында башкы орунду мамл. бюджет ээлейт.

ФИНАНСЫ БАЛАНСЫ — өлкөлөрдө эл чарба балансынын ул. кирешени бөлүштүрүү, кайра бөлүштүрүү ж-а пайдаланууну акчалай туюнтуучу бөлүгү.

ФИНАНСЫ КАПИТАЛЫ — монополиялык банк капиталына бириккен монополиялык ө. ж. капиталы.

ФИНАНСЫ КРИЗИСИ — өлкөлөрдүн финансы-кредит системасынын олуттуу бузулушу. Ал өнөкөт бюджет каатчылыгын (дефицит), инфляцияны ж. б. пайда кылат.

ФИНАНСЫ ОЛИГАРХИЯСЫ — мамл-тердин экон-сы м-н саясатында финансы капиталы аркылуу үстөмдүк кылуучу бурж. төбөлдөрү. Империализмде Ф. о. банк ж-а ө. ж. монополияларынын биригишинен пайда болот. Ф. о-нын нег. үстөмдүк кылуу методдору: жеке бирикмелер, узак мөөнөттүү байланыш ж-а катышуу системасы. Ф. о. капит. өлкөлөрдүн экон-сына үстөмдүк кылуучу абалды ээлеп, бурж. мамл-ке тике таасирин тийгизет.

ФИНАНСЫ РЕФОРМАСЫ — 1860-жылдарда Россияда финансы системасын бурж. өзгөртүү: мамл. кирешени мамл. казна мекемесине (финансы органы) топтоо, финансы иштерин контролдоону борборлоштуруу, мамл. киреше ж-а чыгаша тизмесин жарыялоо, шарап сатуу укугун сатып алууну акцизге алмаштыруу, Мамл. банкты уюштуруу.

ФИНАНСЫ СИСТЕМАСЫ — 1) бир өлкөдөгү түрдүү финансы мамилелеринин жыйындысы. 2) Өлкөнүн финансы мекемелеринин жыйындысы. Кеңири мааниде — кредит мекемелеринин да камтыйт. **ФИНАНСЫ УКУГУ** — укук тармагы, мамл-тин финансы иштерине байланыштуу мамилелерди жонго салат.

ФИНАНСЫЛОО — өлкөлөрдө эл чарбасын өнүктүрүүгө, коргонууга ж. б. коомдук керектөөлөргө мамл. бюджеттен ж-а мамл. ишкананын (бирикменин) финансы ресурстарынан биротоло акча каражат болуп берүү. Ф. так максаттуу болуп, белгиленген пландын аткарылышына жараша экон. режимди сактоо м-н мамл-тин финансылык көзөмөлдөөсүндө ишке ашырылат.

ФИНАНСЫЛЫК ЛЕВЕРЕДЖ

— менчик ж-а карыз алынган инвестициялык каражаттардын катнашы.

ФИНАНСЫЛЫК РЕЗЕРВ (ЗАПАС) — келип чыккан кошумча чыгымдарды жүзөгө ашырууда, убактылуу финансылык кыйынчылыктарды жоюуда ж-а нормалдуу шарттарды камсыз кылууда ишканалардын, бирикмелердин ж-а уюмдардын акча каражаттары.

ФИНАСЫ ТОБУ — финансы олигархиясынын конкреттүү формасы, ири монополия бирикмеси; аны ошол бирикмедеги эң ири монополия контролдойт.

ФИРМА — соода же өнөр-жай ишканаларынын (бирикмелердин) аттары (фирмалык аттар).

ФИСКАЛДЫК САЯСАТ — Fiskal — казына дегенди билдирет, фискал саясаты ушундан чыккан — бул мамлекеттик кирешелер м-н чыгашалардын саясаты.

Мамлекет өткөөл экономикада рынок ж-а аралаш системанын натыйжалуу иштешине жардам берүүчү укуктук базаны ж-а коомдук кырдаалды камсыз кылуу милдеттерин, конкуренцияны коргоо милдеттерин чечет.

Бул милдеттерди чечүү үчүн мамлекеттин төмөнкүдөй функциялары зор мааниге ээ:

• кирешени ж-а байлыкты кайра бөлүштүрүү,

• улуттук продуктунун структурасын өзгөртүү максатында ресурстардын бөлүштүрүлүшүнө түзөтүү киргизүү,

• экономиканы турукташтыруу, б.а. рыноктук конъюнктуранын термелишинен пайда болгон иш м-н камсыз кылуунун ж-а инфляция-

нын деңгээлине көзөмөлдүк кылуу, ошондой эле экономикалык өсүштү стимулдаштыруу.

«Бул функцияларды иш жүзүнө ашыруу үчүн мамлекет акчаларды кайдан алат?» — деген суроо келип чыгат. Акчалар үч булактан түшөт:

а. Салыктар.

б. Процент алып келүүчү казыналык милдеттенмелер түрүндөгү карыздар.

с. Өзүлөрүнүн кармап туруучуларына процент алып келбеген кагаз акчалардын ж-а тыйындардын эмиссиясы.

Мамлекет милдеттенмелерине жараша кыйла даражада салыктарга, карыздарга таяна өзүнүн чыгашаларын ж-а алынуучу салыктарын көбөйтө же азайта алат ж-а алардын салыштырмалуу салмагын өзгөртө алат. Бул өзгөрүүлөр экономисттер атап жүрүшкөндөй «фискалдык саясаттын» бир бөлүгүн, б. а. салык салуу ж-а чыгашалар жагынан жалпы иш-чараларды, ошондой эле ушул чыгашаларды финансылуу методдорун түзөт.

Мамлекеттик чыгашалардын саясаты өкмөт тараптан экономиканы жөнгө салуу жолдорунун бири болуп эсептелет.

Эгерде экономикалык система тең салмактуулук абалында турса, анда мамлекеттик сатып алуулардын көлөмүнүн кыскарышы

өндүрүүчүлөрдө товардык-материалдык запастардын пландаштырылбаган көбөйүшүнө алып келет. Ушуга байланыштуу фирмалар же өндүрүштүн көлөмүн кыскартышат, же бааларды төмөндөтүшүп, же тигинисин да, мунусун да жасашат. Бул улуттук өндүрүштүн көлөмүнүн

азайышына алып келет. Башка жагынан, эгерде өкмөт товарларды ж-а кызмат көрсөтүүлөрдү, сатып алуулардын көлөмүн көбөйтсө, запастардын пландаштырылбаган азайышы келип чыгат. Мындай жагдайда фирмалар же өндүрүштүн көлөмүн кеңейтишет, же бааларды көтөрүшөт. Ошентип, номиналдык да, реалдуу да туонтмада улуттук өндүрүштүн өсүшү камсыз кылынат.

Демек, өкмөт жалпы суроо-талаптын өсүшүн стимулдаштыруу же кыскартуу м-н улуттук продуктунун деңгээлин жөнгө сала алат.

Салыктар өкмөттүн колуна экономикага таасир тийгизүүчү экинчи аспап берет. Салык ставкаларынын деңгээлин жогорулатуу учурунда үй чарбасынын карамагында кала турган чоңдук азаят. Бул керектөөнүн кыскарышына, демек жалпы суроо-талаптын азайышына алып келет, ал товардык — материалдык запастардын пландаштырылбаган топтолушунун себеби болуп эсептелет. Фирмалардын ага жооп кайтарышы болсо жогору жакта суроттөлдү. Салык ставкаларынын төмөндөшү тескери таасир тийгизет. Болжолдуу түрдө, киргизүүнүн ж-а чыгаруунун фискалдык механизми ушундайча иштейт.

Өткөөл экономикада өкмөттүн эң маанилүү функциясы экономиканы турукташтырууда, башкача айтканда, иш м-н толук камсыз кылууну да, баалардын туруктуу деңгээли да камсыз кылууда рынок экономикасына жардамдашууда турат.

Кейнстик талдоодо макроэкономиканын жалпы тең салмактуулугу дегеле улуттук продуктунун иш м-н толук камсыз кыла тургандай деңгээлине шайкеш келүүгө тийиш эмес

экендиги аныкталган. Тең салмактуулуктун деңгээли адамдардын керектөөгө, аманатка, инвестициялоого жакындыгы м-н аныкталат. Бирок бул дегеле өндүрүшкө бардык ресурстар киргизилиши керек дегенди билдирбейт.

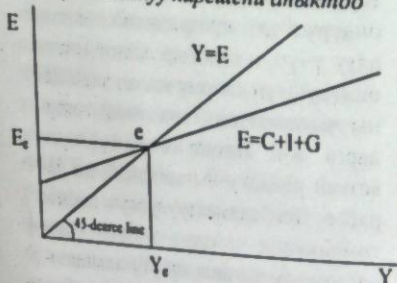
Кейнс реалдуу чыгашалар пландаштырылган чыгашалар м-н бирдей болгон кезде гана экономика тең салмактуулукта турат деп эсептеген. УДПнын көрсөткүчү кош мааниде боло тургандыгын эске түшүрөлүчү: экономикалык агенттердин кирешелери жана өндүрүлгөн продукцияны сатып алуу үчүн чыгашалар. Ошондуктан өндүрүштүн көлөмү жалаң эле жалпы чыгашаларга гана эмес, товарларга ж-а кызмат көрсөтүүлөргө кеткен реалдуу чыгашаларга да барабар. Тең салмактуулуктун шарты төмөнкүдөй түргө ээ: иш жүзүндөгү чыгашалар (Y) пландаштырылган чыгашаларга (E) барабар болот. 45 градустук жаңтайма бурчу болгон сызык бул шарт аткарылган чекитти белгилейт. Эгерде биз пландаштырылган чыгашалардын функциясын кошумчаласак, анда «Кейнс крестин» алабыз. Экономиканын тең салмактуулугу (e) чекитинде жетишилет. Анда пландаштырылган чыгашалардын функциясынын графиги 45 градустун жаңтайма бурчу болгон сызыкты кесип өтөт (сурот).

Демек, Кейнс б-ча бардык ресурстар толугу м-н пайдаланылган экономикада өндүрүштүн деңгээли тең салмактуулуктун чекитинен жогору жата тургандыгы келип чыгат. Бул да базар экономикасы улуттук продуктунун ушундай деңгээлинде турукташат дегенди билдирет. Ал иш м-н

толук камсыз кылуу үчүн өтө төмөн. Иш м-н толук камсыз кылуунун деңгээли Y_2 чекитиндеги өндүрүш көлөмүнүн учурунда камсыз кылына тургандыгы графикте көрсөтүлдү. Ал эми тең салмактуулук (е) өндүрүш көлөмүнүн деңгээлинде аныкталат. Мында каалоочулардын бардыгына иш берүү мүмкүн эмес. Ошондуктан жумушсуздуктун деңгээлиндеги үзгүлтүктү көрүп турабыз. Демек, бүткүл өндүрүштүк потенциал толугу м-н пайдаланылбайт.

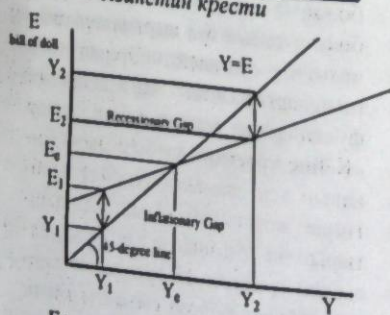
Сурот.

Тең салмактуу кирешени аныктоо

Сурот.

Кейинки крест

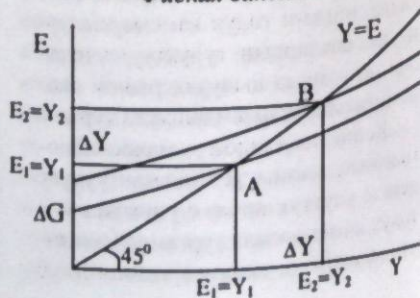
Башка учурду алалы. Иш м-н толук камсыз болуу деңгээли тең салмактуулук деңгээлинен (е чекитинен) төмөн (Y_1 чекити) турат. Мындай учурда экономика жетпей турган деңгээлге умтулат. Анткени өндүрүш потенциалдык деңгээлди жогорулата албайт. Бул ушундай абалда экономикада суроо-талап туруктуу түрдө

арбын болуп, көп учурда чийки заттын (сырьенун) ж-а жумушчу күчүнүн тартыштыгы м-н коштоло тургандыгын билдирет. Анын натыйжасы катары баалар өсө баштайт. Ошентип биз «инфляциянын үзгүлтүгү» абалында калабыз. Ушундай абалда пландаштырылган чыгашалар E_1 ге барабар. Бул Y_1 өндүрүш деңгээлинен көбүрөөк. Анткени E_1 Y_1 ден көбүрөөк. Фирмалар болсо чыгаргандарынан көп сатышкан. Запастар азаят. Фирмалар жумушчуларды көбүрөөк жалдайт ж-а өндүрүштү көбөйтүшөт. Ошонун өзү м-н улуттук дүң продуктуунун өсүшүн пайда кылат. Бул процесс өндүрүштүн деңгээли пландаштырылган чыгашалардын (е чекити) деңгээлине тенелмейинче жүрө берет. Себеби, мамлекеттик чыгашалар жалпы чыгашалардын компонентти болуп эсептелет. Алардын көбөйүшү кирешенин ушундай деңгээлинде пландаштырылган чыгашалар өсө тургандыгын билдирет. Эгерде мамлекеттик чыгашалар G га өссө, анда пландаштырылган чыгашалардын сызыгы жогору карай G га жылат. Экономикадагы тең салмактуулук A чекитинен B чекитине оошот.

Жалпысынан Y G ны мультипликатордун чоңдугуна жогорулата тургандын белгилейбиз.

Сурот.

Фискал саясаты

Салыктардын «кейин крестиндеги» азайышы кирешелердин кайсы деңгээлинде болбосун пландаштырылган чыгашаларды көбөйтөт. Ушундай учурда да бюджеттик-салык саясаты кирешеге окшош (жогоруда сүрөттөлгөндөй) таасир тийгизет. Кейинки рецепт мамлекет фискалдык саясаттын жардамы м-н тең салмактуулук деңгээлин иш м-н толук камсыз кылуу чекитине ооштура тургандыгында. Буга эки жол м-н жетишүүгө болот:

а. **Экспансиялар** – кеңейтүү саясаттары, б.а. мамлекеттик чыгашаларды көбөйтүү же салыктарды төмөндөтүү.

Мамлекеттик чыгашаларды көбөйтүү – бул мамлекеттик секторду кеңейтүү же үй чарбасына дотацияларды (жардамдарды) көбөйтүү. Бул экономикада сатып алуу жөндөмдүүлүгүн өсүшүнө мүмкүндүк берет. Ал өз кезегинде өндүрүштү кеңейтүүнүн, демек, жумушсуздукту азайтуунун эсебинен сатуулардын көлөмүн көбөйтөт. Ушундай эле натыйжага салыктарды төмөндөтүүнүн эсебинен жетишүүгө боло тургандыгын жогоруда белгилегенбиз.

в. **Рестрикциялар** – инфляцияны тизгиндөө саясаттары. Бул төмөнкүлөрдүн эсебинен мүмкүн болот:

1. мамлекеттик чыгашаларды төмөндөтүү.
2. салыктарды жогорулатуу.

Фискалдык саясат экономиканы турукташтырууга өкмөттүк чиновниктер экономикадагы агымдарга (тенденцияларга) кунт коюу м-н байкоо жүргүзүп турушкандыгынан, келечектеги өнүгүүнү ийгиликтүү алдын ала көрүшкөндүгүнөн ж-а «дис-

кресиялык фискал саясатын» ошолорго жараша жүргүзүп жагышкандыгынан гана жардам берет деген пикир болбошу керек.

Азыркы фискал системасы өзүнөн-өзү турукташтыруунун (автоматтык стабилдештирүүнүн) бир катар маанилүү элементтерин камтыйт. Аларга салык кирешелерин өзүнөн-өзү өзгөртүү кирет. Салыктардын прогрессивдүү системасы жеке кирешелерге ж-а корпорациялардын кирешелерине жараша болот. Алар азая баштаганда, өкмөттүн да салык кирешелери азая баштайт. Кирешелер өскөндө, салыктар да өсө баштагандыгына коңул бургула. Ошентип, салыктардын азыркы системасы инфляция мезгилинде кирешелерди жогорулатуу ж-а аларды депрессия мезгилинде кыскартуу тенденциясы м-н кубаттуу ж-а тез иштөөчү «бириктирилген стабилизатор» болуп эсептелет. Бул экономикалык циклди басаңдатуучу кубаттуу фактор.

Мындан тышкары «автоматтык стабилизаторлорго» жумушсуздук б-ча пособиелер ж-а башка социалдык толумдор, фермерлерге жардамдашуу программалары, корпорациялардын аманаттары ж-а жеке аманаттар кирет.

«Автоматтык стабилизаторлордун» иштешинин чектери алардын иш-аракетинин механизми аларды толугу м-н жоюуга жетишсиз экендиги м-н аныкталат. Ал бузулуштардын калган болугун четтетүүнү дискрециялык фискалдык ж-а кредиттик-акча саясатынын иш-аракетине калтырат.

Дискрециялык фискалдык саясаттын негизги куралдары төмөнкүлөр болуп эсептелет:

а. Мамлекеттик чыгашалар м-н байланышкан программаларды өзгөртүү;

в. «Трансферттик» типтеги (бөлүштүрүлгүс) чыгашалардын программаларын өзгөртүү;

с. Салыктардын денгээлин өзгөртүүлөр.

Дискрециялык программаларды турмушка ашыруу алардын башталышы м-н натыйжаларынын ортосундагы убакыттагы үзгүлтүк м-н байланыштуу болушу мүмкүн. Ошондуктан аларды кыска мезгилдүү чөгүүлөргө каршы күрөштүн каражаттары катары колдонуу ылайыксыз болот. Мындай шартта калкка түз төлөмдөрдүн ж-а салыктардын көлөмүн өзгөртүү б-ча иш-чаралар алда канчалык ийкемдүү болуп саналат.

Инфляциялык үзгүлтүк чек коюучу фискалдык саясатты талап кылган кезде, тең салмактуу (баланссыздыкты алып таштаган) бюджеттин принциби өтө жогорку салыктардын зарылдыгы ж-а чыгашалардын кыскарышы м-н дээрлик бузулат. Дефляциялык ажырымды жоюу аракеттери бюджеттин дефицитине алып келиши мүмкүн. Бул мамлекеттик бюджеттин жылдын чектериндеги балансыланышын чоң мааниге айландырып жиберет.

Мамлекеттин жөндөмдүүлүгүн, калктын ж-а мамлекеттин чарба жүргүзүүчү субъектилеринин ж-а анын өкмөтүнүн ишениминин эң жогорку көрсөткүчү бул салык системасын адилеттуу система катары таануу. Андан улам өзүлөрүнүн кирешелерин, пайдаларын ыктыярдуу ж-а ак ниеттүү «декларациялоо», тиешелүү чегерүүлөрдү бюджетке тыкандык м-н төлөп туруу болуп эсептелет.

Салык системасы өкмөт үчүн чарба жүргүзүүчү субъектилерге ж-а калкка таасир тийгизүүнүн негизги экономикалык өбөлгөлөрүнүн бири болуп кызмат өтөйт. Анын жардамы м-н мамлекет социалдык милдеттерди чечүү үчүн каражаттарды топтоштуруп, мамлекеттин коопсуздугун ж-а өлкөдөгү укук тартибин камсыз кыла алат. Бирок, салык системасы өзүнө берилген ролду кынтыксыз аткарышы үчүн, аны натыйжалуу ж-а социалдык жактан адилеттүү системага айландыруу зарыл.

Эгерде биз демократиялык укуктук мамлекет туурасында сөз кылсак, анда бийлик жарандык коомдун колунда болууга тийиш. Калк ж-а ар кыл чарба жүргүзүүчү субъектилер салыктарды мамлекетке жөн эле кайтарылыгы ж-а максатсыз алым сыяктуу төлөөгө милдеттүү эмес. Салыктар мамлекетке аларга көрсөтүп жаткан коомдук зарыл, пайдалуу кызматтар үчүн төлөнөт.

Коомго билим, маданият, саламаттык сактоо, илим керек. Мамлекет буларды уюштурууну өзүнө алат ж-а бул кызматтарды коомго көрсөтүп турат. Коом бул кызматтарга өзүнүн салык төлөөчүлөрү аркылуу акы төлөйт.

Коом өзүнүн мүчөлөрүнүн коопсуздугун камсыз кылууга, алардын укуктарына кепил болууга муктаж. Коом курчап турган чөйрөнүн корголушуна таламдаш.

Коом жардыларды, жетим балдарды, багуусуз калган кары-картаңдарды социалдык жактан колдоо үчүн ж-а табигаттын бөөдө кырсыктарынын ж.у.с. кесепеттерин жоюу үчүн белгилүү резерв түзүүгө милдеттүү.

Ушунун бардыгына жумшалуучу сарптоолор рационалдуу масштабдарда болууга тийиш (сарптоолордун бүткүл суммасын аныктап, «мамлекеттин кызмат көрсөтүүлөрү үчүн салык» катары ушул кызмат көрсөтүүлөр үчүн салык белгилеш керек). Салык төлөөчүлөрдүн арасынан ишкердик жүргүзүшкөндөрдүн үлүшү көбөйөт ж-а социалдык кызмат (илимге, билим берүүгө, маданиятка, саламаттык сактоого ж.у.с.) көрсөтүү чөйрөсүндөгү чарба жүргүзүүчү субъектилердин саны көбөйөт. Аталган чөйрөдө мамлекеттик бюджеттин эсебинен (башкача айтканда, салык төлөөчүлөрдүн эсебинен) иштеп жаткандардын үлүшү азаят.

Мамлекет мамлекеттик ишканаларга карага катуу салык саясатын, жеке ишканаларга либералдык саясатты белгилөөгө тийиш эмес ж-а белгилей албайт. Жеке чарба жүргүзүүчү субъектилерге экономикалык эркиндик берүү, андан кийин өз эсебинен кармап турууну улантуу деле ушуга окшош. Мамлекеттик сакталып калган ишканаларды «чөгөрүүгө» мамлекеттин саясаты жол бербейт. Менчик формасына карабастан бардык чарба жүргүзүүчү субъектилер мамлекет алдында экономикалык жоопкерчиликте болууга тийиш. Мамлекет да бирдей даражада менчиктин ар кыл формасындагы чарба жүргүзүүчү субъектилердин иштешине көмөктөшүүгө, алар м-н экономикалык адилеттүүлүктүн принцибинде мамиле жасоого милдеттүү. Алар ошон үчүн мамлекетке салык төлөп турушат.

ФИСКАЛ САЯСАТЫ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА — Көз карандысыз Кыргыз Республика-

сынын түзүлүшү экономиканы мамлекеттик жөнгө салуу үчүн кыйла натыйжалуу системаны изденүүлөр м-н коштолду. Мунун бардыгы улуттук байлыкты ж-а кирешени бөлүштүрүү ж-а кайра бөлүштүрүү механизмин жаңылоого, өндүрүп чыгаруу процессине мамлекеттин таасиринин жаңы формаларына алып келди.

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик системасында экономика жагындагы жөнгө салуучу иш-чараларды жүзөгө ашырууда мамлекеттик, эң оболу консолидацияланган, республикалык бюджет эң маанилүү орунду ээлейт.

Экономикалык жөнгө салууда бюджеттин ролун күчөтүү мурдагы бюджет системасын кайрадан карап чыгууну талап кылды. Ошондуктан суверендүү мамлекет катары Кыргыз Республикасынын бюджетти ж-а Мыйзам 1991-жылдын 30-январында кабыл алынды. Бул Мыйзамда республиканын мамлекеттик бюджетти биринчи жолу автономиялуу – республикалык ж-а жергиликтүү бюджеттерге бөлүндү. Төмөн жакта турган бюджеттер жогорку денгээлде турган бюджетке кирбейт. Суверендүү мамлекет катары Кыргызстандын бюджет системасынын өз алдынча маанилүү бөлүгү республикалык бюджет болуп эсептелет. Ал жалпы мамлекеттик мүнөздөгү бюджеттик ресурстардын бөлүктөрүн борборлоштурууну камсыз кылат. Республикалык бюджет аркылуу өлкөнүн субъектилерин м-н региондорунун ортосунда кирешелерди бөлүштүрүү процесси жөнгө салынат.

Жергиликтүү бюджеттер (7 областтын, Бишкек шаарынын бюд-

жеттери, райондук, айылдык, поселкалык, областтык ж-а райондук баш ийүүдөгү шаардык бюджеттер) Кыргызстандын бюджет системасынын өз алдынча бөлүгү болуп эсептелет. 1991-жылы кабыл алынган «Бюджет ж-до» Мыйзамдын көп сандаган мүчүлүштүктөрүнө байланыштуу 1994-жылдын 10-январында республиканын башка кабыл алынган жаңы мыйзамдарына ылайык өзгөртүүлөр ж-а толуктоолор м-н «Кыргыз Республикасынын бюджеттик укуктары ж-до» жаңы Мыйзам кабыл алынды. Кыргыз Республикасынын бюджет системасы жаңы бюджеттик мыйзамдарга ылайык негизги эки принципке: бюджеттик системанын биримдигине ж-а бюджеттин өз алдынчалыгына негизделет.

Биримдик принциби өзүнүн мазмуну б-ча мурда колдонулуп келген ошондой эле принциптен айырмаланат. Эми ал бирдиктүү укуктук база, бирдиктүү бюджеттик классификацияларды пайдалануу (1995-жылдан баштап АКШнын бюджеттик классификациясынын үлгүсү б-ча бюджеттин жаңы классификациясы киргизилген), документациялардын формаларынын бирдиги, өлкөнүн консолидацияланган бюджетин түзүү үчүн бир деңгээлден башка деңгээлге зарыл статистикалык ж-а бюджеттик документацияларды берип туруу м-н камсыз кылынат. Бюджеттик системанын бирдигинин принциби жөнгө салуучу киреше булактарын пайдалануу, максатуу ж-а региондук бюджеттик фондуларды түзүү, аларды жарым-жартылай кайра бөлүштүрүү аркылуу жүзөгө ашырылуучу бардык деңгээлдеги бюджеттердин өз ара

байланышына негизделген. Бюджеттик системанын бирдиги салык саясатын кошкондо, бирдиктүү социалдык-экономикалык саясат аркылуу ишке ашырылат.

Бардык деңгээлдеги бюджеттердин өз алдынчалуулугу өзүлөрүнүн киреше булактарынын болушу ж-а багытты аныктоо укугу, аларды пайдалануу ж-а чыгымдоо м-н камсыз кылынат.

Аралаш экономика системасына өтүү, бааларды либералдаштыруу (баш коё берүү), инфляция, экономикалык кризис, калктын жакырдыгы ж-а жумушсуздуктун өсүшү шартында мамлекеттин экономикалык ролун өзгөртүү – ушунун бардыгы мамлекеттик бюджеттин ж-а ал аркылуу бөлүштүрүлө турган кирешелердин үлүшүнүн көлөмүнө таасирин тийгизди.

Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүнүн комплекстүү негиздеринин шартында узак ж-а орто мөөнөттүк финансылык божомолдоонун максаты ошол мезгилге белгиленген өкмөттүк милдеттерди аткаруу үчүн бюджет ресурстарын кайра бөлүштүрүү мүмкүнчүлүгүн берүү болуп эсептелет. Бюджетти бир эле жылга пландаштыруу учурундагы кырдаал мындай түрдөгү стратегиялык кайра бөлүштүрүүнү кыйындатат. Анткени ресурстарды кайра бөлүштүрүүдөгү олуттуу өзгөрүүлөр өтө жай, бир нече жылдар бою жүргүзүлүшү мүмкүн. 2010-жылга чейинки контролдук сандар администрациялык ведомстволорго өз ишиндеги өзгөрүүлөрдү жакшыраак пландаштырууга ж-а алардын бюджеттик ресурстарын келечектеги ыктымалдуу ресурстардын белгилүү

деңгээлине ылайык пайдаланууга жардам берет.

Бюджеттин киреше бөлүгү (салыктык ж-а салыктык эмес кирешелер) киреше ж-а ИДП, импорт, операциялык дүң артыкбаштар, акчалай кирешелер, кызматкерлердин эмгегине акы төлөө, чекене товар жүгүртүү ж-а акылуу кызмат көрсөтүүлөр сыяктуу көрсөткүчтөрдүн эсептелген чоңдуктарынын түзүлүп калган динамикасына негизденүү м-н болжолдонгон. Ошондой эле, салык мыйзамдарынын ж-а башка нормативдик актылардын кээ бир өзгөрүүлөрү күчүнө кире тургандыгы көңүлгө алынган. Алардын өтө олуттуусу КМШнын бардык өлкөлөрү м-н дайындуу өлкөнүн принциби б-ча НДС алууга өтүү болуп эсептелет. Андан тышкары, салык уюмдары аркылуу гана НДС б-ча счет-фактуранын бланктарын (атайын барактарын) так отчеттуулук түрүндө берүүгө ж-а НДС б-ча каптоо босогосун мин сомдон 300 мин сомго чейин көбөйтүүгө өтүү пландаштырылууда.

Таблица

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бюджетинин божомалу (УДПга % м-н)

	1990 отчет	1995 отчет	2000 отчет	2004 божомол	2010 божомол
Жалпы бюджеттик кирешелер	35,8	17,0	16,1	18,0	19,1
анын ичинен:					
Салыктан түшүүлөр	27,5	15,6	12,3	13,9	15,0
Жалпы бюджеттик чыгымдар	40,0	29,6	25,0	21,0	20,0
анын ичинен:					
Мамлекеттик карыздын проценти боюнча	—	—	1,8	2,5	1,1
Тартыштык (дефицит)	-4,3	-11,5	-8,9	-3,0	-1,2

Ошентип, 2010-жылга мамлекеттик бюджеттин кирешелери УДПга процент м-н 19,1% ке чейин

өсүшү м-н болжолдонот. Бирок, инфляциянын болжолдонуп жаткан деңгээлин көңүлгө алуу м-н, келе турган жылдардын ичинде реалдуу кирешелердин деңгээлинде айрым төмөндөө күтүлөт. Ошого карабастан, 2010 – жылга карата мамлекеттик кирешелердин чыныгы өсүшү болжолдонууда.

ФОНД — материалдык жардам берүүчү уюм же мекеме.

ФОНД КАЙТАРЫЛЫШЫ — жыйынтыктоочу экон. көрсөткүч; продукция чыгарууга пайдаланылган нег. ж-а жүгүртүү ө. ж. өндүрүш фонду бирдигинде (демейде сомго) эсептелген дүң же товардык продукция көлөмүн көргөзөт; өндүрүш натыйжалуулугунун эң маанилүү көрсөткүчү.

ФОНД КАПИТАЛЫ — баалуу кагаз чыгарууга жумшалган капитал; к. *Жалган капитал*.

ФОНД СЫЙЫМУУЛУГУ — нег. өндүрүштүк фондунун наркы м-н ишкана (цех) жыл ичинде чыгарган дүң же товардык продукция наркынын өз ара катышын билгизүүчү экон. көрсөткүч.

ФОНДДОР (фр. fond, лат. fundus — негиз) — 1) ресурстар, запастар,

мис., эл чарба Ф-у, үрөн Ф-у. 2) ишкана пайдаланган материалдык ж-а акча каражаттары, мис., нег.

өндүрүш Ф-у, жүгүртүү Ф-у, эмгек акы Ф-у. 3) белгилүү тартипте пайдалануучу ж-а пайдаланылуучу каражат булактары, мис., уставдык Ф., бөлүнбөс Ф. 4) туруктуу киреше түшүрүүчү баалуу документ.

ФОНДУЛУК БИРЖА — кымбат баалуу кагаздарды сатуу ж-а сатып алууну турмушка ашырган мекеме (акциялар, облигациялар, мамлекеттик акча - заемдор ж. б.).

ФОНДУНУН ЖҮГҮРТҮЛҮШҮ — ишкана фондусунун өндүрүштүн материалдык-заттык факторлорунун үзгүлтүксүз жаныланып туруучу кыймыл процесси катары алынган иреттүү айланышы. Ал кыймыл өндүрүш чөйрөсү м-н жүгүртүү чөйрөсүн камтыйт.

ФОНДУНУН ИРЕТТҮҮ АЙЛАНЫШЫ — ишкананын нег. ж-а жүгүртүү фондусунун өндүрүш ж-а жүгүртүү чөйрөсүнөлөгү кыймылы. Мында нег. ж-а жүгүртүү фондусу үч баскычтан өтүп, аларга тиешелүү үч функциялык форманы (акча, өндүрүш, товар) алат. Ф. и. а. кайталанма өндүрүштүн үзгүлтүксүз иш-тешин камсыз кылат.

ФОРВАРДЫК ОПЕРАЦИЯЛАР (контракттар) — жекече тартипте түзүлүүчү стандартташтырылбаган контракт, бул контракт б-ча пайдалар ж-а зыяндар аны аткаруу учурунда аныкталат. Форварддык валюталык курс ж-дө ж-а форварддык проценттик ставка ж-дө контракттар кеңири тараган. Финансылык контракттардын бул тиби операциялар свопу м-н тыгыз байланышкан ж-а валюталык ж-а башка финансылык бүтүмдөрдү хеджирлөө инструменттеринин бири болуп эсептелет.

ФОРФЕЙТИРОВАНИЕ — экспорт-импорттук поставкадан келип чыгуучу,

банктын клиенттен акча-засм дебиторун сатып алуусу.

ФРАНКО — унааларга жүк салуу ж-а түшүрүү жумуштарына, камсыздоого жумшалган чыгымдардын эсеп бааларына байланыштуу поставканын ж-а товарды төлөөнүн шарты.

ФРАНШИЗ — бөлөк фирманын продукцияларын сатууга укук.

ФРАХТ — жүк тартуу үчүн кеме жалдоого төлөө; фрахты төлөөнүн тартиби ж-а көлөмү тараптардын келишими б-ча аныкталат.

ФУНТ СТЕРЛИНГ — Улуу Британиянын акча бирдиги, 100 пенске барабар.

ФЬЮЧЕРДИК БҮТҮМ — контракта көрсөтүлгөн акцияларды ж-а товарларды акчалай сумма м-н төлөп, белгилүү мөөнөттөн кийин бүтүм баасын түзүүдө фондулук же товардык биржалардын келишиминин түрү.

Х

ХАЙРИНГ — кыска мөөнөттүү аренда (ижара) бир күндөн бир нече айга чейин, орусча эквивалентти — прокат.

ХАРДВЕР — эсептеп чыгаруучу техниканын материалдык бөлүгүн чыгаруучу өнөр-жайдын тармагы.

ХЕДЖИРОВАНИЕ — фьючердик бүтүмдү жасоодогу камсыздандыруу баалар ж-а кирешелердин формасы, сатуучу (сатып алуучу) бир эле убакытта фьючердик контракттардын тийиштүү санын сатып алуу (сатууну) жүргүзүшөт.

ХИМИЯ ӨНӨР ЖАЙЫ — оор ө. ж. тармагы.

ХОЛДИНГ — өзүнүн капиталын пайдаланып, башка компанияларга үстөмдүк ж-а текшерүүнү жасаш үчүн алардын контролдук акция пакеттерин өзүнө камтыган акционердик компания.

Ц

ЦЕССИЯ — кишинин атына жазылган финансылык документтерди үчүнчү кишиге өткөрүп берүү.

ЦЕХ (нем. Zeche) — ишкананын нег. өндүрүштүк бөлүкчөсү. Ц. нег., жардамчы, тейлөөчү, көмөкчү, кошумча болуп ажыратылат.

Ч

ЧАЙ ӨНӨР ЖАЙЫ — тамак-аш ө.ж-нын бир тармагы.

ЧАРБАЛЫК КЕЛИШИМ — юридикалык адам болуу м-н чарбалык байланыштарды укуктук жактан камсыздоодо ж-а өз ара милдеттемелерин аныктоодо эки же андан да көп тараптардын келишими.

ЧАРБАЛЫК МЕХАНИЗМ — уюштуруунун структуралары ж-а чарбачылыктын конкреттүү формалары, башкаруунун ыкмалары ж-а укук нормаларынын жыйындысы. Булардын жардамы м-н коом керектүү абалдын түзүлүшүн эсепке алып экономикалык закондорду пайдаланат.

ЧАРБАЛЫК ЭСЕП — чарбаны пландуу жүргүзүү ыкмасы; ал төмөндөгүгө негизделет: продукция чыгарууга кеткен ишкананын

чыгымын өндүрүштүк-чарб. ишинин натыйжасы м-н салыштыруу; чыгымдын орду киреше м-н толуктоо; өндүрүштүн рентабелдүүлүгүн камсыз кылуу; план тапшырманы аткарууда ишкананын материалдык кызыкчылыгын ж-а жоопкерчилигин арттыруу; ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу. Ч. э. коомдун кызыкчылыгын ишкана коллективинин ж-а ар бир эмгекчинин кызыкчылыгы м-н айкалаштырууга шарт түзөт.

ЧАРТЕР — белгилүү мөөнөткө унаанын ээси м-н ижара алуучунун ортосундагы келишим.

ЧЕК (англ. check, cheque) — 1) белгиленген формадагы акча документи. Кредит мекемесинде счет ээсинин чек көргөзгөн кишиге анда көрсөтүлгөн сумманы берүү ж-дөгү буйругу жазылат; баалуу кагаз түрү. 2) Чекене соодада сатып алуучудан алынган акча ж-дөгү касса квитанциясы.

ЧЕК АРА ЖАНЫНДАГЫ СООДА — жылда түзүлүүчү протоколдордун, соода келишимдердин чек ара райондорундагы соода уюмдары м-н фирмаларынын жүргүзгөн эл аралык товар алмашуунун бир түрү.

ЧЕКЕНЕ БАА — калкка сатылуучу товарга, о. эле тейлөө кызматына коюлган баа.

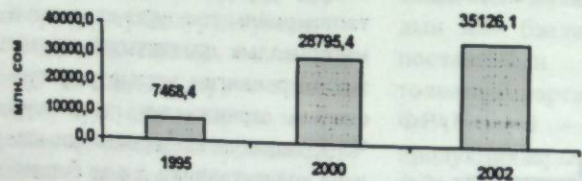
ЧЕКЕНЕ СООДА — калкка товар сатууну ж-а тейлөө кызматын аткаруучу ички сооданын бөлүгү.

ЧЕКЕНЕ ТОВАР ЖҮГҮРТҮҮ. Кыргыз Республикасында 2002-жылы чекене товар жүгүртүү 1995-жылга салыштырганда 4,7 эсе өскөн. Сооданын керектөө товарлары м-н толтурулушу туруктуу болууда. Алсак, 2000-жылы сооданын

толтурулушу 1995-жылдагы
88%тин ордуна 98-100 %ти түзгөн.

Сурот.

КР чекене товар жүгүртүү

Керектөө товарлары жылдан жылга көп чыгарылууда. Бирок, базарда импорттун үлүшү өтө жогору. Ал болжол м-н 70%ти түзөт. Биздин ата мекендик базар, б.а. чет өлкөлүк керектөө товарларын чыгаруучуларга иштеп берүүнү улантууда.

Чекене товар жүгүртүүдөгү азык-түлүк ж-а андай эмес товарлардын салыштырмалуу салмагы болжол м-н мурдагысындай кала берүүдө, 53 ж-а 47%ти түзөт. 2002-ж. калкка 18652,0 миллион сомдук азык-түлүк товарлары, 16474,0 миллион сомдук азык-түлүк эмес товарлар сатылды.

ЧЕМБЕРЛИН (Chamberlin) Эдуард (1899-1967) — амер. экономист. Монополиялык конкуренциянын апологеттик теориясынын автору. Жумушчу табы м-н профсоюз кыймылын жамандап чыккан.

ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК ИНВЕТОРЛОР — Ч.ө.и. деп төмөнкүлөр эсептелишет:

туруктуу жашаган жериндеги өлкөдө экономикалык иш жүргүзүү үчүн катталган шартта чет өлкөнүн жараны же Кыргыз Республикасынын чет өлкөдө туруктуу жашаган жери болгон жараны же чет өлкөдө туруктуу жашаган жарандыгы жок адам болуп эсептелишкен адамдар;

чет мамлекеттин мыйзамдарына ылайык түзүлгөн ж-а катталган; же Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык уюштурулган ж-а чет мамлекеттин аймагында юридикалык адреси же негизги иши болгон юридикалык жактар; же чет

өлкөлөр катышкан, б.а. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык түзүлгөн ишканалар, ошондой эле:

а) толугу м-н бир же бир нече чет өлкөлүк адамдарга, юридикалык жактарга таандык болгон; же

б) жазуу жүзүндөгү келишим, акциялардын көпчүлүгүн сатуу укуктары, аткаруучу же байкоочу органдардын мүчөлөрүнүн көпчүлүгүн дайындоо укуктары аркылуу бир же бир нече чет өлкөлүк адамдар, юридикалык жактар тарабынан контролдоонуучу ж-а башкарылуучу;

же

в) жыйырма проценттен кем болбогон уставдык капитал чет өлкөлүк жарандардын, чет өлкөдө туруктуу жашаган жарандыгы жок адамдардын же ушул статьяда жогоруда айтылып өткөн юридикалык жактардын менчигинде турган ишканалар;

экономикалык иш жүргүзгөн чет мамлекет же анын администрациялык-аймактык бирдиги; эл аралык келишимдин же макулдашуунун негизинде түзүлгөн юридикалык жак.

Эреже катары, эл аралык практикада, жогоруда айтылгандардын соңку экөө чет өлкөлүк түз инвес-

торлор катары чыгышпайт, донордук жардам көрсөтүүчү өлкөлөр ж-а уюмдар (Буткул дүйнөлүк банк, Азия өнүгүү банкы, Эл аралык өнүгүү ассоциациясы, Япония, Германия ж-а башкалар сыяктуу бир тараптуу ж-а көп тараптуу донорлор) болуп эсептелет.

ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК ТҮЗ ИНВЕСТИЦИЯЛАР — эреже катары, жеке каналдар б-ча келип түшкөн, өкмөттүн кепилдигин талап кылбаган жана өкмөт тарабынан кепилдик берилген мамлекеттик тышкы карыга кирбеген инвестициялар. Мында инвесторлор ж-а кредиторлор көбүнесе улуттар аралык корпорациялар ж-а жеке банктар болуп эсептелет.

Түз инвестициялар дегенибиз пайда табуу үчүн Кыргыз Республикасынын аймагындагы экономикалык иш объектилерине чет өлкөлүк инвесторлордун салымдары болуп эсептелген материалдык ж-а материалдык эмес жыргалчылыктар, атап айтканда:

акча каражаттары;

козголмо ж-а козголбос мүлк;

мүлк укуктары (ипотека, мүлк кармоо укугу, күрөө ж-а башкалар);

акциялар ж-а юридикалык жакта катышуунун башка формалары;

облигациялар ж-а башка карыз милдеттенмелери;

акча суммаларына укуктар (таллаптар), товарлар, кызмат көрсөтүүлөр ж-а келишимдерди аткаруу б-ча ар кандай башка талаптар;

ишкердик абройду кошкондо, интеллектуалдык менчикке укук, автордук укуктар, патенттер, то-

вардык белгилер, өнөр жайлык үлгүлөр, технологиялык процесстер, фирмалык аталыштар ж-а ноу-хау;

лицензияга негизделген же мамлекеттик органдар тарабынан берилүүчү башка формадагы ишти жүзөгө ашырууга кайсындай болбосун укук;

жаратылыш ресурстарын иликтөө, иштеп чыгуу, казып алуу же пайдалануу концессияларын кошкондо, мыйзамга негизделген концессиялар;

Кыргыз Республикасынын аймагында алынган ж-а кайрадан инвестицияланган пайда.

Мүлк инвестициялана турган форма же бул форманын өзгөрүшү анын мүнөзүнө инвестициялар катары таасир тийгизбейт.

Чет өлкөлүк түз инвестициялар экономикалык кубулуш катары көп мамилелерде боштук кылат: алар сан жагынан чектелүү, болжолдошуу кыйын, акырында, адилеттүү ж-а бир кылка бөлүштүрүлүшү менен айырмаланбайт.

ЧОҢ БИЗНЕС ТЕОРИЯСЫ — экон. теория, 20-к-дын 40-жылдарында АКШда пайда болгон. Ири корпорациялардын иш-аракетинин нег. себеби пайда табуу эмес, «Комдук жыргалчылык» деп эсептейт, мында ири бизнес-ил.-тех. прогресстин зарыл шарты, өндүрүштү өнүктүрүүнүн жог. формасы болуп, коомдун бүт керектөөлөрүн канааттандырууга багытталат.

ЧЫГЫМ СМЕТАСЫ — ишканалардын өндүрүшүндө ж-а продукцияны белгилүү календардык мезгилде сатууга кеткен чыгымдын толтуу ра жыйнагы.

Ш

ШААР ЧАРБАСЫ — шаар тейлөө кызматы, ишкана, инж. курулма ж-а тармактардын комплекси. Ш. ч-на турак жай-коммуналдык чарба, турмуш-тиричилик жактан тейлөө, шаар транспорту, байланыш, соода ж-а тамактануу уюмдары м-н ишканалары, элге билим берүү ж-а саламаттык сактоо мекемелери, оюншоок жайлары ж. б. кирет.

ШАЙМАН — ар кандай чарб. ж-а өндүрүштүк буюмдардын жыйындысы (мис., а. ч. шайманы).

ШИРИККАНА — соода-сатыкта (көбүнчө мал базарда) сатуучу м-н кардардын ортосунда түшкөн далалчыга соода бүтүп, бир бүтүмгө келген соң эки тараптан өз көңүлдөрүнөн берилүүчү энчи (акча).

ШУМПЕТЕР (Schumpeter) Иозеф (1883-1950) — амер. экономист. Саясий экономия, экон. окуунун тарыхы б-ча чыг. бар. Мамлекеттин экон-га кийлигишүүсүнө каршы болгон.

Э

ЭКВИВАЛЕНТ (соңку лат. *aequivalens* — маанилеш, баасы бир) — бир баадагы, бирдей маанилүү же кандайдыр бир касиети б-ча башка нерсеге туура келип, аны туюнтуучу же алмаштыруучу зат же сан.

ЭКВИВАЛЕНТСИЗ АЛМАШУУ — алмашуунун бир түрү. Ал б-ча соодага катышуучулардын бири

экинчисине өз товарларын дайыма наркынан кымбат сатып, анын товарларын наркынан арзан баада сатып алат. Э. а. — баа түзүүнүн монополиялык практикасынын, өндүрүштү атайлап кыскартуунун, саясий диктаттын ж. б-дын натыйжасы; монополиялар ички ж-а тышкы рынокторду пайдаланышат. **ЭКОНОМИКА** (гр. *Oikonomike*, сөзмө-сөз — үй тиричилигин жүргүзүү өнөрү) — 1) белгилүү бир коомдук-экон. формациянын өндүрүш мамилелеринин жыйындысы, коомдун экон. базиси. 2) бир өлкөнүн эл чарбасы же анын тийиштүү тармактары м-н өндүрүш түрлөрүн камтыган бөлүгү. 3) Э. чектелгендик ж-а тандап алуу ж-дөгү илим.

Адамдардын керектөөсү чексиз, аларды канааттандырууга керек болгон ресурстар чектелүү. Башкача айтканда ар бир коом бир эле проблема м-н алек болушат — бул чектелген мүмкүнчүлүк проблемасы.

ЭКОНОМИКА Б-ЧА ТЕОРИЯ-ЛЫК МЕКТЕПТЕР — Экономика б-ча теориялык мектептер XVI-XVII кылымдарда эле пайда болгон. Алар коомдук-экономикалык өнүгүү ж-дөгү экономикалык көз карашты өтө негиздүү баяндашкан. Алсак, биринчи теориялык мектеп меркантилизм (латынча «мерканте» — соодагер, көпөс) болгон. Бул мектептин өкүлдөрү адамдардын байлыгы акча, алтын, аларга бардыгын сатып алууга болот деп эсептешкен. Бирок материалдык байлыктарды чыгаруусуз кайсы өлкөдө болбосун адамдардын жыргалчылыгын камсыз кылуу мүмкүн эместиги белгилүү. Эгерде бардык

эле тамак-аш жалпы жок болгондо, акча ачкачылык өлүмдөн куткарып кала албай тургандыгы белгилүү.

Меркантилисттер мамлекетке сооданы кеңейтүү, өлкөдө алтын топтоо зарыл деген пикирде болушкан.

Меркантилисттик мектепке удаалаш физиократтардын («физиократия» грекчеден которгондо жаратылыштын бийлиги дегенди билдерет) экономикалык көз караштары калыптанды. Бул мектептин өкүлдөрү байлыктын булагы деп айыл чарба өндүрүшүн гана эсептешкен. Анда байлык түзүүгө жаратылыштын табигый күчтөрү катышат.

Ошондой болсо да жаратылыш өзүнөн-өзү эмгек ж-а капитал жумшоосуз коомдун байлыгын көбөйтө албайт.

Классикалык экономикалык теориянын атасы У.Петти (1623-1687) коомдун экономикалык өнүгүшүн объективдүү закондорго жараша баалаган. Бул адам англиялык экономист болгон ж-а нарктын эмгектик теориясына башат салган. **ЭКОНОМИКА ИЛИМИ** — коомдук илимдердин составдык бөлүгү. Экон. теория, экон. тарыхы, экон. ойду тарыхы, чарбаны пландоо, мамл. тейлөө башкаруу, экон. статистика, финансы ж-а кредит, тышкы соода, маркетинг, чарба тармактарынын, чөйрөлөрдүн (региондордун) экон-сы ж.б. кирет.

ЭКОНОМИКА ИЛИМИНИЗДӨӨ ИНСТИТУТУ (Кыргыз Респ-нын Экономика министрлиги) — 1994-ж. мурунку Мамл. пландын экономика ж-а пландаштыруунун экономика-математика-

лык методдору институту м-н Эсептеп чыгаруу борборун бириктирүүнүн ошол учурда министр Муралиев А.М. тарабынан түзүлгөн. Институттун ил. излөрүнүн нег. багыттары: «Республиканын экономикалык ж-а социалдык өнүгүшүнүн индикативдик план-божомолдоолорун иштеп чыгуунун Методикасы», «Кыргыз Республикасынын экономикасынын реалдуу секторун өнүктөрүү концепциясы», «Кыргыз Республикасынын өнөр жай саясатынын негизги багыттары», «Кыргыз Республикасынын энергетикалык саясатынын концепциясы», «Кыргыз Республикасынын тышкы экономикалык саясатынын негизги багыттары», «Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын 2005-жылга чейинки мезгилде өнүктөрүүнүн концепциясы», «Кыргыз Республикасынын экономикалык ж-а социалдык өнүгүүсүнүн Мониторинги (анализи)», «Өткөөл мезгилдеги Кыргыз Республикасынын мамлекеттик макроэкономикалык саясатынын өнүктөрүүнүн негизги багыттары: а) Фискалдык (салык-бюджет) саясаты; б) Монетардык (акча-кредит) саясаты; в) Тышкы соода саясаты; г) Мамлекеттин инвестициялык саясаты; д) Мамлекеттин киреше саясаты (социалдык саясат)», ж.б. Инст-т директору болуп 1994-1997-ж. экон. илимд. докт., профессор Мусакожоев Шайлобек иштеген. 1997-ж. декабрь айында Институт жоюлуп анын ордуна социалдык-экономикалык реформалоо Борбору түзүлгөн.

ЭКОНОМИКА ИНСТИТУТУ (Кыргыз ССР ИА) — Фрунзе ш-нда 1956-ж. Кыргыз ССР ИАнын экono-

мика бөлүмүнүн базасында уюшулган. Ил. из-лөрүнүн нег. багыттары: респ-да өндүргүч күчтөрдү өнүктүрүү ж-а өндүрүштүк мамилелерди өркүндөтүү; табигый ресурстарды комплекстүү пайдалануунун соц-экон. проблемалары ж-а аймакташ-өндүрүш комплекстерин түзүүнү прогноздоо, Бул институт 1997-жылы жоюлган, анын ордуна Экономикалык изилдөө Борбору түзүлгөн.

ЭКОНОМИКА КРИЗИСТЕРИ — өндүрүш шиклинин фазалары. Мында экон-нын өнүгүшүндө бузулган кайталанма өндүрүш пропорциясы күч м-н калыбына келтирилет. (к. *Экономикалык цикл*).

ЭКОНОМИКА-ГЕОГРАФИЯЛЫК КАРТАЛАР (экон. карта) — эл чарбасынын өнүгүшүн ж-а жайгашуусун жалпы бир же айрым тармагын аймак б-ча чагылдырат.

ЭКОНОМИКАЛЫК АКТИВДҮҮ КАЛК — калктын коомдук өндүрүштө (тейлөө тармагы м-н өз көмөк чарбасын кошо алганда) иштеген бөлүгү.

ЭКОНОМИКАЛЫК БЛОКАДА — чарб. өнүгүшүн бузуу максатында бир мам.-ти экон. жактан изоляциялоо. Тышкы соода, финансы, кредиттик ж. б. экон. байланыштарды токтотуу (тыюу салуу) жолу м-н ишке ашырылат.

ЭКОНОМИКАЛЫК ГЕОГРАФИЯ — соц-дык, экон. геогр-нын тармагы. Коомдук өндүрүштүн аймак б-ча жайгашуу закон ченемин, анын түрдүү өлкөлөрдө ж-а райондордо өнүгүү, жайгашуу шартын ж-а өзгөчөлүгүн изилдейт. Жалпы, тармактык (ө. ж., а. ч., трансп. геогр-сы ж. б.), региондук Э. г-га ж-а дүйн. чарбанын геогр-сына бөлүнөт.

ЭКОНОМИКАЛЫК Ж-А СОЦИАЛДЫК НАТЫЙЖАЛУУЛУК — алынган натыйжанын чыгымдарга карага катышы. Социалдык ж-а экономикалык натыйжалуулуктун сандык көрсөткүчү натыйжалуулук чоңдугун аныктоого ж-а экономикалык ж-а башка проблемаларды чечүүнү эң мыкты варианттагы тандоого мүмкүнчүлүк берет.

ЭКОНОМИКАЛЫК ЗАКОНДОР — материалдык байлыктарды өндүрүү, бөлүштүрүү, алмаштыруу, керектөө процессинде ж-а тейлөөдөгү экон. кубулуштардын объективдүү, маанилүү, туруктуу, бири-бирине себепкер байланышы. Бардык коомдук формацияларга тиешелүү жалпы (мис., өндүрүш мамилелеринин өндүргүч күчтөрдүн мүнөзүнө ж-а өнүгүү деңгээлине ылайык келүү закону), бир гана өндүрүш ыгына мүнөздүү болгон атайын же бир нече формация үчүн жалпы (мис., Нарк закону) Э. з-го бөлүнөт. Ар бир коомдук экон. формациянын Э.з-унун ичинен аныктоочу маанидеги нег. экон. закону болот ж-а ал ошол экон. формациянын эң нег. жактарын көргөзөт. Өндүрүш каражаттарына жеке менчик үстөмдүк кылган коомдо Э. з. эркин түрдө аракетке келет (к. Коомдук закон ченемдүүлүк).

ЭКОНОМИКАЛЫК ИНФОРМАЦИЯ — коомдук өндүрүш процесстери, материалдык байлыктарды бөлүштүрүү, алмашуу ж-а керектөө ж-догү информация.

ЭКОНОМИКАЛЫК КАРТА, к. *Экономикалык-географиялык карталар*.

ЭКОНОМИКАЛЫК КАТЕГОРИЯ — өндүрүш мамилелеринин нег. жактарынын теориялык (абст-

ракттуу) туюнтмасы. Э. к-ларга бөлүү экон-дагы массалык көрүнүштөрдү жалпылоого, экон. закондорду таанып билүүгө мүмкүндүк берет. Ар бир өндүрүш ыгынын өзүнө тиешелүү өзгөчө Э. к. системасы болот. Бир катар Э. к-лар (товар, акча ж. б.) бир нече формацияга мүнөздүү, бирок алардын социалдык-экон.маңызы өндүрүш каражаттарына болгон менчиктин мүнөзүнө жараша өзгөрүп турат.

ЭКОНОМИКАЛЫК КЕРЕКТӨӨЛӨР — коомдук керектөөлөрдүн бөлүгү; коомдук кайталанма өндүрүштү канааттандырат. Э. к-дүн пайда болушу ж-а өсүшү өндүрүшкө байланыштуу. Э. к. өз кезегинде кайталанма өндүрүшкө өндүрүштүн багыты катары таасир кылат. Э. к-дүн пайда болушу ж-а канааттандырылышынын социалдык формасын коомдук-экон. түзүлүш аныктайт.

ЭКОНОМИКАЛЫК КИБЕРНЕТИКА — кибернетика идеялары м-н ыкмаларын экон. системага киргизүү ишин аткарган тармагы; башкарууну компьютерлештирүүнүн негизи, компьютердик башкаруу системасын иштеп чыгаруунун ил. теориялык базасы катары колдонулат.

ЭКОНОМИКАЛЫК КЫЗЫКТЫРУУ — өндүрүштүн катышуучуларын продукт түзүүгө, ишкердүүлүккө ынтызар кылуу максатында материалдык каражаттарды пайдалануучу чаралар системасы.

ЭКОНОМИКАЛЫК КЫЗМАТАШТЫК УЮМУ (ЭКО). 1992-жылдан бери Кыргызстан экономикалык кызматташтык уюмунун (ЭКО) мүчөсү болуп саналат. Бул уюмга кирген өлкөлөр м-н Кыргыз

Республикасынын 1997 жылдагы товар жүгүртүүсү республиканын бардык товар жүгүртүүсүнүн 38%ин түздү. Негизги үлүш (33%) Түркмөнстанга, Азербайжанга, Казакстанга, Өзбекстанга, Тажикстанга ж-а 5 процентти – Афганистанга, Иранга, Пакистанга, Туркияга туура келди.

1997-жылы Кыргыз Республикасынын ушул мамлекеттер м-н товар жүгүртүүсү, 1995-жылга салыштырганда, 16%ке өскөн ж-а АКШнын 506,6 млн долларын түзгөн.

ЭКОго кирген алыскы чет өлкөлөрдөн Туркия ж-а Иран м-н эң тыгыз кызматташтык ишке ашырылып жатат.

1997-жылы Туркия м-н товар жүгүртүү, 1995-жылга салыштырганда, 24,5%ке көбөйдү ж-а АКШнын 517 млн долларына жетти. Бул мамлекеттин салыштырмалуу салмагы республиканын жалпы товар жүгүртүшүндө 1994-жылдагы 2,9%тен 1997-жылдагы 9,69%ке чейин өзгөрүлдү.

Кыргызстандын жалпы товар жүгүртүшүндөгү Иран Ислам Республикасынын үлүшү анчалык эмес (2,23%), ошондой болсо да бул республика м-н соода балансы көбөйүүдө, алсак, 1995-жылга салыштырганда, ал дээрлик 2 эсеге өскөн.

Ирандагы саясий ж-а экономикалык жагдайдын бөтөнчөлүгү Кыргызстандын бул мамлекет м-н соода-экономикалык мамилелеринин чөйрөсүндө эске алынууга тийиш.

Ирандын рыногун маркетингдик изилдөөлөр бул өлкөгө ата мекендик экспорттун багыт алышын

аныктоого тийиш. Иранга электро-техникалык ж-а машина жасоо продукциясы, дары-дармектер ж-а дарылык препараттар, тамак-аш ж-а айыл чарба азык-түлүгү, б.а. бул мамлекеттин калкы дефициттин башынан өткөрүп жаткандар экспорттолушу мүмкүн.

Экономикалык кызматташтык уюму м-н кызматташтыкты талдоо ЭКОНун маданиятты, илимди, билим берүүнү ж.у.с. кошкондо, көп тараптуу кызматташтыктын иш жүзүндө бардык чөйрөнүн камтуу аракетин региондун артыкчылыктуу экономикалык түзүлүшүнө багытталган күч-аракеттердин натыйжалуулугун төмөндөтөт.

Ошейпип, Уюмдун түзүлүшүнүн негиздерин ж-а принциптерин кайра карап чыгуу ж-а анын кызматташтыктын ачык-айкын чөйрөлөрүнө топтоштуруу зарыл.

ЭКОНун бүткүл дүйнөдө өсүп бараткан кадыр-баркын эске алып, Кыргызстан республиканын экономикасы үчүн соода-экономика мамилелерин, туризмди өнүктүрүү, биргелешкен чакан ж-а орто ишканаларды түзүү жагынан артыкчылыктуу долбоорлорго катышуу максатында бул уюмда өтө жигердүү позицияны ээлеши зарыл.

ЭКОНОМИКАЛЫК КЫЗЫК-ТЫРУУ ФОНДУСУ, к. Материалдар сыйлоо фондусу.

ЭКОНОМИКАЛЫК-МАТЕМАТИКАЛЫК МОДЕЛЬ — экон. процессти же объекттин матем. жол м-н баяндоо. Э.-м.м. матем. ыкма ж-а ЭЭМди экономикада колдонуунун негизи.

ЭКОНОМИКАЛЫК-МАТЕМАТИКАЛЫК ЫКМА — экон. ж-а

матем. тармактардын комплекси. Ал 1) экон.-статистикалык ыкмаларды (экон. статистика, матем. статистика); 2) эконометрияны; 3) операцияны изилдөө (эң ыңгайлуу чечим кабыл алуу ыкмасы); 4) экон. кибернетиканы бириктирет.

ЭКОНОМИКАЛЫК МАТЕРИАЛИЗМ (экономикалык детерминизм) — тарыхты бир жактуу, схемалык түшүнүү, ал б-ча коомдук өнүгүштүн бирден-бир күчү өндүргүч күчтөр катары гана түшүнүлгөн экономика.

ЭКОНОМИКАЛЫК МОДЕЛЬ — бул жөнөкөйлөштүрүлгөн туюнтма, диаграмма же формула.

ЭКОНОМИКАЛЫК НАТЫЙЖАЛУУЛУК — өндүрүштүн натыйжалуулугу, чарб. иштин жыйынтыгынын жумшалган эмгекке болгон катышы. Экон. көрсөткүчөрдүн тобу м-н мүнөзд.

ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮ БАСКЫЧТАРЫ ТЕОРИЯСЫ — тарыхый өнүгүнүн бурж. концепциясы; ал б-ча коомдун эволюциясы негизинен тех-нын деңгээли ж-а ири ө. ж. өндүрүшүнүн үстөмдүгү м-н аныкталат. Э. ө. б. т-нда өндүрүштүк мамилелердин мүнөзү жокко чыгарылып, технол. детерминизм тарыхый өнүгүүнүн валлонтаристтик түшүндүрмөсү м-н айкалыштырылат.

ЭКОНОМИКАЛЫК ПОТЕНЦИАЛ — эл чарба тармактарынын белгилүү тарыхый мезгилде ө. ж. ж-а а.ч. продукциясын чыгаруу, капиталдык курулушту ишке ашыруу, жүк ташуу, элге кызмат көрсөтүү жөндөмдүүлүгү. Э. п.-улуттук байлык м-н тыгыз байланыштуу социалдык категория.

ЭКОНОМИКАЛЫК ПРОГНОЗ — экономиканын ж-а анын айрым тармактарынын келечектеги өнүгүү багыттары ж-дө ил. из-лөр системасы.

ЭКОНОМИКАЛЫК ПРОГРАММАЛОО — «индикативдүү пландоо» коомдук өндүрүштүн ыңгайлуу вариантын ж-а экономикалык саясаттын стратегиялык концепциясын чагылдырган жалпы чарб. Комплекстүү программанын негизинде экономиканы мамл.-монополиялык жөнгө салуу системасы.

ЭКОНОМИКАЛЫК РАЙОНДОШТУРУУ — өлкөнү тарыхый калыптанган экон. р-ндорго, өлкөнүн эл чарбасын экон.-геогр. жактан алганда экон.-сы ж-а өндүрүштүн адистештирилиши жалпы олуттуу өндүрүштүк ички байланыштары бар өз алдынча аймактык бөлүктөргө бөлүү. Э. р. тармактык ж-а жалпы же интегралдык болуп бөлүнөт. Тармактык Э. р-да р-ндор кандайдыр бир экон. белгилерине жараша бөлүнөт; интегралдык Э. р-да ошол р-ндун бардык чарбасы комплекстүү каралат. Э. р. ээлеген аймагы б-ча ар кандай өлкөнүн, ири р-ндун же кыйла чектелген аймактын масштабында болушу мүмкүн.

ЭКОНОМИКАЛЫК САНКЦИЯ — финансылык-чарбалык иштердин бузулушуна жол берип ж-а өздөрүнүн шериктерине же мамлекетке зыян келтирген ишканаларга (уюмдарга) колдонулуучу зордук таасир иш чаралары.

ЭКОНОМИКАЛЫК САЯСАТ — мамл. өлкөнүн ичинде да, андан тышкары да жүргүзгөн экон. иш-чаралардын системасы.

ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМАНЫН ЯДРОСУ — эффективдүү көптүк пландоо системасы, мындан бөлүнүп чыккан подсистема же подсистеманын тобу өзүнчө жашай албайт.

ЭКОНОМИКАЛЫК ТӨМӨНДӨӨ — товарлардан негизги түрлөрүн өндүрүүнүн, кызмат көрсөтүүлөрдү ишке ашыруунун ж-а ишкердүүлүктүн активдүүлүгүнүн кыйла солгундап, калктын анык кирешеси төмөндөп, жашоо-шартынын начарлашы, жумушсуздуктун көбөйүшү м-н коштолгон узакка чейин, туруктуу төмөндөөлөрү. Экономикалык төмөндөөлөр улам күчөгөн сайын тиешелүү өлкөнүн саясат абалын күчөтүү, түбү келип мамлекеттик түзүлүшүнө олуттуу залакасын тийгизиши мүмкүн.

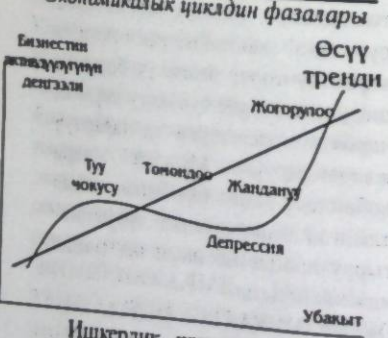
ЭКОНОМИКАНЫ ТУРУКТАШТЫРУУ — экономикалык төмөндөөнү токтотуу, жокко чыгаруу ж-а экономикалык негизги көрсөткүчтөрдү белгилүү бир тиешелүү деңгээлде туруктуу кармоо, чарба комплекстерин ар тараптуу жандандыруу. Мындай чара көбөйчөсү өкмөт тарабынан кабыл алынган экономикалык турукташтыруу программасынын негизинде ишке ашырылат.

ЭКОНОМИКАЛЫК ЦИКЛ. Экономикалык өсүш — макроэкономикалык өнүгүүнүн борбордук маселеси. Эмне үчүн кээ бир өлкөлөр жарды болсо, башкалары — бай? Эмне үчүн экономикалык жигердүүлүктүн жүрүшүндө ар бир өлкө гүлдөп өсүүнү гана эмес, ошондой эле өзүнүн өнүгүшүндөгү чөгүүлөрдү да башынан өткөрөт? Ушул суроолордун бардыгы экономикалык

өсүштүн теориясында камтылган. Экономикалык өсүш өзүнүн динамикасында бир кылка эмес. Эгерде жалпысынан экономикалык өсүштүн тенденциясына көз чаптырсак, анда анын өнүгүшүндөгү циклдүүлүктү байкоого болот. Денгээлдердин мезгилдүү термелүүлөрү реалдуу УДП-нын, жумушсуздуктун денгээлинин, инфляциянын денгээлинин, номиналдуу проценттик ставканын, номиналдуу валюталык курстун өсүшү, акчанын өсүшү ж.у.с. үчүн мүнөздүү. Ар бир цикл төмөнкүдөй төрт фазага ээ:

- Ишкердик жигердүүлүктүн туу чокусу;
- Ишкердик жигердүүлүктүн чогушу (төмөндөөсү);
- Депрессия (дармансыздыгы);
- Жандануу (ишкердик жигердүүлүктүн жогорулашы) (сүрөт).

Сүрөт.

Ишкердик жигердүүлүктүн туу чокусында экономика бумду (дүркүрөп өсүүнү) башынан өткөрөт, өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүнүн жеткен чегинде иштейт. Ушул мезгилде — жумушсуздук азыраак, керектөөчүлүк, инвестициялык, мамлекеттик чыгымдар көбүрөөк болот, жалпы сунуш жалпы суроо-талапты жогорулатып жиберет.

Бүтүндөй бир катар себептер м-н керектөөчүлөр ж-а ишкерлер өз керектөөсүнүн денгээлин кыскарта башташкан кезде ишкердик жигердүүлүктүн чогушу келип чыгат, бул өндүрүштүн кыскарышына, б.а. жалпы сунуштун кыскарышына ж-а жумушсуздуктун өсүшүнө алып барат. Экономикада жалпы суроо-талап жалпы сунуштан ашып кеткен кездеги абал келип чыгат. Акырында, экономика депрессия абалына дуушар болот, андан да бир катар себептер м-н чыгат ж-а жандануу, көтөрүлүү фазасына өтөт, ал ишкердик жигердүүлүктүн туу чокусуна ж.у.с. жетүү м-н аяктайт.

Экономикалык циклдердин алмашуусунун себеби эмнеде? Көп экономисттер, өткөн кылымдан баштап, бул кубулушту түшүндүрүүгө аракет кылып келишкен. Алсак, XIX кылымда, В.С. Джевоне аларды күн тактарынын пайда болушунун натыйжасы катары түшүндүргөн. Циклдердин теориясы жагынан жол баштоочу деп Уэлси Клер Митчелл эсептелинет, ал 1913-жылы эле ушул маселе б-ча китеп чыгарган. 1926-жылы совет илимпозу Кондратьев Россия коомдук илимдер илим-изилдөө институтунун ассоциациясынын Экономика институтунда экономикалык циклдердин теориясы б-ча доклад жасаган. Анын эмгектерине кийинчерээк өлкөдө тыюу салынса да, Кондратьевдин иштеп чыгуулары «Экономикадагы узун толкундар» теориясынын негизи болуп, анын идеясын бүткүл дүйнөнүн окумуштуулары коштоп кетишкен. Мисалы, Нобель сыйлыгынын лауреаты (1971-ж.) Саймон Кузнец

өсүш темпинин узак толкунун аныктап («Кузнецтин циклдери» деп аталган), аны 20 жылдык мөөнөт м-н чектеген.

Кыргыз Республикасынын экономикалык өнүгүшүнүн динамикасы да экономиканын циклдүүлүгүн ырастайт. Алсак, республиканын өнөр жайы өзүнүн абалынын туу чокусуна 1987-жылы жеткен (сүрөт).

Сүрөт.

Өнөр жай өндүрүшүнүн динамикасы

Бөлүп көрсөтүлгөн тренд өнөр жайындагы 1991- жылдан 1995- жылга чейинки узак чөгүүнүн тенденциясын мүнөздөйт. Бирок сонку 1996-2000 жылдарда өндүрүштүн көлөмүнүн турукташа баштаганын көрсөтөт. Өндүрүштүн депрессиялык абалы бара-бара жанданууга өтөт ж-а андан кийин ишкердик жигердүүлүктүн жогорулашы күтүлөт. **ЭКОНОМИКАЛЫК ЭКСПАНСИЯ** — финансы капиталы үстөмдүк кылган мезгилдин белгилеринин бири, монополия союздары м-н топторунун монополиялык пайда табуу максатында экон. жактан дүйнөнү бөлүштүрүү ж-а кайра бөлүштүрүү үчүн күрөшүнөн билинет.

ЭКОНОМИКАНЫ АЙМАКТАТА ТАЛДОО — экон. системанын, калктын топтолуу борборлорунун жайгашуу экон.-матем. моделинин, р-н аралык экон. байланыш, өндүрүштү ыңгайлуу жайгаштыруу моделдеринин ж. б. негизинде изилдөө.

ЭКОНОМИСТ — экономика б-ча атайын билимбар, жогорку квалификациялуу адис.

ЭКСПОРТ (лат. exporto — чыгарам) — товар же капиталды чет өлкөгө чыгаруу.

ЭКСПОРТ БАНКЫ — өлкөлөрдүн тышкы соодага байланыштуу операцияларды жүргүзүүгө адистешкен банктары (к. *Экспорт кредити*).

ЭКСПОРТ КРЕДИТИ — өлкөлөрдө товар экспорттоочу товар импорттоочуга берүүчү кредит. Негизинен экспорттоочунун траттасына (к. *Тратта*) импорттоочунун акцепти түрүндө берилет (к. *Акцепт кредити*). Азыркы шартта орто ж-а узак мөөнөттүү Э. к-н экспорт банкы берет.

ЭКСПОРТТУК БҮТҮМ — жеке, юридикалык жактардын бирөөсү чет өлкөлүк же анын өкүлү (ишкер, фирма, ишкана) катары шартта

жүргүздүрүүчү бүтүм. Мындай бүтүм түбү келип тигил же бул өлкөдө валютанын топтолушуна арбышына олуттуу көмөк берет. (к. Бүтүм).

ЭКСПОРТТУК КВОТАЛАР-ДЫН эсебине ыктыярдуу экспорттук чектөөлөр, ошондой эле импорттук тарифтин механизмдин «күзгүдөй» чагылдыруучу экспорттук пошлиналар кирет.

ЭКСПОРТТУК СУБСИДИЯЛАР ата мекендик экспорттук тармактарды жеңилдик салык салуу же жеңилдик кредит аркылуу стимулдаштырат.

ЭЛ АРАЛЫК ЭСЕПТЕШҮҮ БАНКЫ — эл аралык финансы уюму. 1930-ж. Юг планына ылайык адегенде Германиянын репарация төлөмү ж-а 1-дүйн. согуштагы союздаштар ортосундагы карыздар б-ча эсептешүү үчүн Базелде негизделген. Кийин анын милдети өзгөрүп турган. Э. а. э. б. — Эл аралык валюта фондусу м-н Эл аралык реконструкция ж-а өнүктүрүү банкынын европ. Жардамчы органы. Банктын мүчөлөрү — 28 өлкөнүн борб. банктары (1980). Уставдык капиталы 1,5 млрд алтын франк. Баланс суммасы 24,4 млрд алтын франк (1980, март).

ЭЛ АРАЛЫК АРБИТРАЖ — өз ара макулдашуу м-н тандап алынган арбитр тараптар аркылуу чечилүүчү эл аралык талаш-тартыш маселелердин чечилиши.

ЭЛ АРАЛЫК ӨНҮКТҮРҮҮ АССОЦИАЦИЯСЫ — ООНдун адистештирилген мекемеси. 1960-ж. Эл аралык реконструкция ж-а өнүктүрүү банкынын филиалы катары түзүлгөн. Негизинен өнүгүп жаткан өлкөлөргө Эл аралык рекон-

струкция ж-а өнүктүрүү банкына караганда жеңил шарттагы карыз берет. Турган жери Вашингтон.

ЭЛ АРАЛЫК КЕЛИШИМ — мамл-тердин же башка эл аралык укук субъектилеринин ортосундагы макулдашуу, саясий, экон. же бөлөк мамилелерде алардын өз ара укуктарын ж-а милдеттерин белгилейт; эл аралык укуктун нег. булагы. Э. а. к. эки тараптуу ж-а көп тараптуу болуп бөлүнөт. Көп тараптуусу ачык (ага Э. а. к-дин катышуучуларынын макулдугу м-н гана кошулууга болот) болушу мүмкүн. Э. а. к-дин аталышы ар түрдүү: келишим, макулдашуу, конвенция, пакт, декларация, статут, устав, коммюнике ж. б. Э. а. к-дин күчү мөөнөт бүткөндө, анда белгиленген милдеттенмелер аткарылышына байланыштуу, тараптардын өз ара макулдашуусу ж-а *демонстрация* жолу м-н жоюлат.

ЭЛ АРАЛЫК КРЕДИТ — эл аралык экон. кызматташуу процессинде мамл., эл аралык банк ж-а финансы уюмдары, менчик банк ж-а фирмалар берүүчү түрү. Өнүккөн өлкөлөрдүн о. эле өнүк. ж-а өнүгүп жаткан мамл-тердин өз ара мамилелеринде кредитор өлкө карызкор өлкөгө экон. ж-а саясий жактан үстөмдүк кылуу максатында пайдаланылат.

ЭЛ АРАЛЫК МОНОПОЛИЯЛАР — чет өлкөлөрдө активи бар эң ири корпорациялар же түрдүү өлкөлөрдүн эң көп пайда табуу максатында дүйн. чарбанын же бир нече чөйрөсүнө үстөмдүк кылган корпорация союздары.

ЭЛ АРАЛЫК РЕКОНСТРУКЦИЯ Ж-А ӨНҮКТҮРҮҮ БАНКЫ — ООНдун адистештирилген меке-

меси. 1944-ж. түзүлүп, 1946-жылдан иштей баштаган. 134 өлкө мүчө (1980). Банк капиталы (мүчө болуп кирген өлкөлөрдүн төлөмүнөн чогулган) 37,4 млрд доллар.

ЭЛ АРАЛЫК СООДА — дүйнөнүн түрдүү өлкөлөрүнүн *тышкы соода* жыйындысы.

ЭЛ АРАЛЫК СООДА ПАЛАТАСЫ, к. *Соода палатасы*.

ЭЛ АРАЛЫК УЮМДАР — мамл-тердин же өкмөттүк эмес мүнөздөгү ул. коомдордун (ассоциациялардын) саясий, экон., социалдык, ил.-тех. багыттарда, мал-та жалпы максаттарга жетишүү үчүн түзүлүүчү бирикмелери; мамл-тер ортосундагы көп тараптуу кызматташтыктын эң маанилүү формаларынан. Кээ бир Э. а. у-га (мис., Бириккен Улуттар Уюмунун адистешкен мекемелерине) мамл-тер гана мүчө боло алышат (өкмөттөр аралык Э. а. у.). Э. а. у. катышуучуларынын макулдашуусунун негизинде түзүлөт; ар бир Э. а. у-дун ишаракети анын уставы м-н жөнгө салынат.

ЭЛ АРАЛЫК ФИНАНСЫ КОРПОРАЦИЯСЫ — ООНдун адистештирилген мекемеси. Э. а. ф. к-на катышкан өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн жеке секторуна капиталдык салым жумшоо үчүн 1956-ж. Эл аралык реконструкция ж-а өнүктүрүү банкынын филиалы катары негизделген. 1980-жылдын ортосунда Э. а. ф. к-на 109 мамл. кирген. Турган жери — Вашингтон. **ЭЛ АРАЛЫК ЭКОНОМИКАЛЫК КЫЗМАТТАШТЫК** — айрым өлкөлөрүнүн ж-а бир нече өлкөлөрүнүн көз карансыздык, тең укуктуулук, эки тарапка тең пайдалуулук принцибинде ишке ашыры-

луучу туруктуу ж-а узак мөөнөттүү экон. ж-а ил.-тех. байланышы. Анын өнүгүшүнүн негизин эмгектин эл аралык бөлүнүшүнүн тереңдеши. Э. а. э. к. тышкы сооданы, кредит мамилелери, кооперациялоону ж-а табигый ресурстарды өздөштүрүүдө өлкөлөрдүн кызматташтыгын, компенсация келишимин, о. эле ил.-тех. кызматташтыкты камтыйт.

ЭЛ АРАЛЫК ЭСЕПТЕШҮҮ — түрдүү өлкөлөрдүн мекеме, ишкана, банк ж-а айрым адамдарынын ортосунда тышкы соода, кредит, инвестиция, коммерциялык эмес төлөмгө (транспорт кызматы, туризм ж. б.) байланыштуу акчалай эсептешүүлөр.

ЭЛ КАТТОО — калк туурасында маалымат алуунун бирден бир булагы болуп эл каттоо эсептелет. Канда 1999-ж. биринчи улуттук эл каттоо өткөрүлдү.

Каттоолордун ортосундагы жылдарда кезектеги калктын санын баалоо акыркы эл каттоонун жыйынтыгына, бул аймакта туулгандар м-н көчүп келгендердин санын кошуу ж-а өлгөндөр м-н көчүп кеткендердин санын кемитүү жолу м-н жүргүзүлөт. Мында ошондой эле административдик-аймактык кайра түзүүлөрдүн натыйжасындагы калктын санын өзгөрүлүшү да эсепке алынат. Эл каттоонун жыйынтыгынын негизинде мурдагы каттоо мезгилинин ортосундагы калктын санын баалоо такталды. **ЭЛ ЧАРБА БАЛАНСЫ** — экон. көрсөткүчтөрдүн жалпы тутумдаш системасы. Ал экон-нын өсүш деңгээлине, кайталанма өндүрүштүн өлчөмүн ж-а темпин, аймак ж-а тармактык пропорцияны мүнөздөйт.

ЭЛ ЧАРБА ЭСЕБИ — продукция чыгаруу ж-а бөлүштүрүүнү, ресурстарды (материалдык, эмгек, финансы ресурстары) ж-а аларды пайдаланууну жалпы мамл. эсепке алуу. Эл чарбалар максатында мамл. ишке ашырат. Э. ч. э-нин нег. түрлөрү: статистикалык, бух., оперативдүү-тех.

ЭЛ ЧАРБАСЫ — өлкөнүн экон. тармактары м-н чөйрөлөрүнүн эмгектин коомдук бөлүнүшү аркылуу өз ара тыгыз байланыштагы жыйындысы. Материалдык өндүрүштү ж-а өндүрүш эмес чөйрөнү камтыйт. Э. ч-н өнүктүрүүнүн социалдык-экон. максаты, анын түзүлүшү, пропорция ж-а темпи өндүрүш мамилелери м-н аныкталат.

ЭЛ ЭСЕБИ — туулган, өлгөн, никелешкен ж-а ажырашкандарды каттоо аркылуу калктын саны, курагы ж-а жынысы б-ча өзгөрүүлөрү ж-а өнүгү маалыматтарды такай чогултуу.

ЭЛЕКТР БАЛАНСЫ — материалдык баланстын электр энергия ресурсун ж-а анын эл чарбасында керектелүүсүн аныктоочу түрү; энергия балансынын составдык бөлүгү.

ЭЛЕКТР М-Н ЖАБДУУ — электр тогун керектөөчүлөрдү электр энергиясы м-н камсыз кылуучу иш-чаралардын жыйындысы. Э. м. ж-ну ишке ашыруучу ишж. курулмалардын комплекси Э. м. ж. системасы деп аталат.

ЭЛЕКТР МЕТАЛЛУРГИЯСЫ — металлургиянын электр тогунун жардамы м-н металлдарды ж-а куймаларды алуу ж-а тазалоо процессин камтыган тармагы. Э.-м-нын электр-термиялык (мис., электр мештеринде болот эритүү) ж-а электр-хим. методдору бар.

ЭЛЕКТР СТАНЦИЯСЫ — электр, кээ бир учурда жылуулук энергиясын чыгаруучу ишкана. Энергия булагына карата жылуулук электр ст.-сы (ЖЭС; буу турбиналуу, газ турбиналуу ж. б.), гидро-электр ст.-сы (ГЭС), күн, геотермдик ж-а шамал Э. с. болуп айырмаланат. ЖЭСтин бир түрү болуп атом электр ст.-сы (АЭС) эсептелет.

ЭЛЕКТР ТЕХНИКА ӨНӨР ЖАЙЫ — электр энергиясын чыгаруу, аралыкка берүү, өзгөртүү ж-а керектөөдө колдонулуучу буюмдарды (турбина, генератор, гидрогенератор, жогорку чыналуудагы жабдуулар, трансформатор ж. б.) чыгарат.

ЭЛЕКТР ЭНЕРГЕТИКАЛЫК СИСТЕМА — электр берүү линиясы м-н бириктирилип, электр энергиясын керектөөчүлөрдү биргелешип камсыз кылуучу электр станцияларынын бирикмеси.

ЭЛЕКТР ЭНЕРГЕТИКАСЫ — энергетиканын өлкөнүн эл чарбасын электрлештирүүчү нег. тармагы. Экон.-сы өнүккөн өлкөлөрдүн Э. э-нын тех. каражаттары автоматташтырылган ж-а борборлоштурулган башкарылма Э. э.-лык системасына биригет.

ЭЛЕКТРОН ӨНӨР ЖАЙЫ — информация иштеп чыгуу, аны аралыкка берүү системасы, өндүрүштү ж-а кыймылды башкаруунун автоматташтырылган системасы, ил. из. ж. б. үчүн прибор ж-а түзүлүштөрдү иштеп чыгат, даярдайт. Нег. продукция түрлөрү: жарым өткөргүч прибор, микро-электрондук интеграл схемасы, электрондук лампа, электрондук нурлуу ж-а рентген түтүктөрү, фотоэлектрондук ж-а пьезоэлектр приборлору, квант электр-

роникасына керектелүүчү түзүштөр, конденсатор, резистор, микроэлектрондук интеграциянын негизиндеги электрон аппараттары (калькулятор, микроЭЭМ, электрон сааты ж. б.). Э. ө. ж. өзүнүн технол., текшерүү жабдууларын ж-а айрым материал түрүн чыгарат. Э. ө. ж. — эл чарбасында ил.-тех. прогрессти аныктоочу нег. тармактардын бири.

ЭМГЕК — адамдын аң-сезимдүү максатка ылайык иши, аракетин, жумушу. Иш процессинде алар эмгек куралынын жардамы м-н табият затынын түрүн өзгөртөт, өз керегин канааттандырууга ылайыктайт. Адамдын калыптанышында ж-а өнүгүшүндө Э. чечүүчү роль ойногон. Э. процесси 3 моментти камтыйт: Э-тин өзү, Э. предмети, Э. каражаты (к. Өндүрүш каражаты).

ЭМГЕК АКЫ — кызмат акы, жумушчу күчүнүн наркы м-н баасынын өзгөрүлгөн түрү. Э. а. формасы б-ча эмгекке төлөм катары болот да төлөнбөгөн эмгекти иш берүүчү ээлеп алышын далилдейт.

ЭМГЕК АКЫДАН КАРМОО — укук б-ча админ.-нын көрсөтмөсү м-н законго ылайык жүргүзүлөт, мис., эмгек акынын эсебинен берилген авансты кайтарып алууда; эсептик жанылышуунун натыйжасында ашык төлөнгөн сумманы кайтарып алууда; кызматкердин күнөөсү б-ча (эгерде анын кат жүзүндө макулдугу болбосо) келтирилген зыянын орду толтурууда.

ЭМГЕК БИРЖАСЫ — эмгек рыногунда регулярдүү түрдө орточо операцияны жүргүзгөн мамлекеттик мекеме.

ЭМГЕК ЖУМАСЫ — календардык жума ичинде закондо бекитилген жумуш мөөнөтү.

ЭМГЕК ЗАТЫ — өндүрүш запасы ж-а бүтө элек продукциядан турат. К. Өндүрүш каражаты.

ЭМГЕК КОЛЛЕКТИВИ — саясий-экономикалык мааниде — ишканаланын биргелешкен кызматкерлери, ошол эле убакта өндүрүш каражаттарын рационалдуу пайдаланууну камсыз кылууда, товарларды өткөрүүдөн түшкөн кирешенин бир бөлүгүн ээлеп алуучу экономикалык мамилелердин субъекти.

ЭМГЕК ӨНДҮРҮМДҮҮЛҮГҮ — өндүрүш процессинде эмгектин натыйжалуулугу. Продукция бирдигин чыгарууга кеткен убакыт же убакыт бирдиги ичинде чыгарылган продукция көлөмү м-н өлчөнөт. Э. ө-н жогорулатуу — бардык экон. формацияларга мүнөздүү объективдүү экон. закон. Эмгектин өндүрүмдүүлүк күчү, ар кандай шарттар, башкача берчилик даражасы, илимдин өнүгүү деңгээли ж-а аны технологиялык колдонуу даражасы, өндүрүш процессинин коомдук айкалышы, өндүрүш каражаттарынын өлчөмү ж-а натыйжалуулугу, табигый шарттар м-н аныкталат.

ЭМГЕК ПРОДУКТУСУ — адам эмгегинин материалдаты натыйжасы. Ал өндүрүш каражаттарына (өндүрүш керектөөлөрүнө пайдалануучу) ж-а керектөө буюмдарына (жеке керектөөгө жумшалуучу) бөлүнөт.

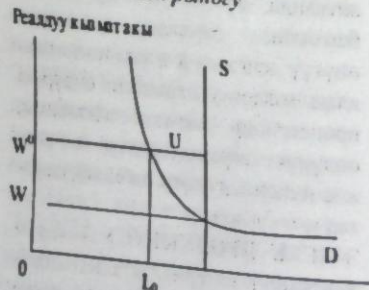
ЭМГЕК РЕСУРСТАРЫ — өлкөдөгү калктын эл чарбасында эмгектенүүгө тажрыйбасы, билими бар, жумушка жондөмдүү бөлүгү.

ЭМГЕК РЫНОГУ. Бир катар макроэкономикалык проблемалар эмгек рыногунан келип чыгат. Бул жумушсуздуктун ж-а анын экономикалык

ж-а социалдык чыгымдарынын проблемалары. Советтер Союзунун тушунда өлкөдө жумушсуздук жок деп эсептелипчү. Ушул себептен биздин экономикалык илиминибизде жумушсуздук теориясы өнүктүрүлгөн эмес. Өткөөл мезгилде, мурдагы социалисттик багыттагы өлкөлөр жумушсуздуктун улам көбөйүп бараткан деңгээлинин фактысынын алдында калган кезде, иш м-н камсыз кылуу теориясын түзүү ж-а өнүктүрүү зарыл болду. Балким, бул иш жүзүндө өткөөл мезгил жагдайына карага Батыштын экономикалык теориясынан толугу м-н көчүрүп ала турган экономикалык илимдин бир азыраак багыттарынын бири. Иш м-н камсыз кылуу проблемаларын эмгек рыногунан карап чыгууну баштайлы. Ал сүрөттө көрсөтүлгөн.

Сүрөт.

Эмгек рыногу

Ординаттардын огу б-ча реалдуу кызмат акынын чондугу бөлүнүп коюлган. Абсцисстердин огунда – иштегендердин ж-а жумушсуздардын суммасы (кошундусу) катары L жумушчу күчүнүн чондугу жатат (жумушчу күчү ж-дө төмөн жакта кыйла кененирээк айтылмачкы). Мында D ийри сызыгы эмгекке суроо-талапты, S ийри сызыгы – эмгек сунушун билдирет. Эмгек рыногундагы тең сал-

мактуулук жумуш орундарынын санынын (D) ж-а иштөөнү каалагандардын санынын (S) теңдештиги м-н мүнөздөлөт. Тең салмактуулук точкасына реалдуу кызмат акынын W тең салмактуу чондугу шайкеш келет. Практикада, реалдуу кызмат акы тең салмактуулуктун чондугунан ашып кетет, бул, графиктен көрүнүп тургандай, жумушсуздуктун болушуна алып келет. Анын үстүнө, реалдуу кызмат акы анын тең салмактуулук маанисинен канчалык көбүрөөк айырмаланса, жумушсуздуктун чондугу ошончолук арбын болот. Аны күтүү жумушсуздукту деп аташат.

Ал узак мөөнөттүү мүнөздө болот. Реалдуу кызмат акынын тең салмактуулук маанисинен ашып кеткен туруктуу деңгээлинин себептери эмнеде?

Биринчи себеби макродеңгээлде жашырынып жатат, б.а. көпчүлүк мамлекеттердин өкмөттөрү минималдуу кызмат акынын тең салмактуулуктан ашып кеткен чондугун көзөмөлдүккө алышат. Атап айтканда, 1938-жылы АКШда эмгектин адилеттүү шарттары ж-дө мыйзам кабыл алынган болучу, ага ылайык, узак мезгил бою минималдуу кызмат акынын чондугу өнөр жайындагы орточо кызмат акынын 30 процентинен 50 процентине чейин оош-кыйыш болуп турган.

Экинчи себеп профсоюздардын таасири болуп эсептелет, алар негизги милдеттердин бири катары кызмат акыны жогорулатууну коюшат. Таасын нонсенс байкалууда: профсоюздардын таасири канчалык көбүрөөк болсо, реалдуу кызмат акы тең салмактуулуктан көбүрөөк ашып кетет, жумушсуз-

дуктун деңгээли ошончолук көбүрөөк болот. Алсак, АКШда жумушчу күчүнүн бештен бир бөлүгү профсоюздарга бириккен, ошондуктан кызмат акы профсоюздар м-н башкаруучу фирмалардын ортосундагы жамааттык келишим м-н аныкталат. Швецияда кызмат акы өкмөттүн катышуусу м-н улуттук деңгээлде аныкталат. Ошондуктан анын натыйжасы катары Швецияда жумушсуздуктун деңгээли АКШдагыдан төмөн.

Үчүнчү себеп микродеңгээлде жатат. Фирмалардын ээлери адистерге кызмат акыны жогорулатуу персоналдын иш сапатын жогорулатат, эмгекти интенсифицирет, жумушчу күчүнүн туруксуздукун азайтат деп эсептешет. Жогоруда аталган себептердин бардыгы жумушсуздуктун болушун пайда кылат.

Азыркы убакта экономикалык илим жумушсуздуктун негизги 3 типин бөлүп көрсөтөт:

1. **фрикциялык жумушсуздук** – окуу жайын бүтүрүү, бир иштен экинчи ишке өтүү, көчүү, иштин сезондук мүнөзү м-н байланышкан убактылуу, ыктыярдуу иштебей калуу;

2. **структуралык жумушсуздук** – экономиканы структуралык кайра куруудан ж-а өндүрүштүн татаалданышынан келип чыккан аргасыз иштебей калуу.

Кээ бир экономисттер фрикциялык ж-а структуралык жумушсуздуктун ортосунан айырмачылык чыгарышпайт, анткени көп учурда алар бири бирине өтүп тургандыктан, аларды айырмалоо да кыйын. Бирок, фрикциялык жумушсуздук, биринчиден, ыктыярдуу, ал эми экинчиден, өтө кыска мөөнөттүү

мүнөзгө ээ экендигин белгилей кетүүгө болот. Адамдар жумушту убакыттын бир азыраак мезгилинин ичинде алардын квалификациясы ж-а каалоосу б-ча издешет.

3. **Циклдик жумушсуздук** – жалпы суроо-талаптын дефициттенин ж-а экономикалык циклдиги чогуу фазасынан келип чыккан жумушсуздук.

Дагы жабык жумушсуздукту белгилөөгө болот. Сөз өндүрүштө иштеген кызматкерлер чындыгында артык баш болуп эсептелишкен кездеги кырдаал туурасында жүрүп жатат, анткени бул өндүрүш процесси кызматкерлердин азыраак гана санын талап кылат.

Жумушсуздуктун деңгээли деген түшүнүккө токтололу. Эл аралык Эмгек Уюмунун (МОТ) методикасы б-ча жумушсуздуктун деңгээли үй чарбаларына мезгил-мезгил м-н жүргүзүлүп туруучу сурамжылоолордун негизинде аныкталат. Бүткүл калк категориялар б-ча институтциялык ж-а институтциялык эмес калк катары мансапка бөлүнөт (таблицаны кара). Институтциялык калк же потенциалдуу жумушчу күчү деп эсептелибеген адамдар түзөтүү-эмгек колонияларында ж-а атайын мекемелерде (институттар деп аталган) турган адамдарды ж-а 16 жашка чейинки адамдарды камтыйт. Өз кезегинде, институтциялык эмес калк демилгесиз калкка (жумушчу күчүнүн курамынан чыгып кетишкен, бирок потенциалдуу жумушчу күчү деп эсептелгендер) ж-а демилгелүү калкка (жумушчу күчү бөлүнөт. Жумушчу күчү иштегендерге (иш м-н камсыз болгон жалпы калк) ж-а жумушсуздарга бөлүнөт.

Таблица
Калктын иш м-н камсыз болгондор
ру б-ча категориялары (шарттуу
маалыматтар)

Калктын топтору		Калктын саны (мин адам)
1. Бүткүл калк	Бүткүл калк	4829,1
2. Потенциалдуу жумушчу күчү деп эсептелбеген адамдар	16 жашка чейинки адамдар же институциялык калк (түзөтүү эмгек колониялары, атайын мекемелер)	1864,5
3. Жумушчу күчүнүн курамынан чыгып кеткендер, бирок потенциалдуу жумушчу күчү деп эсептелгендер	Демилгесиз калк (окуучулар, пенсионерлер, иш алууга үмүтүн үзгөн жана иш алуу оюна келбеген жумушсуздар)	463,6
4. Жумушчу күчү иштеше турган жана иштөөнү каалашкан адамдар (L)	Демилгелүү калк	2482,2 - бүткүл калктын 51,4 проценти
5. Иштеп жаткандар (E)	Иш менен камсыз болгон калк	2244,6
6. Жумушсуздар (U)	Жумушсуздар	237,6 - жумушчу күчүнүн 9,6 проценти

Төмөнкүчө да айырмалашат:
Иш м-н камсыз болгон калк - эмгекке жарактуу курактагы, коомдук өндүрүштүн жарандык секторунда иштеген калк. Бута толук эмес жумуш күнүндө иштегендер да кирет;
Иш м-н камсыз болгон жалпы калк - бул иш м-н камсыз болгон калк ж-а аскер кызматчылары.

Жумушсуздуктун деңгээли - бул жумушчу күчүнүн кайсы бөлүгү жумушсуздарды түзө тургандыгын көрсөтүүчү чоңдук, б.а. $U, \% = (U/L) * 100$ процент.

Иш м-н камсыз болуу деңгээли - бул жумушчу күчүнүн кайсы

бөлүгү иштеп жаткандарды түзө тургандыгын көрсөтүүчү чоңдук б.а. $E, \% = (E/L) * 100$ процент.

Көп саясатчылар экономика-нын абалын баалоо үчүн жумушсуздуктун деңгээли м-н инфляциянын деңгээлинин суммасы катары «Кайырчылыктын индекси» деп аталган түшүнүктү пайдаланышат. Бирок, жумушсуздуктун деңгээлин экономиканын абалынын өтө калетсиз көрсөткүчү деп атоого болбойт, анткени аны аныктоонун методикасында статистикалык мүнөздөгү кээ бир ката-лык бар. Мисалы, иш табуудан үмүт үзүшкөн ж-а иш издешипеген жумушчулар жумушсуздардын курамына кирбейт. Иш м-н камсыз болгондордун курамына (5-саяп) толук эмес жумуш күнүндө иштегендер камтылган, бул да жумушсуздуктун деңгээлин азайтат. Жумушсуздуктун деңгээлинин көрсөткүчү пособие алуу максатында жумуш издеп жүрөбүз деп калп айтышкан, иш жүзүндө андай кылышпаган адамдардын эсебинен жогорулашы мүмкүн.

«Жумушсуздуктун деңгээли» деген түшүнүктөн тышкары «жумушсуздуктун табигый деңгээли» деген түшүнүктү айырмалап көрсөтүшөт - бул экономикалык өнүгүү мезгилдери үчүн мүнөздүү жумушсуздуктун деңгээли, мындай учурда реалдуу ж-а потенциалдуу УДПнын динамикасы дал келет. Ал фрикциялык ж-а структуралык жумушсуздуктун көрсөткүчтөрүнүн кошулдуусу катары эсептелинет ж-а келтирилген таблицада 9,6 процентти түзгөн. Жумушсуздуктун табигый деңгээли жумуш издегендердин саны бош жумуш орундарынын санына барабар болгон кезде, б.а. жумушчу күчүнүн рынокторунун балансыланышынын учурунда келип чыгат Соңку убакта экономисттердин арасында көрсөткүчтүн окшоштугу - жумушсуздуктун табигый деңгээли пайдаланыла баштады. Бул инфляциянын туруктуу темптеринин учурундагы жумушсуздуктун деңгээлин чагылдыруучу NAIRU көрсөткүчү.

ЭМГЕК РЫНОГУНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК САЯСАТТЫН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ.

Эмгек рыногунун саясаты - өз каражаттарынын арсеналына активдүү да, пассивдүү да чараларды камтыган мамлекеттин социалдык саясатынын эң маанилүү бутактарынын бири. Иш м-н камсыз кылуунун жигердү саясаты - бул иши жок, бирок иштөөнү каалаган адамдарды, бошону коркунучунда тургандарды колдоо системасынын механизмдерин иштеп чыгуу.

Иш м-н камсыз кылуу жаатынан мамлекеттик саясаттын биринчи кезектеги милдети иш м-н камсыз кылуунун ж-а жумушсуздукту

болтурбай калуунун натыйжалуу системасын түзүү, төмөнкүдөй жолдор м-н эмгек рыногунда жумушчу күчүнө суроо-талап м-н анын сунушунун ортосундагы кыйла мүмкүн болучу балансылашууну камсыз кылуу болуп эсептелет:

· жаңы жумуш орундарын ж-а ишкердикти өнүктүрүү үчүн шарт түзүү;

· иш м-н камсыз кылуу жагынан социалдык жактан коргоону камсыз кылуу;

· өзгөчө социалдык жактан коргоого муктаж жарандар үчүн жаңы жумуш орундарын түзүүчү иш берүүчүлөрдү кубаттоо;

· иш м-н камсыз кылуу б-ча чараларды иштеп чыгууда, жүзөгө ашырууда ж-а алардын аткарылышына көзөмөлдүк кылууда кесиптик союздардын, иш берүүчүлөрдүн ассоциацияларынын (союздарынын), мамлекеттик башкаруу органдарынын өз ара байланышы;

· Кыргыз Республикасынын чет өлкөлөрдөгү жарандарынын ж-а республикадагы чет өлкөлүк жарандардын эмгегин кошкондо, калкты иш м-н камсыз кылуу проблемалары б-ча эл аралык кызматташтык.

Эмгек рыногундагы жигердүү саясат калктын ар кыл топторуна дифференциланган мамилелерди иштеп чыгууну талап кылат. Алсак, көп балалуу энелер, наристе балдары бар аялдар, пенсия курагынын алдындагы адамдар ж.у.с. атайын колдоого, аларга карата жумуш убактысынын стандарттык эмес режими орношууда кыйынчылыктарды башынан өткөрүшкөн жарандарга (жаштарга, эркинен ажыратуу жайынан кайтып келише тур-

ган адамдарга, узак үзгүлтүктөн кийин жумуш издегендерге), эң оболу, иш м-н камсыз кылуу кызматтарынын квалификациялуу арачылыгы ж-а кесиптик жактан калыбына келтирүүнүн атайын программалары зарыл.

Эмгек рыногундагы мамлекеттик саясаттын негизги багыттары пассивдүү чаралардын ж-а жигердүү иш-чаралардын төмөнкүдөй бүтүндөй комплексин камтыйт:

• жаңы жумуш орундарын түзүү;

• иштебеген калкты кесиптик даярдоо ж-а кайра даярдоо;

• «өзүн өзү иш м-н камсыз кылууну» уюштурууда мамлекеттин жардамы;

• калкты иш м-н камсыз кылуунун мамлекеттик кызматын өркүндөтүү;

• кызмат көрсөтүүлөр системасын туруктуу өнүктүрүү.

Кесиптик даярдык. Трансформациялык процесстердин шартында жумушсуз жарандарды кесиптик жактан окутуунун системасы, бир жагынан, эмгек рыногуна зарыл адистештирилген квалификацияларды көрсөтүү аркылуу экономиканын структуралык кайра курулушуна көмөктөшөт, экинчи жагынан, эмгек рыногунда өтө натыйжалуу атаандашууга адамдардын мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатуу м-н, структуралык жумушсуздуктун төмөндөшүнө реалдуу таасир тийгизүү м-н, кызматкерлерди жумушсуздуктан коргойт.

Республикадагы экономикалык кырдаалдын туруксуздугу, жумушсуз жарандардын дайыма өзгөрүлүп турган саны ж-а кесиптик-квалификациалык курамы кал-

ктын аталган категориясын кесиптик жактан даярдоону ж-а кайра окутууну уюштурууга ар түрдүүчө мамиле жасоону талап кылат. Жумушсуз жарандарды кесиптик жактан даярдоонун ж-а кайра окутуунун экономикалык ж-а социалдык эффективдүүлүгү кадрларды даярдоо системасы м-н иш берүүчүлөрдүн ортосундагы туруктуу байланыштарды түзгөндө гана мүмкүн. Жумушсуздуктун деңгээли ж-а жумуш орундарынын дефицити өскөндө жумушсуз жарандарды өз ишин уюштуруунун негиздерине, ишкердикке ж-а өзүн өзү иш м-н камсыз кылууга үйрөтүү артыкчылыктуу багыт болуп калат. Ушул максаттарда чакан ж-а орто бизнестин ишкерлерин даярдоо б-ча бизнес-инкубаторлорду түзүү ж-дөгү маселени чечүү зарыл.

Калктын социалдык-демографиялык топторунун бири болгон, биринчи кезекте, жумушсуздуктун проблемасы м-н кагылышкан жаштарды кесиптик жактан сапаттуу даярдоо көңүлдүн борборунда турганы турган.

Калктын кыйла бөлүгү өндүрүш чөйрөсүнөн тейлөө чөйрөсүнө которулуп жаткан кездеги экономикадагы структуралык өзгөрүүлөрдү эсепке алуу м-н кесиптик-техникалык билим берүү окуу жайларынын базасында жумушсуз жарандарды кесиптик даярдоону ж-а кайра окутууну кеңири жайылтуу керек.

Отун-энергетика комплекси үчүн жумушсуздардын арасынан жумушчуларды: электриктерди, электромонтажниктерди, электрослесарларды, контролдук-өлчөө приборлорунун ж-а автоматиканын слесарларын, казанчыларды, от жагуучулар-

ды ж-а башкаларды даярдоого сууро-талап кыйла жогорулайт.

Жумушчу күчүн чет өлкөлөргө экспорттоо.

Жумушсуздуктун ж-а калктын жакырчылыгынын деңгээлин төмөндөтүү, ички эмгек рыногунун оорчулугун басындатуу жолдорунун бири жумушчу күчүн чет өлкөлөргө экспорттоо болуп эсептелет, ал эмгекчи-мигранттарды социалдык жактан коргоону камсыз кылуучу уюштуруу-укук шарттарын түзүүнү талап кылат.

Кыргыз Республикасынын чет өлкөлөрдөгү жарандарын эмгекке орноштуруу б-ча атайын департаменти 1997-жылдын февралында Кыргыз Республикасынын эмгек ж-а социалдык жактан коргоо министрлиги тарабынан түзүлгөн. Департаменттин ишинин максаты Кыргызстанды эл аралык эмгек рыногуна интеграциялоо, Кыргыз Республикасынын чет өлкөлөрдөгү жарандарын эмгекке орноштурууну системалуу түрдө камсыз кылуу болуп эсептелет.

Бул департаменттин негизги милдеттери:

• Кыргыз Республикасынын жарандарынын чет өлкөлөрдөгү эмгектик ж-а кесиптик ишке укуктарын жүзөгө ашыруу;

• чет өлкөлөрдүн эмгек рыногун изилдөө, чет өлкөлүк иш берүүчүлөрдү издөө;

• Кыргыз Республикасынын чет өлкөлөрдөгү жарандарын эмгекке орноштуруу б-ча чет өлкөлүк иш берүүчүлөр, фирмалар м-н келишимдерди, контракттарды түзүү ж-а аларды ишке ашыруу;

• Кыргыз Республикасынын чет өлкөлөрдөгү жарандарын эмгекке

орноштуруу м-н байланышкан арыздарды карап чыгуу ж-а юридикалык жактарга ж-а жарандарга иштөөгө лицензияларды берүү.

Жумушсуз жарандардын иш м-н өзүн өзү камсыз кылышы.

Иш м-н өзүн өзү камсыз кылууну ж-а ишкердикти өнүктүрүү эркин тандалып алынган үзүрлүү ишти камсыз кылуу, жарандардын экономикалык жигердүүлүгүн жогорулатуу үчүн шарт түзүү аркылуу калкты социалдык жактан натыйжалуу коргоону камсыз кылуу проблемаларын чечүүнүн негизги факторлорунун бири болуп эсептелет. Чакан ж-а орточо ишканалар колдо турган жумуш орундарын сактоо кепилдигинин жогорку даражасын ж-а эмгек жумушунун жаны чөйрөлөрүн түзүүнү камсыз кылышат. Иш м-н камсыз кылуунун жигердүү саясатынын ушул маанилүү багытын практикалык пайдалануунун алдында узак даярдык иши жүрөт. Ишкердик м-н алектенүүгө умтулушкан жумушсуздарды колдоо ж-дө нормативдик документ ж-а чакан бизнес, маркетинг м-н иш жүргүзүүгө жарактуу жумушсуз жарандарды кылдат таңдоо зарыл.

Эмгек рыногунун пассивдүү саясаты: жумушсуздук б-ча компенсация.

Колдонулуп жаткан мыйзамдарга ылайык, Мамлекеттик иш м-н камсыз кылуу кызматынын органында катталган ж-а ишти жигердүүлүк м-н издеген жумушсуз жарандарга материалдык колдоо максатында жумушсуздук б-ча пособие төлөө гарантияланат (Кыргыз Республикасынын «Калкты иш м-н камсыз кылуу ж-дө» Мыйзамынын 25-статьясы).

Жарандарды каттоо алар катталган жер б-ча паспортун (туулгандыгы ж-дө күбөлүгүн), эмгек китепчесин көрсөтүү м-н калкты эмгек м-н камсыз кылуунун райондук, шаардык борборунда жүргүзүлөт. Ишти биринчи жолу издеп жүрүшкөн ж-а эмгек китепчеси болбогон адамдар паспортун, билим же кесиптик даярдык алгандыгы ж-дө дипломун же башка документтин көрсөтүшөт. Улуттук армиянын катарынан бошоп келгендер — аскер билетин, кылмыш жазасын өтөө жайынан бошогондор — бошогондугу ж-дө справкасын көрсөтүшөт.

Жумушунан ажыраган адамдар үчүн жумушсуздук б-ча пособиенин ж-а кызмат акылардын (эмгек кирешеси) ачык-айкын өлчөмү соңку иштеген жериндеги негизги кызмат акынын 50%, бирок минималдуу кызмат акыдан аз эмес өлчөмдө белгиленет.

Жумушсуздук б-ча пособиелер ишти биринчи жолу издеп жүрүшкөн жарандарды кошкондо, бардык башка учурларда минималдуу кызмат акыга карата проценттик катышта, бирок анын 75%инен кем эмес белгиленет.

Жумушсуздук б-ча компенсация — жумушчуларды финансылык кесепеттерден коргой турган социалдык саясаттын куралы гана эмес, бул, ошондой эле төмөнкүдөй эки себеп б-ча экономикалык саясаттын да куралы:

1. Жумушсуздук б-ча компенсациянын натыйжалуу системасында тейлоо системасынын структурасы өзгөрүлөт, б.а. экономиканын жаңы технологияларга же рыноктун өзгөрүлүп жаткан шартына жараша зарыл түзөтүү жүрөт. Фирмалар

эгерде жумушчу күчүн өзгөрүлүп жаткан технологияларга же рыноктун шартына ылайык түзөтүшкөндө ж-а (юрдикалык ж-а моралдык жактан) ушул шартта өзүлөрүнүн жумушчу күчүн сактап калууга мажбур болгондо гана үнөмдүү иштей алышат. Артык баш жумушчуларга акчалай кирешени камсыз кылып бере турган жумушсуздук б-ча компенсациялардын системасы фирмаларга алардын жумушчу күчүн өзгөрүлүп жаткан шартка оңой байыр алдырууга ж-а ошентип структуралык өзгөрүүлөргө ээ болууга мүмкүндүк берет. Жумушсуздук б-ча компенсация ошондой эле жумушчуларга ж-а профсоюздарга структуралык өзгөрүүлөрдү кабыл алууга, жумуш рыногун ийкемдүүрөөк (оңой ыңгайлашмалуу) кылууга мүмкүндүк берет.

Жумушсуздук б-ча компенсациялардын натыйжалуу системасы «региондук турукташтыруучу фактор» катары да кызмат аткарат. Ал жумушсуздук деңгээли төмөн региондордун ресурстарын деңгээли жогору региондорго кайрадан бөлүштүрөт, ошентип, сатып алуу жөндөмдүүлүгүн турукташтырат ж-а жумушсуздуктан жапа чегип жатышкан региондорго сунуштарды чогултат.

ЭМГЕК САПАТЫ — эмгектин коомдук мааниси, татаалдык даражасы (квалификация), олуттуулугу, ургаалдуулугу ж-а оордугу. Эмгегине жараша бөлүштүрүүдө Э. с. эске алынат.

ЭМГЕК СТАЖЫ — эмгек ишкердүүлүгүнүн узактыгы.

ЭМГЕК ТАЛАШТАРЫ — эмгек укугунда эмгек закондорун, коллективдүү ж-а эмгек келишимдерин,

эрежелерди, жоболорду ж-а инструкцияларды колдонууга байланышкан маселелер, о. эле эмгек шарттарын белгилөө ж-а өзгөртүү б-ча жумушчулар же кызматчылар м-н администрация ортосунда келип чыгуучу пикир келишпестиктер. Э. т-н (эмгек шарттарын белгилөөгө ж-а өзгөртүүгө байланышкандарынан башка) эмгек талаштары б-ча комиссия, фабрика-заводдук профсоюз к-ти, эл соту, ал эми кызматкерлердин айрым категорияларынын Э. т-н баш ийүү тартибинде жогору турган органдар карайт.

ЭМГЕК ТАРТИБИ — эмгек процессине катышкан адамдардын белгилүү бир тартип-иретке милдеттүү түрдө баш ийиши м-н мүнөздөлүүчү коомдук байланыш формасы. Э. т. бир жагынан биргелешкен эмгекти башкаруу функциясын аткарсат, экинчи жагынан бирөөнүн эмгегин пайдалануунун каражаты болуп кызмат кылат.

ЭМГЕК УКУГУ — укуктун тармагы, ал жумушчулар м-н кызматчылардын эмгек мамилелерин, о. эле аларга байланышкан башка кээ бир мамилелердин жөнгө салат. Жумушчуларды ж-а кызматчыларды ишке алуу которуу ж-а иштен бошотуу тартибин, алар үчүн милдеттүү эмгек өлчөмүн (жумуш убактысынын узактыгын ж. б.), эмгекке акы төлөөнүн, иштеги жетишкендиктери үчүн сыйлоонун, эмгек тартибин бузгандык үчүн жазанын өлчөмдөрүн ж-а формаларын, эмгекти коргоо б-ча милдеттүү эрежелерди, эмгек талаштарын кароонун тартибин белгилейт. Э. у. жумушчулар м-н кызматчылардын эмгек шарттарын жөнгө салуу б-ча профсоюздардын укугун бекемдейт.

ЭМГЕК УРГААЛДУУЛУГУ — эмгектин ыкчамдык даражасы. Өндүрүш процессинде жумушчунун белгилүү убакыт ичинде жумшаган эмгегинин көлөмү м-н аныкталат.

ЭМГЕККЕ ЖАРАМДУУЛУК — кызматкердин ден соолугуна жараша эмгектин тигил же бул түрүнө жарамдуулугу. Э. ж. жалпы (кадыресе шарттарда ар кандай жумушту аткарууга жарамдуулук), кесиптик (белгилүү бир кесипте, кызматта иштөөгө жарамдуулук), толук эмес (жеңилдетилген шарттарда, мис., толук эмес жумуш күнүндө иштөөгө гана жарамдуулук) болуп бөлүнөт.

ЭМГЕККЕ ЖАРАМСЫЗДЫК — оорунун, кырсыктын же башка себептердин натыйжасында эмгекке жарамдуулугун убактылуу же биротоло жоготуу.

ЭМГЕККЕ УБАКТЫЛУУ ЖАРАМСЫЗДЫК — эмгекке жарамдуулугун убактылуу жоготуу, о. эле ишти аткарууга мүмкүнчүлүктүн убактылуу жоктугу (мис., карантин мезгилинде, үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири ооруп калып, кармоо керек болгондо).

ЭМГЕКТИ КООПЕРАЦИЯЛОО — эмгекти уюштуруу формасы. Мында өндүрүш процессинде эмгекчилердин биргелешип текши иштешин камсыз кылат. Жөнөкөй Э. к-дө бардык эмгекчилер бир өңкөй жумушту аткарышат. Татаал Э. к. эмгектин бөлүнүшүнө негизделет. Э. к. өндүрүш каражаттарын ж-а жумуш убактысын кыйла туура пайдаланууну камсыз кылып, эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууга алып келет.

ЭМГЕКТИ КОРГОО — ишти аткарууда эмгекчилердин өмүрүнө ж-а ден соолугуна коркунуч келбегини

дей шарттарды камсыз кылууга багытталган укуктук, тех. ж-а санитариялык нормалардын системасы. Зарыл болгон учурларда атайын кийимдер ж-а жекече сактануунун бөлөк каражаттары, сүт ж-а дарылык-профилактикалык тамактар берилет. Кызматкерлердин кээ бир категориялары милдеттүү түрдө мед. кароодон өткөрүлүп турат. Аялдар ж-а жашы жете электр үчүн Э. к. б-ча атайын эреже белгиленген. Э. к. нормаларын аткарууну көзөмөлдөөнү ж-а контролдоону профсоюздар ишке ашырат.

ЭМГЕКТИН БӨЛҮНҮШҮ — эмгектин дифференциацияланышы ж-а адистештирилиши бөлүнүп чыгышына ж-а бир эле учурда анын бир нече түрү болушуна алып келет. Эмгектин коомдук бөлүнүшү — коомдо элдин белгилүү тобу аткаруучу түрдүү социалдык милдеттердин бир бүтүн катары дифференциацияланышы ж-а ага байланыштуу коомдун түрдүү чөйрөлөргө (ө. ж., а. ч., шаар ж-а кыштак, илим, ис-во, армия ж. б.) бөлүнүшү; өз кезегинде бул чөйрөлөр кыйла майда тармактарга ажырайт. Эмгектин тех. бөлүнүшү — эмгектин ишкана, уюм ичинде бир катар жарым-жартылай милдет ж-а операция аткарууга бөлүнүшү. Өндүрүштү өлкө ичинде ж-а өлкө аралык адистештирүү эмгектин аймактык ж-а эл аралык бөлүнүшү деп аталат. Э. б-нүн тибин үстөмдүк кылган өндүрүш мамилелери м-н аныкталат. Эмгектин алгачкы бөлүнүшү (калктын жынысы ж-а курагы б-ча) табигый мүнөздө болот. Кийин Э. б. башка факторлордун аракетин (мүлк жагынан теңсиздиктин өсүшү ж. б.) м-н бирге тап-

тардын пайда болушуна, шаар м-н кыштактын, акыл эмгеги м-н күч эмгегинин ортосундагы карама-каршылыкка алып келет.

ЭМГЕКТИН КООМДУК БӨЛҮНҮШҮ, к. *Эмгектин бөлүнүшү*.

ЭМГЕКТИН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУ, к. *Эмгек өндүрүмдүүлүгү*.

ЭМГЕКТИН ТЕХНИКА М-Н КАМСЫЗ БОЛУШУ — өндүрүштүк фондунун материалдык өндүрүштө иштеген ар бир кишиге туура келген өлчөмүнүн көрсөткүчү. Ө. ж. өндүрүштүк фондунун жылдык орт. наркын өндүрүштүк персоналдын орт. санына бөлүү жолу м-н аныкталат.

ЭМГЕКТИН ЭНЕРГИЯ М-Н КАМСЫЗ БОЛУШУ — өндүрүштө пайдаланылган бардык энергия түрүнүн жалпы чыгымынын жумушчулардын санына болгон катышын мүнөздөөчү статистикалык-экон. көрсөткүч. Эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуунун фактору.

ЭМИССИЯ — жүгүртүүгө чыгарылган банктын ж-а казначейдин билеттери, кагаз акчалары ж-а кымбат баалуу кагаздар.

ЭМИССИЯ (БОРБОРДУК) БАНКЫ банк билеттерин (банкнотторду) чыгарууга монополиялык укукка ээ.

ЭМИССИЯ КАПИТАЛЫ (лат. *emitto* — чыгарам) — акционер коомунун акция капиталы, чындыгында рынок үчүн чыгарылат.

ЭМИТЕНТ — эмиссияны иш жүзүнө ашыруучу юридикалык адам.

ЭНГЕЛЬС Ф. — к. *Маркс К.*

ЭНЕРГЕТИКА — эл чарба тармагы. Энергия ресурстарын, энергия

түрлөрүн чыгаруу, өзгөртүү, аралыкка берүү ж-а пайдаланууну камтыйт. Э-нын башкы тармагы — электр энергетикасы (к. *Электрлештирүү*).

ЭНЕРГЕТИКА СИСТЕМАСЫ, к. *Энергия системасы*.

ЭНЕРГИЯ М-Н КАМСЫЗ КЫЛУУ — ишкананы энергиянын ж-а отундун бардык түрү м-н камсыз кылуу. Ишкана энергияны өзү чыгарат (мис., заводдогу жылуулук энергия борборунан) же башка жактан алат.

ЭНЕРГИЯ СИСТЕМАСЫ — 1) электр-энергетикасы системасынын көп колдонулуучу аты. 2) бардык түрдөгү энергия ресурстарынын, аларды алуу, өзгөртүү, бөлүштүрүү ж-а пайдалануу, энергиянын бардык түрү м-н керектөөчүлөрдү камсыз кылуу методтору м-н каражаттарынын жыйындысы. Э. с-на электр-энергетика системасы, суу, нефть ж-а газ м-н камсыз кылуу, көмүр ө. ж., ядро энергетикасы, шамал ж-а күн энергиясын пайдалануу кирип, өлкөнүн масштабында Бирдиктүү энергия системасына бириктирет.

ЭНЕРГИЯ СИСТЕМАСЫНЫН ТУРУКТУУЛУГУ — системанын параметрлеринин номиналдуу маанисинен четтеген энергия системасынын кандайдыр бирдүүлүгү абалынан кийин алгачкы (же ага жакын) абалына келүүсү. Э. с. т. чыналууну ж-а жыштыкты автоматтык жөндөө түзүлүштөрү ж-а релелик коргоо каражаттары м-н камсыз кылынат.

ЭРГОНОМИКА (гр. *ergon* — жумуш ж-а *nomos* — закон) — азыркы өндүрүш шартында адамды (же адамдар тобун) ж-а анын (алардын) иш-аракетин изилдейт. Эмгек кура-

лын, шартын ж-а процессин абдан ыңгайлаштыруу максатын коздойт. Нег. изилдөө объектиси — «адам-машина» системасы, а. и. эргатика системасы да кирет; изилдөө ыкмасы — системалык мамиле кылуу.

ЭРКИН АТААНДАШТЫК — сатуучулар м-н сатып алуучулардын ортосундагы атаандаштыкты түшүндүрөт. Сатуучулар сатып алуучуга керектүү буюмдарын максималдуу төмөнкү баа м-н өткөрүү-сатуу үчүн атаандашышат. Сатуучулар бааны төмөндөтүү м-н сатып алуучуларды өзүнө тартпаса, анда товарларын өткөрө алышпайт. Ушундай атаандашуучулук биздин бардыгыбызга пайдалуу.

Бул бизге пайдалуу, себеби биз кайсы товарларды өндүрүүнү каалайбыз ж-а алар кайсы жерде бизге керек экендигин сатуучулар эске алышат. Эгерде алар сатып алуучулардын суроо-талабын канааттандырбаса, анда атаандашкан башка бирөөлөр канаттандырырын товар сатуучулар билишет.

Бул бизге пайдалуу, себеби өндүрүүчүлөр ж-а акчалуулар аргасыздан дайыма натыйжалуу иштөөгө тырышышат. Ушунун арты м-н ресурстар үнөмдөлүнөт, өндүрүштүн көлөмү көбөйөт ж-а алардын төмөндөшү аркылуу жашоонун деңгээли жогорулайт.

Сатып алуучулар дагы өз ара атаандашуу күрөш абалында болушат. Алардын байыраагы соогу жок эттин таза кесиндиси сатып алат. Ким жардыраак болсо — шорпо жасоого ылайыкталган сөөктү гана сатып алат. Башкача айтканда, эттин кесиндиси жогорку баа м-н сатып албаган сатып алуучу, эттин кесиндиси үчүн күрөштө утулуп калат.

ЭРКИН БАА — Кыргыз экономика системасы азыркы учурда өзүнөн-өзү эле өнүгүп жаткандай ой туулат. Бул системада **эмне? кантип? ким?** — деген суроолорго жооп берүүчү борборлоштурулган атайын уюм жок. Ошондой болсо дагы бул суроолор жоопсуз калбайт. Баа бардыгын аныктоодо. Биз эмнени каалайбыз ж-а эмнени сатып ала алабыз, окууну улантканыбыз же улантпай эле иш таап иштейбизби, ишкананы качан ж-а кайсы жерге курса болот, кандай бизнес жасоо ылайыктуу, ал эми кандай бизнес ылайыксыз, пайда бербейт? Ушунун бардыгын баа эле аныктап коет. Мындай мүмкүнчүлүк 1992 жылдын январынан тартып республиканын Өкмөтү бааны боштондукка көө бергенден кийин гана пайда болду. Буюмдардын ж-а кызмат өтөөлөрдүн наркынын акчалай түрү — баа, өзүнө көп информацияны камтыйт ж-а сатып алуучулар м-н сатуучулардын жүрүш-турушуна катуу таасир берүүчү экономикалык механизм. Бул баарыбызга азыр түшүнүктүү болбодубу. Ошондуктан азыр экономисттер кыргыз экономикасын баа башкаруучу система деп аташат. Баа түзүү системасы фундаменталдуу суроолорго дагы жооп берет. Атап айтканда, товарлардын ж-а кызмат өтөөлөрдүн ичинен эмнени өндүрүш керек же болбосо эмнени сырттан алып келиш керек?. Кантип ошол товарлар ж-а кызмат өтөөлөр өндүрүлүшү мүмкүн, же сырттан алынып келиниши керекпи? Ким аларды ала алат (пайдаланат)? — деген суроолорго баа гана канааттандырылгыч жооп кайтарат.

Эркин баа түзүү системасы эмне? деген суроого кандай жооп берет. Сатып алуучулар көп сандагы продукту сатып алууну каалашса, алар ал үчүн баанын кымбаттыгына карабай төлөп сатып алууга дагырайт. Жогорку баа жаны өндүрүүчүлөрдү пайда кылат. Өндүрүштүн өсүшү м-н, алар кошумча жумушчу күчүн жалдоого мажбур, ал эми бул болсо эмгек акынын өсүшүнө алып келет. Качан өндүрүлгөн продукцияга суроо-талап төмөндөсө, анда тескерисинче болот. Баалар төмөндөсө, өндүрүүчүлөр пайда алууга жөндөмү жок болуп, ишкана жабылууга чейин барат, же болбосо башка продукт өндүрүүгө өтүшөт, анда өндүрүш суроонун чегине чейин кыскарат.

Баа түзүү системасы кантип? деген суроого кандай жооп берет. Эркин бааны түзүү системасы товар өндүрүүчүлөр, товарды аз чыгым м-н өндүрүп сатып, көбүрөөк пайда алууга жардам берет. Айталык, Асан гезиттерди жеткирүү кызмат көрсөтүүсүнө ээлик кылат. Ал мектепке окууга барганга чейин ж-а мектептен кийин велосипед м-н гезиттерди таратуучу 10-15 мектеп окуучуларын жалдайт дейлик. Кийин Асан эсептеп көрсө, гезиттерди таратууга 10-15 мектеп окуучуларына караганда, автоунаасы м-н бир агент жалдоо арзан экен. Асан мектеп окуучуларын иштеп чыгарып, автоунаасы бар чоң кишини жалдайт.

Баа түзүү системасы ким? деген суроого кандай жооп берет. Орто мектепти бүткөн адамдар орто билими жок адамдардан көп табышат. Мисалга алганда врачтар

стенографист ж-а вахтерлордон көп акча алышат.

Ошентип, врачтар ж-а орто билими бар адамдар айлыгынын көптүгүнө байланыштуу, башка аз тапкан элге караганда товарларды ж-а кызмат көрсөтүүчүлөрдү көбүрөөк сатып алууга мүмкүнчүлүгү бар. Демек, элдердин аткарып жаткан ишин баалоо м-н, баа түзүү системасы **ким?** деген суроого жооп берет.

ЭРКИН БААНЫ ТҮЗҮҮ СИСТЕМАСЫ — к. *Эркин баа.*

ЭРКИН ИШКЕРДҮҮЛҮК — «Эмгек» ж-а «Ишкердүүлүк» бири-бирине өтө жакын түшүнүктөр. «Ишкердүүлүк» — деп, товарларды ж-а көмөк көрсөтүү иштерин өндүрүүдөгү бардык фирмалар үчүн зарыл болгон башкаруу ж-а уюштуруу ыкмаларын түшүнөбүз. Ишкер адам бардык аталган үч өндүрүш факторлорун бириктирет. Иш ийгиликтүү болсо, пайда табат, тескерисинче болсо — зыянга учурайт.

Эгерде жер, эмгек ж-а капитал ээлерине тиешелүү төлөмдөрдү толөгөндөн кийин акча каражаттары калса, бизнеске өз идеясы, аракетин ж-а тобокелге салып барганы үчүн, ишкер адам пайда түрүндө сыйланат.

Эркин ишкердүүлүк системасы башка экономикалык системалардан өзгөчө, өзүнүн салты ж-а калыптанган жүрүш-турушу м-н айырмаланып турат. Азыркы кыргыз экономика системасы да ушундай мүнөздө болгондуктан үч түркөккө таянат. Алар: жеке менчик, эркин баа түзүү системасы ж-а атаандаштык (конкуренция) болуп эсептелет.

Жеке менчик. Башка элдердей эле, Кыргызстанда менчикти мамлекеттен ажыратуу ж-а приватташ-

тыруу иштерин 1991-2000 жылдарда өткөрдү. Эми биздин өлкөдө, киреше алыш үчүн менчикке ээлик кылуу, пайдалануу, бийлик кылуу мүмкүнчүлүгү бар. Кыргызстанда товарлар ж-а кызмат көрсөтүүлөр негизинен жеке менчикке тиешелүү фирмаларда өндүрүлөт. Менчикке ээлик кылуучулар бийлигин жүргүзүп, табигый ресурстарды ж-а капиталды жогорку деңгээлде натыйжалуу пайдаланууга тырышышат. Эмне үчүн? Анткени алар пайда алыш үчүн, керектөөчүлөр каалаган ж-а баасы аларга туура келген товарды гана өндүрүш керек экендигин билишет.

ЭРКИН СООДАНЫН ЕВРОПАЛЫК АССОЦИАЦИЯСЫ — 1960 жылы уюшулган батыш Европалык эл аралык мамлекеттик монополисттик группа.

ЭРКИН ЭКОНОМИКАЛЫК ЗОНАЛАРЫ (СЭЗ). СЭЗдер тышкы соода жүгүртүүнү көбөйтүүнүн маанилүү куралы болуп эсептелет. Эркин экономика зонасы — бул өлкөнүн аймагынын өзгөчө режим м-н иштөөчү бир бөлүгү.

Дүйнөлүк тажрыйба м-н таанышып чыгуу эркин экономикалык зоналар тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн өтө ийкемдүү ж-а көп кырдуу куралы, инвестицияларды тартуу, чарба структураларын өркүндөтүү экендигин көрсөтөт. Дүйнөнүн ар кыл өлкөлөрүндө эркин зоналардын ар түрдүүчө варианттары иштелип чыккан ж-а практикада текшерилген. Алардын ар биринин өз милдети ж-а жашоого укугу бар, аларды жетилген ж-а жетилген эмес, биротоло же аралык деп болүүгө болбойт. Форманы тандап алуу ачык-

айкын милдеттердин, стратегиялык долбоорлордун ж-а программалардын бөтөнчөлүгүнө жараша болот. СЭЗ түзүүнүн себептери ж-а максаттары ар бир айкын учурда бири-биринен айырмалана алышат. Андайлар дүйнөлүк рынок м-н интеграцияны тереңдетүү, иштин же өндүрүш тармактарынын кандайдыр бир түрүн кубаттоо, артта калган региондорду өнүктүрүү, чет өлкөлөрдүн капиталын тартуу болушу мүмкүн. Зоналарды түзүүнү демейде үч негизги милдет м-н байланыштырышат, алар – өнөр жай экспортун стимулдаштыруу; иш м-н камсыз кылуунун өсүшү; зоналарды чарба жүргүзүүнүн жаңы методдорун текшерүү б-ча полигонго айландыруу.

СЭЗ өлкөнүн экспортун кенейтүү, кошумча жумуш орундарын түзүү, жаңы ишканаларды түзүү ж-а жаңы технологияларды ишке киргизүүнүн жардамы м-н өлкөнүн өнөр жайын модернизациялоого жардам берүү сыяктуу сезилерлик жетишкендиктерди көрсөтсө да, алар экономикалык өсүштүн проблемаларын же өлкөнү өнүктүрүү маселелерин чечүүнүн кереметтүү каражаты болуп калбагандыгын белгилей кетүү керек. Көп экспорттук өндүрүштөр аларга жүктөлгөн үмүттөрдү актаган жок же иштери ордунан чыккан жок. СЭЗдин ишинин ордунан чыкпай калышы СЭЗди долборлоо этабындагы туура эмес чечимдер ж-а жайгаша турган жерди начар тандап алуу; электр ж-а суу м-н жабдууну камсыз кылууга жетиштүү көңүл бурбагандык; зонанын администрациясы м-н ведомстволордун ортосундагы начар институтуялык байланыш; маркетинг-

дик талдоонун («суроо-талаптын» ж-а сунуш кылынып жаткан СЭЗге улуттук ж-а чет өлкөлүк инвесторлордун баасынын) жоктугу сыяктуу алгачкы жаңылыш өбөлгөлөр м-н көбүрөөк түшүндүрүлөт.

Ошондой болсо да, СЭЗ жабык типтеги экономикадан өтө ачык экономикага өтүүгө көмөктөшүүдө негизги ролду ойнойт, жалпысынан өлкөнүн бүткүл экономикасы үчүн «мектеп – лаборатория» болуп эсептелет.

Зоналардын идеалдуу, бардык учурга жарай турган, аларды колдонуу чет өлкөлүк инвесторлордун агымын, өнүгүүнүн кескин ылдамдашын автоматтык түрдө гарантиялай ала турган моделдери болбойт.

Эркин экономикалык зоналардын дүйнөлүк тажрыйбасын изилдөө зоналарды Кыргызстанда түзүү үчүн зор мааниге ээ болгон бир катар практикалык тыянактарды жасоого мүмкүнчүлүк берет.

Аймактын потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүнө баа берүүнүн негизинде зонанын айкын моделин тандап алууну жүргүзүү, колдо болгон шарттарга кыйла ылайыктуу инвестиция режимин түзүү зарыл. Зоналардын продукциясы рыноктун кайсы оюктарын толтура алышын мурдатан аныктоо, ошого жараша инвестициялоонун артыкчылыктуу багыттарын кубаттоо системасын түзүү керек. Ушуга байланыштуу СЭЗдердин ар биринде чет өлкөлүк инвестицияларды пайдалануу процессинде келип чыга турган экономикалык ж-а социалдык мамилелердин нормативдик, жөнгө салып туруучу негизги аспектилериинин бүтүндөй системасын иштеп чыгуу зарыл.

Зонаны өнүктүрүү перспективаларына баа берүү комплекстүү талдоого негизделүүгө тийиш. Преференциялардын системасы комплекстүү ж-а дифференциацияланган болууга тийиш, ал зонаны өнүктүрүүнүн кыска мөөнөттүү да, узак мөөнөттүү да максаттарын эске алууга тийиш. Зоналардын алдына өтө жогорулатылган, адегенде эле аткарылбай турган максаттарды, мисалы, алдынкы технологиялык денгээлге чыгууну коюуга болбойт. Чет өлкөлүк капитал м-н кызматташуудан чындыгында эмнени алууга боло тургандыгын алууга умтулуу керек.

Республика бул жагымдуу мезгилди өзүнүн жыргалчылыгына пайдаланышы ж-а эл аралык капиталдын бир бөлүгүнүн бизге келиши үчүн шарт түзүшү зарыл. Экономиканы чет өлкөлүк кредиттердин эсебинен өнүктүрүүгө үмүттөнүүнүн кереги жок. Гүлдөп өсүү ж-а келечек эл аралык ишкер чөйрөлөрдө экинчи ролдо кала бербестен, миндеген жаңы өнөктөргө ээ болуу үчүн өзүбүздүн иштин көзүн таанып билишибизге, «кичи жердин» убакыт факторун пайдаланышыбызга жараша болот. **ЭС АЛУУ КОМПЛЕКСИ, (ТУРИЗМ).** Кыргызстан зор рекреациялык ресурстарга ээ. Республикада он төрт курорттук-рекреациялык зона бар, республиканын тоолуу аймагы оңдогон тоолуу туристтик ж-а альпинисттик зоналарга бөлүнгөн.

Бирок колдо болгон туристтик-рекреациялык потенциал жетиштүү пайдаланылбайт. Республикада туристтик-рекреациялык комплекстин үч жүздөн ашуун мекемелери бар. алар-

дын 21,7%и гана санаторийлик-курорттук ж-а саламаттыкты жакшыртуучу кызматтарды көрсөтүшөт. Каражаттардын жетишсиздигинен улам 1998-1999 жылдарда республика туризмдин зор капиталдык сарптоолорду талап кылбай турган ж-а жумшалган каражаттардын тез кайтарымын камсыз кыла турган түрлөрүн өнүктүрүүгө багыт алды. Муру м-н катар, иш жүзүндө жылдын көпчүлүк бөлүгүндө пайдаланылбай жаткан пансионаттардын, эс алуу үйлөрүнүн, курорттук-санаторийлик мекемелердин кенири тармагы м-н Ысыкколдун туристтик мүмкүнчүлүктөрүн көбүрөөк пайдалануу болжолдонууда.

Кыргызстанда туризмди узак мөөнөттүү перспективага өнүктүрүүнүн потенциалдуу булактары – бул Улуу Жибек жолундагы комплекстүү универсалдык турлар, треккинг, тоолордогу мергенчилик, курорттор, лыжа спорту, ысык суулар ж-а туз шахталарын кошкондо саламаттыкты жакшыртуучу объектилер. Рекреациялык комплексте зор мүмкүнчүлүктөр бар. Бирок рекреациялык комплексти өнүктүрүү эң натыйжалуу ж-а кирешелүү болушу үчүн, биргелешкен туристтик фирмаларды түзүү, алар үчүн салык салуу системасында кошумча гарантияларды ж-а жеңилдиктерди иштеп чыгуу жолу м-н чет өлкөлүк инвестицияларды тартуунун эсебинен эң сапаттуу сервисти уюштуруу зарыл. Ошондой эле виза системасын жакшыртуу ж-а туристтердин келишине бардык чектөөлөрдү алып таштоо зарыл.

Туристтердин жол чектерин ж-а кредит картчаларын пайдаланы-

шынын максатында республикадагы колдонулуп жаткан банк системасынын өркүндөтүлбөгөндүгүн тез жоюу зарыл. Туристтик маршруттардын жарнамасын (видеофильмдерди, түстүү репродукцияларды, сейрек кездешүүчү жерлердин сүрөттөрү тартылган географиялык карталарды) алда канчалык жакшыртуу, вертолетторду пайдалануу, Бишкектин, Оштун, Чолпонатанын, Жалалабаддын, Таластын аэропортторун телегейин шай кылуу керек.

Жогоруда көрсөтүлгөн шарттарды сактоодо 2000-2005 жылдардагы мезгилде туристтик-рекреациялык кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмү 2,1 – 2,4 эсеге көбөйүшү мүмкүн.

Жогорку класстагы курортторду, туристтик объектилерди куруу ж-а өнүктүрүү масштабдары ири инвесторлор үчүн өтө перспективалуу. Бул потенциалды ж-а тиешелүү тобокелдиктерди чоң жеке корпорацияларга, биргелешкен ишканаларга же улуттар аралык компанияларга калтыруу бардыгынан дурус болору ыктымал.

Республикада соңку 3 жылда чет өлкөлүк туризмден түшкөн киреше 10,8 миллион америкалык долларды түздү. Республиканын бюджетине бардыгы болуп 23,4 миллион сом түштү.

Туризм маанилүү ж-а азыркы көптүр иштетилбей жаткан экономикалык ресурс болуп эсептелгени м-н, бул жагынан тармакты стимулдаштыруу үчүн комплекстүү ж-а чыгармачылык чаралар көрүлгөн жок. Ошондуктан мында экономия-

канын төмөндөшү ж-а жумушсуздук мүнөздүү.

Ландшафттык ресурстардын же геологиялык кызыктуу өзгөчөлүктөрдүн көптүгү көп учурда тиешелүү кабыл алуучу борбордун эл аралык туристтик имиджин аныктоодо маанилүү роль ойнойт. Эл аралык туристтер дүйнөнүн Гималай, Чоң Барьер Рифи, Чоң Каньон, Фудзияма ж-а башкалар сыяктуу атагы таш жарган ландшафттык кереметтерин көрүү үчүн миндеген километр жол баса алышат.

Кыргызстандагы башкы геологиялык ажайып жайлар – Ысыккөл, Тянь-Шань тоолору, Эңилчек мөңгүсү, Хан-Теңир, Жеңиш чокусу, Жети-Өгүз – маанилүү ландшафттык элементтер болуп эсептелет, алар туристтерди, альпинисттерди, экскурсанттарды ж-а республиканын меймандарын кызыктууруучу потенциалга ээ болуулары тийиш.

Бул кереметтүү жаратылыш ресурстарынын потенциалы аларды коргоо маселеси м-н да түз байланышкан. Тоо кендерин казып алуу өнөр жайынын зыяндуу таасири, токойлорду кыркуу, жайыттарды ашкере пайдалануу ж-а курчاپ турган чөйрөнүн булганышы региондогу туризмдин өнүгүшүнө ж-а жергиликтүү тургундардын жашоо сапатынын терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

Ысыккөл областы керемет окуялуу туризмдин потенциалын пайдалануу үчүн жакшы позицияны ээлеп турат. Ысыккөлдөгү керемет окуялуу туризмдин башкы суктандырарлык элементи тянь-шань тоолорундагы ж-а Ак-Суу зонасындагы жаратылыштык мүмкүнчүлүктөрдүн кеңири

диапазону болуп эсептелет. Бишкектеги, Ташкенттеги ж-а Алматыдагы бир нече расмий агентстволор Тянь-Шандагы дүйнөлүк кландын кымбат альпинизминин ж-а тоо туризминин райондорун өтө жигердүүлүк м-н пайдаланышүүдө. Кымбат группалык машыгуулар ж-а кемпингдик маршруттар, ошондой эле жеке вертолеттик транспорт, боз үйлөрдө жашоо м-н агчан жүрүү маршруттары болжолдонууда.

Ысыккөл чет өлкөлүк конгресстерди, семинарларды, заседания-лерди өткөрүү м-н байланышкан кымбат туристтик бизнести өнүктүрүү үчүн азырынча олуттуу потенциалга ээ эмес. Бирок Чолпоната ж-а Каракол районунда улуттук ж-а региондук форумдар м-н семинарларды уюштуруунун аркасында кошумча пайда алууга болот. Сапаттын ж-а атаандаштык-баа структурасынын тиешелүү стандарттарын ырастоо шартында бүткүл Борбордук Азия регионунун масштабдарында батыштын дипломатиялык, өкмөттүк эмес, корпоративдик ж-а биргелешкен долбоорлорду кескин көбөйтүү бул объектилерге суроо-талапты алда канчалык жогорулатууга алып келүүгө тийиш.

Түштүк Кыргызстандын сейрек кездешүүчү жаңгак-жемиш токой массивдерин кийинки муундарыбыздын жыргалчылыгы үчүн сактап калуу сыяктуу эле, республиканын кеңири коомчулугунда Түндүк Кыргызстандын Ысыккөл сыяктуу жаратылыштын ажайып жайынын абалы ж-а тагдыры ушунчалык зор кооптонууну пайда кылат, бул бүткүл көл кылаасынын экологиясы м-н ажыралгыс байланышкан.

Муну 1998-жылдын майындагы көлгө чукул жердеги Барскоон аламаты дагы бир жолу далилдеди, ага кыргызстандыктар өтө курч жооп кайтарышты. Ал эми жердешибиз, бүткүл дүйнөгө таанымал жазуучу Ч.Айтматов «1980-жылы эле «Ысыккөлдүн морт бермети» деген макаласында биздин көйгөйлүү жагдайыбызга – «керемет-көлдүн начарлап бараткан экологиясына» өзүнүн камылгалуу көз карашын бурган ж-а жаратылышты, акырында, ден соолукту ж-а ал түгүл Ысыккөл чөлкөмүнүн тургундарынын өмүрүнүн өзүн сактап калуу б-ча шашылыш комплекстүү чаралардын зарылдыгы ж-дөгү маселени койгон.

Барскоон жаңжалы туризмдин, рекреациянын көлдүн ж-а региондун экологиясы м-н түз байланышын даана көрсөттү. Бул маалымат басма сөздөрдө жарыялангандан, радио ж-а телекөрсөтүү аркылуу берилгенден кийин дароо эле Ысыккөлдүн түндүк жээгиндеги туристтик-экскурсиялык чарба (турбазалар) ж-а санаторийлик-курорттук мекемелер туристтерди, экскурсанттарды ж-а эс алуучуларды жиберип туруучу тиешелүү мекемелердин көлдөгү ж-а көл кылаасындагы зонадагы экологиялык кырдаалдын ыктымалдуу начарлап кетишинен коопто-нууга байланыштуу 1998-жылдын жайкы сезонунда түзүлүп калган контракттардан баш тарткандыктарынан улам чоң чыгаша тартып калышты. Баш тартуунун себеби Ысыккөлгө куюла турган Барскоон суусуна цианиддердин түшкөндүгү ж-дө массалык маалымат каражаттарынын билдирүүлөрү болду.

Эгерде 1997-жылдын августунун башталышында Ысыккөлдө 20 миң адам эс алса, 1998-жылы 1,5 миң гана, б.а. дээрлик 20 эсеге азыраак адам эс алган. Областти 30 миллион америкалык доллардан ажырап калды.

Бул сабак биздин жаратылышка көз карандылыгы-бызды дагы бир жолу көрсөттү. Ысыккөлдүн жаратылышынын тазалыгын сактоо м-н гана бул региондогу туризмден киреше алууга үмүттөнүүгө боло тургандыгын жакшы түшүндүк.

Турмушубузга рынок мамилелеринин бекемделиши м-н мурдагы мезгилде миллиондогон адамдар камтылган жайкы массалык эс алуу тарыхта гана калат деп эсептөөгө болот. Азыркы Кыргызстандын экономикасында жыл сайын элиталык ж-а коммерциялык туризм кеңейип баратат.

Туризм жагынан жеке ишкерликти өнүктүрүү калктын эң кенири катмары тарабынан колдоого алынат деп эсептөөгө болот.

Ысыккөлдүк ишкерлердин, өзгөчө туристтик фирмалардын батыштын туристтинин психологиясын түшүнүүнү үйрөнүшүнө убакыт жетти. Чакан ишканалары (үй мейманканасын, ресторанды, кафени ж.у.с.) иштетүүнүн базалык ыкмаларына ээ болуу үчүн жергиликтүү ишкерлерге жардам катары жөнөкөй программаларды жүзөгө ашырууну; өнүгүүнүн экологиялык жактан кабыл алгылыктуу методдорун изилдеп чыгууну; чет өлкөлүк туристтердин керектөөлөрү ж-догү маалыматтарды жыйноону; туристтик рыноктун талдоону; финансылуу б-ча сунуштарды иштеп чыгууну ж.у.с. баштоого болор эле.

Акырында 1997-жылдын сентябрында болгон «Жибек жолундагы туризм ж-а Кыргызстанда курчап турган чөйрөнү көргөө» Эл аралык заседаниесинин демилгесине колдоо көрсөтүү керек. Анын документинде мындай деп айтылган: «Кыргызстанда инфраструктураны ж-а телекоммуникацияларды өнүктүрүүнү, анын ичинде Автомобиль жолдорун, аэропортторду курууну ж-а реконструкциялоону ж-а улуттук байланыш спутнигин учурууга даярданууну, ошондой эле жаңы өтө ыңгайлуу мейманканалардын тармагын курууну эске алып, Заседаниеге катышкандар Кыргызстанда туризмди эл аралык стандарттарга ылайык туруктуу өнүктүрүүнүн стратегиялык планын иштеп чыгуу б-ча Кыргызстандын демилгесин колдоого ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк туристтик уюмуна (ВТО) ж-а ООНдун Өнүгүү программасына кайрылууну максатка ылайыктуу деп эсептешет».

ЭСЕП БАСМА ТАБАГЫ — китеп көлөмүнүн бирдиги, чыгынын өзү ж. б. материалдан (китептин титулдук барагы, мазмуну, баш сөзү, эскертүүлөрү ж. б.) турат.

ЭСЕП КАТТАМА — колдо бар каражаттар ж-а алар м-н жүргүзүлгөн операция ж-догү бух. эсеп маалыматтарын каттоо ж-а топторго бөлүү документи. Аткарган милдети (хронол., системалуу, комбинациялык), мазмуну (синтездик ж-а аналитикалык) ж-а формасы (эки жактуу, бир жактуу, таблицалуу ж-а шахматтык) б-ча классификацияланат.

ЭСЕП ПРОЦЕНТИ — банк вексель эсептөөдө алуучу төлөм

(борб. Эмиссия банкы-офиц. Э. п.). Э. п-нин өлчөмү ссуда процентинин орт. деңгээли белгиленген векселдин мөөнөтү ж-а толук сакталышы м-н аныкталат.

ЭСЕП СТАВКАСЫ — банктын эсебиндеги (дисконтирование) векселдердин кирешеси.

ЭСЕПТЕШҮҮ АКЧАСЫ — ул. акча бирдиктеринин аты (доллар, фунт, марка, сом ж. б.). Ал товар ж-а кызмат көрсөтүү баасын, карыз милдеттенме өлчөмүн, баалуу кагаздын курсун ж-а б-ды туюнтуучу жалпыга белгилүү форма катары болот. Э. а. нарк өлчөмү ж-а баа масштабы катары акча милдетин аткарат.

ЭСЕПТЕШҮҮ БААСЫ — ишкана дүң баасынын түрү, өндүрүштүн табигый ж. б. объективдүү факторлоруна жараша дифференцияланат. Айрым белендөө ө. ж. ж-а ага байланыштуу тармактардын арб. рентабелдүүлүгүн теңештирүүгө көмөк болот.

ЭСЕПТЕШҮҮ БАЛАНСЫ — өлкөнүн акча талабы м-н акча-зайым документинин ара катышы. Ал өлкөнүн башка өлкөлөр м-н белгилүү мезгилдеги (же белгилүү датадагы) соода ж. б. (кредиттен башка) мамилелеринин натыйжасында пайда болот. Соода балансын, алтындагы сыртка чыгаруу ж-а сырттан алып келүүнүн, тейлөө балансын, туристтерге жумшалган чыгым ж-а чет өлкөлүк туризмден түшкөн кирешени, чет өлкөлүк инвестициядан түшкөн кирешенин ага байланыштуу чыгымдарды ж. б. камтыйт. **ЭТ ӨНӨР ЖАЙЫ** — мал, үй куштарын союп, эт, колбаса, эт консерва, кулинария азыктарын ж. б. ч

Ю

ЮНГ ПЛАНЫ — Германиядан репарациялык төлөм алуу планы (1929-1930-ж.). Планды иштеп чыкканда жетикчилик кылган амер. банкир О.Юнгтун ысмынан аталган. 1930-ж. Гаага конф-сында бекитилген. Жылдык репарациялык төлөмдүн өлчөмүн азайтуу, Германиянын эл чарба ж-а финансынына контролду кылуунун бардык форма ж-а түрлөрүн алып таштоо каралып, Германиянын экон-сын милитаризациялоого өбөлгө түзгөн.

ЮРИДИКАЛЫК АДАМ — уюмдун же мекеменин атынан аракет кылуучу; келишим түзүүчү, сотто сүйлөөчү, мүлккө ээ болуучу адам.

Я

ЯДРО ЭНЕРГЕТИКАСЫ — энергетиканын электрлештирүү ж-а жылуулук м-н жабдуу үчүн ядро энергиясы пайдалануучу тармагы; илим м-н техниканын ядро энергиясын электр ж-а жылуулук энергияга өзгөртүүнүн каражаттарын ж-а методдорун иштеп чыгуу областы. Я. э-нын негизи — атом электр станциясы.

ЯРМАРКА (нем. Jahrmarkt — жыл сайын болуучу базар) — белгилүү жерде мезгил-мезгили м-н уюштурулуучу соода, товар базары.

ЯПОНИЯ БАНКЫ — Япониянын мамл. борб. эмиссия банкы. 1982-ж. негизделген.

КОШУМЧА ОКУУГА ТИРКӨӨ 1

ЭКОНОМИКА Б-ЧА НОБЕЛЬ СЫЙЛЫГЫНА ТАТЫГАНДАР. 1969-жыл

Рагнар Фриш (Норвегия) ж-а Ян Тинберген (Нидерланд) — экономикалык талдоодо математикалык ыкмаларды түзгөндүгү, ж-а колдонгондугу үчүн.

1. Рагнар Антон Киттил Фриш 1895-жылы Осло шаарында төрөлгөн. 1919-жылы университеттин экономика факультетин бүтүргөн. Ал Франция ж-а Великобританияда окуган. Фриш эл аралык эконометрика ассоциациясын негиздеп, 1932-1965 жылдары Ослодо экономика институтунун директору, «Экономика», журналынын Башкы редактору (1933-1935) болуп иштеп келген. Ал саясатка кызыккан эмес, бирок Норвегиядагы нацизмдин душманы ж-а еврей катары камакта болгон. «Өзгөрүп туруучу экономикадагы жайылтуу ж-а ишке шыктандыруучу күч маселелери» аттуу эмгегинде (1933), Фриш экономикалык циклди талдоону жаңы тепкичке көтөрүп, «макроэкономика» ж-а «микроэкономика» түшүнүктөрүн дүйнөдө биринчи жолу пайдаланган. «Макроэкономика», экономиканын бирдиктүү жалпы улуттук деңгээлдеги иштердин чөйрөсүн тизмектешире камтыса, «Микроэкономика» экономикалык субъектилердин (бирдиктердин) жүрүштуруш чөйрөлөрүн белгилөөгө багытталган экономиканын бөлүкчөлөрү катары аныкталган.

Фриш мындан тышкары экономикалык теорияда ж-а эмпирикалык изилдөөлөрдө математиканы пайдаланууну белгилеген «эконометрика» терминин киргизген.

Фриш математикалык моделдерди түзүүсү м-н өз заманынан бир кыйла озуп түшүп кийин, анын ишин уланткан илимдин жаңы багытынын өкүлдөрүнүн атасы катары илимдин тарыхында өз орду ээлеп калды. Ал 1973-жылы Ослодо дүйнөдөн кайткан.

2. Ян Тинберген 1903-жылы Гаага шаарында төрөлгөн. 1930-жылдары ал Рагнар Фриш ж.б. экономисттер м-н биргелешип статистикалык ж-а экономикалык талдоону бириктирген эконометрика илимий багытын негиздеген. «Экономикалык саясат: принциптер ж-а моделдер» (1956) аттуу эмгегинде саясий маселелерди математикалык моделдерди колдонуу м-н изилдеген. Акыркы эмгектеринин бири: «Кирешени бөлүштүрүү: анализ ж-а саясат» (1975).

1969-жылы Ян Тинберген ж-а Рагнар Фриш «Экономикалык талдоодо математикалык ыкмаларды түзгөндүгү ж-а изилдөөдө колдонгондугу үчүн» Нобель сыйлыгынын жаңы уюштурулган «Экономика» бөлүмүнүн биринчи экономист – лауреаттары болгон.

1970-жыл

Пол Самуэльсон (АКШ) — экономиканы илимий талдоонун деңгээлин жогорулатууга кошкон салымы үчүн.

Пол Энтон Самуэльсон 1915-жылы АКШнын Гэри шаарында (Индиана штатында) төрөлгөн. Ал Массачусетстеги Технологиялык институттун экономика кафедрасында жарым кылымдан ашык убакытта кызмат өтөгөн. Улуттук деңгээлдеги атактуулукка президент Джон Кеннединин кеңешчиси катары ээ болгон. 1947-жылы жарык көргөн «Экономикалык анализдин негизи» аттуу китеби үчүн 1970-жылы Нобель сыйлыгын алган.

1971-жыл

Саймон Кузнец (АКШ) — экономикалык өсүштү эмпирикалык жол м-н изилдөөлөрү үчүн.

Америкалык илимпоз Саймон Смит Кузнец 1901-жылы Пинскиде (Белоруссияда) төрөлгөн. 1922-жылы Саймон мурун көчүп кеткен атасына АКШга эмиграцияланган. Ал өз билимин Колумбия университетинде улантып, 1926-жылы экономика илиминин докторлук даражасын алган. Кузнец экономикалык өсүш темпинин тарыхында жаңы доор пайда болгонун аныктаган. Ал айрым өлкөлөрдүн экономикалык өсүш темпинин узак толкунун аныктап («Кузнецтин циклдери» деп аталган), аны 20 жылдык мөөнөт м-н чектеген. Кузнецтин теориясы б-ча техникалык прогресстин, калктын ж-а улуттук кирешенин тез өсүш мезгилдери мына ушул жыйырма жылдын ичинде өз ара алмашылып турат. Саймон Кузнец 1985-жылы Кембриджде дүйнөдөн кайткан.

1972-жыл

Джон Хикс (Британия) ж-а Кеннет Эрроу (АКШ) — жалпы экономикалык теориядагы ж-а жыргалчылык теориясын иштеп чыккандыгы үчүн.

948

Джон Ричард Хикс 1904-жылы Бирмингемдин жанындагы Уорикде төрөлгөн. Хикс 1935-1938 жылдары, кийин анын наамы м-н аталган, алмашуу эффектинде ж-а рыноктун жалпы экономикалык теориядагы салмактуулугуна аныктама берген. Ал белгилүү IS – LM ийри сызыктарынын аппаратын иштеп чыгып, анын жардамы м-н жыргалчылык рыногун ж-а акча рыногун бир убакта талдаган.

Америкалык экономист Кеннет Джозеф Эрроу 1921-жылы Нью-Йоркто төрөлгөн. Анын Эрроу-Добре жалпы экономикалык теориядагы салмактуулук модели кеңири илимий таанууга ээ болгон.

Хикс «Жалпы экономикалык теориядагы чыгуудагы новатордук салымы үчүн» 1972-жылы экономикалык илим б-ча Нобель сыйлыгын Кеннет Эрроу м-н бөлүшүп алган.

1973-жыл

Василий Леонтьев (АКШ) — «Сарптоо-Өндүрүү» теориясын иштеп чыккандыгы үчүн.

Ал 1906-жылы Санкт-Петербургда төрөлгөн. 1925-жылы Ленинград университетин бүтүргөн. «Сарптоо-Өндүрүү» экономикалык анализдөө методунун автору катары дүйнөдө Леонтьев өзгөчө белгилүү. Бул метод Леонтьев тарабынан АКШнын экономикасынын өндүрүш аралык балансын түзүүдө колдонулган. Бул баланстар б-ча жүргүзүлгөн эсептөөлөр өндүрүш структурасындагы ж-а технологиясындагы, масштабдагы, кесектөө суроосундагы, тышкы со-

одадагы, инвестициялык иштердеги, баа м-н кирешенин катнашындагы өзгөрүүлөрдүн жыйынтыктарын түз ж-а кыйыр баалоого мүмкүнчүлүк берет. Леонтьевдин методу өкмөт тарабынан инвестиция ж-а салык саясатынын, тышкы сооданын, согуштук чыгаша ж.б. д.у.с. түрдүү багыттардын эл чарбасына тийгизген таасирин өлчөөчү маанилүү курал. Леонтьев 1988-жылы СССР Илимдер академиясынын чет өлкөлүк мүчөсү болуп шайланган.

1974-жыл

Фридрих Фон Хайек (Британия) ж-а **Гуннар Мюрдаль** (Швеция) — акча теориясы, конъюктуралык термелүүлөр ж-а экономикалык, социалдык ж-а структуралык кубулуштардын тармагындагы эмгектери үчүн.

Хайек 1899-жылы Венада төрөлгөн. Лондондогу экономика мектебинде кафедраны башкарган. Ал мониторингтерден айрымаланып, акчанын саны м-н баанын деңгээлинин ортосундагы көз карандылыкты акча саясатынын негизи катары кароого каршы болгон. Ал ошондой эле, акыркы жылдары монетаристтик мектептин бир катар өкүлдөрү колдогон, «акчанын борборлоштурбоо» концепциясын авторлорунун бири. Анын маңызы — өтө саясатташтырылган кредиттик-акчалык мекемелердин жардамы м-н акчанын тең салмактуулугуна жетишүүгө мүмкүн болбогондуктан, акча чыгаруу (эмиссия) укугун жеке адамдарга берүүдө турат.

Мюрдаль 1899-жылы Швецияда Даларна провинциясында төрөлгөн. Ал экономикалык теори-

янын, (моралдык, этикалык ж-а социалдык маселелерге жогору көңүл бурган) институционализм багытына таандык. Мюрдаль Швеция парламентине бир нече жолу шайланып, кийин Шведдик пландоо комиссиясынын төрагасы, соода ж-а коммерция министри болуп иштеген. 1947-жылы Европадагы Бириккен улуттар уюмунун экономикалык комиссиясынын аткаруучу катчысы кылып дайындалат. Ал 1968-жылы «Азия драмасы» аттуу эмгегин жарыялаган. Бул эмгегинде «модернизмдин идеалдарын» түзгөн. Алардын тизмеси: рационалдуулук, келекчекти пландоо, жашоо денгелин жогорулатуу, социалдык ж-а экономикалык теңчилик. Мюрдаль 1987-жылы дүйнөдөн кайткан.

1975 — жыл

Тьяллинг Купманс (АКШ) ж-а **Леонид Канторович** (Россия) — ресурстарды оптималдуу колдонуу теорияларын иштеп чыккандыктары үчүн.

Тьяллинг Купманс 1910-жылы Нидерланд өлкөсүндө төрөлгөн. Анын «Математикалык статистика ж-а анын экономикага кошкон үлүшүн» (1936-жылы) аттуу эмгеги азыркы учурда классикалык мааниге ээ болуп, ага атак — данк алып келген. Купманс 1950-жылы эконометрикалык коомдун, 1978-жылы америкалык экономистердин ассоциациясынын президенттигине шайланган. 1985-жылы дүйнөдөн кайткан.

Леонид Витальевич Канторович 1912-жылы Санкт-Петербургда төрөлгөн. Ал 18 жашында Ленинград университетинин математика факультетин аяктоого үлгүргөн. Анын негизги эмгеги: «Ресурстар-

ды колдонуудагы эң пайдалуу экономикалык эсептөө» (1959-жылы). Канторовичке өз өлкөсүндө Сталиндик (1949-жылы), өкмөттүк ж-а Лениндик (1965-жылы) сыйлыктар ыйгарылган. 1975-жылы Канторович экономика б-ча оптимизация теориясына киргизген жаңылыктары үчүн (америкалык экономист Купманс м-н бирдикте) Нобель сыйлыгына татыктуу болот. Ал 1986-жылы Москвада дүйнөдөн кайткан.

1976 — жыл

Милтон Фридмен (АКШ) — керектөө, акчанын тарыхы ж-а теориясы тармагындагы изилдөөсү үчүн.

Ал 1912-жылы Нью-Йоркто төрөлгөн. Фридмен экономикалык теориядагы жаңы агымдын — *монетаризмдин* негиздөөчүсү. Монетаризмдин девизи катары Фридменин «Акча мааниге ээ» — деген сөздөрү кабыл алынып калды. Ал акча теориясы тармагындагы зор илимпоз катары белгилүү. «АКШнын акча тарыхы» аттуу эмгеги экономика илимине көптөгөн жаңы бурулуштарды пайда кылган.

1977 — жыл

Бертиль Улин (Швеция) ж-а **Джеймс Мид** (Британия) — эл аралык соода ж-а эл аралык капиталды жүгүртүү тармагындагы иштери үчүн.

Бертиль Улин 1899-жылы Швецияда төрөлгөн. Улин эл аралык соода иштеринин жаңыча теориясын негиздегени м-н жалпыга белгилүү болгон. Соода теориясында *Хекшер-Улиндин модели* өзгөчө мааниге ээ. Бул модель б-ча эркин сооданын шартында ар кандай деңгээлдеги мамлекеттер өндүрүш

факторлорунун бааларынын тең салмактуулугуна жетишишет, ал эми мунун натыйжасында өлкөдө ж-а дүйнөдө жалпы экономикалык тең салмактуулук келип чыгат. Улиндин негизги эмгеги: «Региондор аралык ж-а эл аралык соода» (1933-жылы). Ал 1959-жылы дүйнөдөн кайткан.

Джеймс Мид 1907-жылы Дорсет графствосундагы Суониджде төрөлгөн. Негизги эмгеги: «Төлөө балансы» («The Balance Payments») — (1951-жылы). Мид эл аралык соода саясаты эки милдетти аткарыш керек экендигин негиздеген. Биринчиси, ички тең салмактуулукту (иш м-н толук камсыздоо), экинчиси тышкы тең салмактуулукту (төлөө балансындагы кирешени ж-а чыгашаны теңдөө) камсыз кылууда турат. Ал ошону м-н катар, ички рыногу конкуренттик жөндөмгө начар өлкөлөргө эл аралык соода терс таасирин тийгизээрин аныктап, мындай учурда эркин сооданы чектеш, катуу тизгиндеш гана элдин турмушун жакшыртууга алып келээрин аныктаган.

1978-жыл

Герберт Саймон (АКШ) — уюмдардын экономикалык чөйрөсүндө кабыл алынуучу чечимдердин процессин новатордук изилдегендиги үчүн.

1916-жылы Висконсин штатындагы Милуоки шаарында төрөлгөн. Саймондун аты өзгөчө азыркы экономикалык илимдин үч багытын иштеп чыккандыгы м-н белгилүү. Алар уюмдарда кабыл алынуучу чечимдердин теориясы; башкаруу теориясы ж-а эвристикалык программалоо. Фирмаларды изилдөөдө дүйнөлүк деп экономии-